

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

В. О. Дятлов

М. К. Бойко

О. Г. Самойленко

А. М. Боровик

Г. В. Борзяк

Є. М. Луняк

О. Б. Коваленко

О. О. Маврин

О. П. Моця

Ю. А. Мицик

А. М. Острянок

С. О. Павленко

В. М. Половець

Г. В. Палакін

С. М. Свистович

Т. В. Чухліб

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліфіренко

О. Я. Гранін

Г. Ю. Івакін

С. Л. Лаєвський

Д. М. Лозовий

В. В. Мельничук

П. М. Мовчан

М. О. Носко

Н. Б. Реброва

І. М. Ситий

Ю. О. Соболев

О. П. Реєнт

В. Ф. Чепурний

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –

Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерело-
знавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 2 від 26 вересня 2018 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Пилипчук Я. Військові аспекти союзу між Річчю Посполитою і Кримським ханством у 1654-1657 рр. 3
Ігнатенко І. Останній бій Чернігівської фортеці 21

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Пилипенко В. Бондар О. Опис Любеча 1606 р. 34
Адруг А. Килими Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть 41
Ситий І. Конотопські та кролевецькі цехові прапори 48
Доманова Г. Земельна власність маґдебургій Чернігово-Сіверщини . . . 55
Мицик Ю. Бій під Батурином (вересень 1941 р.) у висвітленні німецького історика 68

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Панько С. Козелецький Богословський дівочий монастир 71
Колєватов О. Становище церкви та священників у військових поселеннях кавалерії Російської імперії першої третини XIX ст. 75
Михеєнко Н. Моніторинг температурно-вологісного режиму П'ятницької церкви XII ст. 80

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 12). 86
Дятлов В. Події Північної війни 1708 року на сторінках віденської газети «Меркурій» 118

РОЗВІДКИ

Пилипенко О. Торговельно-економічна діяльність Ніжинського грецького братства у XVII-XIX ст. 124
Половець В. Горленко Дмитро Лазарович (1660 – 1731) 130
Миколєнко Д. Болгарська публіцистика кінця XIX – початку XX століття як історичне джерело з вивчення політичної спадщини Стефана Стамболова 136
Рига Д. До питання про історіографію досліджень з історії діяльності Чернігівської класичної чоловічої гімназії у XIX-XX столітті. 143
Шумило С. Тризуб з хрестом: 100 років боротьби за право на існування 148
Белько О. Початок реалізації земських ініціатив з використання глини в житловому будівництві на Полтавщині (1894-1916 рр.) . . . 162
Чуткий А. Особові справи студентів з Чернігівщини в архіві Київського комерційного інституту 172

Дорохіна Т., Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років. 183
Салтан Н., Салтан О. Розробка навчальних програм з всевітньої історії для народних шкіл Харкова у 1941 – 1942 рр. 189
Міщанин В. Сторінки з біографії Дмитра Білика – колишнього директора гончарної школи в Опішному 209
Ромашко К. Організація громадської роботи студентів Лівобережної України у 1920-х рр.: гендерний аспект 213
Хоменко В. Михайло Грушевський та Українська партія соціалістично-революціонерів: свідчення есерівських партійних документів у журналі «Борітеся-Поборете!» 220
Нестеренко Л. Дмитро Захарович Максименко: шлях від куркуля до старости села 229

ЮВІЛІЇ

Котельницький Н. Діяльність І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні (1868–1879) 249

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Киричок Б. Сербини та Сербія 258
РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ
Демченко Т. Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»): статті, присвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. – Т. 1. 2016; Т. 2. – 2018 261

Павленко С. В. Мастерова пише оповідання-романи 264

ВИСТАВКИ

Ситий І. Чернігівському полку 370 років! 265

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Наказом МОН України № 1328 від 21.12. 2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

ISSN 2518-7422

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Хлібопекарська, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua (ISSN 2518-7430)

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська національна наукова бібліотека

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(4) : 94(5)

Ярослав Пилипчук

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ СОЮЗУ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ І КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ У 1654-1657 рр.

У цій статті розглянуто питання про військові та дипломатичні аспекти союзу Кримського ханства з Річчю Посполитою в 1654-1657 рр. У 1654 р. сталося переформатування системи міжнародних відносин в Східній Європі. Перехід Гетьманщини під протекторат Російської держави зумовив тісну співпрацю між династіями Гіреїв і Ваза. Перехід кримських татар на бік поляків змусив перейти запорожців до оборони. Уникнути поразки біля Охматова в 1655 р. російсько-українському війську вдалося завдяки дипломатичному таланту Б. Хмельницького, вдалому наступу І. Богуну і небажанню Мехмеда-Гірея IV і кримських мурз допустити остаточну перемогу однієї зі сторін. Битва під Озерною в 1655 р. коштувала українцям значних втрат. Допомога кримських татар полякам під Простками і Чорним Островом зумовила поразку брандербурців і трансільванців відповідно. Через польські контакти кримці відправили посольства до Австрійської імперії, Данії і Швеції. Спроби притягнути Данію і Швецію до антиросійської коаліції були невдалими. Кампанія кримців у 1657 р. проти трансільванців була санкціонована Османами.

Ключові слова: Річ Посполита, Гетьманщина, кримські татари, Кримське ханство, міжнародні відносини, Гіреї.

Однією зі знакових подій в історії Східної Європи був договір між росіянами та українцями в 1654 р., відомий як Березневі статті. Гетьманщина переходила під протекторат Російської держави (Московії) і отримувала широку автономію. Ця подія призвела до переформатування коаліцій у Східній Європі. Це дослідження присвячене військовому союзу Речі Посполитої з Кримським ханством, зіткненням татар з українцями, трансільванцями та шведами. Цей аспект теми був висвітлений у першу чергу в дослідженнях польських дослідників Д. Колодзейчика і Л. Подхородецьки¹. Серед російських дослідників згадане питання піднімали Г. Санін і А. Малов². В Україні цією проблемою займаються Я. Федорук, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб³. Завданням цього дослідження є дослідження військового і дипломатичного аспектів союзу Кримського ханства з Річчю Посполитою в 1654-1657 рр.

Питання про польсько-кримський союз більш висвітлене в дипломатичних документах. У грудні 1653 р. велися переговори між кримцями Сефер-Газі-аги та поляками. 15 грудня була досягнута Жванецька угода, згідно з якою Ян Казимир підтверджував умови Зборівського миру, виплачував ханові 200 тис. талерів і обіцяв давати упоминки в 30 тис. талерів щорічно. Попри те, що в Жванецькій угоді були переглянуті умови важких для козаків українсько-польських домовленостей

© Пилипчук Ярослав Валентинович – кандидат історичних наук (кафедра історії та археології слов'ян, Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова).

під Білою Церквою, Б. Хмельницький вирішив змінити зовнішньополітичний курс і уклав союз із Московією, що призвело до зміни системи політичних стосунків⁴.

У 1654 р. 18 липня Ян Казимир уклав мир з Кримським ханством. У Варшаву на засідання сейму прибув кримський посол Сулейман-ага. Король Речі Посполитої і хан Криму і далі продовжували називатися пишними титулами. Згадувалося про давні традиції дружби між державами, а також як давнє зобов'язання. Річ Посполита обіцяла платити упоминки. Говорилося, що у володіння королівства вторглися московський цар з козаками. Об'єктом вторгнення названі землі Великого Князівства Литовського. Кримський хан і його наступники зобов'язувалися надати полякам допомогу проти московського царя і запорозьких козаків. Він обіцяв не укладати сепаратного миру з росіянами і запорожцями. Зауважувалося, що коли козаки і населення України повернуться під владу Речі Посполитої, король зобов'язувався не допускати з того боку набігів, які б послужили причиною для війни. Вказувалося, що поляки згодні бути друзями васалам Імперії Османа – трансільванському князеві Дьордю Ракоці II, господарям Молдови та Волощини. У документі від 20 липня 1654 р. Ян Казимир обіцяв, присягаючись на євангелії, знаходитися в дружбі з Іслам-Гіреєм та ордами, що підкорялися йому, і воювати проти росіян. Тим же числом датована присяга сенаторів дружити і укласти союз з Іслам-Гіреєм проти росіян. Уклавши з Російською державою договір, Богдан Хмельницький хотів зберегти хороші відносини з Кримським ханством. Українські послы в Стамбулі просили султана дозволити ханові зберегти мирні відносини із запорозькими козаками. Хмельницький написав до Іслама-Гірея лист, в якому обіцяв вічну дружбу. Кримський візир Сефер-Газі-ага звинувачував гетьмана в тому, що він уклав договір з росіянами. У травні 1654 р. в Чигирині перебував кримський посол, який повернувся в Крим на початку червня. Влітку татарські війська стали готуватися до вторгнення на Гетьманщину. У серпні помер Іслам-Гірей, що дещо відклало вторгнення. Новий хан послав до гетьмана свого емісара Камамбет-мурзу, пропонуючи союз, але при цьому вимагаючи залишити росіян. У відповідь на це гетьман відправив посольство до Криму на чолі з Михайлом Богавченком. У жовтні Мехмед-Гірей почав погрожувати гетьману. У тому ж році відбулися переговори з кримським послом Токтамиш-агою. У січні 1655 р. під час походу кримців в Україну поблизу Охматова відбувся новий раунд переговорів. Тоді ж гетьман отримав пропозицію Карач-бея та частини султанів на союз проти поляків, але за умови розриву з росіянами. 12 листопада 1655 р. українці та кримці уклали перемир'я під Озерною. Гетьман, перебуваючи в складному становищі, був вимушений підписати украй не вигідний договір. Утім, Богдан Хмельницький і не намагався його виконувати. У січні 1656 р. він вів переговори про те, щоб українці та кримці звільнили полонених татар і українців відповідно від полону. У квітні 1656 р. гетьманці повідомили перекопського бея Периш-агу про своє посольство в Крим. Хан Мехмед-Гірей у листі Яну Казимиру просив не підписувати миру з росіянами і радив підписати договір зі шведами. Після ж укладення росіянами і поляками Віленського перемир'я хан просив Яна Казимира відректись від союзу з Москвою⁵.

У зв'язку з цим необхідно у загальних рисах розповісти про кампанію 1654-1655 рр. на українських землях. У кінці 1654 р. кримці виступили у війні на боці поляків. У Літописці Дворецьких сказано, що біля Дрижиполя Хмельницький в 1655 р. багатьох поляків знищив та і татари зазнали втрат⁶. Ф. Софонович повідомляв, що в 1654 р. восени прийшли поляки під Брацлав і до них там приєдналися й татари. Згадувалося, що не татари, а поляки розбили Томиленка, а інших полковників змусили відступити в Умань. Під 1655 р. повідомлялося, що поляки та татари обложили Умань і упродовж трьох днів посилено штурмували. Хмельницький і Шереметев рушили на порятунок місту, проте були оточені між Охматовим та Ставищами на Дрижиполі. Вказано, що козаки та росіяни мужньо давали відсіч полякам та татарам. Відзначалося, що після цього Хмельницький з Бутурліним рушили до Львова та узяли контрибуцію з цього міста, але коли козаки поверталися, то їх татари оточили під Озерною. Багато козаків потрапило в полон до татар, але росіяни і українці в цілому змогли відбити татар, а московитів багато загинуло не у битві, а при відступі взимку⁷.

У Чернігівському літописі йшлося, що багато татар було під українськими містами. Повідомлялося, що хан прийшов під Смілу, Волховець та Звенигородку. Відзначалося, що він розсердився на Хмельницького за те, що той прийняв російське підданство, і багато козаків, які йшли з-під Львова, звідки повернули після спільної з росіянами облоги цього міста, хан знищував українців і мало не схопив самого гетьмана під Озерною. Проте ватажку козаків вдалося дипломатичними заходами домовитися з кримським ханом⁸.

У Лизогубівському літописі відзначалося, що в 1654 р. Ян Казимир надіслав Іслам-Гірею III 100 тис. злотих, проте ці гроші вже прийняв наступний хан, який прийшов в Україну і багато місцевостей спустошив. Під 1655 р. повідомлялося, що поляки та татари під Уманю обложили І. Богуна, а потім і самого Хмельницького між Ставищами та Охматовим оточили, проте козаки відбили їхні напади. Після облоги Львова козаки окремими загонами йшли назад, і їх татари знищували, а під Озерною міцно потіснили Хмельницького, проте той зумів дати відсіч, а після цього домовився з ханом, який віддав у заручники кілька членів династії Гіреїв. Козачий гетьман зустрівся з кримським ханом і вислухав від нього погрози, а також докір за те, що прийняв протекцію не турецького султана, а царя Московії. Сам же хан бажав відвоювати у московців Астрахань. Хмельницький же робив наголос на те, що татари чималу користь мали від спільної війни з козаками проти поляків і брали ясир. Також він зробив докір за те, що Іслам-Гірей III біг з поля бою при Берестечку⁹.

У літописі Самовидця йшлося, що зимою 1654-1655 р. польський король відправив послів до хана в Крим, і той прибув з великими силами. Також згадувалося, що на Дрижиполі між Слободищами та Уманню українці були оточені. Повідомлялося, що у битві полягло безліч поляків, а також багато татар. Про битву при Озерній літописець мовчав¹⁰.

С. Величко повідомляв, що, не дочекавшись виконання королем умов Жванецького миру, хан відправив проти поляків своє військо. Кримці для того, щоб узяти ясир, розсіялися по Волині, Полісся, а також досягли польських земель поблизу Замосця і Любліна. Повідомлялося, що Сапєги, направлені проти татар, розбили ряд чамбулів. Відзначалося, що 15 тис. татар, які діяли у Великому князівстві Литовському, повинні були повернутися через Київщину. Біля Білогородки та Межигір'я їх зустріли козаки і перебили. Були звільнені захоплені в ясир. 1,5 тис. татар і 11 мурз узяті в полон, інша здобич розподілена між козаками. Повідомлялося, що після того, як з Криму прибув посол Яскольський, при польському дворі з'явився татарський посол Сулейман-ага. Він вимагав данини в 600 тис. і присяги про те, що поляки не воюватимуть проти Кримського ханства. Король пообіцяв виконати ці умови, а хан у свою чергу дав згоду відправити проти козаків значне військо. Поляки ж запевнили, що з ними проти козаків виступлять трансільванський князь, господарі Волощини та Молдавії. До влади в Криму через деякий час після смерті Іслам-Гірея прийшов новий хан, який через калгу підтвердив союз з поляками. Хмельницький намагався дипломатичним шляхом розколоти цей союз і відправив посланця до хана, проте той після ради з мурзами був сповнений рішучістю дотримуватись миру з поляками. Під 1655 р. повідомлялося, що хан поставив перед Хмельницьким ультиматум, в якому вимагав, щоб він обмежив козаків 10 тис. реєстру, дозволив шляхті повернутися на свої землі, відмовився від союзу з росіянами і визнав своїм государем тільки короля Речі Посполитої. На це гетьман відповів відмовою, і тоді татари під Уманню з'єдналися з поляками. На чолі татар стояв син померлого хана. Його загоны брали ясир аж по Дніпро, а чисельність усього війська була в 40 тис. Б. Хмельницький з 25 тис. рушив під Охматів, де в чотирьох верстах у чистому полі був оточений поляками та татарами. Щасливий результат битви для козаків зумовив удар І. Богуна в тил полякам. Одночасно з ним проти поляків та татар виступив і Хмельницький, внаслідок чого поляки і татари були вимушені відступити. Українцям допомагало і російське військо. При цьому у битві на Дрижиполі поляки зазнали основних втрат, а татари відступили з ясирем. Спочатку одна частина татар покинула поле бою, а

потім і друга. Коли польський гетьман докоряв мурзам у тому, що внаслідок їхніх дій було програно битву, то вони розгнівалися і залишили поле бою. Частина татар, яку хан відправив брати ясир у Поліссі, ще не повернулася назад. Цим скористався Хмельницький, відправивши проти них 10 тис. козаків на чолі з Богуном. Той розбив окремі татарські загони під Чудновом, Котельним, Коднею, Кормином, які поверталися до коша біля Умані. Загибло 8 тис. татар, а 2 тис. 50 чол. були взяті в полон. 500 полонених татар Хмельницький відправив як дарунок російському царю. Тільки ті татари, які були у Полонного, змогли повернутися цілими і з ясиром додому. Ті татари, які не були подаровані росіянам, викупили себе з полону¹¹.

Г. Грабянка вказував, що в 1653 р. татари, йдучи назад через українські землі, багатьох забрали в полон. Потім кримці прийшли до союзу з поляками, король обіцяв допомогти відвоювати Астрахань. У обмін на це хан обіцяв підкорити Україну Польщі. За таких умов українці прийшли в підданство росіянам. Козацький літописець переказував чутку, що хана отруїла рабина з України, яка подавала ханові вино. Повідомлялося, що новий хан розбив наказного гетьмана Томиленка і під Уманю обложив І. Богуна взимку 1654-1655 р. Б. Хмельницький ішов на допомогу, але його під Ставищами та Охматовим оточили поляки та татари. Повідомлялося, що билися головним чином козаки з поляками. На другий день поляки і татари знову атакували козаків, проте козаки підкупили татар, і поляки знову билися з козаками, поки з-під Умані не прийшов Богун. Татари узяли ясир і просили поляків іти до Дніпра, але ті, понісши втрати, не змогли це зробити. Коли козаки поверталися з походу на Львів, біля Озерної татари оточили козаків, але не змогли їм завдати поразки, і справа закінчилася перемовинами. Хан докоряв гетьману, що він забув те добро, яке йому зробили татари, коли він воював проти поляків, яких навіть боявся австрійський кайзер. Козацький гетьман же вказував, що на початку повстання хан відправив тільки одного Тугай-бея. Ватажок гетьманців зауважував, що під Корсунем та Пилявцями переважно козаки здобули перемогу, адже там було тільки 4 тис. вояків Карач-бая. Гетьман звинувачував хана, що через нього йому не вдалося розбити поляків під Зборовим та Жванцем, і тільки по добрій козацькій волі судна хана можуть плавати на Чорному морі і по річках. Крім того, Іслам-кермен завдяки тому тільки і цілий, що кримці приєдналися до поляків – було варто тільки їм пообіцяти, що за допомогою короля вони відвоюють Казань і Астрахань. У відповідь хан відповів, що, мовляв, Іслам-Гірею Хмельницький боявся такі слова говорити. Проте навряд чи такі розмови вели самі гетьман і хан, інакше б вони не знайшли компроміс. Ці слова їм приписав козацький літописець, що жив через декілька десятків років і не приховував своєї антитатарської позиції¹². В українському літописі «Про початок світу, особливо про Польщу і Малу Русь» вказано, що в 1655 р. татари, напавши на Хмельницького під Озерною, майже його розбили¹³.

Дечим відрізняється опис подій у поляків. І. Єрліч під 29 січня 1655 р. повідомляв, що між П'ятигорами та Охматовим татари під керівництвом калги і поляки зустрілися з козацьким і московським військом численістю більше 100 тис. Сили татар же оцінювалися в 40 тис. У ході битви поляки перемагали, а московці хотіли перебігти до поляків. І. Виговський почав відступати до Охматова і його загін був переслідований загоном Лянцкоронського і частиною татар. Бачачи небажаний перебіг битви, Хмельницький підкупив частину мурз і ті покинули поле бою. Повідомлялося, що росіяни та козаки після цього прийшли до Львова і щоб їх відбити, поляки покликали на допомогу татар. Кримці пройшли біля Галича, Перемишля, Ярослава, і місцеве населення постраждало від них. Відзначалося, що Хмельницький був оточений військами хана під Озерним біля Зборова і Тернополя. У битві загинув ряд московських бояр. Потім хан рушив до Дністра і Каменця. Де раніше було 40 тис. населення, там після кримців і 8 тис. не налічувалося¹⁴.

У «Короткій історії про бунт Хмельницького» було вказано, що в 1655 р. поляки з татарами рушили проти козаків. Відзначалося, що татари в Запоріжжі ходили за ясиром. Повідомлялося, що під Охматовим поляки розгромили б Хмельницького,

якби в тил не ударив І. Богун. Згадувалося, що хоча кримці й оточили козаків, але більше думали про подарунки і здобич, ніж про успіх спільної кампанії. Коли татари брали ясир, Хмельницький зміг піти до Білої Церкви¹⁵.

В. Коховський відмічав, що в 1654 р. хан на знак доброї волі звільнив двісті знатних поляків, що знаходилися в неволі у татар. Хан направив на допомогу полякам 30 тис. воїнів, і ці сили з'єдналися з полякам 28 жовтня. З кримцями було 20 тис. кінноти і 8 тис. піхоти поляків. Поляки узяли Мурафу і Красне, Чарнецький планував узяти Київ. Кримці з поляками об'єдналися поблизу Брацлава. Кримців очолювали мурзи Ахмет та Камамбет. Разом вони узяли Дембівку, але Умань, яку зміцнив І. Богун, не змогли здобути. Хмельницький збирався з росіянами на допомогу обложеним, але поляки і татари під Охматовим їх оточили. В. Коховський сильно перебільшував сили ворогів, вказуючи, що тільки росіян було 80 тис., а кінних калмиків 20 тис. Поляки обстрілювали табір козаків і росіян з гармат. Лянцкоронський хотів узяти російсько-український табір, не втрачаючи сил кінноти. Вночі татари відступили від табору, поляки запитували, чому ті відійшли, на що отримали відповідь: не звикли воювати вночі та у люті морози. Польська піхота страждала не менше, і багато солдатів померло від морозів. Потім, за відомостями хроніста, стало відомо, що Камамбет був підкуплений Хмельницьким, а потім до калги від козаків були послі з подарунками. Поляки були вимушені відступати, а кримці відійшли у свої володіння і біля Саврані зібралися з росіянами і українськими людьми, забраними в ясир. Хан обіцяв Яну Казимиру 100 тис. війська. На допомогу королеві проти шведів прийшло 20 тис. татар Зих-мурзи¹⁶.

У «Війні Домовой» Самуеля Твардовського сказано, що помер хан і новий хан прибув у Крим. Калга і брат хана разом з новим правителем порадилися і відправили до короля послів з пропозицією дружби. Лист був посланий через Челебі. Хан обіцяв розірвати союз з козаками і бути союзником проти усіх ворогів. На півдорозі назад Челебі зустрів українського посланця, який обіцяв великі упоминки. Кримський правитель вів перемовини з обома сторонами. Кримці виступили проти козаків, коли поляки вторглися у Брацлавську землю. Мелин-гірей (Менглі-Гірей) привів 40 тис. війська. Відзначалося, що татари пограбували українські села, а Мехмед-Гірей підійшов через деякий час з великої орди. Самуель Твардовський з жалем говорив, що немає користі від дружби з поганами, дружбу з якими сплатили життям християн, даремно з татарами уклали союз і сплатили союз ясиром з християн. Висловлював жаль, що не поважали Зборовський мир і грецької віри¹⁷.

У «Римованій хроніці» Самуель Грондський згадував, що росіян і українців було 100 тис., а татар декілька десятків тисяч. Татари дали знать польському гетьману, що на нього йде величезне військо. У Охматового росіяни та українці були оточені. Відзначалося, що татари з криками «Аллах, аллах» міцно ударили по росіянах і разом з поляками трохи не узяли російсько-український табір під Дрижиполем. Хмельницький переманив на свою сторону нуреддина, обіцяючи йому золото і срібло за те, що той не нападатиме на табір українців. Поляки були ображені на нуреддина за його поведінку. Тоді татари почали брати села і міста, які були населені поляками. Поляки ж боялися, що на них нападає численна татарська орда. Щоб забезпечити союз з татарами, забезпечували вільний шлях в Україну і не заважали брати ясир. Татари багато збитків нанесли росіянам і українцям. Багато людей стало невольниками. У 1657 р. Хмельницький хотів привести в Польщу хана з його ордою. У 1659 р. Є. Любомирський разом з татарами вторгся в Угорщину. Ще раніше поляки в 1658 р. воювали в Трансільванії і тільки в 1660 р. вивели свої війська з країни. Під 1658 р. повідомлялося, що хан розбив Яноша Кеменя над річкою Стрипою у Зарваниці. Багато угорців потрапили в полон. Татар польський хроніст порівнював з вовками і описував їх невибагливий кочівничий побут. Відзначалося, що татари готові напасти на поляків, німців, росіян, українців, угорців. С. Грондський у «Хроніці польсько-козацької війни» вказував, що татарський хан прийшов під Тернопіль. Відзначалося, що кримці знищили багато росіян, які йшли окремо від українців. Потім хан чекав поляків на Покуття¹⁸. Молдавський хроніст Мирон Костін повідомляв: козаки ки-

нули татар і прийняли підданство московському цареві. Узимку 1654-1655 р. татари разом з поляками нанесли багато збитків козацькій землі. Вони обложили українців і росіян в одній місцевості¹⁹.

С. Ревера Потоцький вказував, що татари не прибули своєчасно. Османський султан Мехмед IV писав, що взимку 1654-1655 р., зрадивши присязі разом з Молдавією і угорцями, воював проти українців. У цій ситуації Хмельницький просив про турецький протекторат над Гетьманщиною. Турецький султан пропонував українцям налагодити відносини з теперішнім ханом (Мехмед-Гіреєм IV). 2 листопада були висунені жорстокі умови кримсько-українського примирення. Козакам наказувалося покинути росіян і визнати своїм законним правителем Яна Казимира. Реєстровців має бути 6 тис., та й тих мають перемішати з польськими і угорськими піхотинцями, щоб ніяких дипломатичних дій українці не робили без згоди короля і щоб йшли громи Карла X Густава. Ясна річ, що на такі умови українці не могли погодитися. 27 листопада в листі С. Потоцького Мехмед-Гірею хан зазначав, що він частину України спустошив, але вимушений був зупинитися під Соленим містечком для битви проти українців і росіян. Хан обіцяв польському гетьману усіяти землі від Кам'янки до Зборова тілами козаків, які поверталися з-під Львова. Також він обіцяв розправитися зі шведами. Через два дні він написав коронному маршалкові Є. Любомирському, що кримці знаходяться на Покутті та чекають, доки до них приєднаються поляки. Посол Речі Посполитої в Криму М. Яскульський повідомляв, що хан прийшов до Тернополя і зібрав мурз і беїв на раду. Після нього окремі загони прийшли під Тернопіль, Микунці, Теремовлю та Стрижів. Коли українці і росіяни переправлялися поблизу Озерної, на них напали ногайці з кримського війська. Вони убили відразу ж кілька сотень росіян. Війська останніх та українців були обложені в Діброві. Під час битви Ян Казимир прислав ханові лист, в якому пропонувався, щоб Хмельницький був напоумлений. Коли татари почали давити українські війська, то зустріли запеклий вогонь з мушкетів і гармат. Камамбет був поранений, і тоді Субхан-кули-ага, Акзмурза і Карач-бей почали переговори, докоряючи Хмельницькому за те, що той змінив присязі, даній Тугай-беєві. Українці відповідали, що увійшли до союзу з росіянами через те, що хан уклав союз з поляками. Кримці ж говорили, що багато разів присилали посольства і проявляли дружбу, аби лише українці покинули росіян. Козацькі послі говорили, що готові жити у мирі з поляками та кримцями. Проте вони відмовилися від виконання ультимативної вимоги по видачі росіян кримцям, кажучи, що це великий гріх. Після цього поновилися герці між українцями і кримцями. Трохи згодом сутички припинилися. Хан зібрав раду і вирішив примиритися з Хмельницьким і прибрати вимогу видачі росіян, аби укласти мир і союз з козаками. Хан подарував Бутурліну коня. Єдиною умовою було стати підданими Яна Казимира²⁰.

20 квітня 1656 р. І. Виговський відправив лист перекопському Периш-азі. Він просив, щоб ага порадив ханові зберігати дружбу з козаками. Пропонувалося разом битися проти загальних ворогів. Казимир Стаховський, захоплений у полон росіянами, в документі від 25 лютого 1657 р. повідомляв, що Б. Хмельницький готовий знову стати союзником татар, шведів, угорців і поляків проти росіян. З німецького летючого листа довідуємося, що у війську Дьордя Ракоці II знаходяться семени (сеймени-татари), козаки, волохи, молдовани, угорці, опришки. У конфесаті полонених угорців, шведів і козаків після 8 травня 1657 р. вказувалося, що шведи відправили послів до різних країн, зокрема у Крим прибув королівський камергер Лелізор. Відзначалося, що у війську Ракоці нараховується 37 тис., з яких 7 тис. німці, козаки, сеймени. У документі від 3 червня 1654 р. Мартин Пушкар та Яків Барабаш говорили, що знаходяться в полі, оберігаючи країну від набігів татар. Вони просили І. Виговського дати знак ханові, щоб кримці відступили від земель українців. Іван Желябузький писав Дьордю Ракоці, що Онтон полковник (так він називав Антона Ждановича) готовий виступити разом з росіянами проти турок і татар до Кам'янець-Подільського. Пізніше він говорив, що росіяни не зможуть приєднатися до угорців поблизу Кам'янця-Подільського, оскільки з ними воюють росіяни. Пізніше крим-

ський хан прийшов з усім військом у місто. Відзначалося, що військо українців було розсіяне, а кримці потім розбили війська Дьордя Ракоці і після перемоги пішли з казною трансільванського князя і ясиром з його воїнів у Крим. Також вони воювали в Молдові. Кримці звали поляків воювати проти українців. Проте ті відмовилися від походу на козаків. Татари образилися на поляків також за те, що ті не видали Дьордя Ракоці. Польський король заплатив деяку суму кримцям за допомогу. Євстафій Виговський у листі до Павла Тетері від 11 серпня 1657 р. вказував, що козаки страшно спустошили Кримське ханство. У листі невідомого у вересні 1657 р. вказувалося, що жителі пінчани допомагали козакам громити татар. Силістрійський паша Чауш до Богдана Хмельницького писав, що між козаками і татарами сталася сварка. У новинах з Варшави говорилося, що в грудні в місто прибув кримський посол, який пропонував виступити проти козаків, оскільки настав хороший час для їхнього розгрому²¹.

Український посол у Криму Михайло Богавченко у листі від 26 жовтня 1654 р. говорив, що його до посольства відправив переяславський полковник з Кам'янки разом з Камамбет-мурзою. Він прибув в улус Келембет. Тоді у татар було неспокійно. Блюдас-салтан, Сефан-Газі і Сефер-Газі-ага прислали до посольства Камамбет-мурзу, щоб військом злякати бунтівних султанів. Коли в Джан-Кермені почули про посольство запорозьких козаків, то Корага-султан і Сефер-Газі помирилися з беями. Нураддин-султан і Сафан-Газі-ага стояли у Перекопі. Камамбет же їх боявся і обійшов Перекоп через лимани. Посольство повинне було передати документи ханові і беям, що Богавченко і зробив. Посол був відсланий в Старий Крим. Хорунжий Корицький прибув до нураддин-султана і Сафан-Гази-мурзи. Там він дізнався про настрої татар, які вирішили побрататися з поляками і вогнем і мечем спустошити всю Україну. Камамбет-мурза присягнув польському послові, що він допоможе королеві та візьме в полон Хмельницького. Українцям дорікали тим, що вони уклали союз з Москвою. Військо татар зібралось біля Перекопа і простояло там кілька тижнів. Київський писар повідомляв відомості від невільника-українця в Криму. Усе літо поляки і король прислали послів до Іслам-Гірея і до беїв. Хан же відправляв мурз до короля. Сам король і сенат присягнули татарам. Українським послам же татари сказали, щоб вони залишили Москву і говорили, що мають наказ із Стамбула разом з поляками воювати. Карач-бей через три дні після цього закликав до себе козацьких послів. Він зібрався разом з абизами, кадї, мурзами і вимагав від українців залишити Москву, а якщо цього не буде зроблено, то силами турків, угорців, волохів і поляків буде спустошена Україна. У той час прийшов кримський посол в Україні Байтемир-ага, який говорив, що гетьман просив присягнути татарам і тоді він розірве відносини з Москвою. Потім закликав українців до себе Сефер-Газі-ага і вимагав відстати від Москви і повернутися під польську владу. Карач-бей казав, що усі козаки загинуть, якщо не залишать Москву. Він розіб'є спочатку козаків, а потім Москву. Потім послї побували у хана, який говорив, що хоче жити з гетьманом як колишній хан (Іслам-Гірей). Хан же відправив Кая-бея до ногайських мурз, зокрема у Буджак. Калга-султан теж повинен був переправитися на правобережжі Дніпра. Польського посла після українських послів хан відпустив разом з сином Тугай-бея Алі-беєм. Хорунжий Яскульський залишився у Криму. У посольство до турків відправили Бекгановського і Белецького. Тоді султан обіцяв відправити 100 тис. війська на Москву. Сафан Казі-ага Левер товмач Івана Виговського проводжав з Криму посольство на чолі з Михайлом Богавченком²².

Литовський підстольний Ігнацій Сціпіон повідомляв, що в 1655 р. кримський хан змусив Хмельницького визнати своїм королем Яна Казимира. У автобіографії Богуслава Радзивілла вказувалося, що Богуслав був узятий в полон Субхан-Газі у битві під Простками в 1656 р., але був звільнений паном Войновичем. У мемуарах А. Радзивілла під 1655 р. згадувалося, що кримський хан привів Хмельницького до підданства королеві. Микола Емелевський повідомляв, що під Умань прийшов брат хана з 20 тис. війська і разом з поляками там утратив два тижні, штурмуючи фортецю. Під Охматовим 60 тис. росіян і українців були оточені татарами та поляками. Від-

значалося, що татари, які були давніми побратимами козаків, під час штурму двічі несподівано відходили назад. Відзначалося, що татари і від поляків, і від українців отримала багато золота й інших цінностей. С. Лянцкоронський вказував, що в Ободівці польний гетьман зустрівся з ханом. У свиті хана були Камамбет та Ак-Мурза. У листі невідомого до невідомого від 4 лютого відзначалося, що ворог слав до Камамбет-мурзи дарунки, щоб татари відокремилися від поляків. Татари усунулися від битви. Російські послы в Криму доносили, що в Криму знаходився нуреддин, а калга воював в Україні, і татари привели звідти безліч полонеників. У листі від 23 лютого 1655 р. сказано, що С. Лянцкоронський віддав в яsir татарам 10 тис. з Кисовоничинець. Також віддали татарам в яsir жителів Махнівки, Яланівки, Сулипіхової, Скародної, Кочубіївки, Сухої Діброви. У листі Яну Казимиру від 27 лютого кримський хан писав, що відправив послів до козаків і що наполягав, щоб ті відійшли від росіян. Також він хотів, щоб гетьман пішов разом з кримцями проти ворогів хана. У листі від Сефер-Газі від цього ж числа сказано, що він відправив трьох послів до козаків і запропонував, щоб вони відійшли від росіян. У червні 1655 р. в листі С. Ревери Потцького сказано про прихід калги після від'їзду Мелима-султана (Менглі-Гірея). Король інструктував М. Яскульського, що необхідно добитися аудієнції у Менглі-Гірея-султана і нагадати йому про польсько-кримський союз. У німецькому летючому листку 1656 р. говорилося про листи хана до польського короля. Влітку 1655 р. за ініціативою хана поляки розпочали переговори з українським гетьманом. Мехмед-Гірей у 1656 р. писав, що Хмельницький відправив посла до турецького султана. В інструкції польському послові в Крим восени 1655 р. Ромашкевичу було сказано, щоб хан вплинув на Хмельницького, аби той уклав мир. У листопаді 1655 р. нуреддин Аділь-Гірей відправив до Кам'янця-Подільського свого посла Камамбета, щоб дізнатися, де король і де татарам об'єднатися з поляками. Перебуваючи під Галичем цього місяця, хан писав королеві, що він воював з росіянами і українцями під Солоним містечком і спустошив значну частину України. Він обіцяв устелити трупами простір від Кам'янки до Зборова. Трохи згодом повідомляли, що татари громили козаків під Озерною і що сам Хмельницький з полковниками просив хана прийняти його у васали польського короля. У «Листі про пруські справи» було сказано: шведи говорять про те, що козаки і татари польські союзники. У кореспонденції віленського воєводи з Кенігсберга від 4 січня говорилося, що козаки і татари повинні з'єднатися з військами Яна Казимира. У січні 1656 р. київський воєвода писав королеві, що на Брацлавщині було 30 тис. Менглі-Гірея. У війську були ногайські мурзи Келимбет і Шах. В інструкції послові Яну Шумовському від короля до хана пропонувалося, щоб запорожців зробити вірними королеві і щоб Хмельницький покинув росіян. Також вимагалось добитися 10 тис. татар і 10 тис. українців на допомогу полякам. У травні 1656 р. Ян Казимир просив допомоги у хана для того, щоб здолати Дьордя Ракоці. У летючому німецькому листку від квітня 1656 р. зазначалося про листи хана до польського короля і перемовини з козаками і татарами про допомогу з їхнього боку. У травні-вересні 1656 р. говорилося, що в травні запорожці напали на уралові улуси ногайців. У той же час прибули послы від Хмельницького, які домагалися дружби кримців. Також прибували українські послы в серпні та вересні 1656 р. У липні 1656 р. турки та татари виступили проти Дьордя Ракоці. У серпні 1656 р. хан відправив 20 тис. буджакців проти шведів. За даними німецького летючого листка після 11 жовтня 1656 р. говорилося про перемогу литовців і татар над брандербуржцями та шведами під Простками. Ця ж подія зафіксована у ще одному летючому німецькому листку від того ж місяця²³.

У листі Іслам-Гірея від другої половини січня 1654 р. хан звинувачував гетьмана в тому, що він змінив присязі та не має права без його дозволу укладати договори не лише з іноземними володарями, але і зі своїм монархом – польським королем. Він вимагав, щоб гетьман зрікся від присяги Москві. Хан закликав разом воювати проти Москви. Гетьман у листі від 16 квітня 1654 р. писав, що на перемовинах під Кам'янцем татари не допомагали козакам. Татари розграбували частину володінь козаків, коли

поверталися з походу, і це змусило Військо Запорозьке сумніватися. Крім того, гетьман нарікав на те, що опинився в опалі у хана. Також відзначалося, що Потоцький замість миру воював проти козаків і йому допомагав спустошувати поселення козаків Глигоруc Гурмас. Вони вторглися в українські землі по саму Умань, але козаки змусили поляків відійти. Гетьман зауважував, що союз з Москвою був укладений згідно з порадою кримського хана, який раніше говорив, що поляки набирають людей з різних країв, щоб згубити козаків. Стосовно Смоленська й інших міст, які Москва відібрала у короля, то гетьман удавав, що не знає про це. Щодо того, що козаки затримали татар, то у відповідь ішлося про їхній відпуск. Детальніше про це повідомити мав посол українців у Криму Семен Савич. Згадувалося і таке: під час боїв під Уманю в полон потрапив ксьондз Потоцького, котрий виставляв справу так, ніби не хотів воювати, але його примусив король. Ці дані були підтверджені листами з Литви, які були при убитому поляку. Гетьман просив хана з усіма агами і бєями виступити проти спільних ворогів. У листі Богдану Хмельницькому від Мехмед-Гірея IV сказано, що до українців прийшов Токтамиш-ага. Гетьман висловлював побажання, щоб новий хан поведився по відношенню до козаків, як Іслам-Гірей. Хан у своєму листі, надісланім з Токтамишем, погрожував, що якщо козаки не відступлять від Москви, то він нацькує на них угорців, мультян (волохів) і волохів (молдаван). Гетьман говорив, що не зрадив клятві, навпаки, король Владислав був покараний за це. Богдан говорив, що не боїться тих, кого на нього хоче наслати хан, сподівається на Бога, а зовсім не на Москву. Гетьман обіцяв дружити з ханом і просив надіслати якогось вельможу для нового договору. Детальніше ханові повинен був сказати Токтамиш-ага. 2 листопада 1655 р. Військо Запорозьке уклало новий договір з Кримським ханством. Гетьман визнавав своїм паном Яна Казимира, обіцяв відступити від Москви, реєстр міг бути більше 6 тис., обіцяв не укладати договорів з іноземними країнами в обхід поляків. Богдан зобов'язувався воювати проти шведів. У листі Богдана Хмельницького від 31 січня 1656 р. стає зрозуміло, що гетьман допомоги полякам проти шведів уникнув, посилаючись на важкі обставини²⁴.

Самуїл Пашковський у посланні до Яна Владислава Радзивілла від 9 січня 1657 р. писав, що росіяни разом з українцями і татарами згубили усю Литву. У листі з Ченстохови від 17 березня говорилося про намір татар знову напасти на Трансильванію. У травні 1657 р. сказано, що татари нанесли багато збитків українським землям поблизу Чечельника. У квітні 1657 р. хан, калга, везир відправляли листи в Річ Посполиту. Субхан-Кулі-ага в одному документі від квітня 1657 р. був названий правителем Буджака. У новинах від 30 травня повідомлялося, що 3 тис. козаків перегородили шлях татарам у Молдову й Україну. Субхан-Газі-ага писав, що українці, угорці, Молдова, волохи пішли війною на польського короля. Він заявляв про готовність вторгнутися у володіння угорців (Трансильванію). В інструкції Ромашкевичу від травня 1657 р. вказувалося, що хан воює проти росіян. В інструкції С. Беньовському послові від Речі Посполитої до Б. Хмельницького вказувалося, що треба довести до відома гетьмана про похід турок і татар на Трансильванію. У англійському летючому листку після 15 серпня говорилося, що 15 серпня татари розбили трансильванців під Вишневечком. У листі Миколи Салги до Анджея Конецпольського від літа 1657 р. йшлося про те, що татари знищили 800 рейтар курфюрста. У анонімному листі від 14 вересня 1657 р. вказувалося, що татари спустошували українські міста на межах з Російською державою. У листі Яна Казимира російському царю Олексію Романову від 17 жовтня 1657 р. вказано на те, що татари і турки воюють проти Дьордя Ракоці. У жовтні 1657 р. піддячий Артемій Федоров повідомляв про напад козаків на Крим і ногайські улуси. Запорозжці напали на Крим і ногайців у числі 7 тис. У ході походу запорозжці втратили сотню воїнів. Вони убили 15 тис. татар, а 5 тис. полонених привели в ясир у Запоріжжя. З татарським військом вони билися біля Перекопа²⁵.

Події в Україні цікавили і французів. Наприклад Г. де Тарда і Ж.-Б. Шерера. Останній відмічав, що в 1654 р. польський король заплатив 100 тис. золотих кримському ханові Селім-Гірею, щоб той напав на козаків. Але він помер, і влада перейшла до

його брата Менгли-Гірея, який вторгся в Україну і розбив загін Томиленка. Під 1655 р. повідомлялося, що татари з поляками атакували п'ять полковників під Уманю. Ті змогли прорватися з оточення. Потім поляки і татари напали на Хмельницького під Дрижиполем. Проте заслуга в перемозі приписана одним тільки українцям і вказано, що українці з боями пробилися до Білої Церкви. Потім був похід разом з росіянами, коли їхнє союзне військо дійшло до Львова, Любліна і Замосця. Повертаючись з походу, Хмельницький зіткнувся з татарами біля Озерної. Проте хан не зміг розгромити козаків і пішов з ними на перемовини, заздалегідь відправивши 12 заручників до українців. При перемовинах козацький гетьман звинувачував кримського хана, що він зраджував договорам з козаками, служив тому, хто більше заплатить, зробив багато збитків козакам, що варто було тільки пообіцяти ханові Астрахань, як той був готовий знищити усю Малоросію (так у хроніці). Кримський хан розсердився на це і обіцяв, що згубить як самого гетьмана, так і його військо. У цілому текст Ж.-Б. Шерера був близький до літопису Г. Граб'янки²⁶.

Відомості цього французького історика мали ряд неточностей, оскільки татарами правили хани із зовсім іншими іменами. Козацькі літописи традиційно применшують масштаби втрат козаків і роль кримців в конфлікті. Польські ж хроністи істотно перебільшують кількість росіян і українців у битві під Охматовим.

Турок Мустафа Наїма повідомляв, що ляхи (поляки) відправили лист до ханського візиря Сефер-Газі-аги, просячи його посередництва у справі укладення миру. Він порадився з ханом і його наблизеними. Вказувалося, що поляки вимотані сімдесятиденною облогою, а Поділля спустошене. Повідомлялося, що влада в лясському краю належить беям і що треба узяти в аманати по двох синів з родин найзнатніших беїв і вимагати данини з них. Поляки ж були готові піти на виконання будь-яких умов татар. Ляські командувачі виїхали з табору і прийшли до фортеці Каманіче. Туди ж прибув Сефер-Газі-ага, Катлазіюш і бей Ширинів, а також десять аг. Татари висунули вимогу давати данину хазину, відправити в аманати синів двох найвищих беїв, не робити шкоди козакам. Також вимагали, щоб поляки віддали населення сіл і городків краю на розграбування, інакше 100 тис. татар і ногайців разом з 80 тис. козаків знову воюватимуть проти Польщі. Деякі з татар були проти миру з поляками. Це були Кайтас-ага і Кан-Мехмед. Вони вимагали згорнути переговори і повернути Хані-агу, муллу, відданого полякам у заручники. Поляки пішли на усі умови татар, проте казали, що погано, якщо козаки грабуватимуть села і городки. Поляки відправили до аманатів по одному синові воєначальника і якогось воєводи. 15 грудня 1653 р. було укладено мир. Татарські й казацькі послі повернулися у Віслатен (Гусятин). Татари спустошили місцевості біля міста Дубно і Карт-Костянтин (Старокостянтинів). Син Сефер-аги взяв Карт-Костянтин. Чамбули татар грабували поселення на Чорному шляху. Після того, як вони набрали ясир, весною 1654 р. прибув посол від поляків у багатому одязі та на розкішному коні, але з нікчемними дарами. У липні 1654 р. помер хан Іслам-Гірей III. Тоді козаки вийшли у Чорне море та спустошили береги Варни та Ерегли. Крім того, вони напали на Балчик. Сийавуш-паша з Силістрії зміг узяти в полон екіпаж однієї чайки. У кінці серпня Мехмед-Гірей IV відбудув з Туреччини в Крим. Після прибуття він в 1655 р. направив війська в країну козаків, помстившись за набіги на румелійські поселення. Тоді хан без зусиль узяв міста, населення брав в ясир і вбивав. Далі він рушив до фортеці, яку взяли в облогу козаки та московити. Тоді облога була знята, і козаки повернулися у свої землі. Коли ті відступали у болотистій місцевості, татари перебили половину з 50 тис. козаків і 100 тис. московитів. Московити, які вціліли, відійшли на три дні шляху від місця битви. Там знову татари напали, і 5 тис. з 30 тис. московитів загинули. Татари після цього повернулися у свої володіння і там зустріли посольство з 500 московитів із звісткою, що шведський король опанував країну Ляха. Взимку 1655-1656 р. в січні-лютому було вирішено вирвати країну ляхів з рук шведів. Природно, турок завищує і чисельність війська супротивника і кримців²⁷.

За дипломатичними документами нам відомо, що кримський хан закликав поляків не починати кампанії без кримців. У грудні 1654 р. кримський посол, який відвідав Річ Посполиту, вказував на 50 тис. татар, готових виступити в похід. Він говорив, що вони готові виступити в похід на Москву. Кримські мурзи вимагали не знищувати козаків назавсім. У січні 1655 р. вони виступили походом в Україну. У тому ж році калмики вели перемовини про підданство з росіянами і планували разом з донцями воювати проти кримців. Дії калмиків обмежувалися діями проти касаївців (залишків Малої Ногайської Орди) в районі Тереку. Фактично проти альянсу кримців та поляків виступали росіяни й українці. Польський посол Корицький домовився з буджацькими ногайцями про їхній похід в Україну. На початку грудня вони стояли поблизу Дністра, чекаючи, коли замерзне річка, і біля Рашкова можна буде пройти по льоду. А. Раздивілл повідомляв, що кримці з коронним військом з'єдналися ще в грудні 1654 р. 1 січня 1655 р. поляки з'єдналися з татарами. Під час зимової кампанії Б. Хмельницький за допомогою дипломатії та грошей досягнув того, що кримці не брали участь у битві при Охматові 19-22 січня 1655 р. Гетьман впливав на хана за допомогою мурз, які були близькі покійному Іслам-Гірею III. Треба відзначити, що Мехмед-Гірей IV ще в жовтні 1654 р. пропонував Б. Хмельницькому зректися союзу з росіянами, щоб залишатися союзником кримців. Під Охматовим активно діяли тільки поляки, які узяли в облогу табір росіян і українців. Перемога в цій битві була здобута завдяки тому, що І. Богун атакував супротивника з тилу і підійшов до нього з Умані. Кримці, не вступивши у бій, відступили, ведучи з собою ясир з Київщини та Брацлавщини. Події під Дрижиполем дозволили розгорнути загальний наступ на схід. Російські війська просувалися на схід територіями Великого князівства Литовського, дійшовши до Гродно і Вільнюса, а козацькі загони разом з допоміжними російськими військами вдерлися на коронні землі і через Волинь та Поділля прийшли в Галичину. У битві під Городком у вересні-листопаді вони розбили війська С. Потоцького, а потім узяли в облогу Львів. Поразки Речі Посполитої стали сигналом для шведів, які вдерлися в Польщу влітку 1655 р.²⁸.

У 1655 р. кримський хан Мехмед-Гірей IV відправив до Європи ряд своїх посольств. Кримське посольство рушило в дорогу в кінці грудня – на початку 1655 р. Посольство очолював Майдан Газі-бек. Посольство добиралося в Австрію через Річ Посполиту, оскільки трансільванський правитель у той час був ворожий до поляків. Треба відзначити, що Ян Казимир відрядив своїх людей супроводжувати татар до австрійського кордону. У кінці лютого австрійський імператор дав аудієнцію кримському послові. Ця подія знайшла відображення в англійських і німецьких газетах. Татарин подарував кайзерові коня, який коштував 1 тис. дукатів і був напрочуд витривалий. 1 березня кайзер дав прощальну аудієнцію кримському послові і подарував золотий ланцюг і 1400 дукатів на зворотну дорогу. Кримці повідомляли австрійців про сходження на престол нового хана Мехмед-Гірея IV, а також повідомляли про дружбу з австрійцями. Пропонувалося послати на допомогу полякам імперські війська. Голландський резидент у Відні вказував, що хан зажадав від кайзера фінансової або будь-якої іншої підтримки Речі Посполитої. Польські ж послы говорили, що польське військо в осяжному майбутньому повинне об'єднається з татарським і що вони разом вступлять на провінції, зайняті ворогом²⁹.

У тому ж році прибуло посольство в Данію. Ця дипломатична місія тривала з кінця грудня 1654 до липня 1655 р. Самих документів про контакти в Датському королівському архіві не залишилося, але їхні чернетки збереглися. Це були відповіді на пропозиції татарської сторони. Посольство кримців у Данію корелювало з прагненням Речі Посполитої протиставити шведам данців. З відповіді данців кримцям можна зробити висновок про те, що датському королеві прийшло шість листів від кримського хана, його головної дружини, калги Газі-Гірея, нуредина Аділь-Гірея, візіря Сефер Газі-аги, скарбника Джан-мурзи-аги. Хан писав королеві, що уклав союз з Яном Казимиром і що пропонує йому з такою ж повагою, як і він, ставитися до польського короля. Ленчицький воєвода Я. Лещинський згадував про датського

шкіпера, який перевозить татарського посла. Відповідь датського короля кримцям була написана 20 (30) червня 1655 р. Кримський посол повинен був прибути в Данію в середині або другій половині травня. Повернувшись у свою столицю 8 (18) червня, датський король Фредерік планував дати аудієнцію кримцям. На ній кримський посол повідомляв про сходження на престол Мехмед-Гірея IV і запевняв в дружбі. Хан планував використати Данію для участі в антиросійській коаліції. Шведський дипломат Магнус Дюрель повідомляв, що хан пропонував данцям напасти на росіян морем з боку Норвегії. 30 червня (10 липня) кримський посол отримав відповідь, що у Данії немає ніяких причин воювати з росіянами. Крім того, кримський посол просив данців вплинути на Швецію, щоб вона уклала мир з Річю Посполитою. Згадка про це є в листі К. Тишкевича до Я. Радзивілла. Кримський хан вимагав від поляків, щоб вони для війни з росіянами вели переговори з англійцями і голландцями. 19 травня 1655 р. польське посольство відправилося в Нідерланди, йдучи назустріч проханню хана. Кримські послы після 20 (30) червня протягом ще місяця перебували в Копенгагені. Англійські газети повідомляли, що татари готові повернутися, лише чекають волі на це датського короля. У кінці липня кримські послы залишили Данію і поверталися через Річ Посполиту, де зустрічалися з Яном Казимиром³⁰.

У 1655 р. кримці відправили до Швеції послів з цілим комплексом документів. Перед шведами вони говорили про дружбу та союз з Яном Казимиром. В. Беневський повідомляв, що посольство в Швецію було інспіроване Яном Казимиром для того, щоб шведи не задумали воювати з Річчю Посполитою. Крім того, кримці погоджували свої контакти із скандинавськими країнами з волею османського султана. Кримський посол віз з собою листи хана, калги Газі-Гірея, нуредина Аділь-Гірея, старшої дружини хана, везіря Сефер Газі-аги, а також Тимур-Аги, сина Бахадир-Гірея Мехмед-Гірея, Алі Газі-аги, Абдулли Керим-Аги, ханського секретаря і Джана мурзи-аги. Лист хана до шведського короля був переданий через Адільшаха-мурзу, а лист від дружини хана – Алі, від нуредина – Муртазу, від секретаря хана – Хассана, від сина Бахадир-Гірея – Гізеля. Німецький хроніст Йоганн Георг Шледер вказував, що кримське посольство налічувало 17 чоловік. Послам були дані інструкції для того, щоб використати шведів проти росіян. Польський король розпоряджався, що кримських послів до Гданьська повинні були супроводжувати пан Юхно, а також колишній польський посол у Швеції Г. Каназілій.

Французький резидент у Швеції повідомляв, що кримське посольство прибуло у кінці січня 1655 р. Шведський дипломат І. Екельбад повідомляв, що татари дісталися до Стокгольма 9 (19) травня 1655 р., а датські резиденти в Швеції повідомляли про посольство від перекопського (кримського) хана до шведського короля. Необхідно відзначити, що кримці інформували про сходження на престол Мехмеда-Гірея IV і поздоровляли зі вступом на престол Карла X Густава. 16 (26) травня 1655 р. кримці отримали аудієнцію у шведського короля. 22 травня (1 червня) переговори з ними вів шведський канцлер Е. Оксеншерн. Адільшах-мурза переконував шведів у добрих намірах хана і в необхідності підтримки миру з Річчю Посполитою. Цього ж дня шведський король відповів кримцям. 24 червня останні отримали прощальну аудієнцію, а 5 липня кримський посол, отримавши подарунки від короля, рушив в зворотню дорогу. У листуванні кримського хана зі шведським королем була пропозиція створити антиросійську лігу з Кримського ханства, Речі Посполитої та Швеції. У свою чергу, Карл X Густав писав, що союз з поляками неможливий тому, що у минулому Сигизмунд III і Владислав IV з династії Ваза невинно претендували на шведський престол. Також відзначалося, що королева Христина хотіла вирішити протиріччя з поляками, але їй це не вдалося. Шведський король відзначав, що кримський хан був знайомий з польсько-шведськими протиріччями. Матеріали листування Сигизмунда III і Владислава IV з кримськими ханами дають нам основу говорити, що кримські хани були прекрасно обізнані про домагання цих королів і, намагаючись укласти союз з Річчю Посполитою, включали в титул короля Речі Посполитої титул шведського короля. Шведи просили кримців не чіпати українських козаків і відно-

вити з ними союз. Загалом кримське посольство 1655 р. було невдалим³¹. Українці з Гетьманщини після укладення союзу з росіянами в Переяславі намагалися встановити мир з татарським ханом. У лютому – квітні 1654 р. відправилося посольство С. Савича в Крим, в серпні 1654 р. – посольство П. Тетері³². У 1657 р. татари відновили конфронтацію з українцями. Вони зайняли багато міст у прикордонні. Спроба гетьмана нейтралізувати кримців була невдалою. До березня 1657 р. було відправлено посольство Ларіона Капусти в Стамбул. У листі яничарському азі було сказано, що гетьман увійшов до союзу з кримським ханом, що і близько було не так. Тим часом Річ Посполита заручилася союзом з Габсбургами і Данією. Причиною цього були вторгнення шведів і трансильванців, а також намір росіян включити у свою державу західноукраїнські землі³³.

Кримські хани на конфлікт з Трансильванією повинні були отримати санкцію з боку Османів. І такий дозвіл був отриманий Мехмедом-Гіреєм IV в 1657 р. У 1655 р. Дьордь Ракоці II займав вичікувальну позицію і пропонував полякам своє посередництво на перемовинах з козаками. Поразка поляків у битві під Охматовим зумовила декларацію Дьордя Ракоці про свою ворожість Речі Посполитій. У 1656 р. він вступив у союз зі Швецією і Гетьманщиною проти Речі Посполитої. Участь угорців у війні проти Речі Посполитої на початку 1657 р. не була погоджена зі Стамбулом, тому хан і зміг воювати проти Трансильванії. Необхідно відзначити, що вступ Данії в 1657 р. у війну проти Швеції і російсько-шведська війна змусили перекинути шведів свої війська з Польщі на інші напрями. Війська Дьордя Ракоці II до того були під Краковом і Варшавою та вимушені відступати з Польщі. Трансильванське військо і корпус А. Ждановича були наздоганні С. Чарнецьким під Магеровим 11 липня 1657 р. Українці, не приймаючи бою, втекли, а трансильванців перемогли основні сили поляків, які напали на угорців тоді, коли вони відбили напад польського авангарду на свій табір. Після цієї перемоги загони А. Ждановича залишили трансильванського князя і швидко відступали, а С. Чарнецький з'єднався з військами С. Потоцького та Є. Любомирського. Крім того, на з'єднання з ними йшло кримське військо³⁴.

Шведська і трансильванська дипломатія ще в 1655 р. намагалися розірвати союз Яна Казимира з кримцями, проте нуреддин Адиль-Гірей з'явився під Галичем і, завдяки допомозі татар, поляки утримали Львів. Про зіткнення трансильванців і кримців збереглися відомості у шотландця Патріка Гордона. Він повідомляв, що в 1657 р., коли стало відомо про наближення кримців, то козаки розсіялися по Україні, а трансильванський князь капітулював перед поляками і зобов'язався виплатити контрибуцію полякам за завдані збитки³⁵.

І. Ерліч повідомляв під 1656 р., що татари з Підляшшя, яке спустошили, прийшли у Пруссію, узяли в яsir 100 тис. німців і шведів, а шведський полководець відступив. Під 1657 р. повідомлялося, що біля Чорного Острова козаки відокремилися від трансильванського князя, де його і розбили татари. З усього війська до Сапеги втекло 400 угорців, а Ракоці та Кемень живі залишилися³⁶.

Мустафа Наїма, повідомляючи про події 1656-1657 рр., зазначав, що нечестивець Ракоци захотів зайняти ляські землі і уклав союз з воєводами Богдана (Молдови) та Ефляка (Волощини). Він виступив у похід на чолі 60 тис. і був союзником Швеції. Коли він дізнався, що проти нього вийшов хан з незліченим татарським військом, то став табором і захистився ровами. Тоді хан відправив 100 тис. татар на грабунок Ерделя (Трансильванії), землі Ракоци. Тоді той вирішив захищати свою країну і втік з табору. Військо ж без монарха було розбите татарами. Татари ж у Ерделі знищили багато поселень³⁷.

Самовидець писав, що на угорців Ракоці у 1657 р. від Підгір'я до Меджибожу прийшли татари разом з поляками. Відзначалося, що до того поляки, перебуваючи в складному становищі, попросили хана прийти на допомогу. Через землі Молдавії і регіон Підгір'я (через Галичину і Малопольшу) кримці прийшли на допомогу. Хмельницький відправив свого сина Юрія на допомогу, але той повернув назад, коли дізнався, що Ракоці вже розбитий³⁸.

С. Величко повідомляв, що у битві під Простками поляки і татари під керівництвом Гонсевського перемогли шведів, узявши в полон трьох полководців, а радник шведського короля був убитий татарами. Під Вармією поляки і татари розбили війська брандербурзько-пруського курфюрста. Ці успіхи, а також Віленське перемир'я і вступ у війну Данії змусили шведів відступити, пруси усунулися від війни з поляками, шведи перекинули війська проти росіян і почали виводити контингенти з Речі Посполитої. Ці обставини ускладнили положення Дьордя Ракоці, а вторгнення Любомирського і австрійського війська в трансільванські землі стали неприємним сюрпризом. Угорці почали відступати і під Магеровим та Куликовом поляки під керівництвом Чарнецького перемогли їх. Дьордь Ракоці відступав до Зборова, а потім до Чорного Острова. Там на нього напав Чарнецький і Сапеги, і трансільванський князь був вимушений зректися польського престолу, війська ж Ждановича відокремилися від угорців ще перед битвою³⁹.

Повідомлялося, що татари з угорцями мир не уклали, напали на них і військо Дьордя Ракоці втратило 5 тис., а Янош Кемень потрапив у полон до кримчан. Військо Дьордя Ракоці II становило 13 тис. угорців і 6 тис. молдован та волохів. Г. Санін висловлювався на користь 20 тис. угорців і 6 тис. волохів і молдован у його війську. Евлія Челебі повідомляв про 60 тис. угорців. Загальну кількість татарських воїнів він вказував у 80 тис. чол. (наведені цифри – це істотне перебільшення). Вказано, що до татар з Гданьська надійшло десять возів гаманців. Турецький хроніст відмічав втечу Дьордя Ракоці II і відмічав, що мужній Янош Кемень обкував ланцюгами табір і захищався. Кримці надали допомогу Речі Посполитій не відразу, оскільки взимку 1656-1657 рр. стався падіж худоби, а також на володіння ханства напали донці. Кримський хан відповів облогою міста Черкеська і лише навесні відправив війська. Незабаром трансільванський князь покинув війська, а військом управляв Янош Кемень⁴⁰.

П. Гордон повідомляв, що угорців з усіх боків оточили кримці в числі 60 тис. На військо Яноша Кеменя був потужний тиск, але угорці, що обороняються в вагенбурзі, сміливо відбивали татар за допомогою мушкетів і гармат. Татари ж масовано обстрілювали супротивника з луків. Багато тяглових тварин було перебито, а продовольство закінчилася біля Меджибожа. Найхоробріше у військах трансільванців бились молдовани, але коли татари переодягнулися в турків, прийшли в замішання і повстали. Після цього військо Яноша Кеменя капітулювало, коли кримці пообіцяли їм дати дорогу додому. Проте як тільки угорці розімкнули ряди возів, кримці напали на них⁴¹. Угорці билися хоробро, проте були розбиті і 275 знатних осіб потрапили в полон. Їх викупили за 123 тис. золотих. У Трансильванію з цих полонених не повернулося 23 особи. Якщо ж говорити про кількість усіх полонених, то їх було близько 4 тис. Я. Кеменя не зробили князем Трансильванії, оскільки він був полоненим хана, а викупом полонеників зайнявся М. Апафі, який через деякий час став князем⁴².

Політика Кримського ханства була спрямована на підтримку рівноваги сил в Східній Європі. Стосунки Кримського ханства з Україною (Гетьманщиною) були досить складними. Укладення сепаратного миру з Річчю Посполитою у кінці 1653 р. призвело до розриву з українцями, який проте не був остаточним. У кампанії 1654-1655 рр. кримці не допустили розгрому Б. Хмельницького під Охматовим, який зміг домовитися з Мухаммедом-Гіреєм IV. Навіть оточення українців ханським військом під Озерною не призвело до розгрому українців, а хан і український гетьман вели активні переговори. Хан не уникав можливості домовитися з Б. Хмельницьким. У повну силу кримці воювали проти інших ворогів Речі Посполитої. У битві під Простками кримці допомогли полякам здолати шведів, а рейд на Пруссію змусив місцевого правителя припинити активну війну проти польського короля. Битва з військами Дьордя Ракоці II привела до повного розгрому угорців.

1. Kolodziejczyk D. *The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th -18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents.* – Leiden-Boston: E.J. Brill, 2011. XXXVI, 1109 p.; Podhorodecki L. *Chanat Krymski i jego stosunki s Polska.* Warszawa: Ksiązka i wiedza, 1987. 359 s.
2. Санін Г.А. *Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в.* М., Наука, 1987. 270 с.; Малов А.В. *Русско-польская война 1654-1667.* М.: Цейхгауз, 2006. 50 с.
3. Федорук Я.О. *Посольства Крымського хана Мегмеда Гірея до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р.* // Український історичний журнал. № 5. К.: Інститут історії України, 2010. С. 37-50; Федорук Я. *Українсько- польська війна в політиці Крымського ханства, Росії і Придунайських князівств (кінець 1654 – качан 1655 рр.).* // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Вип. 2. Кам'янець- Подільський : Кам'янець- Подільський державний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 83-100; Федорук Я. *Політика Крымського ханства в Охматівській кампанії 1654-1655 рр.* // Чорноморська минувщина. Вип. 2. Одеса: Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова, 2012. С. 3-11; Чухліб Т. *Козаки та яничари. Україна в християнсько- мусульманських війнах 1500-1700 рр.* К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2010. 446 с.; Чухліб Т. *Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500-1700-х років.* К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2017. 274 с.; Смолій В., Степанов В. *Українська національна революція XVII ст.(1648-1676).* К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2009. 447 с.
4. Перналь А.Б. *Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648-1659 рр.* К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2013. с. 118-120; Podhorodecki L. *Chanat Krymski i jego stosunki s Polska,* Warszawa: Ksiązka i wiedza, 1987. s. 182-186; Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх.* К.: Наукова думка, 1992; Грушевський М.С. *Історія України-Русі.* Т. 9. Кн.2. К.: Наукова думка, 1997. 776 с. <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur9.htm>; *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.* К.: Т-во Знання України, 1992. 192 с. <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>.
5. Kolodziejczyk D. *The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th -18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents.* – Leiden-Boston: E.J. Brill, 2011. p. 964-973; Перналь А.Б. *Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648-1659 рр.* К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2013. с. 129-184; Чухліб Т. *Козаки та яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр.* К.: ВД Києво-Могилянська академія, 2010. С. 196-199; Чухліб Т. *Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500-1700-х років.* К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2017. С. 43-46.
6. Мицик Ю.А. *Летописец Дворецких – памятник украинского летописания XVII в.* // *Хроники и летописи 1984.* М., 1984. <http://litopys.org.ua/samovyd/sam15.htm>.
7. Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх.* К.: Наукова думка, 1992.
8. *Черниговская летопись // Южнорусские летописи.* К., 1856. <http://litopys.org.ua/bilozer/bilz01.htm>.
9. *Лизогубівський літопис // Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси.* К., 1888. <http://litopys.org.ua/sborlet/sborlet02.htm>.
10. *Літопис Самовидця.* К., Наукова думка, 1971. 208 с. <http://litopys.org.ua/samovyd/sam.htm>.
11. Величко С.В. *Літопис.* Т.1. К.: Дніпро, 1991. 371 с. <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>.
12. *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.* К.: Т-во Знання України, 1992. 192 с. <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>
13. Мицик Ю.А. *Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658).* Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. С. 238.
14. *Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* Т. 1. Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853. S. 167-168, 173-174, 176-178.
15. *Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и*

уграми в царствие Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. № 4. М., 1846. <http://litopys.org.ua/samovy/d/sam12.htm>; *Historia o buntach Chmielnickiego, o wojnie z Tatarami, ze Szwedami i z Węgrami za króla Władysława IV i za Jana Kazimierza przez lat dwanaście, krótko zebrana, ab anno 1647, anno 1648.* <http://pbc.gda.pl/dlibra/doccontent?id=6295&from=FBC>.

16. Kochowski Wespazjan. *Historia panowania Jana Kazimierza*. T.1. Poznan: Nakladem i Czcinkami N. Kamienskogo i spolki, 1859. S. 187-199, 201-202, 212, 223.

17. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. с. 230-234; Twardowski S. *Wojna domowa z Kozaki, Tatary, Moskwa, potem z szwedami i z Wegry przez lat dwanaście za panowania Najjasniejszego Jana Kazimierza Krola Polskiego*. – Calissii: Typ. Collegii Callisiensis, 1681. http://books.google.com.ua/books?id=yk0_AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

18. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. с. 259-263, 268-281, 298-299.

19. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. с. 308-309; Miron Costin. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace*. https://ro.wikisource.org/wiki/Letopise%C8%9Bul_%C8%9A%C4%83_%C3%AEi_Moldovei_de_la_Aaron_Vod%C4%83_%C3%AEencoace.

20. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. с. 14, 25-26, 30-32, 34-35.

21. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. с. 53, 71-72, 78, 95-96, 102, 104-105, 109-110, 113-116, 123, 131-132.

22. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько – кримські союзи 1500-1700-х років. К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2017. с. 203-206.

23. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. с. 214, 221, 239-248, 315, 317-335.

24. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько – кримські союзи 1500-1700-х років. К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2017. с. 199-203, 206-210.

25. Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни (1655-1658). Т. 4 (1655-1658). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2015. с. 337, 340-343, 345-347, 352-354, 356-358.

26. Gaspard de Tende – *Das Bey noch zweifelhafter Wahl eines neuen Königs ganz Verwirrte und Unruhige Polen: Worinnen Zugleich von dieser Republicque Stärke und Schwäche, Vortheile und Mängel absonderlich von der Eingeschränckten Gewalt Ihrer Könige ... umbständiglich gehandelt wird : Vorhero in Französischer Sprache beschrieben, anjetzo ... in das Hochteutsche übersetzt.* 1697. Coln: Pierre Matheau, 1697. 172 s. http://books.google.com.ua/books?id=6D9NAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gb_s_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; Шерер Ж.Б. *Літопис Малоросії або країни козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії*. К., 1994. <http://litopys.org.ua/scherer/sher03.htm>.

27. Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. К.: Видво Жупанського, 2016. с. 164-172.

28. Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і Придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 рр.). // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет імені Івана Огієнка, 2011. с. 83-86, 91-96; Літо-

- пис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К.: Т-во Знання України, 1992. 192 с. <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>; Величко С.В. Літопис. Т.1. К.: Дніпро, 1991. 371 с. <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К.: Наукова думка, 1992.; Грушевський М.С. Історія України-Русі. Т. 9. Кн.2. К.: Наукова думка, 1997. 776 с. <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur9.htm>; Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska. Warszawa: Ksiazka i wiedza, 1987. s. 190-194.
29. Федорук Я.О. Посольства Кримського хана Мегмеда Гірея до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Український історичний журнал. № 5. К.: Інститут історії України, 2010. с. 45-46.
30. Федорук Я.О. Посольства Кримського хана Мегмеда Гірея до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Український історичний журнал. № 5. К.: Інститут історії України, 2010. с. 42-44.
31. Федорук Я.О. Посольства Кримського хана Мегмеда Гірея до Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Український історичний журнал. № 5. К.: Інститут історії України, 2010. с. 38-41.
32. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр. К.: ВД Київсько-Могилянська Академія, 2010. с. 166-167.
33. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500-1700-х років. К.: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2017. с. 46-52.
34. Санін Г.А. Россия, Украина, Трансильвания в системе международных отношений середины XVII в. // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе. М., Институт славяноведения РАН, 2005. С. 100-125; Федорук Я. Українсько-польська війна в політиці Кримського ханства, Росії і Придунайських князівств (кінець 1654 – початок 1655 рр.). // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Вип. 2. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет імені Івана Огієнка, 2011. С. 90-91; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К.: Т-во Знання України, 1992. 192 с. <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>; Величко С.В. Літопис. Т.1. К.: Дніпро, 1991. 371 с. <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К.: Наукова думка, 1992.
35. Гордон 2001 – Патрик Гордон. Дневник 1635-1659. Т. 1. М.: Наука, 2001. 278 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset3.htm>.
36. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Т. 1. Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853. s. 186; Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Т. 2. Warszawa: W drukarni Wienhoebera, 1853. s. 3-5.
37. Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. К.: Вид-во Жупанського, 2016. с. 172-174.
38. Літопис Самовидця. К., Наукова думка, 1971. 208 с. <http://litopys.org.ua/samovydyd/sam.htm>.
39. Величко С.В. Літопис. Т.1. К.: Дніпро, 1991. 371 с. <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>.
40. Санін Г.А. Россия, Украина, Трансильвания в системе международных отношений середины XVII в. // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе. М., Институт славяноведения РАН, 2005. С. 100-125; Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. М.: Восточная литература, Наука, 1961. 340 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text3.phtml?id=1729>.
41. Гордон 2001 – Патрик Гордон. Дневник 1635-1659. Т. 1. М.: Наука, 2001. 278 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Gordon/frameset3.htm>.
42. Иванич М. Трансильванские пленники в Крымском ханстве в 60-е годы XVII века // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе. М., Институт славяноведения РАН, 2005. С. 126-134.

**MILITARY ASPECTS
OF ALLIANCE OF CRIMEAN KHANATE WITH RZECZ POSPOLITA
1654-1657.**

This paper deals with the history of relations of the Crimean Khanate with Rzecz Pospolita and Hetmanshchyna in epoch of Khmelnychchyna. In 1654-1657 The Crimean Khanate was an ally of the Commonwealth. In the campaign of 1654-1655 years. Role of Crimean Tatars was ambivalent. They helps the Poles during the siege of Uman and in the Battle of Okhmativ, however, Bohdan Khmelnytsky led bribing Crimean Tatars Mirzas for departure from Okhmativ. Mekhmed IV Gheray was unable to break the Ukrainians in the Battle of Ozerna and to attempt to split the Russian – Ukrainian Union. Crimean Tatars took an active part in the wars against other opponents of the Polish – Lithuanian Commonwealth. Participation of Crimean Tatars in the Battle of Prostki allowed the Poles defeated the Swedes, and the raid on Prussia neutralize the threat of Rzeczpospolita by the Prussians. Crimean Tatars as allies defeated troops Transylvanian prince György Rákóczi in 1657. Plans of Crimean khans attract Sweden, Denmark and Austria in 1656 to anti – Russian coalition haven't been implemented.

Key words: Hetmanshchina, Crimean khanate, Rzecz Pospolita, Gherays, Khmelnychchyna.

Ігор Ігнатенко

ОСТАННІЙ БІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Стаття присвячена аналізу подій, що сталися в Чернігові під час російсько-української війни 1668 р. Хронологічно вона охоплює період від взяття в облогу українськими повстанцями московського гарнізону в лютому 1668 р. до укладання з росіянами в жовтні того ж року миру. Також у роботі розглянута роль чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича Многогрішного у перебігу цих подій.

Ключові слова: Чернігівська фортеця, гетьман Д. Многогрішний, російсько-українська війна 1668 р.

Оборонні стіни і вали, котрі із сивої давнини захищали мешканців Чернігова від ворогів, були розібрані і розкопані на зламі XVIII та XIX століть. Але останній бій за Чернігівську фортецю відбувся значно раніше, у 1668 р., під час російсько-української війни. Ця битва тривала більше 7 місяців і, по суті, складалася з двох епізодів: облоги і штурмів українцями московської залози, що укріпилася на Верхньому замку, та власне апогею бойових дій – штурму і облоги російським військом самого Чернігова. Автор, через складання календаря тогочасних подій, робить спробу детальніше встановити їхній перебіг і логіку та з'ясувати, яку роль у них відігравав сіверський гетьман Дем'ян Ігнатович.

Історія російсько-української війни 1668 р. розглянута в багатьох працях дослідників, але факти, пов'язані саме із збройною сутичкою біля Чернігова, недостатньо висвітлені та неоднозначно оцінювалися науковцями. Історики не дійшли спільної думки, чи був Чернігів взятий російським військом у ході бойових дій осені 1668 р., чи ні. Існують розбіжності щодо часових рамок облоги міста та ролі Д. Ігнатовича в обороні Чернігова.

Так, на думку М. Костомарова, Д. Многогрішний перебував у Чернігові під час облоги військом Г. Ромодановського, а після спалення Нового міста і обстрілів Старого міста послав боярину звістку, що не буде битися і здасть Чернігів. Г. Ромодановський нібито дружньо поставився до козаків Д. Многогрішного й увійшов з військом у Чернігів [13, с. 134]. Натомість В. Ейнгорн трактує ці події інакше – під час облоги Чернігова Д. Многогрішний стояв біля Седнева. Ромодановський увійшов у Чернігів не після добровільної здачі, а взяв місто штурмом. На другий же день після цього на переговори з ним від сіверського гетьмана прибули Матвій Гвинтовка та Василь Многогрішний [9, с. 470]. На думку В. Смолія, Г. Ромодановський рушив на Ніжин у другій половині вересня, а оволодів Черніговом 5 жовтня, визволивши з облоги російську залозу, що перебувала в замку [29, с. 301]. Немає однозначності й в трактуванні причин відступу Г. Ромодановського від Чернігова до Путивля. В. Смолій і В. Степанков пояснюють цей крок пересторогою з огляду прибуття війська Григорія Дорошенка [29, с. 301]. За версією сучасного російського історика О. Малова, зняття облоги Чернігова Г. Ромодановським і подальший відступ його війська до Путивля сталися з причини приходу під місто Кримської орди на чолі з Калгою [17, с. 507-508].

По-різному оцінюється й роль Д. Многогрішного в цій війні, зокрема автор Літопису Самовидця вважав гетьмана зрадником, котрий спершу відступив від гетьмана І. Брюховецького, а потім від П. Дорошенка [16, с. 106]. Сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков вважають укладання миру з Г. Ромодановським проявом

з боку Д. Многогрішного малодушності, котру він виявив під тиском брата Василя, М. Гвинтовки й П. Рославця [29, с. 301]. Натомість Т. Чухліб вважає, що «П. Дорошенко дозволив Д. Многогрішному стати підданим царя» [31, с. 65].

У даній розвідці автор використовує форми імені Чернігівського полковника – Дем'ян Ігнатович і Дем'ян Многогрішний як рівнозначні, дати вказані за юліанським календарем.

На кінець 1667 р. Чернігів являв собою полкове місто, котре за чисельністю населення хоча і відставало від багатьох населених пунктів Гетьманщини, таких як Ніжин, Березна, Батурин [19, с. 28, 259, 291], але все ж поступово зростало. За переписом 1666 р. в Чернігові було 314 посполитих дворів [18, с.181]. Насправді садиб у Чернігові було більше, оскільки перепис не врахував двори козаків і священнослужителів, котрі не обкладалися податком. За матеріалами ревізії 1732 р., кількість останніх складала 1/3 від чисельності дворів податного населення. Таким чином, на переддень антимосковського повстання в Чернігові було біля 400 дворів. Вони розміщувалися на території Старого міста, Нового міста і, ймовірно, Третяка. Останні два райони увійшли в межі «города Чернигова» не раніше середини XVII ст., до того вони були неуртифікованими передмістями, незважаючи на наявність старовинних земляних валів. Між річкою Стрижень і кручами, від Валу до Єлецького монастиря лежало Підзамче (Поділ) [32, с. 217].

Чернігівські фортифікації вважалися потужними, у 1651 р. литовський гетьман Я. Радзивілл не спромігся їх узяти, обійшло місто стороною й військо короля Яна Казимира в 1664 р. Зважаючи на це, зовсім не дивно, що московити обрали Чернігів в якості одного із головних осередків військового контролю над Гетьманщиною.

У вересні 1665 р., перебуваючи у Москві, гетьман І. Брюховецький подав царському уряду проект договірних статей, згідно з якими в Чернігові мало бути 1000 ратних людей. На ці статті надійшла урядова резолюція: «*государевим ратним людям бути в Чернігові – піших 1000 чоловік, кінних 200 чоловік*» [4, с.18]. 20 вересня 1665 р. з'явився відкоригований царський указ, згідно з яким боярин П. Салтиков зробив розпис «*государевим ратним людям, кому бути на його государевій службі в Малоросійських городах*». Указ передбачав розмістити в Чернігові два прикази городових стрільців, чисельністю по 400 чоловік кожний, ці «*ратні люди*» мали приступити до служби на день Богоявлення 1665 року [4, с. 42]. Судячи з опублікованих документів, датованих 1668 р., московський гарнізон Чернігова на той час складався з одного приказу городових стрільців та одного жилого солдатського полку (можливо, полку полковника Ягана Купера) [3, с. 303].

На початок 1668 р. чисельність згаданої залоги мала бути меншою за штатну внаслідок дезертирства. Так, з доповідної чернігівського воєводи А. Толстого відомо, що наприкінці 1665 р. «*чернігівські солдати і стрільці били чолом великому государю з плачем великим, що помирають голодною смертю і пити-їсти нічого, а хліба їм в Чернігові не дають*». У зв'язку з цим головнокомандувач гарнізонних військ на території України – київський воєвода П. Шереметев «... *звелів міщанам годувати солдатів і стрільців, ... щоб (вони) з Чернігова не розбіглися*» [4, с. 96]. У наступні роки забезпечення московських ратних людей дещо покращилося, й на момент початку антимосковського повстання гарнізон Чернігова нараховував біля 700 солдатів і стрільців [5, с. 51].

Невдала внутрішня політика гетьмана І. Брюховецького в поєднанні з очікуванням негативних наслідків реалізації Андрусівської мирної угоди призвели до наростання соціального напруження на Лівобережній Україні. Щоб якось зарадити цій проблемі, зберегти владу на Лівобережжі, а також за сприятливих обставин розширити своє владарювання на Правобережну Україну, І. Брюховецький розпочав переговори з Оттоманською Портою про перехід Гетьманщини під її протекцію. Однак таке могло статися лише за умови виведення московських гарнізонів, котре гетьман сподівався провести «мирним» шляхом. Рішення про вивід московитів з Гетьманщини було прийняте на старшинській козацькій раді, котра проходила в Гадячі на свято Богоявлення (19 січня) 1668 р. [7, с. 78; 16, с. 104]. Склад старшини, що була присутня на

цій раді, оформився після чергового витка репресій, котрі прокотилися Гетьманщиною після придушення Переяславського повстання. До часу Гадяцької ради в січні 1668 р. зі старих лівобережних полковників на посадах залишилися тільки переяславський – Дмитрашка Райча, котрий підтримав задум І. Брюховецького. [13, с. 116-117]. На цій раді, на уряді чернігівського полковника ми спостерігаємо І.Самойловича. Він замінив Д. Многогрішного, котрого спіткала така ж доля, як і його брата Василя та багатьох інших старшин, що опинилися в ув'язненні [5, с.87-88]. Після завершення Гадяцької ради полковники, присягнувши тримати в таємниці прийняті на ній рішення, роз'їхалися по своїх полках готувати виступ проти московитів [27, с. 93]. Антимосковське повстання планувалося розпочати одночасно по всій Гетьманщині на Масляному тижні (з 11 лютого) [29, с. 294]. Однак у Чернігові виступ стався раніше й був підхоплений козаками інших полків [28, с.155].

Момент початку повстання в Чернігові достовірно зафіксований у «відписках» чернігівського воєводи Андрія Толстого, опублікованих ще в ХІХ ст. Зокрема відомо, що 29 січня чернігівський полковник Іван Самойлович почав нагромаджувати сили. Він зібрав до Чернігова козаків і селян з усіх сіл, деревень та містечок полку, де не стояли царські війська. Об'єднавшись з усіма чернігівськими міщанами і бурмістрами, на чолі яких стояв вїйт Гришка Іванов, інсургенти 1 лютого 1668 р. блокували («осадили накрѣтко») московську залого в Замку («малом городке»). Вони перекрили дороги навколо Чернігова й унеможливили пересилку залози з воєводами інших гарнізонів та Москвою. За словами чернігівського воєводи, повстанці повідомили йому про присягу гетьмана І. Брюховецького Кримському хану і П. Дорошенку (sic!), а новий чернігівський полковник Іван Самойлович із виборними («обраными») полчанами запропонував чернігівському воєводі залишити в Чернігові свої гармати і покинути місто. Московитам обіцяли надати можливість вільно «на Русь ...мѣти дорогу» [5, с. 42-43]. Однак А. Толстой не скористався представленою пропозицією, схоже, він спробував потягнути час. Ймовірно, воєвода посилався на відсутність розпорядження покинути місто з боку відомого йому (справжнього) чернігівського полковника – Д. Многогрішного, або гетьмана І. Брюховецького. Натяки на це помітні в листі І. Брюховецького до А. Толстого від 12 лютого 1668 р. [5, с.42-43].

Потім навколо замку, в якому зачинилися московити, повстанці викопали шанці і розпочали безперестанку обстрілювати його з гармат, «изъ гранатовъ» та з «мелкова ружья». Правда, згадані обстріли мало турбували обложених, котрі повідомляли, що їм від цього «утѣсненья нѣтъ». Росіяни також не залишилися в боргу, і з свого боку проти «чернігівського полковника та козаків вели війну» [5, с.42-43, 51]. Встановити, хто почав стріляти першим, наразі неможливо. Серед бійців московської залози ходили чутки, що їм протистоять не лише чернігівські міщани і козаки, які власне блокують замок, а й цілих два козацьких полки, Чернігівський і Полтавський, чисельністю до 10 тисяч чоловік, котрі під зверхністю полковника І.Самойловича стоять під Черніговом [5, с.51]. Схоже, ця дезінформація була запущена повстанцями, щоб залякати московський гарнізон, оскільки його чисельність була співмірною з кількістю усіх дорослих мешканців Чернігова чоловічої статі.

Відразу після 12 лютого 1668 р. чернігівський полковник, вїйт та міщани направили до воєводи А.Толстого і бійців московської залози переговорника – воскресенського попа Федора з усними вимогами покинути Чернігів та листом від самого гетьмана. У листі І. Брюховецький як царський боярин і гетьман зичив здоров'я воєводі А. Толстому й інформував його, що виведення московських залог з українських міст спричинене великими кривдами і образами з боку государевих ратних людей. Гетьман по дружньому дорікав воєводі за те, що той не дослухався слухних порад чернігівського полковника і затіяв з ним війну. І. Брюховецький по приятельському радив А. Толстому за прикладом гадяцького, полтавського і миргородського воєвод здати гармати і ручну вогнепальну зброю («дробною съ порохами стрѣльбу») й рушити до російського кордону. Якщо ж А. Толстой, вже за гетьманським листом, не здасть «фартецы, то есть замку Черниговского» разом з вогнепальною зброєю, й далі буде продовжувати війну проти полковника і козаків, то Брюховецький буде вимушений

з усім військом Запорозьким прийти до Чернігова і той замок відняти [5, с. 43-44].

Можна припустити, що обложеному у Чернігівському замку московитам на обдумування відповіді був наданий певний час. Але відповіддю на гетьманський ультиматум стала не здача зброї, а вилазка московського гарнізону проти війська, що їх облягало. Ця акція сталася 15 лютого, одночасно із атакою московитів ніжинського гарнізону [4, с. 222]. На вилазку чернігівський воєвода А. Толстой вислав партію ратних людей, котрим наказав запалити Старе місто («*большой город*»). Ця «диверсійна» партія заскочила повстанців зненацька, й московські ратні люди «*измѣнников многих казаков и мѣщан побили и знамя взяли*» [5, с. 43]. Така одностайність вилазок у Ніжині та Чернігові може свідчити про координацію спільних дій російськими воєводами І. Ржевським та А. Толстим. Скориставшись сум'яттям, викликаним вилазкою, А. Толстому вдалося 16 лютого відправити до Москви свого гінця – чернігівського солдата Єрмошку Ісаєва, котрий вдало dopravив листи до Московії, сховавши їх у середині дорожнього ціпка. Щоб не наскочити на козацькі пікети, котрі патрулювали шляхи навколо Чернігова, Єрмолай Ісаєв пішов не звичною московською дорогою, через Березну, Сосницю й Новгород-Сіверський до московського Путивля, а став пробиратися більш складним і довгим шляхом. Він просувався на північ вздовж Дніпра: на Річицю, Новий і Старий Бихів, Могильов і врешті 11 березня дістався московської фортеці Смоленськ. При опитуванні солдат Єрмошка не тільки повторив, написане чернігівським воєводою, але й усно сповістив важливу інформацію, котру не можна було довірити паперу. Зокрема, що продовольства в обложеному гарнізоні вистачить до Петрового дня (кінця червня), а солі місяців на два (до початку травня), боєприпаси: порох, свинець і гніт також є в достатній кількості [5, с. 51]. Якщо б повстанці перехопили листа із такими даними й дізнались, що запаси дозволяють московитам триматися в облозі протягом довгого часу, це неминуче призвело б до прискорення організації штурму Чернігівського замку. Але повстанці про це не довідалися, і принаймні до 6 березня штурмів Чернігівського замку не було [5, с. 47].

На початку лютого (до 16 лютого) чернігівський російський гарнізон мав перші людські втрати. Йдеться про п'ятьох убитих: капітана і чотирьох солдатів. Схоже, це були бійці загону чисельністю у 13 чоловік, направленого А. Толстим до Сосниці для перевезення звідти в Чернігів грошової казни. Загін був розбитий, казну – 2700 рублів і капітана забрали козаки, а солдатів порубали, але хтось із вцілілих московитів зміг дістатися Чернігова і сповістити воєводу про те, що сталося [5, с. 51].

18 лютого, тобто ще до прибуття в Москву повідомлення від чернігівського воєводи, принесеного солдатом Єрмошкою, за указом царя в обложені «черкаські міста», серед котрих вказаний і Чернігів, «до воєвод з ратними людьми, котрі сіли в облогу від татарської війни і від зрадників», були надіслані грамоти з «государевим милостивим словом». Цар сповіщав, що, порадившись з московським патріархом Іоасафом, він відправив на підмогу обложеному бояр і воєвод з багатьма ратними людьми. Цар закликав московитів «в облозі сидіти кріпко і дождитися спасіння». Одну таку грамоту із царським конохом Єлисеєм Ратковим відправили до Брянська, де її мали розмножити і таємно через лазутчиків («*проходцевъ*») передати в Чернігів, Київ і Стародуб [26, с. 1388-1390]. Інша царська грамота, датована 9 березня 1668 р., містить наказ київському воєводі П. Шереметєву надати допомогу Переяславу, Ніжину і Чернігову [5, с. 50]. Після отримання Москвою відписки чернігівського воєводи росіянам стало зрозуміло, що турбуватися про Чернігів поки не варто, там достатньо війська і припасів, й вони зосередилися на вирішенні інших питань, зокрема підтриманні Остерського гарнізону.

Пасивні дії проти московської залози з боку нового чернігівського полковника І. Самойловича російський дослідник А. Алмазов вважає ознакою його неприхильності політиці І. Брюховецького [1, с. 48]. Але це скоріш раціональна тактика уникнення великих втрат, яких могли б зазнати чернігівці в разі штурму Замку. Певно, повстанці знали, скільки московитів ховається в Замку, але обманювалися в розрахунках обсягів продовольства обложених.

Виходячи із повідомлення київського воєводи П. Шереметєва, датованого бе-

резнем місяцем, на той момент повстанці вже двічі штурмували Чернігів, Ніжин і Переяслав. З інших джерел відомо, що штурми Ніжина відбулися приблизно 26 (27) лютого та 20 (21) березня 1668 р. [4, с. 222]. Однак ступінь достовірності цієї інформації щодо Чернігова невідомий. У тому ж листі, де йдеться про штурми, П.Шереметєв посилається на дані розвідників («*прохідців*»), направлених до Ніжина. Останні доповідали, що посилати зв'язкових до Чернігова і Сосниці не можна, бо там стоять «*кріпкі застави*», які виловлюють московських гінців [5, с. 56].

Після довгих зборів у квітні 1668 р. у межі північної Чернігівщини вступило московське військо під орудою князя К. Щербатова, по дорозі воно пустошило містечка й наближалося до Новгород-Сіверського. Відразу, як підросла трава, зі сходу і північного сходу в Україну рушили російські армії князя Г. Ромодановського та Ю. Долгорукого [9, с. 467; 16, с. 104]. 19 квітня 1668 р. цар змінив командуючого останньою армією, головним воєводою якої був призначений боярин князь Г. Куракін [8, с. 738-739]. У травні – червні його військо вже облягало Глухів [17, с. 512].

З початком антимосковського повстання розгромлена І. Брюховецьким лівобережна опозиція активізується, але, маючи недостатньо власних сил, шукає підмоги на стороні.

Лідером цієї опозиції стає Дем'ян Многогрішний, котрий, за виразом В. Смоля, відігравав найпомітнішу роль у середовищі лівобережної еліти, хоча і не сприймався нею в якості «свого». Старшина, відсторонений від чернігівського полковницького уряду, принаймні з березня 1668 р. вів листування з П. Дорошенком. У ньому він за-свідчував бажання бачити останнього гетьманом обох берегів Дніпра [28, с. 156]. У зверненні, датованому 11 квітня, Д. Ігнатович висловлював підтримку П. Дорошенку не тільки від свого імені, а й від «усіх полків», також він закликав правобережного гетьмана прибути до Лівобережжя, а в разі неможливості – надіслати замість себе брата [28, с. 156]. Ця ж інформація у викладі О. Рігельмана виглядає таким чином – Д. Многогрішний, відступивши від І. Брюховецького, послав до П. Дорошенка з проханням виступити з Чигирини і якнайшвидше прийти до нього зі своїм військом [24, с. 386]. У листі від 1 травня Д. Многогрішний застерігав правобережного гетьмана, що не варто довіряти домовленостям з І. Брюховецьким, бо він «завжди залишається на неправді, хоч би кому присягав, ніколи (присяги) не дотримується» [29, с. 296]. Також колишній чернігівський полковник у своїх діях заручився підтримкою харківського полковника Івана Сірка [16, с. 104; 24, с. 386] та чернігівського єпископа Л. Барановича, незважаючи на певні розбіжності їхніх політичних позицій. Ще до вбивства лівобережного гетьмана Л. Баранович мав жваве листування з Д. Ігнатовичем і радив йому не воювати («*не браниться*») у злучі з татарами проти московитів, відстоювати свої вольності не шаблею, а зближатися до миру [5, с. 64]. Але на той час Д. Многогрішний підтримував домінуючу серед лівобережного козацтва й міщанства ідею виведення царських ратних людей з Чернігова та інших міст Гетьманщини [5, с. 64]. Схоже, Д. Ігнатович почав розсилати ці листи, ще перебуваючи під арештом, як це пізніше робив його в'язень Мефодій [5, с. 75-84].

З-під арешту Д. Ігнатович був випущений навесні, десь у другій половині квітня, ймовірно, в обмін на якісь гарантії лояльності до гетьмана І. Брюховецького. О. Рігельман та М. Костомаров, слідом за автором Історії Русів, запевняли, що в цей час Д. Ігнатович був генеральним осавулом [11, с. 167; 13, с. 127; 24, с. 387]. Дане твердження може бути правдою, якщо воно не є ремінісценцією ситуації часів Хмельниччини, де фігурував військовий осавул Демка, котрого дослідники могли ототожнювати з Д. Многогрішним [2, с. 91, с. 454,502]. І. Брюховецькому було не з руки відбирати чернігівське полковництво у свого ж прибічника І. Самойловича, щоб віддати його колишньому супротивнику.

Пізніше, під час слідства по справі повстання, ніжинський протопіп Симеон Адамович у своїй «казці» повідомляв, що він виконував роль посланця Л. Барановича до чернігівського полковника Д. Многогрішного якраз після того, як останній вийшов з ув'язнення від І. Брюховецького й прибув до Чернігова. Священнослужитель умовляв Д. Ігнатовича перейти на бік царя, на що той відказав – «куди військо Запорозьке,

туди і він» [5, с. 91]. У середині квітня Д. Ігнатович перебував у Чернігові, саме тоді від наказав доправити під арешт в полкове місто єпископа Мефодія, котрий пересиджував складні часи у власній маєтності у селі Ушні [5, с. 83-84].

Урешті П. Дорошенко пішов назустріч проханням Д. Многогрішного й послав своїх козаків до Чернігова, котрі сіли тут в залогу. Сам же правобережний гетьман, переправившись через Дніпро, пішов на Опішне [16, с. 104-105; 24, с. 386]. Схоже, ці події відбувалося саме в такому порядку, оскільки між другою половиною квітня та другою половиною травня дорошенкових козаків у Чернігові спостерігав єпископ Мефодій, котрий 4 тижні перебував у цьому місті [5, с. 83-84]. Перехід П. Дорошенка на лівий берег стався перед початком Петрового посту, за показаннями полковника Ягана Гульда – наприкінці травня [6, с. 56-57]. Ймовірно, І. Брюховецький, котрий мав із правобережним гетьманом власні домовленості, дивився на прихід дорошенківців до Чернігова через їхню призму й не бачив у цьому небезпеки для себе.

Наприкінці травня П. Дорошенко переправився на лівий берег Дніпра і з великим військом у 2 тисячі козаків рушив через Говтву на Опішне для з'єднання з І. Брюховецьким. З півночі, з боку Зінькова, до Опішні підступали лівобережні полки вже заготовані підтримати П. Дорошенка, серед яких був і Чернігівський [6, с. 56-57]. Сюди ж підтягувалася й орда. Коли на першому тижні Петрового посту (17 – 18 червня за старим стилем) війська зійшлися, відбулася рада товариства і козаків [11, с. 167]. названа Чернігівським літописом, «*чернецькою радою*» [14, с. 65]. Ця рада відзначилася драматичним перебігом подій [7, с.80-81]. в результаті котрих був замордований гетьман І. Брюховецький та вбито багато значних козаків і запорожців, які його підтримували [14, с. 25; 15, с. 108; 16, с. 105]. Хоча дехто з істориків покладає провину на П. Дорошенка, літопис Грабянки чітко показує, що ініціатива цих діянь походила від «*козаків, які були під орудою Брюховецького*» [15, с.108]. За Г. Кониським, це були «*старі козаки або товариство*» [11, с.166-167]. Їхня агресія була спрямована не тільки на гетьмана, а й на старшин І. Брюховецького, «*що були настановлені із запорозького гультяйства, що вийшли з голоти*», й виступала у вигляді помсти за вбивства на чернечій раді 1663 р. під Ніжином та за пізніші репресії. Виконавцем вбивств під Опішним літописці називають «*чернь*» [14, с. 25; 15, с. 198, 25, с. 100].

Після смерті І. Брюховецького товариство затвердило П. Дорошенка гетьманом обох сторін Дніпра [7, с. 80; 14, с. 25; 15, с. 110; 16, с. 105; 25, с. 99; 30, с. 65], й по тому новий гетьман з козацьким військом та ордою рушив на московитів. Відігнавши Ромодановського від Котельви, новообраний гетьман переслідував його до с. Хухри та околиць Охтирки [29, с. 298]. Потім він розвернувся й пішов назад до Зінькова, а далі до Гадяча, звідки розіслав підрозділи для оволодіння іншими містами, плондруючи маєтності І. Брюховецького й утверджуючи свою владу [7, с. 81; 16, с. 105; 29, с. 298]. Тим часом татари продовжили гнатися за росіянами аж до Путивля, 17 тисяч ординців та «зрадників-черкас», вторгнувшись у землі московської Сіверщини, спустошили Комарицьку волость, нападів зазнав Севськ та інші міста. Російський уряд відізвав армію кн. Г. Ромодановського від Охтирки, а з'єднання воеводи кн. Г. Куракіна припинило облогу Глухова й було відведене в Севськ [17, с. 511-514].

Дорошенко, рухаючись у бік Дніпра, пройшов Ромни, залишивши тут значний відділ свого війська під приводом Я. Коритського, й зупинився у Срібному [7, с. 81], де простояв 3 дні [20, с. 401-402]. У цей час гетьман отримав повідомлення про наступ польських корогв на територію Кальницького й Паволоцького полків. Він вирішив, що розпочалося широкомасштабне вторгнення польської армії [29, с.300], тому,пустивши лівобережне військо по домівках, посунув до Чигирин. Під час стоянки під Пирятином у табір П.Дорошенка прибув полковник П. Новський, котрий доправив із Седнева єпископа Мефодія [5, с. 76-77]. оскільки ще в Срібному гетьман наказав привезти до нього з усіх міст в'язнів, захоплених під час повстання [20, с. 401-402; 28, с. 165-166]. 28 червня 1668 р. гетьман прибув до Чигирин [7, с. 81].

Перед тим, як покинути Лівобережжя, П.Дорошенко заочно підтвердив Д. Ігнатовича на чернігівському полковничому уряді, проголосив «гетьманом наказним

Сіверським», [6, с. 74; 11, с. 167; 16, с. 106] та поклав на нього завдання вигнати з усіх міст Гетьманщини московських воєвод [15, с. 108; 24, с. 387; 27, с. 94]. Татари ж, зробивши рейд по московському прикордонню, й набравши ясиру, в липні місяці повернулися до Криму [24, с. 387; 25, с. 101; 27, с. 94]. Перед своїм відступом вони передали Д. Многогрішному біля 20 чоловік російських полонянників, котрих захопили біля Брянська та Севська. Сіверський гетьман відіслав в'язнів до Сосниці й наказав утримувати їх під караулом [5, с. 68].

Схоже, з Московії відійшли не всі загоны козаків і татар. Приблизно в першій половині серпня російському війську вдалося отримати над ними перемогу, котра була бучно розрекламована. Так, зокрема, напередодні 19 серпня 1668 з армії кн. Г. С. Куракіна до Москви прибула команда, яка конвоювала полонених кримських татар і «зрадників черкасів» [17, с. 513]. А 27 серпня цар наказав надіслати по містах грамоти, в котрих сповіщалося про урочистий молебень з приводу перемоги над татарами і черкасами князя Григорія Семеновича Куракіна з товаришами [26, с. 1419]. Незабаром після цього успіху Москва відновила наступ на Україну. Армія Г. Куракіна повернулася до облоги Глухова [17, с. 507], а воєвода Г. Ромодановський, додавши до свого Білогородського полкового розряду деякі підрозділи з війська князя Г. Куракіна, рушив на Ніжин.

Гетьманщиною ходили оповідки про величезну силу цього війська: так, жителі Басані казали, що в Г. Ромодановського 300 тисяч чоловік [5, с. 98], на Козелеччині їх нараховували 60 тисяч [5, с. 82-83]. За підрахунками автора, з воєводою мало бути у складі Білогородського розрядного полку: 7 полків рейтарів, 1 полк та 1 шквадрона (половина полку) копейщиків, 2 полки драгунів, 5 солдатських полків, 1 приказ стрільців, загін донських, яїцьких, орішківських козаків та новохрещених язичників – чисельністю 14 506 чол. [10, с. 185-186]. До з'єднання Г. Ромодановського був приєднаний другий виборний полк М. Кровкова у складі 2844 солдатів і урядників, рейтарські полки – С. Зубова, Ф. Зикова та ймовірно інші підрозділи, котрі входили до війська Г. Куракіна [10, с. 187-188]. Таким чином загальна чисельність армії Г. Ромодановського під Черніговом могла перевищувати 20 тис. чоловік.

По взятті Ніжина, що сталося 8 вересня – на свято Різдва Богородиці [16, с. 105; 24, с. 387], уся армія Г. Ромодановського рушила на Чернігів. Рух її, певно, не був швидким, оскільки російське військо *«идучи от Нѣжина к Чернигову»*, тих черкас, котрі підданства цареві не вчинили та *«стояли упорно, многія мѣста повоевали, и села и деревни пожгли, и людей посякли, и в полон поимали»* [21, с. 761-762]. Підійшовши до Чернігова, армія Г. Ромодановського відразу ж пішла на приступ і взяла Нове місто [6, с. 177]. Воєвода писав цареві, що *«пришед к Чернигову»*, московити *«два города больших взяли жестоким приступомъ, и выжгли и высякли»* [21, с. 761-762]. «Казки» солдатів 2-го виборного полку, що входив до складу з'єднання Г. Ромодановського, уточнюють ці дані. Згідно з ними, московські війська *«...два города приступом взяли, под третьим городом в шанцах стояли»* [17, с. 507]. Літопис Величка підтверджує, що Г. Ромодановський спалив частину Нового міста [7, с. 82]. Автор гадає, що під двома взятими росіянами штурмом «городами» слід розуміти Нове місто і Третяк, а в шанцах вони стояли під стінами Старого міста.

У 1977 р. під час нагляду за земляними роботами, котрі передували зведенню триповерхової будівлі Гіпроцивільбуду (нинішня її адреса – проспект Миру, № 21-а), А. Карнабед виявив залишки засипаного оборонного рову. Два верхні ущільнені шари заповнення рову були датовані автором розкопок XVII-XVIII ст. Під ними лежав шар горілих фашин і сіна, у ньому були винайдені рештки людських кісток [12, с. 10-11]. Можливо, це залишки *«примета»* – конструкції з хмизу і землі, котрі зазвичай використовували у XVI – XVII ст. для штурму фортець. Оскільки Старе місто було обведене фортечною стіною лише за часів Хмельниччини, то є усі підстави вважати згадані артефакти слідами «приступу» Чернігова восени 1668 р.

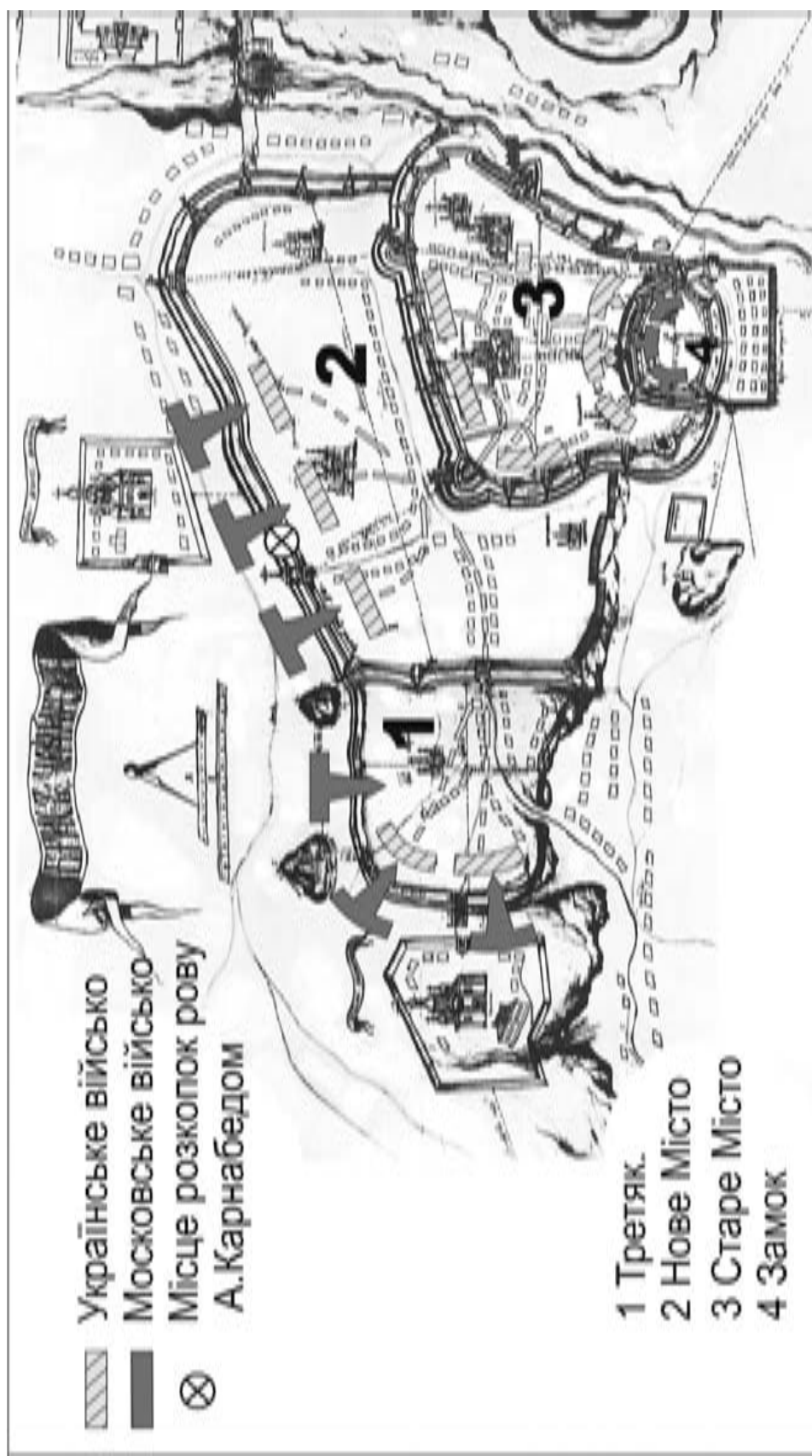
Мешканці міста рішуче захищалися від ворога, з обох сторін були втрати. «Казки» декотрих офіцерів 2-го виборного солдатського полку, поранених під час штурму Чернігова, свідчать про жорстокість боїв. Так, зокрема, під час «приступу» Чернігова

були поранені: полковник Іван Давидів син Жданов, він *«по голове повыше леваго [...] рублен бердышем пересечена кость да зашибен кием в трех местех»*; капітан Андрій Шатілов, у котрого *«порублена голова повыше леваго уха»*; Кирило Козмін син Шепелєв – *«зашибен по правой ноге в мизинец»*; прапорщики Лука Кондратєв син Колюбакін – поранений пострілом в ліву руку *«и пулька в нем»*; Симон Бірев – *«по колот по лбу»*. Також рану *«ис пищали по голове позади праваго уха»* отримав майор цього ж полку Петро Васильєв син Скоріков [17, с. 508]. І це тільки ті офіцери одного з полків, котрі звернулися за матеріальною допомогою у зв'язку з пораненням і каліцтвом, реальні ж втрати були значно більшими.

Зважаючи на складну ситуацію навколо Чернігова, Д. Ігнатович просив у П. Дорошенка негайної допомоги, але той був зайнятий змаганням із новим запорозьким гетьманом П. Суховієм, й до того ж не хотів надто різко погіршувати відносини із Москвою [5, с. 82-83; 6, с. 177]. Приблизно в 2-й декаді вересня П. Дорошенко із великим військом, чисельністю біля 20 тис. чоловік (200 знамен), перейшов Дніпро й став у Секерному (нині с. Сокирин Козелецького р-ну), що знаходилося в межах Київського полку неподалік від Козельця. У цей час до гетьмана приїжджав економ Київського Кирилівського монастиря Єзекііль, котрий сповістив, що Г. Ромодановський з 60-ти тисячним військом стоїть під Черніговом і «чинить приступи». Тоді П. Дорошенко, на прохання Д. Ігнатовича, послав до нього в Чернігів полковника Кияшка з 600-ма людьми. В іншому місці Єзекііль вказав, що цей загін складався з 200 татарів та 200 козаків Брацлавського полку [5, с.82-83]. М. Гвинтовка зазначав, що підмога П. Дорошенка складалася з двох хоругв: волоської та надвірної [5, с. 88]. Звісно, ця мала поміч нічого не могла вдіяти з великим російським військом, вона навіть була нездатна пробитися до міста й прибула до Д. Многогрішного в Седнів.

Але й московитам не вистачило сил відразу після опанування Нового міста і Третьяка взяти штурмом Старе місто. Воно мало потужніші фортифікації, й росіянам довелося сісти в облогу. Продовжуючи блокувати Чернігів, воєвода Г. Ромодановський вчинив збройну акцію проти загонів Д. Ігнатовича під Седневом. У цьому поході, зокрема, брав участь 2-й вибірний солдатський полк М. Кровкова [17, с. 507]. Повстанці не стали очікувати поки московити підійдуть під стіни Седневської фортеці, де в цей час знаходилася ставка Сіверського наказного гетьмана [5, с. 156]. Вони дали бій у полі. Така тактика козаків свідчить про їхню впевненість у своїх силах. По закінченні цього походу Г. Ромодановський доповів у Москву про свою перемогу під Седневом, де московити *«измѣншиков Черкасс и Волох и Татар побили многих же»*. [21, с. 761-762]. Згадка волохів і татар, які брали участь у бою під Седневом, свідчить про те, що подія сталася після прибуття загону полковника Кияшка до сіверського гетьмана. Незважаючи на переможний тон реляції Г. Ромодановського, росіяни не змогли досягнути бажаної мети. Вони не стали блокувати Седнів й повернулися до свого головного завдання – визволення чернігівського гарнізону.

Приступивши до облоги й влаштувавши навколо Старого міста шанці, росіяни почали обстрілювати Чернігів з облогових гармат *«жестокими гранатами»*, *«великими огненными ядрами заряженными, и жестоким моровым повѣтріем вмѣтали»* [6, с. 177]. Автор схиляється до думки, що боеприпаси з *«жестоким моровым повѣтріем»* могли бути гранатами з отруйною речовиною на зразок тієї, котрою були споряджені «ядра» росіян під час облоги Москви у січні 1610 р. За повідомленням одного з учасників бою, росіяни за допомогою мортири кинули в поляків *«три ядра заповненных дивним смородом»*, котрі були загашені. Розрубавши ці бомби, поляки виявили, що вони були наповнені *«селитрою, порохом, сіркою, горілкою та іншими заразными речовинами, запах яких ніхто б не зміг витримати, якби вони були запалені»* [22, с. 528-529]. У фортечних боях такі снаряди використовувалися росіянами і пізніше. Опис їхньої дії був приведений у проекті, представленому військово-вченому комітету генералом від артилерії графом Аракчеєвим у 1812 р. Артилерійські гранати, наповнені речовиною під назвою *«gas hydrogene sulfure»* (сірководень), *«достигаая своей цели, при разорвании их станут наполнять воздух вонью, сила коей произведет смятение в чувствах неприятельских офицеров и солдат, причинит им обмороки и сделает неспособными противустоять нападениям. Пользуясь таковым действием, надлежит на них устремиться, а средством сим не было бы истреблено столько народу...»* [23, с. 41].

Через обстріли росіянам вдалося у кількох місцях запалити Старе місто. Чернігівці занепали духом, побачивши такий сильний натиск царського війська. У місті здійнявся «плач і воля ... безвинних душ християнських», які остаточно вирішили, що їм не вдасться відсидітись [6, с.177]. за фортечними стінами.

Таким чином, на кінець вересня обложені чернігівці і сіверський гетьман вже не сподівалися на зовнішню допомогу, а власних сил для оборони також не вистачало. Пізніше Д. Многогрішний писав, що у відповідь на неодноразові слізні прохання про підмогу П. Дорошенко через деяких своїх радників заявив – хай самі обороняються. Також сіверський гетьман зазначав у листі, що він давав відсіч московитам скільки сили було, й довго не відступав від присяги П. Дорошенку. Коли ж П. Дорошенко сам «відстав» від Лівобережних повстанців і їм вже не було звідки чекати допомоги, то чернігівський полковник із добрими молодцями (козаками) стояв, скільки гідно лицарському чоловіку, а як сил не стало, домовлявся з царською величністю за мир на таких статтях, як і Богдан Хмельницький [6, с. 177].

Коли ж почалися переговори Д. Многогрішного із воєводою Г. Ромодановським? На думку В. Ейнгорна, вони були започатковані М. Гвинтовкою та В. Многогрішним, котрих Д. Ігнатюк виправив до Г. Ромодановського на другий день після взяття ним Чернігова [9, с. 470]. Датою падіння Чернігова цей автор вважав момент розблокування московського гарнізону, що сидів у Верхньому замку. Посилаючись на власні архівні дослідження, дослідник стверджував, що чернігівський воєвода був визволений після 34-тижневої облоги – тобто 25 вересня [9, с. 470]. Автор довіряє інформації про 34-тижневе сидіння московитів у облозі, але не погоджується із запропонованою датою початку переговорів. Зняття блокування залоги не призвело до здачі Чернігова, отож воно не може бути відправною точкою переговорів, це скоріш завершення їхнього проміжного етапу. Ймовірно, тоді ж, у відповідь на звільнення московського гарнізону, Г. Ромодановський зняв облогу Чернігова.

Колишній ніжинський полковник М. Гвинтовка сам переповідав у Москві, що на момент його приїзду до Г. Ромодановського у того із Д. Многогрішним уже були численні пересилки, а сам він приїхав у Чернігів після штурму міста. Інший переговорник – В. Многогрішний, сповіщав, що він прийшовши під Чернігів до Г. Ромодановського «жив у його полку тиждень з чотирьох» [5, с. 87-88]. Оскільки російський воєвода покинув околиці Чернігова 15 жовтня [5, с. 98], то приїзд цих гетьманських посланців мав статися десь у середині вересня, й таким чином початок переговорів лягає на ще більш ранню дату. Ймовірно, перші контакти відбулися невдовзі після захоплення московитами Нового міста. Не виключено, що обложені чернігівські міщани розпочали сепаратні переговори без узгодження з Д. Многогрішним. У всякому разі від Г. Ромодановського, поки той стояв під Черніговом, до київського воєводи П. Шереметева, через захоплену повстанцями територію під охороною російського поручика і 30 солдатів, пробирався чернігівський мешканець Афанасій Ушаков. Біля Остра на загіні напали повстанці, Афанасій був застрелений у живіт «*выше туна на вылет*» й на цьому його місія скінчилася [5, с.137].

Під час сидіння Г. Ромодановського біля Чернігова, до нього мала приспіти царська грамота, відправлена з Москви 20 вересня 1668 р. У ній цар звертався до «*малоросійських полковників, старшин і усього Запорозького війська*», серед адресатів були й старшини Чернігівського полку. Цар обіцяв у разі покори українських козаків пробачити їм усі провини і піддати їх забуттю. На знак своєї доброї волі цар повідомляв, що з цією грамотою відпускає із Москви 250 чоловік полонених «*взятого на боях вашого народа Черкасс*» [21, с. 749-751].

Тривала військова кампанія була обтяжливою не тільки для українського люду, а й для російського уряду. Після того, як наступ на Чернігів загальмувався, перед росіянами замаячила перспектива довгого зимового сидіння в спаленому місті. Комунікації московського війська в будь-який момент могли бути відрізані козацькими загонами з Седнева, Остра чи інших непідкорених повстанських осередків. Окрім проблеми забезпечення війська провіантом, неспроможність Г. Ромодановського із великою потугою деблокувати московську заложу в Чернігові, призвела б до падіння

морального духу ратних людей і, як наслідок, могла б стати причиною здачі залоги повстанцям. Це б у свою чергу ще більше понизило дух війська Г. Ромодановського й додало б впевненості повсталим. Отож у воєводи були всі підстави шукати шляхи до компромісу. Г. Ромодановський прийняв пропозицію розпочати переговори й надіслав до Д. Ігнатовича своїх посланців – рейтарського полковника Ф. Зикова та Рибенського [5, с.88].

У листі Д. Ігнатовича до Л. Барановича, датованого 26 вересня, сіверський гетьман повідомляв, що він зі Стародубським полковником П. Рославченком, порадившись з полками «*сее стороны Днѣпра*», був згодний замиритися з московським царем на умовах підтвердження вольностей за переяславськими статтями Б. Хмельницького, причому російські ратні люди мають бути виведені з Чернігова, Переяслава і Ніжина. У разі відмови козаки заявляли готовність умерти за свої вольності [5, с.64-65]. 28 вересня Л. Баранович, перебуваючи в Новгороді-Сіверському, ще не мав відомостей про укладання миру [5, с. 66-67]. Лише 9 жовтня Д. Ігнатович повідомив владу про укладання мирного договору з Г. Ромодановським на вищезазначених умовах [5, с.65]. Наступного дня з Чернігова до Москви була відправлена делегація українських представників, котрі мали підтвердити перехід під російське підданство Д. Многогрішного і П. Рославченка [5, с. 88,94]. Лише після цього відбулася особиста зустріч Д. Многогрішного з Г. Ромодановським. Останній, зібравши усе своє військо і обоз, полишив Чернігів й 15 жовтня почав перевозитись із військом через Десну під Виблями [5, с. 98]. Далі воєвода прийшов під містечко Солтикова Дівиця, де в нього відбулася зустріч із Д. Ігнатовичем, під час якої між боярином і гетьманом був вчинений мир «вдругорядь» [5, с. 88]. Після цього Г. Ромодановський пішов на з'єднання з воєводою Г. Куракіним, що «*чинил промысл*» над містами, непідвладними цареві [5, с. 142]. Судячи з напрямку руху, московські воєводи збиралися атакувати Срібне або Ромни, а потім, ймовірно, йти на Гадяч та інші фортеці Полтавщини. Однак не так сталося, як гадалося, рухаючись по території Прилуцького полку, війська Г. Ромодановського під Гайвороном зіткнулося з ордою та загонами Г. Дорошенка й було вимушене укріпленим обозом з боями відступати до Путивля [7, с. 83; 21, с. 761-762]. На цій ноті закінчилася «Черкаська війна», як вона називалася в тогочасних російських документах.

На Глухівській раді гетьману Д. Ігнатовичу та старшині не вдалося відстояти пункт про вивід російських залог з Чернігова, Ніжина та Переяслава. В якості «компенсації» Чернігів як місто, постраждале від військових дій, було звільнене від усіх податків і повинностей на 7 років [21, с. 810].

1. Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672 – 1687 гг.). Москва : 2012. 285 с.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1861. – 6 + 604 + 131 + 22 с.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1867. Т. 5. VIII+ 335 с.

4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1869. Т. 6. IV+ 6+280 с.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. В.В. Пратц, 1872. Т.7. 398 с.+ 6 предисл.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. В.В. Пратц, 1873. Т. 8. 10+400+ 23 с.

7. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.– Київ : Дніпро, 1991. 642 с.

8. Дворцовые разряды. Т.3. С 1645 по 1676 г. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1852. 841 с.
9. Эйнгорн В. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Универс. тип., 1890. 1104 с.
10. Ігнатенко І. До питання про чисельність московських військ, що брали участь у російсько-українській війні 1668 р. // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 р. Ніжин: НДУ ім. М. Тоголя, 2015. С.180-189
11. История Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва : Въ Университ. Тип., 1846. V с.+262 +45с.
12. Карнабед А.А. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в 1977-1978 годах. Открытый лист № 125/176 от 01.07.77 г. Чернигов : 1979. 27 ар. // НАІЗ «Чернігів стародавній». Інв. № КН – 576/1. Дф – 435.
13. Костомаров Н. И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). Москва : «Чарли», 1995. 800 с.
14. Лѣтопись или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украини малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ (1506 – 1737) // Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси изданный комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киев : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайлов. ул., собств. Домъ, 1888. 128 с.
15. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. – Київ: Т-во «Знання» України, 1992, 192 с.
16. Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.
17. Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656 – 1671 г. Москва : «Древлехранилище», 2006. 624 с.
18. Переписна книга Чернігова 1666 р. / підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона. // Сіверянський літопис. 1997. № 3. С. 167 – 181.
19. Переписні книги 1666 року. / Приготував до друку і зредагував В.О.Романовський. Київ : Облліт, 1933. 448 с.
20. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця). Харків : Державне видавництво України, 1930. 454 с.
21. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том I. 1649 – 1675 гг. Под редакцией М.М. Сперанского. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1072 с.
22. Поход Сигизмунда III в Россию (1609-10) // Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссіею. СПб : 1872. Т.I. С.428-720.
23. Преснухин М. О гранате с «газой зловонной» // Император. Военно-исторический альманах. 2000. № 1. С.41.
24. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Щербака. Київ : Либідь, 1994.768 с.;іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
25. Рубан В. Краткая летопись Малыя России. СПб : 1777. – 242 с.
26. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссіею. Т.21, СПб : Тип. Главного Управления Уделов, 1907. 994 с.
27. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. Москва : В Университетской тип., 1847. 160 с. URL : <http://litopys.org.ua/symon/sym02.htm> (дата звернення: 03.06.2018).

28. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет : наукове видання. Київ : Темпора, 2011. 632 с.

29. Смолій В.А. Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.

30. Черниговская летопись / Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским / перевидана з осучасненням правопису за правилами російської мови у журналі Архіви України. 1989. №5. С. 56-74. URL : <http://litopys.org.ua/chernlet/chern01.htm> (дата звернення: 03.06.2018)

31. Чухліб Т. Гетьман Петро Дорошенко та його політика умиротворення Московського царства // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 р. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С.58 – 71.

32. Pulaski K. Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627 – 1635) // Ejusdem. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków : 1887. S. 216 – 220.

Игнатенко Игорь Михайлович

Последний бой Черниговской крепости

Статья посвящена анализу событий, происшедших в Чернигове во время русско-украинской войны 1668. Хронологически она охватывает период от взятия в осаду украинскими повстанцами российского гарнизона в феврале 1668 до заключения мира с россиянами в октябре того же года. Также в работе рассмотрена роль черниговского полковника Демяна Игнатовича Многогрешного в ходе этих событий. Ключевые слова: Черниговская крепость, гетман Д. Многогрешного, русско-украинская война 1668.

Ihnatenko Ihor Mikhailovich

The last battle of Chernihiv fortress

The article is devoted to the analysis of the events that took place in Chernihiv during the Russian-Ukrainian War of 1668. Chronologically, it covers the period from the siege by the Ukrainian insurgents of the Russian garrison in February 1668 until the conclusion of peace with Russians in October of that year. Also, the role of Chernihiv colonel Demyan Ihnatovich Mnohohryshny in the course of these events is considered in the paper. Key words: Chernihiv fortress, Hetman D.Mnohohryshny, Ukrainian-Russian war 1668.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

**Володимир Пилипенко,
Олександр Бондар**

●

ОПИС ЛЮБЕЧА 1606 р.

Стаття присвячена замку в Любечі – важливому оборонному пункту на Дніпрі, що дозволяв контролювати підступ до Києва та Чернігова. Його опис здійснено на підставі ревізії польського дворянина Станіслава Мишка. Він склав інвентар замку та міста Любеча 1606 року. Поєднання археологічних та писемних джерел дозволяє досить точно описати фортефікації оборонного пункту.

У статті вперше друкується повний опис замку Любеча.

Ключові слова: Любеч, замок, інвентар, фортифікація.

На сьогодні не викликає сумнівів, що містечко Любеч є одним з найдавніших в Україні. Перша згадка про нього відноситься до 882 р. У давньоруський час тут було значне за розмірами місто, що мало свою досить складну фортифікаційно-планувальну структуру. Давньоруські укріплення Любеча, ймовірно, загинули або сильно постраждали в результаті подій середини XIII ст., пов'язаних з монгольським вторгненням на землі Південної Русі та подальшими міжусобними війнами. Уже в другій половині XIV ст. Любеч і його округа увійшли до складу Великого князівства Литовського. З цього часу ядром його укріплень стає Замок, котрий розташовувався на сучасному городищі Замкова або Мазепина Гора. Безпосередньо він неодноразово згадується в документах XV–XVII ст. [8]

Плато лівобережної тераси р. Дніпро, на якому розташовується Любеч, міститься на висоті 35–45 м над рівнем заплави. Саме на ньому і виникають усі укріплення пізньосередньовічного Любеча, оскільки це місце порізане значною кількістю ярів, що сприяло зведенню тут фортифікаційних споруд [2, с. 86-91].

Домінантною частиною всіх пізньосередньовічних укріплень Любеча, як вже згадувалося, був Замок, який міститься в центральній частині сучасного містечка, на останці лівого високого берега Дніпра. Розміри його городища на сьогодні становлять 110x42–30 м. Замкова гора орієнтована довгою віссю за напрямком північний схід – південний захід. В'їзд на городище, шириною близько 20 м і довжиною 40 м, розташований на південно-західному, пологому схилі останця [4, с. 60].

Археологічні дослідження 1950-х і початку 2000-х рр. виявили щонайменше три періоди перебудови фортифікаційних споруд на Замковій Горі – XV, XVI і XVII ст. Два перших періоди були представлені укріпленнями «в забор» або ж стовпово-перекладними конструкціями, третій період – рубленими конструкціями [4, с. 60-61; 5, с. 485].

У XV–XVII ст., окрім класичних дерево-земляних укріплень, на Замковій Горі

© **Бондар Олександр Миколайович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського.

© **Пилипенко Володимир Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський Колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

виникають і фортифікації у вигляді ронделей на північному схилі, спорудження яких вже відповідало веденню бою з використанням вогнепальної зброї. Перепис-інвентар, датований 1606 р., описує укріплення Замку. За цими відомостями, він був невеликий, «*на постріл з лука*». Замкову гору з містом розділяв рів із воротами на двох ланцюгах. При вході в Замок знаходилася двоповерхова вежа, а замкові укріплення були представлені двома городнями з бланкуванням [12, с. 18-19]. Тут також згадується ще одна двоповерхова вежа, поряд з якою знаходилися комори, кухня, пекарня і пивниці. Загалом укріплення та набір споруд на території Любецького замку був класичним для замків Великого князівства Литовського періоду XVI – початку XVII ст. [7, с. 47-52].

Оскільки пізньосередньовічний Любеч був містом, хоч і приватновласницьким, тому, окрім замкових, мав також потужні міські укріплення, котрі утворювали його фортецю. Вони розташовані на північний захід і південь від Замку та були розділені ярмом, що тягнеться на північ в напрямку р. Гончарівки. Цей яр огинає зі сходу останець, на якому знаходиться Замок. По його дну здавна проходила дорога, що вела на Подільницю та Оболоння. Ці укріплення відображені на плані фортифікацій Любеча 1651 р. та малюнку цього ж року [3].

Південні укріплення розташовані на південний схід від центральної дороги і представляли собою фортецю неправильної форми, площею близько 4,2 га (350x200 м), відрізану від плато з південного боку ровом (ширина 18–20 м, глибина до 1,5 м) і валом (ширина 16–20 м, висота до 2 м). При спорудженні фортеці були вдало використані особливості рельєфу місцевості, а найбільш вразливі місця посилено оборонно-інженерними спорудами. Схили з північного та східного боків ескарпувалися на висоту більше ніж 2 м. По валу укріплень, як засвідчує той же опис і план 1651 р., проходив гострокіл. Особливістю Любецьких укріплень є те, що bastiони, ронделі та редани вирізалися в схилі тераси в два яруси один над одним. Східна сторона фортеці проходила вздовж лівого берега р. Гончарівки та була додатково укріплена терасою з чотирма ронделями. Вони розташовані на ділянці більш пологого схилу берега річки. Тераса міститься на 5 м нижче рівня майданчика фортеці. Завдяки опису 1606 р. та малюнків 1651 р. можна говорити про те, що частина цих укріплень споруджена вже після відновлення Любеча після 1666 р., тобто в ті часи, коли містечко стало сотенним центром Любецької сотні Чернігівського полку [8, с. 41-42].

У північній частині фортеці містився вузол оборони, що складався з валу (ширина 6 м, висота 1,5 м), ескарпу (висота 3 м) і трьох ронделей. Два ронделі розташовувалися за валом на рівні майданчика городища, третій – нижче цього рівня. Над ним по краю фортеці був насипаний невисокий (до 1 м) земляний бруствер. Також поряд були земляні фортифікації, які прикривали в'їзд з боку р. Гончарівки.

Ще одним вузлом оборони пізньосередньовічного Любеча були укріплення на горі Лисиці. Вона розташована на північ від Замку, через русло р. Гончарівки. Лиса Гора (або ж Лисиця) являє собою трикутний останець, гострим кутом спрямований у південний бік (убік Замкової гори), має круті схили. З напільного боку городище (площа 0,15 га) відрізане від плато ровом, за яким міститься вал. Рів Лисиці (ширина 12 м і до 4 м глибини) має трикутний профіль і з півночі переростає в яр. Рови з подібним профілем були зафіксовані в укріпленнях Батурина XVII ст. та інших фортифікаціях козацької доби. Ймовірно, тут містилася артилерійська батарея, що прикривала Замок, Поділ і Оболонь. Близько середини XVII ст. на Лисиці було споруджено невеликий bastiонний ретраншемент, це добре видно на малюнку 1651 р. В описі 1606 р. про ці укріплення не згадано, тож також можна допустити, що вони виникли між 1606 та 1651 рр. Утім, перевірити це припущення можна буде лише майбутніми археологічними дослідженнями.

На початку XVIII ст. Любецька фортеця втратила свої оборонні функції та більше не відновлювалася. У першій половині XVIII ст. існували проекти побудови нової полігональної фортеці на північ від сучасного Любеча. Проте вони так і не були реалізовані [13, с. 569].

У епоху пізнього середньовіччя Любеч мав, так би мовити, класичну міську схему, характерну для більшості міст того часу. Основними його складовими були замок,

фортеця, неукріплені посади-слободи та поділ. Кожен з цих районів відображав певну соціальну структуру та соціальну стратифікацію населення [11, 28-29].

На жаль, до нашого часу не збереглося детальних описів міста Любеча XV–XVI ст., як загалом і картографічних матеріалів. Масштабних археологічних досліджень на території Любеча також ніколи не проводилося, за винятком розкопок на Замковій Горі 1957 – 1960-х рр., 2010-2012 рр. та невеликих за об'ємом розкопок на території самого міста протягом 1989-1990 та 2009, 2012 – 2017 рр. Проте окремі фрагменти записів тогочасних документів, літописів та використання джерел більш пізнього походження дозволяють у загальних рисах відтворити основи містобудівничі напрямки, за якими розвивався Любеч. У нашому розпорядженні є дані про те, що Любеч неодноразово знищувався. Так, лише за XVI ст. місто було частково або повністю взяте московськими військами щонайменше 2 рази. У 1536 р. московські війська «острог взяли и посады пожгли». 1551–1552 рр. місто знову було захоплено московитами.

Вірогідно, що в Любечі у XV–XVI ст. було заселено на горі ту частину, котра була укріплена. Так, за даними початку XVII ст. в межах укріплень містилося близько 90 дворів з близько трьохсот. Інші 202 міщанських та 8 боярських дворів стояли за межами укріплень та внизу. Судячи з плану середини XVIII ст. більшість з цих дворів містилась якраз на подолі.

Так, торгова зона, імовірно за все, розташовувалася біля підніжжя тераси дещо південніше Замкової Гори. На це вказує відразу кілька факторів: знахідки на цій території місцевим населенням значної кількості різночасового нумізматичного матеріалу; над цим місцем височіла з XVI ст. церква Св. Параскеви П'ятниці, яка вважалася заступницею торговців та покровителькою взагалі торгівлі [1; 9].

Цікаво, що завдяки опису 1606 р. можна прослідкувати шлях по Любечу С. Мишка, коли він описував місто. Описувач розпочав свій шлях від Київських воріт і йшов по головній вулиці фортеці, спускаючись до Брагинської брами. Через 30 м після Київських воріт він потрапив на місцевий ринок, над яким, ще щонайменше з початку XVI ст., стояла дерев'яна П'ятницька церква. Далі перед поворотом на Замкову Гору він бачив три вулиці, що розділяли міську фортецю на три значні квартали. По першій вулиці С. Мишко потрапляв до Замку, по двох інших на територію безпосередньо фортеці. На сьогодні всі вказані в описі 1606 р. вулиці також збереглися. Перебуваючи на Замковій Горі, він обійшов її проти часової стрілки, також описуючи все на своєму шляху. Після чого із Замку повернувся на територію міста й пішов по двох раніше згаданих вулицях, нарахувавши 28 будинків міщан і 60 будинків шляхти, бояр, замкових слуг та священослужителів. Обійшовши всі укріплення міста, С. Мишко зазначив, що від брами до брами проходить вал, поверх якого стоїть гострокіл. Цікаво, що в описі міста, на відміну від Замку, він не згадав жодної башти. Вірогідно, що їх, окрім надбрамних, просто не було у 1606 р., а збудовані вони були вже пізніше. Навряд чи такий важливий момент, як оборонні вежі, не взяли б до уваги. Вийшовши на передмістя, С. Мишко зазначив, що там міщанських будинків 202, а боярських 8. Для цього він, вірогідно, зробив півколо, вийшовши з Брагинської брами, пройшовшись по Подолу та знову піднявшись на передмістя до Київської брами. Таким чином, опис 1606 р. цікавий не лише з точки зору соціальних, оборонних чи економічних аспектів, а також і з точки зору мікротопографії Любеча того часу, що дає змогу порівняти із сучасним станом топографічної структури містечка.

Загалом наведений нижче опис Любеча 1606 р. вже давно відомий дослідникам. Уперше фрагменти з нього були опубліковані в «Киевской старине» за 1896 р, наступного року оприлюднив – А. Яблоновський, у 1912 р. – П. Клепатський, на початку 2000-х рр. – І. Кондратьєв та О. Мальченко [11, с. 29-30; 8, с. 40; 10. 193-194]. Утім, цей опис жодного разу не публікувався повністю, а тим паче в перекладі на сучасну мову. На жаль, не всі слова рукописного тексту можна сьогодні розібрати в силу різних причин, збереженості документа, почерку та ін. Тому, в тому випадку, де виникали подібні ситуації, ми залишали оригінальне слово в дужках у тому варіанті, який вдалося розібрати, іноді висуваючи свою версію його трактування, позначену знаком питання.

1. Бондар О. Дерев'яні церкви Любеча (до питання про локалізацію) // Чернігівські старожитності. Науковий збірник за матеріалами VIII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». Випуск II. Чернігів, 2009. С.26-32.
2. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини у XV – XVIII ст.: ілюстрований довідник. К. 2015. 178 с.
3. Бондар О., Кондратьєв І., Волков М. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. // Сіверянський літопис. 2015. № 4. С. 44-45.
4. Веремейчик О. Бондар, О. Дослідження Замкової Гори біля с-ща Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.// Археологічні дослідження в Україні 2010 р. К., 2011. С. 60-61.
5. Веремейчик О., Бондар О., Терещенко О. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. К, 2012. С. 485-486.
6. Вечерський В.В. Фортеці й замки України. К., 2011. 664 с.
7. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия. М., 2009. 312 с.
8. Кондратьєв І. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) // Сіверянський літопис. 2008. № 2. С. 35-45.
9. Кондратьєв І. З історії П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції) / Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, Український інститут національної пам'яті. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – 122 с. – С.30-33
10. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV-XVII ст.). К., 2001. 380 с.
11. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. К., 1980. 152 с.
12. Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б.О. Рибаківа) // Сіверянський літопис. 2012. №5-6. С. 12-21.
13. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. К., 1990.

«INVENTARIUM CAPTIVS LUBECEN ET LOYOWAGORA ANNI 1606»

32

Інвентар мною, Станіславом Мишком, дворянином Його Королівської Милості на Варковичах, висланим до [od...ganie] Любецького і Лоевського староства із замками і стрільбою, з містами, з корчмами, і з боярами, з волостями, з їхніми пожитками, з полями, з озерами, з млинами, з повинностями: подане ЙМсці Пану Миколайові Струсові з Коморова старості Хмельницькому, зроблений і відданий в року шістсот шостому дня п'ятнадцятого грудня.

ПЕРШ ЗА ВСЕ

Замок і містечко Любеч від Дніпра на чотири чи п'ять стаян (стадій?) на горі сидить. Озеро заходить від Дніпра. Передмістя, котре осаджене під самою Замковою горою від Брагіна йдучи. Через браму до міста в'їжджати вулицею, яка йде до Ринку і до гори повз [w ...nek Ринок?], котрий є дуже малий, просто вулиця до другої брами. Виїзд, що до Києва їде дорогою вздовж мало чого на стріляння з лука [вулиця довжиною менш ніж постріл з лука], інша вулиця поперечна.

А [ul...сок вуличок?] три, у ринку комор крамничих по дві сторони п'ятнадцять, від котрих йти до Замку на міст, на котрому взвод на двох ланцюгах. Входячи до замку,

32v

брама і вежа немала з двома поверхами у дві стіни будована. Йдучи від тієї вежі по правій стороні, городні дві: одна нижча, а друга вища. На них бланкування у дві стіни будоване, котре йде до другої вздовж башти. Біля тих городень на тій же стороні від тієї ж брами по землі йде будова – комора пана Steczkiego [Стецького?], замкова пекарня, сіни, у котрих кухня, в землі комора, а за нею пивниця. А комір замкових три, на котрих ізбочка з піччю, сіни на початку, навпроти друга іздебка з піччю, комора з нею і коморка. При вході є ганочок. На долі (знизу далі?) відразу за тим блокхауз і друга вежа w kaczcie (наприкінці?). По лівій стороні відразу ж від тієї брами по землі комора пана Юринова. Також дві городні і бланкування у дві стіни будоване. Від ріки та озера, при котрих будови для мешкання. То є іздебка, сіни в початку, навпроти друга іздебка з коморою. Потім ізба із сінми і за тією ізбою немалі сіни в порядку, друга навпроти велика ізба усе з печами, ганок іде вздовж.

33

усієї тієї будови і підйом сходинок (wschodki?) три при них, за тими будовами йдуть дві городні з бланкуваннями. Аж до другої башти, котра теж має два поверхи і також у дві стіни збудована, біля котрих городень є знизу п'ять міських комор.

ЗАМКОВА АРТИЛЕРІЯ

Дві відлитих гарматки описаних
Дві залізних осадних гарматки з ложами
І дві не осадних без лож
Гаківниць великих і малих вісімдесят
Рушниць двадцять
Рогатина одна
Порохівниць сім
Шкіряних мішків два
Мідних бубнів два
Сто олов'яних куль до гармат

33v

Залізних куль до гармат п'ятсот і одна
Куль залізних і олов'яних до гаківниць шістсот тридцять і п'ять
Залізних форм для гармат чотири
А дерев'яна одна
Форм для гаківниць сім
І восьма для рушниць
Пороху для гармат і гаківниць п'ять бочок, дві неповних, бо забрано з них по кілька фунтів
Три ж бочки на два пальці не повні і одне повне барило
Пороху для рушниць дві бочки, одна повна, інша на два пальці не повна.
Олова [Ołowu] три штуки
Четверта наполовину не повна
Гора відділяє місто від замку, добре підкопана, бо округла з усіх сторін.

34

МІСЬКА ЛЮБЕЦЬКА ОRENDA

Корчма медова, пивна і горілчана із місцем за то все віддавна по шістсот польських злотих дає на кожен рік.

Перевіз на Дніпрі дає по сорок злотих польських на рік.

МЛИНИ НА БОЛОТАХ

Млин на Болгачу дає на рік польських злотих піввісімнадцяти
Млин на Моравлі дає на рік польських злотих півтринадцяти
Млин на Лебедивці дає на рік польських злотих півтринадцяти
Млин на Войні дає на рік польських злотих півтринадцять

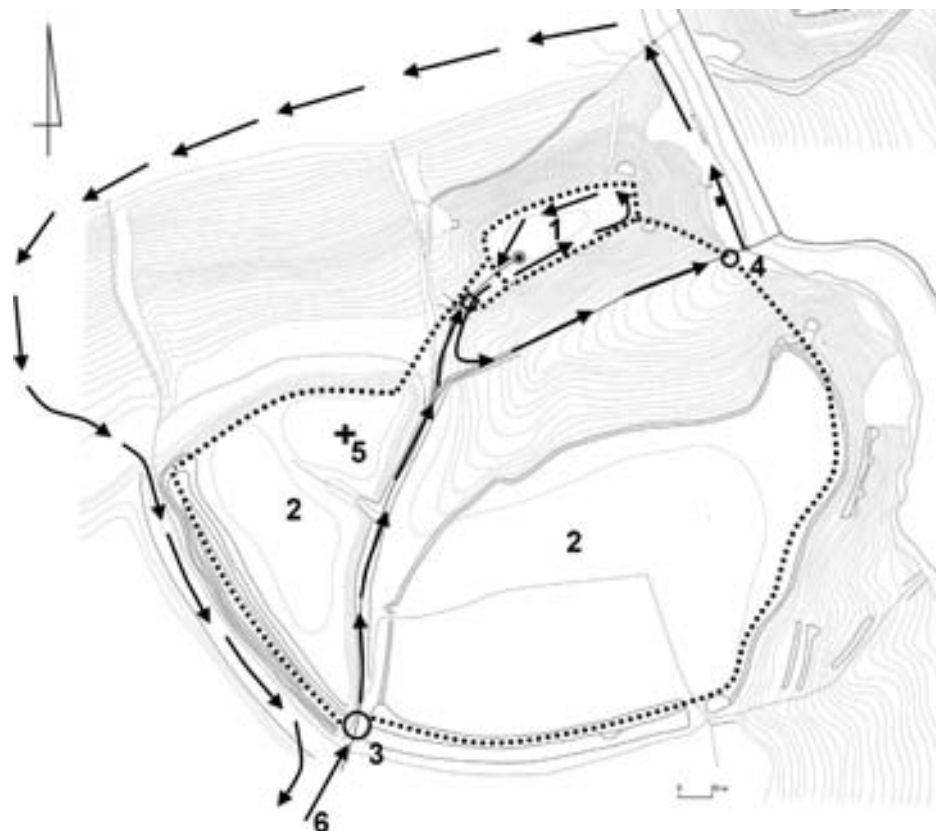

Рис. 1. План-схема Любеча зі шляхом Станіслава Мишка:

1. Замок.
2. Місто.
3. Київська брама.
4. Брагінська брама.
5. П'ятницька церква.
6. Реконструкція шляху, пройденого Станіславом Мишком під час складання опису.

34v

Млин на [...inidczey] Грушні [nivskie] куніче, поємне куніче, грош ловчий, грош поводний, помірне за то польських злотих дає вісімдесят на рік.

Млин на Калинівці, до якого виходить слобода за рік [...] за рік має платити по п'ятнадцять польських злотих.

Озера три замкові, з котрих лише іноді рибу, бо стоять на потребі замкові.

МІСТО ЛЮБЕЧ

При замку на тій же горі будинків у ньому усіх міських у кількості двадцять вісім і дві церкви.

Будинків шляхетських, боярських і попівських і тих, що замкові послугують – шістдесят.

Від тієї Київської брами вал іде і острог на ньому. Аж до тієї другої брами Брагінської, котра на низу

35

знаходиться – кінець Замкової гори, від котрої острог йде догори до Замку, а з другої сторони Замку з гори [...] острог йде додолу і низом йде так [dołem poszedł iako miasto stoię], як місто стоїть. А з-за гори, де місто стоїть, звідти вал йде до тієї ж Київської брами і острог на ньому.

ПЕРЕДМІСТЯ

Так за Київською брамою, як і за Брагинською, котрі за [???] замок від озера, у котрих міських будинків двісті і два доми. А боярських домів вісім з тих домів, що у місті самому, як і на передмістях, платять по три польські гроші від кожних воріт на рік. А шляхетські, боярські чи попівські, які замку служать, від того звільнені. Що дає двадцять злотих і вісімнадцять грошей.

35v

МІЩАНИ

Од пашні і од збіжжя, і від сіна платять на рік з того усього на нараховану суму сто тридцять три польських злотих.

Боярів [???] служб тридцять п'ять. З кожної служби повинні ставити по коню. Тих же повинностей на полі, щоб Короля Його Милості повинні ЙМ Паном Старостою (А w ...nie...doszci?) з паном Підстаростою вийти всюди і йти на стражу до Чернігова і де би того потреба була і для доставання язика.

(Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Skarbu Koronnego z lat 1388-1826. – Dział LIV – Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich. – S. 31V-35V)

Стаття посвящена замку у Любече – важному оборонному пункту на Дніпрі, котрий позволял контролювати подступи к Києву и Чернигову. Его описание сделано на основании ревизии замка польским дворянином Станиславом Мишкой, сделанном в 1606 году. Соединение археологических и письменных источников позволяет достаточно описать замок.

В статье впервые публикуется полное описание замка в Любече.

Ключевые слова: Любеч, замок, инвентарь, фортификация.

The article is devoted to the castle in Liubech, an important defensive point on the Dnieper, which allowed to control the roads to Kiev and Chernihiv. The description of the castle was made according to the inspection notes by the Polish nobleman Stanislaw Myshko in 1606. The combination of archaeological and written sources allows to make an exact description of the castle of Liubech.

Key words: Liubech, the castle, the inspection, the fortification.

Анатолій Адруг

КИЛИМИ ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена килимам, які побутували в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII століть. Розглядаються призначення і функції цих виробів, організація, матеріали і техніки їхнього виготовлення. Аналізуються окремі твори, пропонується реконструкція орнаментики килимів, зображених на портретах представників козацької еліти.

Ключові слова: Чернігів, килими, килимарство, матеріали і техніки виготовлення, орнаментика.

Одним із поширених видів декоративного мистецтва України зазначеного періоду було килимарство. Такі вироби з'явилися на теренах України у зв'язку з появою у Північному Причорномор'ї грецьких колоній. Килимами платили данину давні слов'яни. За повідомленнями літописів та спогадами мандрівників померлих людей клали на килими та везли до місця поховання. Ці вироби згадувались у билинах та історичних піснях. У часи Київської Русі їх виготовляли місцеві майстри. Побутували також вироби іноземного походження [5, с. 5, 6]. За доби Гетьманщини так звані «панські» килими, які використовувались у побуті козацької старшини, виступили як феномен елітарної культури і мистецтва того часу. Вони помітно відрізнялися від виробів народних майстрів, які послідовно дотримувалися традиції.

Інтерес до вивчення українського килимарства з'явився у другій половині XIX – на початку XX століть. Тут треба назвати імена таких авторів, як Є. Кузьмін, В. Піщанський, А. Зарембський, В. Крижанівський, В. Щербаківський. Після Другої світової війни побачили світ окремі праці про українське килимарство А. К. Жука [4] та Я. П. Запаска [5]. Окрему статтю українським килимам XVII – XVIII століть присвятив С. А. Таранушенко. Він звернув увагу на їх зображення у живописних портретах представників козацької старшини, в тому числі і на ті, що пов'язані з чернігівським краєм. Згадав автор і про велику кількість килимів у чернігівській оселі Павла Полуботка, його власну килимарську майстерню в селі Михайлівці поблизу Лебедина та килим з гербом власника з цієї ж майстерні. На думку С. А. Таранушенка, згаданий виріб був ворсовим (ним виконали візерунок), а тло було зроблено двобічним [14]. Нову сторінку в дослідженні

Портрет В. А. Дуніна-Борковського. Поч. XVIII ст.

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

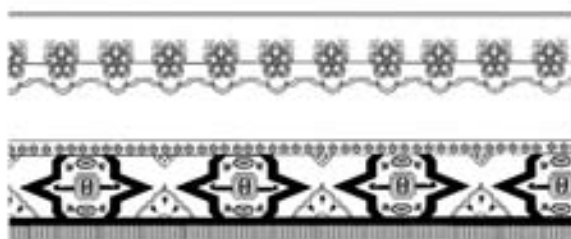
українського килимарства відкрила львівська дослідниця Г. В. Когут. Цьому виду декоративного мистецтва присвячена її дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства «Українські «панські» килими XVII – XVIII ст. (Історія та стилістика)» 2003 р. Розглянуті чинники формування особливостей українських килимів, а також вплив продукції килимарства інших країн. На Лівобережній Україні виробництво цих виробів зосереджувалося головним чином на Чернігівщині і Полтавщині, тому увагу дослідниці привернуло і чернігівське килимарство. Г. В. Когут запропонувала періодизацію розвитку стилістики українського килимарства згаданого періоду. До другого етапу (1698 – 1760 рр.) відноситься втрачений килим з гербом П. Полуботка та вироби, зображені на портретах чернігівського полковника Павла Полуботка. Автор виявила використання споріднених мотивів у цих творах. Цілком слушно дослідниця пов'язала килим з гербом П. Полуботка із діяльністю майстерні в селі Михайлівці. Дослідниця торкнулася питання функціонування і призначення килимів, організації килимарства та особливостей стилістики творів. «Панські» килими представляли елітне мистецтво, яке жило від народної художньої творчості. З'ясовано асортимент килимової продукції з інших країн на українські ринки та її побутування в Україні [11]. Для нас являють інтерес статті Г. В. Когут, в яких йдеться про килим з гербом Павла Полуботка [7; 8]. Варта уваги і її стаття про професійні килимарські майстерні в Україні XVII – XVIII століть, в якій йде мова і про осередки килимарства на теренах Чернігівщини [10].

Аналіз історіографії питання засвідчив, що килимарство Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть спеціально не вивчалось. Дослідники торкалися загальної історії українського килимарства та його особливостей, розглядали окремі твори, в тому числі і пов'язані з Черніговом. Зважаючи на те, що оригінальні пам'ятки килимарства Чернігова зазначеного періоду до наших днів не збереглися, то головними зображальними джерелами є акварельне відтворення килима з гербом Павла Полуботка В. Г. Кричевського, відоме завдяки публікаціям. Важливим джерелом є зображення килимів на портретах представників чернігівської козацької старшини. Велику інформаційну насиченість мають описи майна провідників Чернігівського полку. Актуалізовані джерела та матеріали останніх праць дослідників дають змогу розглянути призначення і функції килимів, матеріали і техніки їхнього виконання, організацію справи виготовлення виробів, а також, наскільки це можливо, проаналізувати конкретні твори. Важливо спробувати реконструювати орнаментацию килимів, зображених на портретах.

Розвиток килимарства в Україні зазначеного періоду був зумовлений широким

*Спроба реконструкції килима з портрета
В. А. Дуніна-Борковського.
Комп'ютерна графіка О. Потапенко.*

*Спроба реконструкції килима з портрета
В. А. Дуніна-Борковського. Фрагмент.*

використанням килимових виробів у побуті людей різних станів. Більше відомо про побутування їх у житті козацької старшини, вони стали своєрідним феноменом елітарної культури українського суспільства того часу. Килими активно і широко використовувались у побуті та різних обрядах. Ними покривали столи, лави, ліжка. Рідше килими клали на підлогу – під час урочистостей і обрядових дійств. Навіть на початку ХХ ст. у поліських селах брали шлюб, стоячи на килимі. Інший килим лежав на ослоні, на якому сиділи батьки молодих. Під час поховального обряду тіло покійника вкривали килимом, який у цьому випадку мав символічне значення. Він поєднував світ живих і потойбічний світ мертвих [9, с.143 – 144]. Килими висіли на стінах осель, ними покривали засоби пересування – вози і сани. Саме функціональне призначення впливало на їхню форму, розміри, матеріали і техніки виконання, а подекуди і на елементи декоративного оздоблення. Наприклад, для ослонів робили вузькі і довгі килими переважно з геометричними візерунками. Для столів виробляли килими, формат яких наближався до квадрата і які мали більшу м'якість. На килимах для поховання зображали надгробки, урни у лаврових вінках, вміщували тексти із Святого письма [5, с.17].

*Портрет П. Полуботка.
Копія ХІХ ст.*

В Україні тоді побутовали як привізні килими, так і твори місцевого виробництва. Останні витвори в документах називали «українські», «литовські», «черкаські», «прості», «домової роботи». Назви виробів існували такі – килим, ковер, коберець, коц. Нині в українській мові вживається лише одне слово – килим. Матеріалом для виготовлення килимів слугувала перш за все вовна. Для фарбування використовували природні барвники найчастіше рослинного походження. Наприклад, лушпиння цибулі давало жовтий колір, ягоди крушини – жовтий, зелений, червоний, дубові горішки – чорний і сірий, дрок, щавель і гвоздика – жовтий різних відтінків, спориш – світло-зелений, а вільхова молода кора – брунатний. Комахи червець і кошеніль дозволяли отримати червоний колір різних відтінків, а привізна рослина індиго – синій. Таким чином фарбовані матеріали для виробництва килимів майже не линяли [5, с. 7, 9, 18].

Виготовляли килими у другій половині ХVІІ – початку ХVІІІ ст. на спеціальних вертикальних верстатах – кроснах. Вони були простими за конструкцією і дешевими. Являли собою рамку, в якій вгорі і внизу знаходились циліндри з дерева, довжина яких визначала ширину килима (до 3 м). З обох боків стояли дві дошки, в які вставлялись осі циліндрів. Висота такого верстата могла бути не більше 1,5 м. На дерев'яні циліндри (вали) намотувалась основа із вертикальних ниток. На цій основі килимарниця плела великою дерев'яною голкою (глицею) потрібний узор з пам'яті, за зразком конкретного твору чи за ескізом. Узор виходив однаковий з обох боків. У процесі роботи готова частина виробу намотувалась на вільний циліндр, який міг бути як верхнім, так і нижнім. Це дозволяло виробляти килими будь-якої довжини [15, с. 121-122].

Як уже згадувалось, виробництво килимів у Лівобережній Україні зазначеного періоду зосереджувалося головним чином на Чернігівщині і Полтавщині. Серед документально зафіксованих є килимарська майстерня у маєтностях чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка в селі Михайлівка поблизу Лебедина (нині Лебединський район Сумської області). Про неї йдеться в описі маєтностей П. Полуботка після його ув'язнення в 1724 р. Майстерня містилася у двох світлицях. В одній кімнаті було п'ять вікон з віконницями, стіл і кахляна полив'яна піч. Через сіни інша кімната мала чотири вікна з віконницями. І піч з кахлями, вкритих

Портрет Лук'яна Журавки

поливою. Серед дворових людей поряд із старостою О. В. Дерягою із сім'єю, писарем Федором Радзивіловським був записаний і послужник Василь Куницький з дружиною, яка працювала майстринею килимарської справи. Подається ще одна важлива деталь – там працювало «девок коверних п'ять». Окремо зберігались матеріали для виготовлення двох килимів [12, с. 44, 48-50]. У чернігівських маєтках генерального підскарб'я Якова Марковича (зятя Павла Полуботка) у першій половині XVIII ст. існувала також килимарська майстерня. Для роботи окремих килимарів він доставляв вовну і розраховувався з ними речами та грошима [10, с. 139].

Г. В. Когут зауважила, що лише килим з гербом П. Полуботка можна з певністю вважати виготовленим у майстерні полковника в селі Михайлівці поблизу Лебедина [11, с.13]. Аргументом на користь цього виступає якраз зображення герба П. Полуботка. Сам килим був втрачений у 1918 р. Його зображення відоме завдяки акварелі В. Г. Кричевського, яка неодноразово публікувалась у виданнях. Розміри оригіналу залишилися невідомими. У

2004 р. художник-килимар П. П. Шевчук у Решетилівці Полтавської області відтворив килим з гербом П. Полуботка в матеріалі розміром 175x120 см (Гобелен, вовна. Візерункове ткання у дві нитки) [6, с. 464].

У центрі загальної композиції килима представлено герб П. Полуботка. На темно-синьому полі щита складної форми червоне палаюче серце, пронизане двома стрілами, що перетинаються. Над серцем на півмісяці кавалерський орденський хрест на тлі золотого восьмикутника. Обабіч нього дві восьмикутні зірки, над якими дві літери. На нашу думку, літера ліворуч являє собою поєднання двох букв п – латинської та кириличної, що мало нагадувати два слова – Павло Полуботок. Така ж сама складна літера містилася під серцем. Праворуч від першої літери велика буква І чи Ї. Над щитом червона корона, а над нею рука з шаблею. Смуги обрамлення щита і всього герба, а також вензелі складної форми на кутах всієї композиції білого кольору, які контрастно виділяються на більш темному тлі. Об'єднує і підтримує композицію з гербом знизу гірлянда з рослинних елементів. На думку І. М. Ситого, тут маємо своєрідне вільне тлумачення герба Павла Полуботка. Візерціві ж його зображення знаходяться на дзвоні 1720 р., на посуді, на портретах чернігівського полковника та печатці 1713 р. [13, с. 127]. У горішній і долішній частинах килима горизонтальні декоративні композиції, в центрі яких мотиви дерева життя з темними силуетами птахів. У чотирьох кутах вензельні композиції, спрямовані по діагоналях до герба в центрі. У вензелях можна прочитати по дві літери «П» в кожному, як нагадування про Павла Полуботка. Загальна композиція килима симетрична щодо поздовжньої та поперечної осі, а також обох діагоналей. Співвідношення висоти і ширини килима майже відповідає золотій пропорції (золотому перетину). На акварелі В. Г. Кричевського килим з гербом П. Полуботка не мав кайми, але можливість її існування не можна відкидати остаточно. Центричність і симетричність загальної композиції підкреслює і колористичне вирішення. Золотаве загальне тло вигідно презентує доміную – темно-синій щит герба, на якому сяють червоні серце, півмісяць та орденський хрест та золоті зірки і літери і гірлянда внизу. Їх відтіняють білі лінії композиції навколо

герба та вензелів на кутах. З темним полем щита перегукуються силуети птахів та гілок на наріжниках.

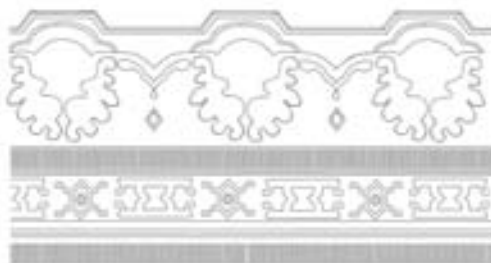
Раніше ми уже звертались до портрета Павла Полуботка із зібрання Національного художнього музею України в Києві (полотно, олія. Інв. № Ж-796). Тоді ми лише обмежились фіксацією наявності килима на столі, хоча деякі автори вбачали в ньому скатертину [1, с. 110-111]. Портретованій стоїть біля столу. Його права рука лежить на столі, вкритому килимом. Поряд шапка і пірнач. Видно лише незначну частину килима, на якій можна чітко бачити лише фрагменти двох великих розеток і однієї невеликої. На червоно-жовтому загальному тлі темно-сині квітки. У центрі розетки квітка із чотирьох пелюсток, між якими темно-сині цятки. Маємо лише три фрагменти узорів центрального поля килима, і скласти повне уявлення про твір в цілому не має можливості. Як правильно зауважила Г. В. Когут, ці розетки вельми подібні до таких самих елементів обабіч щита на килимі з гербом П. Полуботка [7]. На інших портретах П. Полуботка із зібрання К. М. Скаржинської та копії 1877 р. П. Т. Окулова килим представлений майже так само [6, іл. на с. 457].

Розглядаючи свого часу портрет В. А. Дуніна-Бороковського (1702-1717 рр.), ми звернули увагу на зображення килима у цьому творі і описали його в загальних рисах [1, с. 97-98]. Нині є можливість запропонувати гіпотетичну реконструкцію орнаменталії цього твору. Килими, призначені для покриття столів, мали прямокутну форму. На нашу думку, вони мали подібно до вже згаданого килима з гербом П. Полуботка співвідношення сторін у золотій пропорції. Пропонована реконструкція і має майже таке відношення висоти до ширини (комп'ютерна графіка Олени Потапенко). Всі декоративні елементи килима представлені на загальному темно-жовтому тлі. На каймі темно-червоне тло обмежене темними смугами бордюру. На цьому тлі ритмічно чергуються стилізовані

Спроба реконструкції килима з портрета Лук'яна Журавки.

Комп'ютерна графіка О. Потапенко.

Спроба реконструкції килима з портрета Лук'яна Журавки. Фрагмент.

Комп'ютерна графіка О. Потапенко.

Килим з гербом П. Полуботка. Акварель В. Г. Кричевського. 1913 р.

рослинні елементи, подібні до тих, що були поширені в українському гаптуванні того часу. Між ними трипелюсткові частини квіток синього кольору прикріплені до верхнього і нижнього бордюрів. На основі фрагменту зображення килима на портреті В. А. Дуніна-Борковського на полі відтворено велику блакитну пляму, яка своїми обрисами нагадує ще один килим з темною каймою. Із зовнішнього боку цієї кайми йде по периметру ряд п'ятипелюсткових квіток із сімейства гвоздичних. Г. В. Когут ідентифікувала цей килим як турецький (анатолійський, «семигородський») [11, с. 11]. Дослідники засвідчили значний розвиток килимарства Туреччини того часу і звернули увагу на характерне виділення центрального поля, обрамленого смугами бордюра [3, с. 65]. Ця особливість відбита і в пропонуваному проекті реконструкції орнаменталії килима на портреті В.А. Дуніна-Борковського.

До розгляду зображень килимів у творах живопису варто долучити ктиторський портрет новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавки, відомого за копією XIX ст. На думку П. О. Білецького, оригінал був створений до 1708 р., коли портретований став полковником. Автором оригіналу міг бути художник Іван Паєвський, ім'я якого стало відоме із підпису на портреті дружини сотника Євдокії Журавки [2, с. 74, 78-81]. Сотник стоїть біля столу, вкритому килимом. На видимій його частині чітко можна бачити лише фрагмент широкої кайми. Зовнішня її частина складається із геометризованих рослинних елементів, оточених з обох боків бордюрами. До ширшої внутрішньої частини входять більші за розмірами декоративні рослинні елементи, які ритмічно йдуть по периметру навколо вільного поля. Про його ж центральну частину нині нічого певного сказати не можна.

Отже, джерела та матеріали останніх досліджень дали змогу представити широке коло функцій килимів у житті і побуті людей того часу. Килим став феноменом елітарної культури тогочасного українського суспільства. Для створення килимів використовували перш за все вовну, яку фарбували природними барвниками. Виготовляли килими на вертикальних верстатах – кроснах у маєтностях Павла Полуботка та його зятя Якова Марковича. Під час розгляду килима з гербом П. Полуботка ми подали своє тлумачення літер на щиті герба та вензелів. Запропоновано реконструкцію орнаментики килимів на портретах В. А. Дуніна-Борковського та Л. Журавки. Килими Чернігова зазначеного періоду засвідчили високі досягнення мистецтва того часу.

1. Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНП, 2013. – 182 с.: іл.

2. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. / Платон Белецкий. – Ленинград: Искусство, 1981. – 256 с.: ил.

3. Веймарн Б Искусство Турции / Б. Веймарн // Всеобщая история искусств. – М., 1961. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 54 – 65.

4. Жук А. К. Українські народні килими (XVII – початок XX ст.) / Адам Жук. – К.: Наукова думка, 1966. – 151 с.: іл.

5. Запаско Я.П. Українське народне килимарство / Я.П. Запаско. – К.: Мистецтво, 1973. – 111 с.: іл.

6. Коваленко О. Реалії та легенди наказного гетьмана Павла Полуботка / Олександр Коваленко // Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах / Керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, мистецтвознавець В. Недак. – 2-е вид, доповнене і доопрацьоване. – К.: Емма, 2007. – С.451–465. :іл.

7. Когут Г. Килим з гербом Павла Полуботка / Галина Когут // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Харків: ХДАДА, 2003. – № 1. – С.56 – 63.

8. Когут Г. Килими на портретах митрополита Дмитрія Туптала (1651 – 1709): реконструкція та атрибуція орнаментів / Галина Когут // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія мистецтвознавство. – Львів, 2015. – Вип. 16. – Ч.І. – С.227 – 233.

9. Когут Г. Килимарство / Галина Когут // Історія декоративного мистецтва України. – К., 2007. – Т.2. – С. 141 – 154.

10. Когут Г. Професійні майстерні на «килимовій мапі» України XVII – XVIII ст.: факти, міфи, гіпотези / Галина Когут // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія мистецтвознавство. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – Вип. 2. – С. 132 – 142. – С. 139.

11. Когут Г.В. Українські «панські» килими XVII – XVIII ст. (Історія та стилістика): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.06. «Декоративне і прикладне мистецтво» / Г.В. Когут. – Львів, 2003. – 20 с.

12. [Милорадович Г.] Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка, и детей его Андрея и Якова Полуботков составлена по Указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейб – гвардии сержантом Львовым // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1862. – Кн.3. – V' – смесь. – С.1-133.

13. Ситий І. Печатка та герб Павла Полуботка / Ігор Ситий // Військово-історичний альманах. – К., 2011. – Число 1 (22). – С.121- 131.

14. Таранушенко С. Килими / Стефан Таранушенко // Історія українського мистецтва. – В 6 Т. – К., 1968. – Т.3. – С.364 – 372.

15. Щербаківський В. Українське мистецтво / В. Щербаківський // Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / В. Щербаківський / Упоряд., вст. ст. В.Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С.102 – 148.

Адруг Анатолий

Ковры Чернигова второй половины XVII – начала XVIII столетий

Статья посвящена коврам, которые бытовали в Чернигове во второй половине XVII – начале XVIII веков. Рассматриваются назначения и функции ковров, организация, материалы и техники их изготовления. Анализируются отдельные произведения, предлагается реконструкция орнаментики ковров, изображенных на портретах представителей казацкой элиты.

Ключевые слова: Чернигов, ковры, ковроделие, материалы и техники изготовления, орнаментика.

Adruh Anatohy

Carpets Chernigov second half XVII – the beginning of XVIII centuries

The article is dedicated to carpets that existed in Chernigov in the second half of the XVIIth – early XVIIIth centuries. The purposes and functions of carpets, the organization, materials and techniques of their manufacture are considered.

Separate works are analyzed, reconstruction of ornamentation of carpets depicted on portraits of representatives of the Cossack elite.

Keywords: Chernigov, carpets, carpet weaving, materials and manufacturing techniques, ornamentation.

КОНОТОПСЬКІ ТА КРОЛЕВЕЦЬКІ ЦЕХОВІ ПРАПОРИ

У статті проаналізована історія появи на Лівобережній Україні цехових прапорів, притаманні їм зображення, форми, написи, матеріали виготовлення, зв'язок з відомою європейською традицією на прикладі артефактів Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського та Конотопського краєзнавчого музею.

Ключові слова: цех, прапор, Лівобережна Україна.

Одним з недостатньо висвітлених питань з історії цехів Лівобережної України є вивчення цехових клейнодів, зокрема прапорів, які відігравали значну роль у житті корпорації ремісників. З цього приводу цікава наступна думка: «У цеховій світлиці, що завжди відігравала у цехових ремісників роль сакрального-ритуального центру простору, зберігалися головні сакральні й ритуальні цінності корпорації: ікони, в тому числі зображення цехових покровителів; емблеми; **прапори**¹; статуї і привілеї сюзеренів; нагайка, вживана при посвяченні в майстри (так званий звичай)»².

Цей незадовільний стан речей пояснюється тим, що дослідники з різних причин майже не звертають увагу на збірки провінційних музеїв. Як показав наш досвід, там зберігається чимало пам'яток, вивчення яких допоможе розв'язати поставлене питання. Зокрема, цікаві артефакти цехового прапорництва Конотопа та Кролевеця репрезентують нам музейні зібрання Чернігова та Конотопа.

Почнемо з кількох узагальнень, а потім розглянемо конкретні прапори.

Цехи та притаманні їм клейноди з'являються на Лівобережній Україні у кінці XVI – на початку XVII ст., тобто під час запровадження на цих землях магдебурзького права. Зокрема, у грамоті Владислава IV переяславським цехам від 12.03.1637 р. читаємо: «Примером других міст, гдѣ таковы ж цехи имеются, должен имѣт тот цех или братство, собственное **знамя или корогов**». В іншій версії цього документа слово «знамя» трактується як еквівалент слова «цеха»: «По извычаю иных городов, гдѣ цехи суть, должно и тот цех или братство, имѣти свое знамя, цеха зовомое, которою цехою, когда будут от цехмистра или старосты цехового иные мастера на уреченое место позваны, всѣ собратися должны». Проте у 19 артикулі цієї грамоти згадуються такі цехові прапори: «19. Також имѣт должно скриню и печат³, **корогву** и котли по примеру других цехов в городах коронных»⁴.

Друге дихання, так би мовити, цехам та їхнім клейнодам надало «Ремесленное положение» 1785 р., у якому, зокрема, зазначалося: «Управе дать ремесленное положение, ремесленной **значик** и управную печать и дозволяется управе или цеху имѣть место для схода ремесленников, хранить ремесленное положение, ремесленный значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода ... В управной горнице имѣть шкаф и стол с ящиком за замком с тремя ключами в которых хранить ремесленное положение, ремесленной значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода»⁵.

Ще одне свідчення про цехові прапори: «Коли р. 1749 Генер. к-рія запитала від полкових канцелярій відомостів, які мешканці повинні бути в становому відношенні міщанами, то прилуцька полкова канцелярія між іншим на це писала у своїй відповіді: «Должен быть міщанам ... особливо же ремесники всякого звания, як-то: кравцы,

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, член Ради Українського геральдичного товариства.

шевці, ткачі, золотари, слесарі і прочіи при городіх іміють цехи свої і при цехах особий цеховий уряд і за древній обычай, во знак того цехового правління, **хоругви**»⁶.

Ось як визначає функціональне призначення цехового прапора сучасний дослідник В. Балушок: «Дні календарних свят населення українських міст (в тому числі й цехові ремісники) відзначало ... святковими загальноміськими урочистостями, церковними службами, колективними гуляннями, а також обрядовими діями, що проводилися в рамках корпорації. ... Процесія здійснювалася «с крестами, **с корогвами**». Цехові ремісники були активними учасниками цих святкових дій. Вони несли **цехові прапори**, емблеми та різнокольорні свічки, а також мали при собі зброю, з якої салютували. ... **Цеховий прапор**, який несли попереду кожного ремісничого об'єднання, звався **хоругов**, **корогва** і виготовлявся з дорогої кольорової тканини. На ньому зображувалися знаряддя праці або вироби, що вказували на вид ремесла. Часто на прапорі малювали лики святих, в тому числі покровителів об'єднання та міста, і писали, якому цеху вони належали»⁷. Несли цехові прапори прапороносці у спеціальних одностроях: «Так, у полтавських цехах виділялись одягом прапороносці, одягнуті в «чечарки», обшиті, як і їх чорні пояси, срібним галуном. Високі чорні шапки прапороносців мали червоний гостроконечний верх, що згинався набік»⁸ (зовсім, як у козака, на гетьманських печатках. – **І. С.**).

Мал. 1. Печатка Сосницького ковальського цеху. ХІХ ст.

Кілька конотопських цехових прапорів колись зберігалися у музеї Чернігівської архівної комісії. Вони експонувалися на виставці 1908 р. Ось їх опис: 1) «Хоругвь с изображением на одной стороне св. Георгия Победоносца, на другой – св. Иоанна воина, надпись: «Сооружен значек сей в бытность ремесного головы Ивана Шевка и всею братію 1878 года декабря 23 дня. Писал Василий Кузьмин»» (З Конотопа – **І.С.**)... 3) Г. Конотоп. Хоругвь с изображением на одной стороне святителей Николая и Василия, на другой – Нерукотворенного образа, ниже ножницы и надпись: «Сооружен сей значек в битност ремеснаго головы Семена Мацка и писара Ивана Карпенка и старшин(и) Степана Лесовца и всею братією 1873 года мес. мар 15 числа. Рисовал Василий Кузьмин». 4) Кравецка-

го цеху г. Конотоп, хоругвь с изображением на одной стороне свв. апп. Петра и Павла, на другой – герба г. Конотопа и подошви», надпись: «Сей значек сооружен в битность ремесленного головы Стефана Лапы, старшини Юсифа Билоуса, помошника Павла Мизкого 1868 года генваря 26 дня числа»; вензеля и пр. составляют позднейшую доделку, применительно к царствованиям»⁹.

Зараз у Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського (далі – ЧОІМ) зберігається прапор Кролевецької ремісничої управи, що надійшов з Конотопського краєзнавчого музею. Він квадратної форми, розміром 138 x 138 см. Полотнище з білого сукна. З одного боку, в центрі, у золотому щиті намальоване олією багатокольорове зображення архангела Михайла, над щитом – золота імператорська корона, щит обіймають 2 золоті гілки, обабіч яких напис золотом: «ГЕРБ ГОРОДА КРОЛЕВЦА, Ч. Г.» (Черниговской губернии. – **І.С.**). Внизу, у золотому картуші, на блакитному тлі, напис золотом: «Сооруженіем сего кролевецкаго городского герба при бытіи городского головы, второй гильдии / купца Врьмея Леонтіева сына Рыньдина, и / всех православных жительствоющих граждан в городе Кролевец, 1869 м года мес сентя, 12. / Пис. Кир. Часов». Край полотнища прикрашені лінійною та лінійно-геометричною рамками, які виконані золотою фарбою. Остання рамка обвита золотою виноградною лозою. По усіх краях полотнище обшите світло-зеленою тасьмою, яка кріпиться фіолетовими нитками. З трьох боків до тасьми пришита фіолетовими нитками срібна торочка. Лівий край полотнища не має торочки, бо при-

значався для кріплення ратища. По ньому залишилася світла смуга шириною 5 см, тому можемо зробити висновок, що діаметр ратища був приблизно 4 см. На звороті, в центрі зображено золотого двоголового орла, під трьома золотими імператорськими коронами. На його грудях, у синьому щиті – золотий вензель «А П». На хвості орла, зображено ще одного двоголового орла але без корон. Обабіч орла – слова «Государств / енное зName.» Унизу, під орлом, у золотому картуші, на блакитному тлі, напис золотом: «Сооруженно сего государственного знамье / при бытии и старанием ремесленного головы / Матьфея Иванова сына Бегунова; и / при бытии вообще старшын и ремесленников правосла / вных жителей в городе Кролевцу, 1869». Інше художнє оформлення тотожне лицьовому боку. Окантовка всіх малюнків зроблена коричневою фарбою (див. мал. 2–3). Стосовно джерела надходження маємо такі дані. На копії інвентарної картки Конотопського музею 1948 р. написано: «Разыскано при восстановлении музея в 1943 г.», а на другій, 1954 р.: «Передано Конотопским краеведческим музеем. Акт от 26.2.1954 г.» Инв. № И 5412. Окрім того, на картці зазначено, що було ратище, але зараз його доля не відома. Ми можемо лише припустити, що до 1980-х рр. воно зберігалось у фондах Чернігівського історичного музею. Справа у тому, що саме у цей час готувалися до експонування у Севастопольському музеї деякі експонати, у т. ч. прапори. І ми пригадуємо, що тримали у руках річ дуже схожу на держак прапора. Він був, здається, коричневого кольору, з дерев'яною кулею угорі і дуже зіпсований шашелем. Ця вада, мабуть, стала головною причиною, чому він був вилучений з музейної збірки.

Мал. 2. Прапор Кролевецької ремісничої управи. Бік з гербом міста.

Мал. 3. Прапор Кролевецької ремісничої управи. Бік з державним гербом.

Описаний прапор цікавий колористичним трактуванням міського герба. Це юний янгол у сталевому панцирі, під яким зелена туніка. Руки до ліктів оголені. У правій руці янгол тримає залізний меч з золотим руків'ям, у лівій – чорні терези. На ногах сині штани та чорні чоботи. Через ліве пліччє перекинутий світло-фіолетовий шарф. На голові – залізний відкритий шолом із золотою прикрасою по центру. Шолом прикрашений світло-фіолетовими пір'їнами. Крила у янгола золоті, знизу оторочені чорним пір'ям. Описане зображення герба своїми кольорами відрізняється від офіційного герба, що був затверджений 4 червня 1782 р.³ Як бачимо, цехові прапори є цікавим джерелом для історії міської геральдики.

До 1959 р. у Чернігівському історичному музеї зберігалися ще 2 цехові прапори, що також надійшли з Конотопського краєзнавчого музею. Потім вони були повернуті знову у Конотоп (акт від 28.09.1959 р.). Опис прапорів подаємо за інвентарними картками, що залишилися в ЧОІМ: 1) «Значок составного цеха, суконный, зеленого цвета. Оформление бронзированной краской. На лицевой стороне в центре святыє Иосиф и Лука, внизу надпись : «Сей знак сооружен братиею составного цеха за старшины Дионисием Петровичем Серым 1894 г. 1 июня». Вокруг витая виньетка с

виноградними гроздьями, по углам эмблемы (палитра и икона). На обороте в центре «Рождество», внизу надпись: «Сооружена сия хоругва составного цеха принадлежащих к оному мастерств и художеств ремесленного сего цеха». По бокам эмблема (арфа и телега). Древяно желтое, деревянное. Размер 100 x 119 см. Посредине разорван. Разыскан при восстановлении музея (Конотопського. – **І.С.**) в 1943 г. Инв. № И 5413»; 2) «Значок цеха калашников 1895 г., суконный, зеленого цвета, отделан бахромой. На лицевой стороне в центре архангел, внизу надпись: «Знак сей сооружен за старшину калашницкого цеха Евдокима Кузьмича Лазебника с братиею 1895 г. мая 5», вокруг виньетка из дубовых листьев, по бокам четыре головки ангелов и звезды (бронзировавнаной краской). На оборотной стороне в центре святые Николай и Митрофан, внизу эмблема (просфора). Древяно деревянное, желтого цвета. Размер 100 x 134 см. Изорван в нескольких местах. Разыскан при восстановлении музея (Конотопського. – **І.С.**) в 1943 г. Инв. № И 5414».

Коли ми звернулися до працівників Конотопського краєзнавчого музею з проханням надати додаткову інформацію стосовно цехових прапорів, то з'ясувалося, що вищеописаних прапорів у музеї немає. Проте зберігаються три інших цехових прапори. Вони згадуються у музейному путівнику¹¹. Це прапори кролевецького цеху бондарів, конотопського цеху кравців та цеху калачників. Працівник музею Шаміль Акічев вислав нам описи та світліни прапорів. Коли ми отримали цей матеріал, то з'ясувалося, що зараз у Конотопському музеї зберігаються лише 2 прапори – Кролевецької гончарної управи та Конотопського (?) кравецького цеху. Куди подівалися прапори бондарів та калачників, наразі невідомо. Прапор гончарної управи на суконному полотнищі темно-синього кольору прямокутної форми, 84 x 123 см. По краях обшитий торочкою з парчових ниток золотавого кольору. По краю полотнища золотою фарбою намальовані лінійна рамка та рамка зі стилізованого рослинного орнаменту. Все поле полотнища прикрашене мальованими золотими шестипроменевими зірками. По центру у золотому медальйоні, що обіймають 2 золоті гілки, на синьому тлі – мальоване кольорове зображення Ісуса Христа у повний зріст зі сферою у руці, який стоїть на хмарі. У лівому нижньому куті у золотій рамці зі стилізованого рослинного орнаменту намальований згорток білого паперу з написом: «СЕЙ ЗНАЧОК СООРУЖЕН КОШТОМ И СТАРАНИЕМ УПРАВНОГО СТАРШИНЫ ИВАНА ТЕРЕЩЕНКА И СТАРШИНСКИХ ТОВАРИЩЕЙ ИВАНА ОЛИФЕРА И ГРИГОРИЯ НЕЖЕНЦА И СОВМЕСТНО С РЕМЕСЛЯННИКАМИ 1861 ГОДА АПРЕЛЯ 19 ЧИСЛА А. Г.» Зворотній бік прапора прикрашений ідентичними вищеописаними рамками та зірками. По центру у золотому медальйоні, на тлі скель – мальоване кольорове зображення св. архістратига Михайла в обладунках римського воїна, у червоному плащі. У верхній частині медальйона напис червоною фарбою: «С. АРХИСТРАТИГ МИХАИЛ». Навколо медальйона напис золотою фарбою: «СЕЙ ЗНАЧОК УЕЗДНАГО ГОРОДА КРОЛЕВЦА УПРАВИ ГОНЧАРСКОЙ». Ліворуч від медальйона, угорі, намальований золотою фарбою суд з 2 ручками у золотій рамці зі стилізованого рослинного орнаменту, а внизу – золотий глечик з ручкою. Полотнище кріпиться до держака темно-синього кольору довжиною 290 см, який увінчаний дерев'яною кулею діаметром 7–8 см (див. мал. 4–5).

Прапор цеху кравців на суконному полотнищі темно-зеленого кольору прямокутної форми, 122 x 126 см. По краях обшитий торочкою з парчових ниток сріблястого кольору. Тло полотнища заповнене рослинно-геометричним орнаментом, який

Мал. 4. Прапор Кролевецької гончарної управи.
Бік з мал. арх. Михайла.

виконаний золотавою фарбою. По центру, в овалі, на тлі гірського пейзажу намальовані кольорові зображення св. Петра та св. Павла. Під овалом у картуші, на блакитному тлі, чорною фарбою, намальовані праска, ножиці, голка з катушкою, гладильний валик. Зворотній бік прапора прикрашений ідентичним вищеописаному орнаментом. По центру, в овалі, намальовані кольорові зображення 3-х святих – по центру стоїть свт. Микола чудотворець (або Василь Великий чи Григорій Богослов), праворуч – Симеон Столпник (?), ліворуч – преп.

Мал. 5. Прапор Кролевецької гончарної управи. Бік з мал. Ісуса Христа.

Феодосій Печерський (або свщмч. Полікарп Смірненський). Під овалом у картуші, на блакитному тлі, чорною фарбою нанесений напис: «СООРУЖЕН ЗНАЧОК СТАРШИНОЮ СИМЕНОМ БОРЗЕНЦЕМ⁵ І ЕГО ТОВАРИЩЕМ ПОЛИКАРПОМ ДЕМЧЕНКОМ... 1881 ГОДА». Пोलотнище кріпиться до держака світло-коричневого кольору довжиною 290 см (див. мал. 6–7).

Завершуючи опис кролевецьких та конотопських цехових прапорів, варто відзначити, що на цехових прапорах превалює християнська символіка, якій підпорядковані професійна, державна, територіальна та міська символіка, що було виразом релігійного менталітету тогочасних українців. Окрім цього, А. Єршов відмічає концептуально інший підхід польської та української держав щодо цехів, що, безумовно, вплинуло на характер зображень цехових прапорів, панування на них релігійної символіки: «Гетьманський уряд взагалі не видавав законів, в сучасному розумінні слова, що до цехів. ... Порівнюючи зазначені документи, які було видано польським урядом чи панами, і документів аналогічного змісту, які було видано при гетьманах, приходиться відмітити ґрунтовну різницю поглядів на істоту й завдання цехового устрою з боку перших та других. ...Тоді, як перші бачили в цехах, головним чином, організації ремісничі, організації економічного значення, останні гляділи на них майже виключно, як на організації церковні чи церковно-благодійні. ... Польські пани-колонізатори були зацікавлені саме в економічній силі цехів, як заставі розвитку промисловості на Задніпров'ї, яке тоді заселялося. Козацько-шляхетська верства, яка зайняла переважаче становище після Хмельниччини і зберегла його й надалі, зовсім не була

Мал. 6. Прапор Конотопського цеху кравців. Бік з мал. Св. Ап. Петра і Павла.

Мал. 7. Прапор Конотопського цеху кравців. Бік з мал. 3-х святих.

зацікавлена в економічній силі цехів, яка являлася ґрунтом їх громадсько-правового становища. Навпаки українська шляхта неминуче повинна була зайняти положення конкурента що до цехів, її інтереси стали суперечити з інтересами останніх»¹³.

Полотнище прапора виготовлялося з дорогих тканин, часто-густо іноземного походження. Це, як правило, високоякісні сукно, оксамит та шовк червоного, зеленого, блакитного або жовтого кольорів. В окремих випадках заможні цехи замовляли металеві, прикрашені сріблом та позолотою, прапори. Прикладом може слугувати прапор ніжинського цеху золотарів¹⁴. Цим самим ремісники підкреслювали особливий статус прапора¹⁵. Зображення і написи на прапорах, які виготовляли з тканин, робили на обох боках олійними фарбами, до яких додавали яєчний білок. Ось чому, з часом, зображення на прапорах потьмяніли, на що ми звернули увагу, коли опрацьовували оригінальні пам'ятки. З використанням подібних матеріалів та технік зустрічаємося і на Заході України. Усі чотири львівські цехові прапори, що експонувалися на спеціалізованій виставці у Львові 2007 р., виготовлені з шовку, для відтворення зображень та написів використані олійні фарби та аплікація. Остання техніка на Лівобережжі не мала широкого розповсюдження¹⁶.

Полотнище кріпили до дерев'яного або металевого древка. За архівними даними, воно мало назви «держак» та «ратище». Останнє вказує, що колись, в разі потреби, ратищем можна було скористатися як зброєю і що походження прапора пов'язане з військовою справою¹⁷. Підсумовуючи, можна зробити висновки, що цехові прапори Лівобережної України є цінним джерелом для реконструкції духовної та матеріальної культури українського народу. Їхнє вивчення має і практичне значення. Це гарний матеріал для відновлення у сучасній Україні професійного, корпоративного прапорництва, у якому б поєднувалися релігійна символіка з професійною.

1. Тут і далі виділення наше.
2. Балущок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 30.
3. Типовим зразком печатки є сфрагіс Сосницького ковальського цеху, на якому бачимо коваля за роботою (див. мал. 1).
4. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття. Упорядники: Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. – К.: Прайм-Компанія, 2000. – С. 67–68.
5. Ситий І. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею) // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів: УГТ, 2003. – С. 251.
6. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. Кн. VI (1926 р.). – Ніжин: Нове село, 1926. – С. 118.
7. Балущок В. Указ. праця. – С. 26–27. Сам термін «прапор» з'явився у Західній Європі за часів Максиміліана I (1459 – 1519), коли виникли постійні армії, укомплектовані найманцями. В піхоті, у ландскнехтів, з'явилася власна організація, адміністративною одиницею якої був полк, що поділявся на роти на чолі з капітаном. Полк мав головне знамено, а кожна рота свій невеликий «прапор» (звідси – прапорщик) (Бехаїм В. Енциклопедія озброєння. – СПб, 1995. – С. 369). Цікаве тлумачення цього терміну стосовно Гетьманщини О. Лазаревським: «Служба у гетманов поповських канюшовцев и палубничих была так льготна сравнительно с сотенною, что по смерти Скоропадского, они немедленно обратились к Полуботку, заявляя о своем желании продолжать прежнюю службу: «Мы нижеименованные, през килкодесят лет, целым курунем, козаков тридцать, служилисмо во всяком повелении при дворах гетманских и знак праперковый повелено нам носити и ныне есть ... ». Обязанности «носить праперковый знак» – обьяснить мы не можем; праперковый знак представлял собою кажется, меньшее знамя или значек, который в полках оберегался «прапорщиком»; но у гетманов как видно, был свой, особый «праперковый знак» (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский. – К., 1893. – Т. II. – С. 231). Доповнюючи

історика, назвемо, як приклад, полкового гадяцького прапорщика Григорія Цюпку (згад. 19.02.1716 р. – ЧОІМ. – Інв. № Ал 501/10/52).

8. Там само. – С. 28.

9. Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Тип. губернского правления, 1908. – Исторический отдел. – Памятники цехового устройства. – С. 10–11.

10. Нариси історії Кролевця. – К.: 3 Медіа, 2002. – С. 35, Панченко В. Гербівник міст України. – Київ-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 1996. – С.77.

11. Конотопський краєзнавчий музей. Путівник. Укладачі: Москальов І., Дерев'яно Г., Клименко М. – Харків: Прапор, 1970 р. – С. 19.

12. Патрональні зображення Симеона Столпника та Полікарпа Смирненського добре узгоджуються з іменами управного старшини та його товариша.

13. Єршов А. Указ праця. – С. 84–86.

14. Ситий І. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею)//Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів: УГТ, 2003. – С. 252.

15. Цілком слухна з цього приводу думка Ю. Савчука: «Особливо поширеним було створення прапорів у поселеннях з правом власної юрисдикції. ... Вони слугували зовнішніми атрибутами особливих прав та привілеїв міської громади, символами її судової, військової, господарської, інколи й політичної, автономії. Відтак, прапори користувалися особливою пошаною й становили предмет неабияких гордоців мешканців міста» (Савчук Ю. Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій)//Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 4. Частина 1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С.261).

16. Набір листівок «Львівські хоругви XVII – початок XX ст.» – Львів: Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, б.д. [2007].

17. «Цеховые знамена возникли первоначально в немецких городах, где мещане составляли некогда свое городовое войско для защиты города от неприятелей. Войско это разделялось у них на городовые роты и само платило жалованье своим офицерам. Это в немецких городах было в обычае еще в конце 18 века» (Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия //Черниговские губернские ведомости. – 2 марта 1896 г. – № 726. – С.1–2). Така традиція була і на Гетьманщині. Про це свідчить запис про виготовлення глухівськими калачниками у 1734 р. на вимогу козацького та міського урядів короги на військові потреби (ЧОІМ. – Інв. № Ал 371, арк. 4зв.).

Сытый Игорь

Конотопские и кролевские цеховые знамена

В статье проанализированы история появления на Левобережной Украине цеховых знамен, их символика, формы, надписи, материалы изготовления, связь с аналогичной европейской традицией на основе артефактов, которые хранятся в Черниговском областном историческом музее имени В. В. Тарновского и Конотопском краеведческом музее.

Ключевые слова: цех, знамя, Левобережная Украина.

Sytyj Igor

Konotopskiy and the Krylevce guild banners

The article analyzes the history of appearance of guild banners on the Left Bank Ukraine, their symbols, forms, inscriptions, materials of manufacture, connection with a similar European tradition on the basis of artifacts, which are stored in the Chernigov Regional Historical Museum named after V.V. Tarnovsky and Konotop museum of local lore.

Keywords: workshop, flag, Left Bank Ukraine.

Ганна Доманова

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ МАГДЕБУРГІЙ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

У статті розглядається проблема магістратського землеволодіння міст Чернігово-Сіверщини, яке було прописано в привілеях на магдебурзьке право та впродовж XVII – XVIII ст. неодноразово знаходило підтвердження в царських грамотах і гетьманських універсалах. Проаналізовано зміни в обсязі земельної власності Стародубського, Чернігівського, Ніжинського, Мглинського, Погарського та Почепського магістратів, а також рангових маєтностях міських посадовців.

Ключові слова: *магдебурзьке право, магістратське землеволодіння, міста Чернігово-Сіверщини, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Почеп, Погар, Мглин, рангові села.*

Однією з умов поширення міського самоврядування за магдебурзьким правом було визначення території, яка переходила під юрисдикцію магістратського уряду. Зазвичай обсяг землі, що відмежовувався місту, чітко прописувався в локаційних привілеях, а розмежування міської землі проводилося заздалегідь або відразу після надання королівської грамоти на магдебурзьке право. Наразі власністю міст були землі, які перебували в користуванні міщан (призначалися на оранку, сінокоси, вигін для худоби) та відводилися на потреби магістрату. За користування оранкою, сінокосами та вигоном міщани мали сплачувати податок. Що ж до землі, відведеної безпосередньо магістратам, то частина її надавалася у вигляді рангових маєтків на уряди міських посадовців, а решта могла здаватися в оренду.

Міста Чернігово-Сіверщини, насамперед стратегічного значення – Стародуб, Мглин, Чернігів та Ніжин, отримали королівські привілеї на магдебурзьке право в 20-х рр. XVII ст. Згодом, але вже за нових політичних умов до них долучилися Погар та Почеп. Заразом вони одержали право на володіння територією навколо міста, яка переходила під юрисдикцію магістратського уряду.

Упродовж другої половини XVII – XVIII ст. відбувалися суттєві зміни у перерозподілі міської землі, магістратське землеволодіння істотно скорочувалося. Мглин та Почеп узагалі втратили право на міське самоврядування за магдебурзьким правом. Відтак у 1709 р. Почеп перейшов у володіння князя О. Меншикова. Після тривалого занепаду міського самоврядування у березні 1741 р. згідно з наказом Генеральної військової канцелярії були проведені вибори міських урядовців та запроваджено ратушне правління: «по указу сенатскому велено было учредить в г. Почепе ратушу по примеру других малороссийских городов»¹. Почепська ратуша потрапила у повну залежність від сотенного уряду. Але вже у 1750 р. Почеп «с его округом, в числе прочаго, отписан «на уряд» новаго гетмана» графа К. Розумовського². У 1760 р. подібна участь спіткала місто Мглин, яке також перейшло у власність останнього українського гетьмана³.

Питанням земельної юрисдикції Чернігівського⁴ та почасти Ніжинського⁵ магістратів були присвячені окремі розвідки, які радше тільки-но окреслили проблему магістратського землеволодіння міст Чернігово-Сіверщини. Проблема земельної власності Стародубського, Почепського, Погарського та Мглинського магістратів досі не була предметом самостійного дослідження.

Аналізуючи земельний «фонд» магдебургій Ніжина, Стародуба, Мглина, Почепа, Погара та Чернігова, основна увага зосереджена як на рангових магістратських селах,

© Доманова Ганна Сергіївна – доцент кафедри всесвітньої історії НУЧК імені Т. Г. Шевченка.

які були невід'ємною складовою функціонування міського уряду, так і території, яка була відведена під юрисдикцію магістратів.

У локаційних привілеях на магдебурзьке право Стародуба (1620 та 1625 рр.), Чернігову (1623 р.), Ніжину (1625 р.) та Мглину (1626 р.) йшлося про розмежування міської землі, яке зобов'язаний був провести королівський ревізор І. Цеханович.

Чернігів та Ніжин одержали окремі королівські привілеї Сигізмунда III, які встановлювали територіальні межі магістратських володінь. Розмежування міських земель відбулося в 1624 р. Згідно з земельним актом, який склав І. Цеханович, під юрисдикцію Ніжинського магістрату потрапляла значна площа «окружних земель»: межа міських ґрунтів починалася від двох річок Дівиць там, де вони розходилися і йшли кордоном між Ніжином та Носівкою, звідти межа ніжинська йшла однією річкою Дівицею, яка найближче до річки Кропивни, які сходилися разом і обидві впадали в річку Остер; далі вниз за течією, болотом Плоским у гору, де однією стороною болота пролягала дорога, що вела до Чернігова; тією дорогою до Смолянки, Смолянкою до мосту і вгору за течією повз ґрунти Кальчовські, повз буди Якуба Хейма, суходолом до річки Березової та річки Рибиці, що межувала із Сиволозьким городищем; від Рибиці річкою Остер повз Печеліси, з Печеліс до річки Гумовки, тією ж Гумовкою до Татарської Могили прямо повз Ржавець, межуючи з дорогинським ґрунтом; далі через річку Кропивну повз Ржавець та річку Обсирувку до тих же річок Дівиць, звідки межа починалася⁶. Розмежування ніжинської землі відбулося завчасно. У березні 1625 р. Ніжин отримав відразу два привілеї: на магдебурзьке право та встановлення земельної межі. У володіння Ніжинського магістрату було відмежовано 66 волок⁷ землі, 30 з яких припадало на «ратушний фільварок», 20 – на уряд війта, 12 – бурмистрів, 4 – писаря. Крім того, Ніжинський магістрат отримав Авдіївський млин на р. Острі «за півмилі від Ніжина нижче»⁸. 9 травня 1633 р. король Владислав IV підтвердив чинність норм магдебурзького права Ніжину і водночас схвалив земельні пожалування місту у вигляді конфірмаційної грамоти⁹.

На думку О. Лазаревського, під час проведення міського кордону жодного населеного пункту довкола Ніжина не існувало: «Нежин виникає среди степи, перерезанної болотистою речкою Остром»¹⁰. Між іншим, він проводив деякі паралелі між магістратськими селами та назвами, що зустрічалися в земельному акті І. Цехановича. Відтак лінія розмежування ніжинських земель йшла довкола річки, яку І. Цеханович назвав Рибець. Така назва, напевно, пов'язана з великою кількістю риби, яка там водилася. Згодом біля озера з'явилося селище з назвою Хороше Озеро, яке згадується як магістратське і поява його фіксується не раніше 1624 р. Інший приклад – село Печів, що знаходилося на р. Острі. Воно утворилося на місці урочища під назвою «Печеліси»¹¹. Так само маємо згадку про болото Плоске, яке дало однойменну назву магістратському селу.

У тому ж таки 1624 р. І. Цеханович окреслив територію, що опинилася під юрисдикцією Чернігівського магістрату. Вона охоплювала мало не половину повіту: починаючи від села Шестовиці біля гори Шестовицької до Гацківської балки, до ліска балкою в річку Козел, Козлом вниз до річки Верепець, Верепеттю вверх по Залісню, по Котчому до Тяглого Ляда, від Ляда до села Пльохове до насипного валу, через Пльохів ліс у Лебедине болото і з того болота до річки Рудки, Рудкою до села Жукотки, від того села до річки Бичалки, тією річкою вниз до Рудки в річку Білоус, Білоусом вверх до Мохнатого гатки, від тієї гатки з Білоуса в Хмельницький рівчак, Хмельницьким рівчаком через чернігівську дорогу, яка вела з Чернігова до Сибережі, а від тієї дороги дібровою прямо в балку, а балкою до Колодязиків, а з Колодязиків до Ржавця, а Ржавцем у Стрижень, Стрижем вверх в правий бік балкою в Криницю, звідти суходолом через діброву до Луб'яного острова в річку Свинь, далі вниз до озера Стародуб, через річку Десну Свинською переволокою до Пчельського озера, через Ясецьку діброву, поза селищем Долговим, у Чорну Лозу, від неї в діброву до Струги Муравейської, Муравейською Стругою вниз по річці Здвиж, з тієї річки в річку Мамчу, через річку Десну, від Мамчі в озеро Опромот і в річку Маломолку до селища Шестовицького¹². Відповідний привілей на встановлення земельної межі Чернігівський магістрат отримав 25 березня 1625 р.¹³. Так само, як і Ніжин, Чернігів отримав 66 волок землі.

Водночас, треба мати на увазі той факт, що хоча територія була відмежована по урочищах навколо міст, на цій землі існували маєтки духівництва, польської шляхти, й тому вони виділялися з окружної межі. Власністю міст були тільки вільні землі.

Деяку іншу ситуацію демонструє Стародуб. У королівському привілеї на магдебурзьке право місту від 15 лютого 1620 р. зазначалося, що «на футор ратушний две деревни зо всеми принадлежностями и пожитками до скринки меской надаемо и определяемо вечними часи вимереном уволок чтиридесят од всякой повинности кроме ухвал Речи Посполитой волних»¹⁴. Стародубському магістрату була відмежована 81 волока землі. З цієї загальної кількості землі 40 волок відводилося на магістратські потреби, 20 – на уряд в'їта, 15 – бурмистрів, 6 – на уряд писаря. Крім того, магістрат отримав у володіння млин, «под местом Стародубовским на реце Бабынце стоячий»¹⁵. Назви селищ не вказані. 27 травня 1625 р. король Сигізмунд III вдруге надав місту привілеї на магдебурзьке право, жодним словом не згадуючи попередній. Земельні володіння Стародубської магдебургії були збільшені майже вдвічі: на потреби магістрату та міщанське землекористування мало бути відмежовано 100 волок землі, на уряд в'їта – 40, бурмистрів – 15, писаря – 2, що разом становило 157 волок¹⁶. На жаль, не відома лінія кордону міського землеволодіння, а відтак, яка саме територія потрапляла під юрисдикцію Стародубського магістрату. Впродовж другої половини XVII – XVIII ст. магістратський уряд послуговувався привілеєм 1620 р., саме на нього посилювалися урядовці магістрату під час отримання конфірмаційних грамот.

Земельна власність Мглинського магістрату за привілеєм на магдебурзьке право від 26 березня 1626 р. становила 38 волок. З них 20 було виділено на ратушу, 16 волок на уряд в'їта та бурмистрів і 2 волоки на уряд писаря¹⁷. Але 1634 р. польський король Владислав IV пожалував Мглин литовському магнату М. Абрамовичу як ленне володіння. Відновлення ж магдебургії у місті відбулося вже по закінченні Національно-визвольної війни Б. Хмельницького. У 1666 р. Мглин отримав царську грамоту на магдебурзьке право¹⁸.

Щодо таких міст, як Погар та Почеп, відомості про наявність у них магістратського правління відносяться до другої половини XVII – XVIII ст. Згадані міста, ймовірно, отримали царські грамоти на магдебурзьке право лише у 1666 р.¹⁹.

Де-юре відмежована магістратам територія впродовж другої половини XVII – XVIII ст. залишалася незмінною, на чому, зазвичай, наголошували царські конфірмації та гетьманські універсали. При цьому слід мати на увазі, що натоді земля сама по собі ціни майже не мала, а вартість надавали «піддані», тобто залежні селяни, тому міста здобували у власність хутори, села, млини та інші прибуткові промисли. У другій половині XVII ст. вже остаточно визначилися магістратські села, млини та хутори. Однак поступово відмежована магістратам територія зменшувалася, села, які постали на ній, почали оголошуватися вільними, а в рангових селах активно зростала кількість козацьких дворів. Численні гетьманські універсали засвідчують наявність гострих проблем, що постали перед магістратами з приводу земельних володінь. Гетьмани здебільшого підтверджували давні привілеї, а також вносили свої корективи і доповнення. Серед законодавчих актів гетьманського уряду особливе місце посідають оборонні універсали на володіння селами, млинами, сінокосами. Політика гетьманського уряду по відношенню до магістратів загалом була досить прихильною і послідовною – принаймні до початку 20-х рр. XVIII ст. включно²⁰. Після створення Малоросійської колегії магістратський уряд почав втрачати важелі управління, а разом становиче міщанства значно погіршилося внаслідок подальшого порушення прав магістратів, обмеження їхніх повноважень, земельних угідь тощо.

У 1660 р. Чернігів та Ніжин на прохання магістратських урядовців отримали царські конфірмації на магдебурзьке право. У тому ж таки році 5 травня гетьман Ю. Хмельницький надав Ніжину універсал, яким затвердив за магістратом села Плоске, Синяківку, Хороше Озеро, Крути, Печів та Кагарлик, і водночас заборонив козацькій старшині та «черні» збирати з тамошнього населення податки²¹. Це перша документальна згадка про магістратські села Ніжинського магістрату.

У 1666 р., окрім царських грамот на магдебурзьке право, які отримали Чернігів, Ніжин, Стародуб, Почеп та Погар, у містах був проведений перший в їхній історії

перепис населення. Помітну роль у житті чернігово-сіверських міст відіграв стольник Кирило Хлопов. Зокрема, у Чернігові за його безпосередньої участі був проведений подвірний перепис міського населення, який засвідчив, що місту натоді належало 12 озер: «озеро Свинь яко длиною на версту, озеро Песочное длиною на полверсты, озеро Торчин длиною на гон, озеро Неменуемо из закотою длиною на версту, озеро Глушин из Галином и Курином длиною на версту, озеро Сурсенка длиною на гон, озеро Кухое длиною на версту, озеро Бояничи длиною на версту, озеро Тихое длиною на версту, озеро Густое длиною на полверсты, озеро Скутиха длиною на гон, озеро Святое длиною на гон» та два млини – Погорілий та Яхимівський з угіддями²². Згідно з переписом 1666 р., у магістратському с. Петрушин було 13 дворів, «деревне» Березанка – 4, «деревне» Свинь – 5, «деревне» Киселівка – 1 та в с. Хмельниця – 1 двір²³. Згадані села виникли на магістратській землі: «в сотне Ройской село Петрушин с поданными и с принадлежащими потому селу Петрушину угодии оселенное, на наданых тому магистрату по привелеям королевским польским 30 волоках», а на 20 волоках, які надані були на уряд вїйта, «поселились село Березанка и деревни Свин и Киселевка, за чем то село и деревни по гетманским универсалам на ранг войта черниговского утверждены». Крім того, на 12 волоках, відведених на ранг бурмистрів, «поселилось село Хмельниця и во владении их состоит»²⁴. У 1667 р. Чернігівський магістрат отримав «Память» чернігівського воєводи К. О. Хлопова, яка засвідчила земельні володіння останнього. За міським урядом залишалися 66 волок землі та перевіз на р. Десні²⁵.

25 листопада 1667 р. Почепський магістрат одержав «іменний» наказ стольника К. Хлопова «О владении городу Почепу разными деревнями и угодьями, и о сборе торговых пошлин». Почепський вїйт разом із урядовцями воліли отримати на магістрат, а також «для расходов наезжих всяких чинов» села Ігрішине, Злобінку, Хурманське та Нікольське, млини – Писаревський та Кореневський. Утім, за Почепським магістратом було затверджено 30 «паиов» (волок) землі. З тієї землі на уряд вїйта було відведено 9 «паив», а також пожалувана «деревня» Злобінка. 9 волок землі надано на ранг бурмистрів та райців, 2 – на ранг писаря, а 10 волок на «ратушний філварок». У «деревне» Злобінка за переписом 1666 р. налічувалося 20 дворів²⁶.

Погарський магістрат, на зразок інших міст, так само клопотався про земельні надання. Вїйт К. Сурченко разом із урядовцями магістрату в листопаді 1667 р. подали чолобитну, в якій пропонували схвалити «на ратушу» села Севастьянівну або Чауси та Яковлевичі разом із млином. 28 листопада того ж таки 1667 р. Погарський магістрат отримав «Память» стольника К. Хлопова, в якій, зокрема, зазначалося: «быть по указу Великого Государя в принадлежности для майдебурского права на Погарское войтовство в деревне Чаусах девятю паям земли на бурмистровство и на райцевство и котория заседают в магистрате девятю – ж паями земли, на писарей меских двом паям земли, на фолварок ратушний и до скрини меской по вашему челобитю тридцатю паям земли... да к ратуше – ж для расходов другою деревнею Яковлевичами до указу Великого Государя владеть вам же и доходи всякие с них имать»²⁷. За своєю структурою та стилем написання «Память» К. Хлопова Погарському магістрату подібна до тих, що отримали Чернігів та Почеп. Згідно з переписом населення 1666 р., у магістратському с. Чауси був зареєстрований 31 двір. Село ж Яковлевичі було значно меншим, там налічувалося всього 10 дворів²⁸. Отже, Погарський та Почепський магістрати отримали однакову кількість землі, яка становила 30 волок.

Склад міських «пожитків» не залишався незмінним. Гетьман І. Брюховецький універсалом від 6 березня 1668 р. підтвердив за Стародубським магістратом право власності на два млини: один на р. Бабинці, інший – р. Ваблі: «абы так пан полковник стародубский, асаул, сотный, атаман и все товариство тамошние, яко нехто инший, паном войтов, бурмистром, райцам и всему майстрату Стародубскому в спокойном тих млинов владении и пожитков з них одберанню наименшие перешкоди и перепони чинит не важился». Універсалом наказного гетьмана Д. Многогрішного від 21 липня того ж таки 1668 р. вдруге було підтверджено право на володіння двома млинами, а також додано на міські потреби ще 3 млини: Шаршовицький на р. Росусі, Артешківський та Вистриківський (за назвами селищ)²⁹.

Погарський магістрат отримав від гетьмана Д. Многогрішного 9 березня 1669 р.

універсал, який засвідчив наявність магдебургії у міста та схвалив право на володіння селами Чауси та Яковлевичі, а також млином на р. Бойні у Севастьяновичах³⁰.

13 липня 1672 р. гетьман І. Самойлович підтвердив усі права та привілеї Чернігова. У цьому універсалі йшлося і про магістратські села Петрушин, Свинь, Киселівка, Березанка та Хмельниця³¹.

На прохання ніжинського війта А. Васютинського гетьман І. Мазепа 11 січня 1698 р. видав конфірмаційний універсал, в якому, між іншим, йшлося про магістратські володіння. Окрім селищ, які вперше згадувалися в універсалі гетьмана Ю. Хмельницького: Хороше Озеро, Кагарлик, Синяківка, Печів та Крутки, І. Мазепа затвердив за Ніжинською магдебургією село Кунашівку, а також млини на р. Острі: «на гребле меской Нежинской» та Авдіївській. Водночас заборонялося ніжинському полковнику разом із козацькою старшиною втручатися у справи магістрату³². У чолобитній на ім'я І. Мазепи ніжинський війт наголосив на тому, що через пожежу, яка сталася в місті, були втрачені царські грамоти на магдебурзьке право. Це зумовило звернення гетьмана до царського уряду з проханням надати Ніжинському магістрату конфірмацію на магдебурзьке право: «и он поданной наш гетман, на соблюдение прежних порядков и приходов меских дал магистрату нежинскому вновь лист свой, и бил челом нам, великому государу, нашему царскому величеству»³³. Вже через місяць після звернення, 16 лютого 1698 р., Ніжинський магістрат отримав царську грамоту, яка заразом стверджувала право володіння вищезгаданими селами ти млинами³⁴.

2 листопада 1699 та 8 липня 1700 рр. Ніжинський магістрат отримав від полковника І. Обідовського оборонні універсали щодо магістратських маєтків. Ніжинський полковник заборонив отаманам та війтам «Хорошоозерским, Печинским, Крутовским, Кагарлицким и Сынякувским» дозволяти магістратським посполитим ухилитися від міських повинностей та називатися козацькими підсусідками. Універсал 1700 р. застерігав пана сотника села Прохоровки та отаманів магістратських сіл відносно використання праці посполитих магістрату «для уготованя сена на потребу нашу»³⁵.

Утім, козацька старшина доволі часто не зважала на подібні заборони, і магістратам дедалі частіше доводилося відстоювати свої права на землю, але в більшості своїй їхні зусилля були марними.

29 лютого 1710 р. стародубський полковник Л. Жоравка дав дозвіл Мглинському магістрату на «собственных меских грунтах» заснувати «слободку», яка отримала назву Молодьковка та знаходилася в магістратському володінні³⁶. У 1729 р. смоленський шляхтич Лярський привласнив її разом із селянами, які там оселилися, крім «свободних людей на другом боце шляху под ведением старшины мглинской обретающихся». У наступному ж 1730 р. він продав Молодьковку бунчуковому товаришу Григорію Скорупі, який 18 червня того ж таки року отримав універсал гетьмана Д. Апостола з правом володіння нею³⁷. Магістратська старшина неодноразово зверталася до Генеральної військової канцелярії з проханням розглянути справу щодо заволодіння Г. Скорупою слободи Молодьковка³⁸. На жаль, справа не зрушила з місця. Згодом уже село Молодьковка остаточно затвердилося за його родиною³⁹.

Окремим універсалом від 16 лютого 1709 р. гетьман І. Скоропадський конфірмавав право власності Стародубського магістрату на села Кустичі та Сергіївку: «з всеми до них принадлежностями надаем в зуполную власть и ствержаем». Водночас магістрат не мав жодних прав на козацькі двори, «якіи ненарушимо при своих волностях и правах найдоватися повинны»⁴⁰. У наказі Малоросійської колегії від 24 лютого 1724 р. зазначалося, що «оніе села наданы мойстрату Стародубскому, дабы с оних сел помянутіе мойстратовіе получали себе пожиток»⁴¹. Сергіївка та Кустичі припадали на ранг бурмістрів. Гетьмана Д. Апостол універсалом від 7 листопада 1728 р. підтвердив за Стародубським магістратом право на володіння згаданими селами, а також 5 млинами, «на всякие потребности меские общие»⁴².

І. Скоропадський неодноразово підтверджував Ніжинському магістрату його право на відмежовані землі, захищав посполитих магістратських сіл від дій козацької старшини. Гетьманський універсал від 25 лютого 1709 р. затвердив за магістратом «села зо всеми угодиями, а имено Хорошее Озеро з полями пахотными панскими и з сеножатми,

село Кагарлики, Синяки, Печи, Крутки и Кунашовку» і дозволив «на общие расхожд ратушних вспоможения отбирать пожитки» з трьох млинів⁴³.

Востаннє конфірмацію на земельні володіння Ніжинський магістрат отримав від імператриці Анни Іоаннівни 23 лютого 1736 р. За магістратом укотре були затверджені села Плоске (на уряд війта), Печів (на уряд писаря), Синяківка, Хороше Озеро, Крути, Кагарлик з млинами, Кунашівка та млини на р. Острі: один на міській греблі, інший – Авдіївській. За межами юрисдикції магістрату знаходилися козацькі двори, які були в селах: «криме казаков ежели в тех селах имеются»⁴⁴.

Погарський магістрат на початку XVIII ст. переживав скрутні часи. Майбутній погарський сотник Семен Соболевський «скупил» селянські двори в с. Яковлевичі, а в 1717 р. зумів отримати гетьманський універсал на володіння даним магістратським селом⁴⁵. У 1729 р., аргументуючи своє право на «войтовскую деревню», він зазначив, що за часів гетьманства І. Брюховецького вона була пожалувана Погарському магістрату, але потому магістратське правління в місті занепало. Село, «в котором найдется только 8 дворов», знаходилося в «диспозиции войсковой» та «ведомстве» ратуші⁴⁶. С. Соболевський стверджував, що селяни запродали йому свої землі: «меючи грунта, дворы и огороды, на которых они жили, працею и куплею набытие, мне попродали»⁴⁷. На основі таких купчих гетьман І. Скоропадський підтвердив С. Соболевському право на володіння даним селом. Упродовж 1712 – 1722 р. погарське сотенне правління очолював С. Галецький, який, на жаль, повністю підпорядкував сотенному уряду Погарський магістрат⁴⁸. Відродження останнього припадає лише на 40-і рр. XVIII ст. Незначна кількість дворів у вищезгаданому селі врешті-решт перейшла під юрисдикцію відновленого магістратського уряду.

Упродовж XVIII ст. поступово змінювалося соціальне обличчя магістратських сіл. Якщо і зростала чисельність магістратських посполитих, то дуже повільно, натомість у них з'являлися двори козацької старшини, духівництва та інших різночинців.

Згідно з переписом 1721 р., у чернігівських магістратських селах поряд з «мужицкими» та «подсосудскими» дворами були козацькі й попівські.⁴⁹ У Петрушині переписано 34 двори посполитих і 38 – підсусідків, 1 двір попівський, 26 дворів козацьких та 1 корчма, у Хмельниці – 13 дворів посполитих, 9 дворів підсусідків та 15 козацьких дворів, у «деревне» Березанка – 5 дворів посполитих, 14 дворів козацьких та 1 двір старшинський, в «деревне» Свиць – 9 дворів посполитих, 1 двір підсусідків та 14 козацьких дворів. Як бачимо, чисельність козацьких дворів у магістратських селах, окрім Петрушина, перевищувала кількість дворів магістратських посполитих.

Цікаву інформацію про магістратські села містять матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків 1729 – 1730 рр.

У 1726 р. був проведений перепис населених пунктів Стародубського полку, який засвідчив територіальну юрисдикцію Стародубського магістрату. За даними перепису, до магістратських належали «деревни» та села, що знаходилися в полковій сотні: П'ятовськ, Невзорово, Колодязі, Дарієвськ, Заполле, Ущерп'я, Халієвичі, Удіобне, Лотоки, Жовнець, Козаричі, Старі Халієвичі, Мала Топаль, Манюки, Посколов'є, Газуки, Галібесово, Ілбов, Ольохін, Бородинка, Долматов, Решотки, Суховерхово, Гриденки, Савинки, Гарисловль, Кропивне, Митничі, Човпна, Єленськ, Буда, Хмельовка, Вишеньки, Болесуні, Любовша, Покоя, Творишино, Панковичі, Тростан⁵⁰. Села існували на магістратській землі, яка була відведена ще за королівським привілеєм на маґдебурзьке право. Але на момент його надання земельні угіддя навколо міста почасти належали польській шляхті, хоча і були відмежовані магістрату. З середини XVII ст. земельні угіддя та села, які вже існували, нібито перейшли під юрисдикцію магістрату, але фактично вони втрачали магістратський статус через появу в них представників козацтва.

Наприклад, згадане село П'ятовськ, поява якого відноситься до першої половини XVII ст., після вигнання поляків належало Стародубському магістрату. Втім, гетьман Д. Апостол передав село на уряд генеральних бунчужних. Після смерті генерального бунчужного Якова Тарновського в 1779 р. «пятовские крестьяне взяты были в казну, в число «коронных». У селі поряд з 23 дворами магістратських посполитих були козацькі двори та «коронні»⁵¹. Село Невзорово, поява якого також припадає на першу половину XVII ст., впродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. знаходилося

«на балансі» магістрату. Але водночас у селі почали з'являтися двори з посполитими, які належали представникам козацької старшини. У 1752 р. К. Розумовський передав частину села разом із селянами стародубському полковнику Федору Максимовичу. У селі залишилося всього 14 дворів магістратських посполитих, натомість були двори, які належали полковнику та його синам, значковому товаришу Тимофію Силевичу та іншим представникам козацької старшини. Ще одне село – Колодязне. Будучи магістратським, представники козацької старшини брали посполитих під свою протекцію, а пізніше змогли викупити їх. Наразі в селі у другій половині XVIII ст. залишилося всього 8 магістратських дворів⁵². Магістратська «деревня» Газуки в 1752 р. була пожалувана гетьманом К. Розумовським мглинському сотнику Василю Лисаневичу, якому належало в ній 17 селянських дворів. У відомстві Стародубського магістрату залишалося всього 10 дворів⁵³.

О. Лазаревський вказує і на інші селища, які знаходилися на землі, яка була відмежована Стародубському магістрату, але наприкінці XVII – XVIII ст. вони отримали нових власників, а магістратські посполиті в них уже навіть не згадувалися. Зокрема, село Новоселки, власником якого за польських часів був шляхтич Іван Карбовський, а з середини XVII ст. воно вважалося магістратським. Вже у 1687 р. колишній генеральний підскарбій Р. Ракушка отримав універсал від гетьмана І. Мазепи на володіння даним селом. Інший приклад, магістратське село Гудівка (Гудов) перейшло у власність бунчукового товариша Т. Жоравки, який отримав відповідний універсал від гетьмана І. Скоропадського⁵⁴. Село Меленськ: «при поляках принадлежало шляхтичу Юдицкому, а после поляков входило в состав магистратских сел». У 1689 р. стародубський полковник пожалував село сотнику Миколі Чернолузкому, який, не маючи нащадків, віддав Меленськ своєму братові Івану, а 1720 р. Іван Чернолузкий отримав універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння даним селом⁵⁵.

За даними Генерального слідства про маєтності Стародубського полку на магістратські потреби припадало 40 «паиов» землі, села Сергіївка, Кустичі та Азаровка, а також п'ять млинів: біля міста на р. Бабинці, у селі Газуках на р. Ваблі, с. Шаршовицькому на р. Росусі, с. Артешках на р. Мазимовці та в с. Вистрикові⁵⁶. За кількістю дворів магістратських посполитих найбільшим було с. Кустичі – 60 дворів, далі Азаровка – 35 та Сергіївка – 41 двір. Усього підвідомчих магістрату було 136 дворів⁵⁷.

Земельна власність Мглинського магістрату була не велика за розміром. Проте на увагу заслуговує скарга мглинського війта Сидора Мажуки на ім'я стародубського полковника О. Дурова, датована листопадом 1730 р. У ній йшлося про ратушні села і «деревни», більшість з яких втратила натовді статус магістратських. У скарзі було прописано 21 селище: Костяничі, Симонтовка, Оршин (Ормен), Семкі, Ляличі, Високе, Білогоц, Лопазня, Велика Дуброва, Нивне, Курчичі, Ветлівка, Велюхани, Шумаров, Осколків, Санніки, Нетягівка, Дроків, Овчинець, Косачі та Суражичі. Колишні магістратські села отримали інших власників, «а остаючихся сел и деревень ратушних только всех десят»⁵⁸. У Генеральному слідстві про маєтності Стародубського полку знаходимо інформацію про деякі села. Наприклад, село Високе за польських часів знаходилося у власності воєводи М. Абрамовича, «у которого подданстве и город Мглин и все села, к оному принадлежасие, найдавалис», потому, «стало оное быт войсковое, и обрیتالос в уезде Мглинском з другими селами», в 20-х рр. XVIII ст. «отдано оное по указу ея императорского величества войту села Пьяного Рога, уезду Почеповского, Андрею Барановскому»⁵⁹. Натомість О. Лазаревський наголошував, що до 1726 р. с. Високе залишалося за Мглинським магістратом і лише за наказом Катерини I перейшло у власність А. Барановського за донос на солдата Семікова, який назвав себе цесаревичем Олексієм Петровичем⁶⁰. Село Костяничі так само належало воєводі М. Абрамовичу, а з середини XVII ст. залишалося вільним. У 1693 р. село перейшло у власність стародубського полковника І. Романовського згідно з універсалом гетьмана І. Мазепи⁶¹. За даними Генерального слідства, кількість селищ, що існувала на магістратській землі, дещо більша ніж та, про яку свідчив війт С. Мажука. Відтак, серед магістратських значилося с. Нетягівка, але за іронією долі усі посполиті «переписались в козаки»⁶². Село Чешуйки Малого Заріччя у 1689 р. на прохання тодішнього стародубського полковника М. Миклашевського перейшло у власність мглинського

сотника Івана Єсимонтовського, «данному до ласки войскової»⁶³. Ще одне село – Вормін, яке згадувалося старожилами як магістратське, з другої половини XVII ст. поперемінно знаходилося у володінні представників козацької старшини «по дачи от гетманов». Між іншим, зазначалося, що «оное з держави владелческой, не выходило і не на який уряд и к ратуше не надлежит»⁶⁴.

Перехід магістратських посполитих у козацтво або протекціоністська політика козацької старшини були досить поширеним явищем. Зачасту старожили називали магістратськими села лише через те, що вони існували на землі, яка свого часу була відмежована містам за привілеями на магдебурзьке право. Але, за даними ревізій, двори магістратських посполитих у більшості згаданих селищ були відсутні.

16 січня 1731 р. Мглинський магістрат на прохання гетьмана подав до Стародубської полкової канцелярії «крепости», які засвідчували право власності магістрату лише на млин у с. Велюхани та слобідку Молодьковку⁶⁵. Жодних інших «крепостей» магістрат не мав⁶⁶.

Доволі цікавий факт з історії самоврядування міста наводить О. Лазаревський. Він зазначив, що, за ревізією 1740 р., Мглин «показано свободным войсковым», через що мглинські міщани (окрім заможних і «такових людей, кои бы купечеством и другим знатным промыслом бавились») були надані у рангове володіння полковому судді Андрію Рубцю. Це був один з перших випадків, коли козацька старшина спробувала «накласти руку» на міщан⁶⁷. Згодом даний універсал було скасовано. У 1747 р. Мглин отримав від імператриці Єлизавети грамоту, «по которой жители Мглина навсегда утверждались свободными людьми». Надалі місто спіткала така ж сама участь, як і Почеп, у 1760 р. воно перейшло у власність фельдмаршала графа Кирила Розумовського⁶⁸.

Власністю Погарського магістрату на час проведення Генерального слідства про маєтності були села Яковлевичі та Чауси, а також 30 «пайов» землі та млин на р. Судості⁶⁹. У Яковлевичах переписано 10 дворів магістратських посполитих, Чаусах – 50. О. Лазаревський зауважив, що Погарський магістрат наприкінці XVIII ст. «мало по малу» підпорядкував своєму уряду «и все бывшаия свободными, погарские села»: Куров, Соворово, Чубарово, Гриньовку, Лукін, Дарієвськ, Марковськ, Гориці, Сапичі, Случевськ, Мурав'ї, Бобрик, Посудичі, Поперечне, Стечно, Бугайовку та Вітемлю⁷⁰. Знову ж таки маємо справу із селами, які постали або вже існували на відмежованій магістрату землі. Водночас, відомий факт, що вони перебували у володінні інших установ або осіб. Село Стечня, наприклад, наприкінці XVII ст. знаходилося у монастирському володінні, а з 1709 р. належало полковому сотнику Семену Салецькому згідно з універсалом гетьмана І. Скоропадського⁷¹. Села Куров, Чубарово і Лукін мали статус ратушних, але в 1732 р. гетьман Д. Апостол передав згадані села Миколі Ханенкові. Втім, у них залишалася незначна кількість дворів магістратських посполитих. Колишні ратушні села Чауси, Сапичі, Мурав'ї та Случевськ у 1752 р. перейшли до родини Ханенків. Крім того, гетьман К. Розумовський пожалував кілька дворів у Чаусах своєму родичу бунчуковому товаришу І. Журману⁷². Насторожує той факт, що с. Чауси ще за часів гетьмана І. Брюховецького було відведено на потреби Погарського магістрату і впродовж майже ста років перебувало в його власності. Погарський війт К. Писоцький 1751 р. звертався до Генеральної військової канцелярії з проханням розглянути справу відносно магістратського села Чауси, яке привласнив генеральний хорунжий М. Ханенко. У чолобитній він зазначив, що в 1739 р. М. Ханенко, будучи натоді полковим суддею, хотів забрати собі згадане село «под видом свободного войскового». Але магістрату вдалося відстояти своє право. К. Писоцький апелював до царської грамоти Олексія Михайловича, гетьманських універсалів другої половини XVII ст., ордеру гетьмана Д. Апостола до наказного стародубського полковника А. Миклашевського з приводу магістратського села⁷³. Але жодні аргументи не змогли змінити ситуацію. 1752 р. Чауси перейшли у власність генерального хорунжого.

Наприкінці 70-х рр. XVIII ст. село Чауси знаходилося у володінні майора Василя Ханенка, «по универсалу от гетмана графа Кирилы Григорьевича Разумовскаго отцу владетеля умершему хоружому генералному Николаю Ханенку данное». Натоді в селі вже не було жодного двору, в якому б мешкали магістратські посполиті. Подібна

доля спіткала і магістратське село Яковлевичі, яке остаточно затвердилося за родиною Соболевських⁷⁴.

У матеріалах Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку вказані рангові магістратські села без зазначення в них кількості селянських дворів. Щодо села Хороше Озеро зазначено: «як старожили упомнять, то нежинская ратуша владеет, и ныне належит до нежинской ратуши; а кроме того оное село не в чиём владении не бывало», подібні записи зроблені відносно селищ Крути та Кагарлики. Село Печі за рішенням магістратської старшини належало на ранг писаря, «владел писарь майстратовий Драбко; а ныне владеет писарь майстратовий Кониский». Синяківка (Синяки), «як старожилие запомняют, за гетмана Самойловича, за гетмана Мазепи и за гетмана Скоропадского, надлежало на ратуш нежинскую, а за полковника нежинского Толстого, полковий нежинский асаул Мойсей Левицкий владел; после асаула полковий писар Леонтий Гроновский месяц еден владел, а ныне, по прежнему, належить до ратуши нежинской». Село Плоске – рангове володіння ніжинських війтів. Під час війтівства Петра Тернавіота воно перейшло у власність останнього, «войт нежинский, писмом объявил, что на оное село дан был отцу ево от гетмана Скоропадского универсал». Хоча, як зазначалося, універсал і був утрачений, але село «дано отцу ево за прислугу»⁷⁵.

Матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр. фіксують незначну кількість дворів у селах Ніжинського магістрату. У селі Печі магістратських посполитих – 23 двори, козацьких – 37. Відповідно у селах: Хороше Озеро – 15 та 86, Крути – 10 та 68, Плоске – 31 та 88⁷⁶. Всього – 79 дворів магістратських посполитих і 279 козацьких.

Протягом 1766 – 1767 рр. із сотенних канцелярій до Чернігівської полкової ревізійної комісії надійшли статистичні відомості про магістратські села, які засвідчили ще гіршу ситуацію. У Петрушині, зокрема, частина земель та дворів належала чернігівському полковнику П. Милорадовичу, хорунжому Ройської сотні та «асаулу» артилерії полкової Чернігівської Я. Шихуцькому. Магістрату належало 69 дворів, серед яких було 7 «бездворних» хат.⁷⁷ У селі Березанка налічувалось 19 дворів козаків і 7 дворів магістратських посполитих⁷⁸. У селі Свинь було 13 дворів посполитих⁷⁹. Крім того, на уряд війта «имеется 5 озер, кои погодно в тех же подданных в откупе находятся»⁸⁰. У селі Хмельниця було 17 козацьких дворів і 15 дворів посполитих⁸¹. Бурмистрам належала сіножать, частина орних земель, гаї. На хуторі Погорілому було 4 двори та 2 бездвірні хати. Найгірша ситуація була у «деревне» Киселівка, в якій налічувалося 18 козацьких дворів⁸², але зовсім не було магістратських посполитих «кромѣ пустого подданическаго дворища». За війтом залишилася тільки сіножать на лузі біля р. Десни⁸³. В опису Чернігова, впорядкованому 27 травня 1766 р., зазначалося, що «деревнею Киселювкою с угодии – вдова Атаманша Сотенная Городницкая Иванова Ярошевичева и живущие тамо козаки и прочие овладели, и ныне владеют»⁸⁴.

Щодо земельних володінь Чернігівського магістрату в опису 1766 р. зазначалося: «в ограничении положение свое имеющие угодия, в том числе и озера, и определенные волоки земли, так до скринки меской, яко на войта, урядников и мельницы – на чин войтовства и мещанам наданные – оним Магистратом и войтом с урядники, по неналежному овладению оних разными чинами и казаками – не владеются; да и прочие все пахотные земле, сенние покосы и другие угодия, состоящие в ограничении городом, едва не все владеемы суть разными чинами и казаками; а кто именно чем в том городом ограничении, и как давно, и почему завладел – о том показания учинит без исследования, за множество овладевших теми добрами, а впрочем по неимению в Магистрате видов, за измертвием старожилон и за погорением в бывшие в Чернигове 1718 и 1750 годов пожары всех Магистратских старинных дел, невозможно»⁸⁵.

У двох селах Стародубського магістрату: Кустичах та Сергіївці наприкінці 70-х рр. XVIII ст. було переписано всього 118 підвідомчих дворів⁸⁶. Водночас магістрат утратив право на володіння Азаровкою. В ньому були відсутні магістратські посполиті, проте 34 селянські двори належали бунчуковому товаришу І. Миклашевському, 54 були «коронні», як такі, що перебували у відомстві «скарбовой канцелярии», а також козацькі двори⁸⁷.

Таким чином, за привілеями на магдебурзьке право магістратські міста Черніго-

во-Сіверщини Стародуб, Чернігів, Ніжин, Мглин, Погар та Почеп одержали значні земельні пожалування. Водночас була окреслена територія, яка переходила під юрисдикцію новообраного міського уряду. Зокрема, Чернігів та Ніжин отримали відповідні королівські привілеї на встановлення міської межі. На жаль, землеволодіння магдебургій Чернігово-Сіверщини поволі скорочувалося, в магістратських селах послідовно зростала кількість дворів козацької старшини, що врешті-решт призводило до втрати ними магістратського статусу.

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1 : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского, 1888. С. 302–303; Ситий І. Місто Почеп 200 років тому // Сіверянський літопис. 2005. № 2–3. С. 19.

2. Токмаков И. Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения: С приложением ист. очерка местечка Почеп. Киев : Типография Д. С. Повальского, 1888. С. 57.

3. Там само. С. 19.

4. Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. 1999. № 6. С. 36–46; Доманова Г., Кондратьев І. Кордон землеволонь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. // Сіверянський літопис. 2008. № 3. С. 68–74.

5. Лесик Л. В. Земельні володіння Ніжинського міського магістрату XVII – XVIII ст. // Сіверщина в історії України. 2017. Вип. 10. С. 126–128.

6. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Т. V. / [укладач П. Кулаковський]. Острог–Варшава–Москва, 1999. С. 181–182.

7. Волока – земельна ділянка та одиниця вимірювання сільськогосподарської землі. Її розмір коливався від 19 до 22 га.

8. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. Т. V. / [укладач П. Кулаковський]. Острог–Варшава–Москва, 1999. С. 178–179.

9. Там само. С. 182–183; Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів та Північне Лівобережжя : огляди, розвідки і матеріали / [під ред. М. Грушевського]. К., 1928. С. 302.

10. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2 : Нежинский полк. Киев : Типография К. Н. Милевского, 1893. С. 52.

11. Там само. С. 125.

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 1, оп. 1, спр. 58265, арк. 1 зв.–2; Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730 гг. / [под ред. Н. В. Василенко]. Чернигов : Редакция «Земского сборника Черниговской губернии», 1908. С. 358–359.

13. Детальніше див.: Доманова Г., Кондратьев І. Кодон землеволонь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. // Сіверянський літопис. 2008. № 3. С. 68–74. У статті здійснена спроба локалізації кордону земельних володінь Чернігівського магістрату на сучасній топографічній карті.

14. Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. К. : Прайм, 2000. С. 50.

15. Там само. С. 50; Генеральне слідство про маестності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 320–321.

16. Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. К. : Прайм, 2000. С. 59.

17. Там само. С. 62.

18. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1 : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского, 1888. С. 333.

19. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 1127, оп. 1, спр. 36, арк. 1; Жалована грамота мешчанству города Почеп, 1666 г. // Черниговские губернские ведомости. 1842. № 16. Часть неофициальная. С. 326–327; ЦДАК України, ф. 1127, оп. 1, спр. 36, арк. 1; Генеральне слідство про

маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 374–375.

20. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654 – 1765 // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. К., 1926. Кн. 7–8. С. 21.

21. ІР НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 54484–54662, арк. 359–359 зв.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. К.; Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. С. 156–157.

22. Переписна книга Чернігова 1666 р. / [підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона] // Сіверянський літопис. 1997. № 3. С. 181.

23. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА), ф. 124, оп. 5, спр. 27, арк. 99 зв.–100, 125, 133–138 зв.

24. ЦДІАК України, ф. 270, оп. 2, спр. 57, арк. 99 зв., 101 зв.

25. Рукописи Черниговской городской думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. Чернигов, 1908. С. 69–72.

26. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Т. 1 : 1649 – 1675. СПб. : Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. С. 648.

27. ІР НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 54484–54662, арк. 209–210; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 375–376; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии Вып. 4 : Полк Стародубский. Уезды: Стародубский, Мглинский, Суражский, Новозыбковский, Новгородсеверский. 1866. С. 791–796.

28. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 377; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 4 : Полк Стародубский. Уезды: Стародубский, Мглинский, Суражский, Новозыбковский, Новгородсеверский. 1866. С. 793–794.

29. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 18761, арк. 12 зв.–13; ф. 1407, оп. 2, спр. 213, арк. 14–15; ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 54484–54662, арк. 169 зв.–170; ф. VIII, спр. 231, арк. 94; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. К.; Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. С. 478–479.

30. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8679, арк. 51; Ф. КМФ-9, оп. 3, спр. 58; ІР НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 54484–54662, арк. 215–215 зв.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. К.; Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. С. 490.

31. ІР НБУВ, ф. І, оп. 1, спр. 2320–2333, арк. 35–36 зв.; Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Сіверянський літопис. 1998. № 1. С. 88; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. К.; Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. С. 623–624.

32. Рукописи Нежинской городской думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. С. 134–135.

33. Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка. 1729 – 1730. Чернигов : Типография губ. Земства, 1901. Выпуск 1. С. 91.

34. Там само. С. 91–97.

35. Рукописи Нежинской городской думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. С. 137–138.

36. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 359.

37. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 374; Токмаков И. Историко-статистическое

описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения: С приложением ист. очерка местечка Почепа. Киев : Типография Д. С. Повальского, 1888. С. 15–16.

38. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14676, 73 арк.

39. Опис Новгородсіверського намісництва (1779 – 1781). Киев : Видавництво АН УРСР, 1931. С. 165.

40. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 328–330.

41. Там само. С. 330.

42. Там само. С. 331–332.

43. Рукописи Нежинской городской думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. Чернигов, 1908. С. 139–140.

44. Там само. С. 151.

45. Ханенко А. И. Город Погар. Историко-статистический очерк. Чернигов: Губернская типография, 1871. С. 33; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 243.

46. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 243.

47. Там само. С. 243.

48. Там само. С. 239.

49. Архів зовнішньої політики Російської імперії Міністерства закордонних справ Російської федерації, ф. 124, оп. 1, спр. 62, арк. 4, 8 зв.

50. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 54–55.

51. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 151.

52. Там само. С. 152.

53. Там само. С. 148

54. Там само. С. 152, 156.

55. Там само. С. 153.

56. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 54, 71.

57. Там само. С. 54-55, 71–72.

58. Там само. С. 353–354; Токмаков И. Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения: С приложением ист. очерка местечка Почепа. Киев : Типография Д. С. Повальского, 1888. С. 47–48.

59. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 44.

60. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 347.

61. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 46.

62. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 345.

63. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 45.

64. Там само. С. 45.

65. Там само. С. 357.

66. Там само. С. 55, 72.

67. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 334.

68. Токмаков И. Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской

губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения: С приложением ист. очерка местечка Почепа. Киев : Типография Д. С. Повальского, 1888. С. 19.

69. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 54–55, 72.

70. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т.1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 239.

71. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1929. С. 49.

72. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К. Н. Милевского. С. 244, 246, 247.

73. ЦДІАК України, ф. 51, оп., 1, спр. 562 а, арк. 2–4.

74. Опис Новгородсіверського намісництва (1779 – 1781). Киев : Видавництво АН УРСР, 1931. С. 108, 124.

75. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729 – 1730. Чернигов : Типография губ. Земства, 1901. Выпуск 1. С. 73–74, 78–81.

76. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. : Полк Киевский и Нежинский. Чернигов : Губернская типография, 1867. С. 159–160, 280, 291–291.

77. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 9, арк. 859.

78. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 2, арк. 165, 183, 501.

79. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 3, арк. 498, 504, 525.

80. ЦДІАК України, ф. 270, оп. 2, спр. 57, арк. 101 зв.

81. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 2, арк. 685, 720.

82. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 3, арк. 566.

83. ЦДІАК України, ф. 270, оп. 2, спр. 57, арк. 101 зв.–102.

84. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / [підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко] // Сіверянський літопис. 1997. № 4. С. 172.

85. Там само. С. 172.

86. Опис Новгородсіверського намісництва (1779 – 1781). Киев : Видавництво АН УРСР, 1931. С. 41, 42.

87. Там само. С. 65–66.

Анна Доманова

Земельная собственность магдебургий Чернигово-Сиверщины

В статье рассматривается проблема магистратского землевладения городов Чернигово-Сиверщины, которое было прописано в привилегиях на магдебургское право и на протяжении XVII – XVIII вв. неоднократно находило подтверждение в царских грамотах и гетманских универсалах. Проанализированы изменения относительно объёма земельной собственности Стародубского, Черниговского, Нежинского, Мглинского, Погарского и Почепского магистратов, а также ранговых имений городских чиновников.

Ключевые слова: магдебургское право, магистратское землевладение, города Чернигово-Сиверщины, Стародуб, Чернигов, Нежин, Почеп, Погар, Мглин, ранговые села.

Hanna Domanova

Magdeburgs' land ownership of Chernihiv-Sivershchyna

The article deals with the land ownership problem in the cities of Chernihiv-Sivershchyna, which was registered in the privileges of Magdeburg Right and during the 17th – 18th centuries repeatedly confirmed in the royal certificates and hetmans' universals. The changes in the available land ownership in Starodubskyi, Chernihivskyi, Nizhynskyi, Mhlynskyi, Poharskyi and Pochevskyi magistrates, as well as rank estates of city officials are analyzed.

Key words: Magdeburg Right, magistrate land ownership, the cities of Chernihiv-Sivershchyna, Starodub, Chernihiv, Nizhyn, Pochev, Pohar, Mhlyn, ranked villages.

БІЙ ПІД БАТУРИНОМ (ВЕРЕСЕНЬ 1941 р.) У ВИСВІТЛЕННІ НІМЕЦЬКОГО ІСТОРИКА

Історія Другої світової війни багатьом відома в загальних рисах. Але, оскільки інформація про неї давалася дозовано і під уважним поглядом компартійних цензорів, то була дуже викривленою, однобічною, а часто й сфальсифікованою. Так, радянські читачі отримували спотворену й куцу інформацію про УПА, про трагедію Корюківки на Чернігівщині, поставки озброєння із США, провокації радянських підпільників (так за кількох офіцерів вбитих на Рівненщині Миколою Кузнецовим, який залишав на місці листівки УПА, гітлерівці розстріляли кілька тисяч українських вчителів, священників тощо), про «чорносвиточників», якими зокрема радянський генералітет загачував дніпрові води біля Києва, і т. д. Замовчували в радянській історіографії і «котли», влаштовані німцями під Києвом, Уманню, Харковом...; те, що літаками вивозили з них командування (маршала Будьонного з-під Києва, адмірала Октябрського (Іванова) з Севастополя і т. д.), залишаючи масу вояків на поталу завойовникам; той факт, що радянських вояків гнали в наступ часто беззбройними, на одного вбитого німецького солдата припадало десяток радянських... Замовчували й успіхи німецької зброї, а німців, особливо в сталінські часи, змальовували карикатурно. Можна навести кілька важливих прикладів. Усім відомі радянські аси в авіації і що рекордсменом радянської авіації є тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб, який збив 63 ворожих літаки. Далі йдуть О. Покришкін (59), О. Речкалов (58), а ще четверо подолали рубіж у 50 літаків. Але не всі знають ім'я кращого аса Люфтваффе Еріха Хартмана, який з листопада 1942 по травень 1945 р. збив 352 літаки, в т. ч. 7 американських. Г. Баркхорн збив 307 літаків, а бар'єр у понад 200 літаків пододало понад 10 німецьких пілотів. Ганс-Ульріх Рудель – «особистий ворог Сталіна» є абсолютним рекордсменом серед пілотів-бомбардувальників. Він здійснив 2530 бойових вильотів (найбільше, ніж хто інший у світі), знищив 519 радянських танків, потопив лінкор «Марат», збив 7 радянських винищувачів і два штурмовики ІЛ-2, знищив понад 1000 вантажівок та ін. Підводник Герой Радянського Союзу Олександр Марінеско потопив чотири ворожих транспорти і корабель «Вільгельм Густлофф», переповнений біженцями (половина з них – діти) і пораненими. Німецький підводник Гюнтер Прин прорвався на базу англійського флоту Скапа Флоу і потопив флагманський лінкор «Роял Оук». Його колега Отто Кремер 1940-1941 рр. потопив понад 45 кораблів загальним тоннажем понад 350 000 тонн (світовий рекорд). Радянський танкіст Герой Радянського Союзу Дмитро Лавриненко знищив 52 німецькі танки, але найкращі німецькі танкові аси Курт Кніспель та Міхаель Вітман (вони воювали в різних екіпажах) знищили відповідно 168 (світовий рекорд) та 138 танків. Цей список можна продовжувати. Зазначимо, що в радянській армії було більше танків, ніж у всіх європейських країн разом узятих. І серед них уже в 1941 р. були на озброєнні важкі «КВ» й середні танки «Т-34», в той час як у німців «тигри» з'явилися тільки у вересні 1942 р., а в більш-менш великій кількості вони стали застосовуватися влітку 1943 р. (під час Курської битви).

Відаючи належне героїзму радянських воїнів, не слід забувати, що їм протидіяв досвідчений і вмілий ворог, здатний на самопожертву..

Важливу роль у пізнанні цих сторінок минулого відіграють книги відомого німецького військового історика Франца Куровськи, понад десяток яких вийшло в російському перекладі на початку ХХІ ст. Особливо цей дослідник тяжіє до висвітлення історії танкових та моторизованих частин [1]. Автор звичайно використовує переважно німецькомовну джерельну базу, але й виявляє добру обізнаність з радянською історіо-

© **Мицик Юрій Андрійович** – доктор історичних наук, професор (м.Київ).

графією. Його книги написані в розрахунку на широку читацьку масу, тому позбавлені посилань, є дещо олітературеними. Вони читаються легко й цікаво, але, з іншого боку, не позбавлені помилкових тверджень або недомовок. Так, хотілося б знати: біля якого саме села йшов бій під Батурином? Куровський є досить об'єктивним і це робить його книги привабливими для українського читача. Тут нашу увагу привернув нарис про учасника бою під Батурином Германа Бікса (1914-1966 (?), хоча є й нарис про учасника боїв під Бахмачем Фрица Фесмана (1913-1944). Обидва вояки були нагороджені Рицарським Хрестом (Фесман ще й Дубовим листям до Рицарського Хреста). Бікс же на початку 1945 р. знищив за три тижні 75 (!) радянських танків, у т. ч. 16 (!) танків за один день...

З книги Куровського наводимо в скороченні невеликий уривок про бій під Батурином на початку вересня 1941 р.

Джерела та література:

1) Див. наприклад: Куровский Ф. Герои панцерваффе. – М., 2007; Куровский Ф. Немецкие танковые асы. – М., 2007; Куровский Ф. 500 танковых атак. – М., 2007. Є й його книги про авіацію: Куровский Ф. Черный крест и красная звезда. – М., 2011.

Герман Бікс

ОДИН ПРОТИ БАТАЛЬЙОНУ

Дощовим днем 6 вересня 1941 року моторизована піхота й танки 4-ї танкової дивізії під командуванням полковника Ебербаха зосередились у Коропі. Бойова група Ебербаха, в котру входили підрозділи 35-го танкового полку, 34-й мотоциклетний батальйон і підрозділи 49-го протитанкового артилерійського дивізіону і 103-го артилерійського полку, отримала завдання наступати через Карильське й Атюшу й форсувати ріку Сейм біля Батурина. Лівіше бойової групи через Алтинівку мав вести наступ 33-й моторизований полк, котрому було наказано підтримати переправу.

Бій розпочався з артилерійської дуелі на дистанції 800 метрів. Перша лінія оборони суперника простяглася по невисоких пагорках перед Карильським, була прорвана мотоциклістами й мотопіхотою 2-й батальйон 35-го танкового полку під командуванням майора фон Лаухерта ринув у цей прорив, наступаючи через Атюшу на Батурин. Але мотоциклісти й мотопіхота за танками рухатися не змогли – раптом глибоко за лінією оборони противника знову посилювся спротив. Танки просунулися вперед без супроводу. На шосе, яке вело до Батурина, вони зіткнулися з великою колоною ворожих колісних й гусеничних машин. Зав'язався бій.

(Унтерфельдфебель Бікс у складі групи з 6 танків досягнув верхівки пагорба. – Ю.М.) Перед ними було село. Раптом з боку хат, живоплоту й парканів блиснули спалахи пострілів. Бронейні снаряди з виттям понеслися до танків. Пролунало кілька важких ударів бронебійних снарядів у бік танка, який рухався справа від машини Бікса. Унтерфельдфебель побачив, як з башти танка зірвало командирську башту разом із командиром. Потім були підбиті друга й третя машини. Крізь тріск по радіо пролунав голос капітана Лекшата. «Назад, на інший бік пагорба!». Танки відступили. «Що тепер, командир?» – запитав наводчик, єфрейтор Краузе. «Без підтримки з повітря нам не пройти, – відповів Бікс. – Варто піднятися на вершину пагорба – й нас виявлять».

Рота Лекшата наступала на лівому фланзі батальйону. Pz-III, котрим командував унтер фельдфебель Бікс, був крайнім зліва. В цей момент оборонці села перенесли вогонь на правобічний танк. Судячи з полум'я, яке виривалося з гарматних стволів, німецькі танки вели вогонь у відповідь. Бікс уважно дивився на місцевість перед ним. Його погляд затримався на балці, яка тяглася зліва просто до сільських городів. Бікс сказав: «Ми прослизнемо в село».

– Цим ми тільки погіршимо своє становище, – попередив унтер фельдфебель Фінк, радист.

– Вперед, Шварц. З'їжджай зі схилу і звертай у балку.

Механік-водій від'їхав назад, розвернув машину і в'їхав у балку. Танк зник з поля зору і рушив до села. Бікс напружено чекав, що противник відкриє вогонь, але нічого не відбулося. Швидше за все, радянські солдати, які тримали оборону, його просто не побачили. Коли танк вїхав у поле соняшників, Бікс підбадьорив свого механіка-водія: «Не зупиняйся, Шварц!».

Раптом два радянських солдати піднялися і кинулися тікати до села. Наводчик і механік-водій вигукнули майже одночасно:

- Протитанкова гармата попереду зліва!
- Просто на неї... швидше їдь мимо... не зупиняйся!

Бікс одразу зрозумів, що часу на постріл немає. Попереду з'явився високий дерев'яний паркан. Танк проломив його з сильним гуркотом. Потім машина сковзнула вбік і застигла на місці. Танк небезпечно хилився на бік і міг перекинутися. Знову механік-водій та наводчик вигукнули одночасно:

- Попереду на дорозі! Велика колона!
- Бікс теж побачив машини.
- Вирівняй танк, Шварц, і виїжджай на дорогу!

Єфрейтору вдалося вирівняти танк. Pz-III виїхав на дорогу, яка йшла через центр села. У кілометрі позаду батальйон намагався прорвати протитанкову оборону противника. Прорватися вдалось лише їхньому танку. «Тут ми далі не пройдемо», – відзначив Фінк, спостерігаючи за колоною противника. Герман Бікс знав, що повернутися назад вони не зможуть – позаду були радянські протитанкові гармати. Єдиний шанс – рухатися вперед. Озираючись, Бікс побачив, що і ззаду теж були ворожі машини. Фінк продовжував передавати по внутрішньому зв'язку нову й нову інформацію про цілі. Солдати вискакували з машин, намагаючись укритися в сільських хатах. Заторохотів радянський кулемет. Кулі пробили тонкий метал речового ящика, який був підвішений на задній стороні башти.

«Осколочно-фугасний ...вогнь по готовності!» – крикнув Бікс. Гримнув перший постріл танкової гармати. Гарматні снаряди били в радянські грузовики, перетворюючи їх у шматки понівеченого металу. За секунду їх охоплювало полум'я. Командир танка й унтерфельдфебель Фінк відкрили вогнь по колоні з двох танкових кулеметів, а заряджаючий пригинався кожного разу, коли лунав стукіт ворожих куль по броні. Запалали солом'яні стріхи хат. Густі хмари диму закривали Біксу огляд, але в той же час вони закривали танк, ховаючи його корму від очей противника. Море полум'я охопило ворожу колону. Із страшним гуркотом вибухнула вантажівка з боеприпасами. *(далі йде опис бою, говориться, що танк Бікса застряг серед радянської колони, знищив одну протитанкову гармату і просить допомоги. – Ю.М.)*

Бікс почув голос Лекшата: «Увага всім! Вперед!». Вони йшли! Їх товариші йшли, щоб визволити їх з важкого становища. [...] Самотній німецький танк дістався до дальнього кінця села. Вулицю перегороджувала пара возів. «Тримайтеся!» – попередив Шварц. З тріском і гуркотом Pz-III переїхав перший віз, давлячи його гусеницями. Віз перед ними вибухнув вогняною кулею. «Наїхали б ми на такий віз, навантажений мінами, то зустрілися б ми в раю», – прокричав заряджаючий Петерман крізь гуркіт пострілів та вибухів *(Лекшат просить по радіо визначити ракетами позицію танка Бікса. – Ю.М.)*. Бікс випустив дві сигнальні ракети [...]. Він вистрілив ще дві ракети [...].

Танк Бікса з'їхав з вулиці в городи, відкриваючи вогнь лише тоді, коли противник його виявляв. *(підмога затрималася, батальйон вів боротьбу з протитанковими гарматами. – Ю.М.)* Бікс і його товариші не знали, що мотопіхота й мотоциклісти теж вели наступ на село. Нарешті наблизився перший танк. Підїхав капітан Лекшат, і Бікс, відкривши люк, доповів йому про бій. Капітан хитав головою, дивлячись на розстріляні вантажівки і палаючі будинки. «Взагалі, я хотів тобі дати прочухана, Бікс. Але те, що я бачу, міняє справу».

Капітан доповів у батальйон, що все в порядку. Танки пішли назад тим же шляхом, яким прийшли. На іншій зупинці Бікс та його товариші довідалися, що піхота взяла 800 полонених і 60 неушкоджених машин. Було знищено 12 протитанкових і 16 важких гармат. Діючи з власної ініціативи, одинокий німецький танк знищив усю техніку і спорядження моторизованого батальйону.

Майор фон Лаухерт представив унтерфельдфебеля Бікса до Залізного Хреста 1-о класу. Весь екіпаж був нагороджений Залізними Хрестами 2-го класу. Бікс отримав нагороду 20 жовтня 1941 р. через двадцять днів після призначення ротним гауптфельдфебелем[...].

(Куровски Ф. Герои панцерваффе. – М., 2007. – С. 5-10)

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477)

Сергій Панько

КОЗЕЛЕЦЬКИЙ БОГОСЛОВСЬКИЙ ДІВОЧИЙ МОНАСТІР

У статті розкривається минушина міста Козелець – історія Богословського дівочого монастиря. Проаналізувавши джерельну базу дослідження, автор робить припущення щодо часу заснування обителі, називає імена священнослужителів та мецената, вказує на причини і час її закриття. На основі картографічних даних та архівних свідчень висуває гіпотезу щодо колишнього місця розташування Богословської дівочої обителі.

Ключові слова: дівочий монастир, Богословська церква, церква св. Онуфрія і Петра афонських, місто Козелець, осередок чернечого життя.

У попередній статті ми відкрили одну з таємничих сторінок історії міста Козелець, що на Чернігівщині. У ній розповідалося про долю Троїцького чоловічого монастиря та його спадщину. Тепер автор бажає звернути увагу читача на ще одну утаємничену історію з минушини древнього козацького міста. Мова піде про дівочу Богословську обитель.

Поміж інших осередків чернечого життя, що рясно вкривали простори Київської держави, такі монастирі були рідкістю. Це зумовлено тим, що чернечий постриг у таких обителях могли прийняти лише дівиці. Тому й небесним покровителем місцевої общини був улюблений учень Христа – «дівственик» – святий апостол Іоанн Богослов.

В описах Київського намісництва 70-80-х років XVIII століття ми знайшли переписаний «из рукописной книги» наступний запис про досліджувану обитель: «На форштадте монастырь девичий, в нем две церкви: одна старая совсем, ветхая Иоанна Богослова, а – другая – Трапезная святых отец Онуфрия и Петра Афонских» [1, с. 56]. Далі автор продовжує: «На форштадте монастырь девичий. В нем 2 церкви. Одна – старая совсем, ветхая, Иоанна Богослова, построена в 1732 году коштом писаря полкового киевского Грабовского, а другая – трапезная святых отец Онуфрия и Петра Афонского, 1739 года, от добротного подаяния» [1, с. 56].

Цей коротенький запис повідомляє назви монастирських храмів і вказує на дати їхнього будівництва. Отже, фундатором головної, Богословської церкви, був київський полковий писар Грабовський, а трапезний храм зводився за рахунок добровільних пожертв. На жаль, невідомо чи це були кам'яні, чи дерев'яні споруди. Історичні джерела пізнішого періоду на це також не вказують [2, с. 21]. На думку автора, будівлі були зведені з дерева.

У другій половині XVIII століття Козелецька дівоча община нараховувала 25 черниць [1, с. 56]. Звісно, така їхня кількість мала бути забезпечена житловими та господарськими будовами, що дає підстави вважати – у той час обитель була довершеним монастирським комплексом.

© **о.Панько Сергій Володимирович** – протоіерей, священник Свято-Успенської парафії УПЦ (м.Київ).

Пана Грабовського історичне джерело називає ктитором Богословської церкви. Проте є підстави вважати, що писар Київського полку збудував новий храм на місці ветхого його попередника. До такої думки спонукає напис на Євангелії, котре до буремних років двадцятого століття зберігалося в ризниці місцевого собору Різдва Богородиці. А саме: – «Року 1720 сооружися сие евангелие до храму св. иоанна Богослова монастыря девичого Козелецкаго, коштом преставльшейся инокини Минодоры Александровой Белкевичевой, а старанием Пелагии Васильевой Ольховской» [3, с.187]. Цілком логічно – священна книга дарувалася вже діючій обителі. Якщо врахувати, що вона піднесена в дар коштом та на спомин душі покійної насельниці монастиря, а постригали в черниці тут винятково дівиць, то приходимо до висновку: історія монастиря простягається вглиб XVII століття. Можливо, час його заснування сягає давніших часів, але документальних підтверджень цьому ми не знайшли.

Згідно з церковними канонами, проводити регулярні служби в жіночих обителях дозволяється лише одруженим священнослужителям. Тож з-поміж не багатьох відомих нам монастирських пастирів ми не зустрічаємо жодного чорноризця. Своє служіння Богу розпочинав тут священник Кирило Тарловський, більше відомий в історії, як «дикий піп» [4, с.101]. Пізніше сестрами духовно опікувався ієрей Іван Богданов, а по його кончині справу продовжив Андрій Михайлов [5, с.4]. У 1792 році другим священником монастиря став син покійного Богданова отець Іван, який до смерті батька служив у обителі штатним дияконом [6, с.18-20]. Молодший Богданов виконував свої обов'язки майже тридцять років [7]. Деякий час служби правив отець Василь Захарієвський [8, с.191]. На жаль, досліджені архівні джерела не дають змоги назвати ігумень дівочої обителі. Достеменно відомі нам лише імена двох «тимчасових» монахинь Магдалини та Наталії [9, с.3-4].

Місце розташування святині також невідоме. Проте деякими здогадами слід поділитися. Раніше цитований запис говорить, що обитель у той час знаходилася на «форштадте». Форштадт – застаріла назва – «поселение, находящееся вне города или крепости; предместье» [10]. Отож монастир був розташований за межами тогочасного міста. Саме поселення тоді умовно розділялося на три частини: «1-я, сам по себе город, обнесенный валом земляным, по древности совсем развалившимся; 2-я, предместье, через которую протекает речка карашня...; 3-я, часть, отделенная рекой Остром, под названием Предградская слободка» [1, с. 56]. Важливий момент. Про другу частину міста, яка названа «предместье», або інакше форштадт, сказано: через неї протікала річка Карашня.

Послугуючись цим свідченням та використовуючи ледь вцілілу карту тогочасного поселення, беручи до уваги запис дослідника історії соборного храму кінця XIX століття А. Г. Хатьомкіна, котрий писав, що на місці колишньої дівочої обителі «ныне расположено кладбище, именуемое попросту «Монастырец» [11, с. 423], ми можемо ідентифікувати колишнє місце розташування дівочої обителі. Вона знаходилася в межах сучасних вулиць Соборності (можливо, Льва Толстого) і Незалежності, річки Карашні та нинішнім виїздом з Козельця в напрямку села Сивухи, у приватному секторі міста. Для здобуття точніших даних необхідно продовжити наукову розвідку і підкріпити її необхідними археологічними дослідженнями. Та це завдання лежить у компетенції фахівців іншої галузі науки.

Вершини свого розквіту монастир досягнув у першій половині XVIII століття та залишався оплотом Православ'я подальші сто років. Безпосередню участь в матеріальному забезпеченні насельниць брали київські полковники та служиві військової канцелярії, про що свідчить побудова нового храму обителі коштом державного чиновника Грабовського. Свого часу навіть імператриця Катерина II, будучи проїздом у Козельці, черниць «одарила рублем» [12, с. 82].

На жаль, цей жест ясновельможної особи не вберіг обитель від закриття, котре нею ж було спровоковане. За наказом імператриці від 1764 року всі церковні володіння було конфісковано, а монастирі розділено за штатами. На території сучасної України реформа запрацювала пізніше – у 1786 році. Проте до монастирських штатів Богословська дівоча обитель не потрапила. Оскільки під кінець означеного періоду

на території України сотенно-полковий устрій Російська влада скасувала, і Козелець утратив свою колишню політичну вагу, ставши рядовим повітовим містом Російської імперії, то надіятися на допомогу заможних чиновників також не доводилося. Черниці змушені були самостійно здобувати собі кусок хліба, обробляючи землю та сподіваючись на милість небайдужих прихожан. Проте цього виявилось замало. З часом обитель занепада і була закрита. Як свідчить Чернігівський архієпископ Філарет, «в 1828 г. собору передано было все церковное имущество упраздненного девичьего Богословскаго монастыря» [13, с. 186]. Таким чином, у 20-х роках XIX століття завершується історія жіночого чернечого життя на Козелецькій землі.

Підіб'ємо підсумки. Історія дівочої обителі простягається вглиб XVII століття. Час її розквіту припадає на роки перебування в місті адміністрації Київського полку, а занепад пов'язаний з дискримінаційною політикою імперської владної верхівки.

Загалом Козелецькі монастирі зробили вагомий внесок у розбудову міста як духовно-адміністративного центру. Будучи осередком чернечого життя на цих землях, вони привертали до себе увагу не лише простих смертних, але й провладних людей. Їхній духовний авторитет звеличував місто серед інших подібних поселень, що в подальшому призвело до утвердження останнього в якості центру місцевої протопопії.

Проте досліджувані монастирі відігравали важливу роль не лише в формуванні повітового осередку, але й могли, духовно впливаючи на сильних світу цього, спонукати останніх до прийняття серйозних рішень щодо долі окремих особистостей чи України.

1. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела АН УРСР. Археологічна комісія та ін.; Упорядник Г.В. Болотова та ін.; Редколегія: П. С. Сохань. – К. : Наук. Думка, 1989.

2. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). Фонд 193, опис 2, справа 303. Киевская Губерния с краткими описаниями уездов ся составляющих за 1787 год.

3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга третья. Чернигов, 1873. – 392 с.

4. Собор Різдва Богородиці в Козельці. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 296 с.

5. ЦДІАУ. Фонд 127, опис 1009, справа 7. Клировые ведомости церковей Козелецкой протопопии за 1784 г.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Фонд 679, опис 13, справа 11. Книга регистрации населения приходов церковей сел Козелецкого уезда за 1795 год.

7. ДАЧО. Фонд 679, опис 2, справа 5099. Ведомости о церквях и церковных служителях по Козелецкому повету за 1820 год.

8. ДАЧО. Фонд 679, опис 2, справа 5091. Сведения о церквях и церковнослужителях Черниговской епархии за 1816-1840 гг. Ведомость о церкви Козелецкой Градской Николаевской за 1834 г.

9. ЦДІАУ. Киевская Духовная Консистория. Фонд 127, опис 172, справа 119. Прошение Киевскому митрополиту Гавриилу монахинь Магдалины и Наталии, перешедших со стороны Польши в Малороссию о принятии их и определении в монастырь за 1777 год.

10. Толковый словарь русского языка – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vedu.ru/expdic/116626/>

11. Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – 1898. – Декабрь.

12. Добровольский П.М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край. Чернигов, 1903.

13. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга пятая. Чернигов, 1874. – 443с.

В статье раскрывается прошлое города Козелец – история Богословского девичьего монастыря. Проанализировав базу источников исследования, автор делает предположение о времени основания обители, называет имена священнослужителей и мецената, указывает на причины и время ее закрытия. На основании картографических данных и архивных свидетельств выдвигает гипотезу в отношении бывшего места расположения Богословской девичьей обители.

Ключевые слова: девичий монастырь, Богословская церковь, церковь св. Онуфрия и Петра афонских, город Козелец, центр монашеской жизни.

Annotation: The article reveals of the past of the Kozelets town – the story of the Theological Monastery of the Virgin. After analyzing the source of the research, the author makes assumptions about the time of the foundation of the monastery, calls the names of clerics and patron saints, indicates the reasons and the time of its closure. On the basis of cartographic data and archival testimonies, a hypothesis about the former location of the theological maiden monastery is put forward.

Keywords: Virgin Monastery, Theological Church, Church of Onuphrius and Peter, Kozelets town, center of monastic life.

СТАНОВИЩЕ ЦЕРКВИ ТА СВЯЩЕНИКІВ У ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ КАВАЛЕРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст.

Стаття присвячена проблемі організації церкви та становищу священників і церковнослужителів у військових поселеннях кавалерії. У студії досліджуються причини складання «Положення» для округів військового поселення кавалерії. Особливу увагу приділено функціям і обов'язкам, які виконували священники та церковнослужителі, а також джерелам прибутків церкви в округах поселень.

Ключові слова: *військові поселення, поселений округ, кавалерія, церква, священник, церковнослужитель.*

В останні десятиліття історія військових поселень в Росії стала активніше досліджуватись як у вітчизняній, так і російській історіографії. Однак у зв'язку із масштабністю питання залишаються ще проблеми, на які історики ще не звертали увагу. Однією з таких проблем є організація церкви та становище священників і церковнослужителів в округах військових поселень кавалерії. Тому вважаємо за необхідне дослідити ці питання на аналізі округів 2-го поселеного кавалерійського корпусу, розташованого у Слобідсько-Українській губернії.

Треба відзначити, що буквально з перших днів існування поселеної системи, коли у Висоцькій волості Новгородської губернії в 1816 р. почалося розгортання округів Гренадерського корпусу, церковна організація тут набула відокремленого статусу, але навіть духовенство не змогло уникнути військового нагляду. З цього приводу О. А. Аракчєєв вів активне листування з високопоставленими місцевими священнослужителями: спочатку з митрополитом Новгородським і Санкт-Петербурзьким Михаїлом, а після його смерті із його спадкоємцем митрополитом Серафимом. В одному з листів О. А. Аракчєєв просив Серафима розглянути положення про церкви і священників, що проживали в округах військових поселень піхоти. У листі містилося прохання, щоб митрополит, ознайомившись з цим документом, зробив свої зауваження. Серафим знайшов його «у всіх відношеннях обґрунтованим», і воно було прийнято майже без змін [1].

28 липня 1822 р. головний над військовими поселеннями начальник граф О. А. Аракчєєв писав на ім'я начальника 2-ї поселеної уланської дивізії генерал-майора Єшина, що «по кількості корінних жителів, що вступили до військового поселення, в розумінні мирських потреб і обов'язків священників для церковнослужіння і навчання військових кантоністів Закону Божому, встановлена кількість церков і священників з причтом для округів піхоти, недостатня для округів поселеної кавалерії» [2]. Виходячи з цього, О. А. Аракчєєв наказав ще раз повернутися до «Положення о церквях и священниках в округах военного поселения пехоты», узгодити його з кількістю населення і на підставі цього скласти аналогічний документ про церкви в округах військового поселення кавалерії і передати його на розгляд імператорові. З цього

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук Чернігівського національного технологічного університету.

приводу О. А. Аракчеев зауважував: «Предметом розгляду та міркування дивізійного начальника повинна бути однакова кількість церков, священників та їхнього причту у відбудованих округах військового поселення кавалерії, яких необхідно бути «долженствующих» для трьох різних видів поселення ескадронів» [3]. Усі ж інші правила, прийняті для округів військового поселення піхоти, мали поширюватися на округи військового поселення кавалерії.

У березні 1823 р. було прийняте «Положение о церквях, священниках и их причте в округах военного поселения кавалерии» [4]. По суті, воно охоплювало всі складові функціонування церкви у військових поселеннях кавалерії, в тому числі і в Слобідсько-Українській губернії. Перш за все документ зафіксував існування двох видів церков. Перші з них мали статус обов'язкових, таких, що постійно містилися на території округу. Інші – церкви похідні, які мали супроводжувати полк під час військових кампаній. Кожен відбудований кавалерійський округ повинен був мати 4 церкви: перша (головна) – при полковому штабі, з яким з'єднувалося поселення першого поселеного ескадрону; друга – теж при штабі, але на цвинтарі; третя – у другому, а четверта – у третьому поселеному ескадроні при ескадронних штабах. Кількість каплиць визначалась кількістю окремих напівескадронних і взводних селищ, в яких були засновані школи [5]. Похідні полкові церкви на час розквартирування полків в округах поселення розміщувалися для проведення богослужінь в одній із каплиць, віддалених від ескадронних штабів напівескадронних і взводних селищ. Кожна церква при первинному її облаштуванні забезпечувалась одноразово із коштів, які були призначені для обладнання поселень [6].

Згідно з «Положением», у кавалерійському полку треба було мати одного старшого і трьох молодших священників. У разі руху діючих ескадронів один із молодших служителів культу, який призначався полковим начальником, відправлявся в похід. Усі сторони життя священників у військових поселеннях детально обговорювалися (платня, провіант, прислуга, помешкання, опалення, земля для городів, сінокоси і вигін). Так, наприклад, платня старшого священника становила 500 руб., а молодшого – 400 руб. на рік. До кожного з них прикріплювався один кантоніст із нездатних до стройової служби з метою поступової підготовки його до обов'язків церковнослужителя. Священники і священнослужителі поселеного полку мали власні будинки, побудовані за рахунок загальної суми, яка призначалася на облаштування військових поселень. Вони також користувалися ділянками сінокосів для утримання їхньої домашньої худоби, але оброблялись вони найманими людьми. Крім цього, в літню пору священники користувалися спільними вигонами для худоби.

Церковнослужителі мали декілька видів одягу: святковий і повсякденний. У вільний від церковної служби час священники завжди ходили у спеціальних формених ризах, які необхідно було шити із сукна тілеснозеленого кольору із таким розрізненням в підбої: старший священник – червоного кольору, а молодший – синього [7]. Служителі культу поселених ескадронів під час перебування в округах військового поселення були підвладні благочинним поселених військ. Благочинним церков 2-ї уланської дивізії був призначений протоієрей Іоан Вересович [8]. Після утворення в 1825 р. округів військового поселення 2-ї кірасирської дивізії благочинним церков цієї дивізії був призначений протоієрей Яків Черняков [9]. Священники, які знаходилися в поході з діючими ескадронами, підлягали обер-священнику армії [10].

До головних обов'язків старшого священника відносились: нагляд за чистотою і порядком у церквах, за правильним утриманням справ і цілісністю всіх церковних грошових сум і речей, а також присутність у комітеті полкового управління. Він був відповідальним за все це перед благочинним і комітетом полкового управління. Старший священник як член комітету полкового управління ніс відповідальність за безлад і упущення нарівні з іншими членами комітету. Він був зобов'язаний вникати у всі подробиці справ і розпоряджень, а також відповідав за якість навчання кантоністів Закону Божому. Крім цього, старший священник виконував обов'язки статистика, оскільки саме на нього покладался обов'язок вести книги реєстрації народжених, вступаючих до шлюбу і померлих. Наприкінці року він складав із цих книг спеціальні

статистичні табелі та подавав їх разом із книгами благочинному. Крім кантоністів, старшому священику були підпорядковані молодші священики (згідно з положення їх було троє). Вони нікуди не могли відлучатися з округів військового поселення, не спитавши дозволу старшого священика, який мав право звільняти їх не більше ніж на три доби (двох одночасно в звільнення відпускати було заборонено) [11].

В окрузі поселеного полку священики виконували основні церковні послуги, які поділялись на приватні і громадські: приватні відносились особисто до кожного з прихожан військового поселення; громадські відносились взагалі до військових поселенців-хазяїв та їх помічників, які мешкали в одному будинку, чи до цілого ескадрону. При наданні приватних послуг священик одержував: за хрещення немовляти – 50 коп., за молитви жінкам в перший день після народження немовляти і по проходженню сорока днів – 10 коп., за вінчання – 1 руб., у церкву на витрати за кожне весілля вносилося по 1 руб., за поховання по старості – 1 руб., за поховання немовляти – 95 коп., за службу літургії за упокій – 1 руб., у церкву на витрати за кожну обідню вносилося по 50 коп., за панахиду в церкві – 10 коп., за молебень – 10 коп. При виконанні громадських послуг священик одержував: за ходіння по хатах з хрестом і святою водою в Різдво Христове – 10 коп., у день Богоявлення Господнього і в ескадронні свята – 10 коп., в неділю святої Пасхи – 10 коп. За служіння в ескадронних церквах і каплицях всеношної, а також за молебень священики одержували від цього ескадрону по 1 руб. Зібрані таким чином гроші становили прибуток священиків і церковнослужителів [12].

Кожен священик справляв мирські послуги як у церкві, так і в своїй парафії і одержував за це певні подаяння. Всі отримані гроші він вносив у спеціально призначені для цього при церквах кухлі. Ці гроші протягом місяця залишалися недоторканими, після чого розкривалися в комітеті полкового управління. Після розкриття йшов розподіл грошових сум, при якому від кожних чотирьох рублів повинні були одержувати: старший священик – 90 коп., три молодших священики – по 60 коп., п'ять церковнослужителів – по 12 коп., чотири кантоністи, що знаходились при священиках, – по 10 коп. і три просвірни – по 10 коп. [13].

При священиках поселеного кавалерійського полку перебували церковнослужителі (церковники): при старшому – два, а при молодшому – один. Всі вони зараховувалися до розряду інвалідів поселеного полку та отримували від казни утримання. Церковники мешкали в будинках, які були призначені для священиків, у спеціально облаштованих для них кімнатах. Вони, так само як і священики, мали свої городи і користувалися ділянками сінокосів для утримання домашньої худоби. Під час служіння в церкві і при виконанні мирських треб вони мали завжди бути у відповідному мундирі. Церковники зобов'язані були знати всі правила Священного служіння, чітко читати Священне писання і добре співати за прийнятими в церкві правилами. Навчати їх і наглядати за тим, щоб вони знали свою справу, мали священики. Заміщались церковники із кантоністів, які перебували при священику. Кантоністи, які призначались для прислуги, одержували від скарбниці провіант, обмундирування і мешкали разом зі своїм священиком. Останній мав наглядати за поведінкою кантоністів, прищеплювати їм Закон Божий і привчати їх до обов'язків церковнослужителя [14].

Для збору, зберігання і використання церковних прибутків, для нагляду за чистотою в церквах і зборів різного роду церковного майна обиралися старости церков. Обирався староста командиром поселеного полку з числа унтер-офіцерів неслужбових інвалідів, а затверджувався комітетом полкового управління. Термін перебування на цій посаді дорівнювався трьом рокам і по закінченні цього строку вибори старости відбувалися знову. Згідно з положенням треба було мати старшого старосту головної полкової церкви і по одному молодшому старості при ескадронних церквах. У підпорядкуванні старшого старости знаходилися всі припаси церковних свічок і воску. Він розподіляв їх для продажу по всіх церквах і каплицях, що були в окрузі військового поселення, а також для використання в будинках військових поселенців за їхнім бажанням. Основною вимогою до старости стало дотримання

тверезого способу життя і «благочестивої» поведінки. Також бажано було, щоб вони вміли читати, писати і могли самі записувати прибутки і витрати церковних грошових сум і речей. Старости перебували під наглядом ктитора, полкових священиків і благочинного церков військового поселення [15].

Згідно з положенням, посаду ктитора церков обіймав квартирмейстер поселених ескадронів. Він мав слідкувати за порядком і чистотою в церквах і особливо за чистотою на кладовищах, за поведінкою і виконанням своїх обов'язків церковними старостами і вартовими. Квартирмейсер на вимогу старшого священика разом із старшим церковним старостою здійснював закупівлю всіх потрібних для церковного служіння речей (воску, ладану, червоного вина, борошна на просвірки тощо) і відповідав за вигідність цих купівель [16].

Охорона церковного майна покладалась на церковних вартових. Останні обирались зі службових інвалідів поселеного полку та отримували зі скарбниці платню нарівні з іншими службовими інвалідами. При церкві в штабі полку і на цвинтарі було 4 вартових, при кожній ескадронній церкві – 2, а при каплицях – по одному вартовому. Вартові мешкали там, де знаходились церкви і каплиці, зокрема і на цвинтарі, в спеціально побудованому для них будинку або разом з церковнослужителями. Крім охорони церковного майна, вони підтримували чистоту як всередині церков і каплиць, так і біля них, мусили щоденно підмітати підлогу, чистити лампадки і підсвічники, обмітати образи. Взимку вартові зобов'язані були топити печі, розгрібати сніг, зчищати сніг з дзвіниць. Також під час богослужіння вони ходили із кухлем для збору подаяння на церкву; продавали, запалювали і гасили свічки, подавали звіт про їхній обіг церковному старості. В обов'язки вартових при головній полковій церкві входило і виробництво воскових свічок. Цьому вони навчались у спеціальних майстрів. За свою роботу вартові одержували з церковних прибутків по 2 руб. за кожний виготовлений пуд свічок [17]. Вони також копали могили для поховання померлих, передавали їх землі. За виконання цих обов'язків отримували від військових поселенців: за дорослого померлого – 75 коп., за немовля – 50 коп. [18].

Церкви в округах військового поселення кавалерії мали наступні джерела прибутків: збір подаяння в кухлі; пожертвування поселенців; образні гроші як поселенців, так і солдатів діючих ескадронів; виторг від продажу церковних свічок і пожертвування під час богослужіння обідні за упокій і під час вінчання; пожертвування, яке приносилося нижчими чинами при роздачі їм в ескадронах платні; образні гроші в шпиталях і гроші, що залишалися від померлих, які були заповідані на церкву [19]. Всі ці гроші і прибутки становили загальну церковну суму, яка призначалась винятково для використання на церковні потреби. Витрати звичайні призначались на речі, необхідні для відправлення священнослужіння в каплицях і церквах та для утримання їх у належному вигляді: на купівлю ладану, воску, масла, червоного вина, борошна на просвірки, шовку і ниток для лагодження ризи, фарби для фарбування дверей, стін і рам, для заміни розбитого скла та інше. Витрати особливі йшли на купівлю краму, на поновлення старої ризи у випадку її пошкодження, на придбання церковних книг, необхідного для церкви посуду. Звичайні витрати проводились ктитарем разом зі старостою за згодою старшого священика, а інші витрати проводились тільки після розгляду їх комітетом полкового управління і затвердження благочинним церков військового поселення [20].

Усі залишки сум по церквах округів поселення кавалерії після задоволення потреб для церковного служіння не відправлялися вже в розпорядження духовного начальства, як це було раніше, а залишалися на користь церков цих округів і переходили в розпорядження благочинного військового поселення і священиків. Залишки церковної суми надходили до капіталу церков військового поселення. Метою введення цього капіталу був, насамперед, ремонт церков, каплиць, будинків священиків і церковнослужителів, відновлення та прикрашання іконостасу в церквах, примонження і прикрашання церковної різниці і церковного посуду. Цей капітал вводився в кожній поселеній дивізії і вважався приватною власністю всіх церков і каплиць військового поселення [21].

Завершуючи аналіз стану церкви і церковнослужителів в округах військових поселень кавалерії, слід відзначити, що церква як складова державної системи безперечно прийняла систему військових поселень, незважаючи на досить жорсткі рамки, в яких зрештою сама ж і опинилась. Життя священників і церковнослужителів було підпорядковане певним правилам, за межі яких не можна було виходити. Кожна група церковнослужителів виконувала свої функції та обов'язки, тобто воєнізованим було не тільки життя військових поселенців, але і священників та церковнослужителів.

1. Центральний державний історичний архів України, м.Київ. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 2.
2. Там само. – Спр. 186. – Арк. 3.
3. Там само. – Спр. 182. – Арк. 1 зв.
4. Там само. – Спр. 186. – Арк. 14-62.
5. Там само. – Спр. 182. – Арк. 1-1 зв.
6. Там само. – Спр. 186. – Арк. 14-14 зв.
7. Там само. – Спр. 186. – Арк. 16-19.
8. Там само. – Спр. 223. – Арк. 5.
9. Там само. – Ф. 1351. – Оп. 3 – Спр. 5. – Арк. 11-12.
10. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 18.
11. Там само. – Арк. 21-26 зв.
12. Там само. – Арк. 33-33 зв.; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 95,103.
13. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 14-15.
14. Там само. – Спр. 186. – Арк. 36-38 зв.
15. Там само. – Арк. 42-48 зв.
16. Там само. – Арк. 39 зв.-41.
17. Там само. – Арк. 49 зв.-52 зв.
18. Там само. – Спр. 223. – Арк. 10.
19. Там само. – Спр. 182. – Арк. 2-2зв.
20. Там само. – Спр. 186. – Арк. 54 зв.-56.
21. Там само. – Спр. 197. – Арк. 18-19.

Алексей Колеватов

**Положение церкви и священников в военных поселениях
кавалерии Российской империи первой трети XIX в.**

Статья посвящена проблеме организации церкви и положению священников и церковнослужителей в военных поселениях кавалерии. В статье исследуются причины составления «Положения» для округов военного поселения кавалерии. Особое внимание уделено функциям и обязанностям, которые выполняли священники и церковнослужители, а также источникам доходов церкви в округах поселений.

Ключевые слова: военные поселения, поселенный округ, кавалерия, церковь, священник, церковнослужитель.

Oleksii Kolievatov

***The status of the church and priests in military settlements cavalry
of the Russian empire of the first third of the XIX century.***

The article is devoted to the problem of church organization and the status of the priests and clergymen in military settlements cavalry. The author of the article investigates the reasons of creating «The regulations» for districts of military cavalry settlements. Special attention is paid to the functions and obligations, performed by the priests and clergymen and also to the sources of church profits in the districts settlements.

Key words: military settlements, settlement district, cavalry, church, priest, clergyman.

Наталія Михеєнко

МОНІТОРИНГ ТЕМПЕРАТУРНО-ВОЛОГІСНОГО РЕЖИМУ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ XII ст.

Стаття присвячена моніторингу температурно-вологісного режиму П'ятницької церкви у м. Чернігові як засобу, необхідного для збереження пам'ятки. Охарактеризовано комплекс заходів, потрібних для нормалізації мікроклімату в споруді.

Ключові слова: *П'ятницька церква, температура та відносна вологість повітря, регулювання та нормалізація мікроклімату, моніторинг.*

П'ятницька церква в м. Чернігові – пам'ятка давньоруської архітектури. Споруджена була наприкінці XII – на початку XIII ст. на Чернігівському посаді, біля торгу (район Червоної площі). Названа була на честь Параскеви П'ятниці – покровительки торгівлі.

Перші реставраційні роботи храму були здійснені в 1670 р. У 90-х рр. XVIII ст. на східних і західних фасадах було надбудовано барочні фронтони, а баня отримала багатоярусне завершення. Найсуттєвіші перебудови церкви були проведені після пожежі 1750 р. та в XIX ст. У 1818 – 1820 рр. за проектом архітектора А. Карташевського було прибудовано ротонду-дзвіницю (1963 р. розібрано). Під час Великої Вітчизняної війни церква зазнала значних руйнувань, відтак у 1943–1945 рр. було проведено термінові консерваційні та протиаварійні роботи під керівництвом архітектора-реставратора П. Д. Барановського, аби врятувати пам'ятку від руйнації. Реставрацію П'ятницької церкви було завершено у 1962 р. за проектом архітекторів П. Д. Барановського та М. В. Холостенка. По закінченні вона отримала вигляд давньоруського храму.

Вежоподібний, чотиристопний, хрестово-купольний, триапсидний, однобанный храм у плані майже квадратний. Його розміри становлять 12х10,5 м, а разом з абсидою – 15х10,5 м. Висота від підлоги до купола становить близько 27 м. Загальна площа приміщень – 113,7 кв. м, при цьому будівельний об'єм має 1484 куб. м. Площа забудови П'ятницької церкви становить 154 кв. м, товщина стін близько 1,5 м [3, с. 3-5].

Конструктивна й композиційна особливість П'ятницької церкви полягає в тому, що стовпи, які несуть за допомогою підпружних арок високу баню, розташовані на значній відстані один від одного, а бічні нефи вузьенькі, тому на фасаді арочне завершення має тільки центральна закомара, бічні ж – чвертьциркульне покриття. Таким чином, фасади завершено трилопатевою кривою. Перехід від основного масиву до підбанника розвинено в складну композицію трьох ярусів ступінчастих склепінь, завдяки чому храм сприймається як стовп-башта. Це враження посилюється пучковими пілястрами та півколонками підбанника. Фасади споруди мають декоративне оздоблення [3, с. 9].

Оскільки П'ятницька церква – пам'ятка національного значення, відповідно, вона знаходиться під охороною держави, її охоронний № 815. Задля охорони та збереження церкви систематично здійснюється моніторинг температурно-вологісного режиму споруди за допомогою портативного цифрового термогігрометра Testo 605-H1. Щодня у трьох нефа і на хорах фіксується температура й вологість, а показники реєструються у спеціальному журналі. Наприкінці кожного місяця складаються графіки стану температурно-вологісного режиму пам'ятки [Додаток 1-2]. Раз на місяць, на основі щоденних даних, визначається середньомісячна температура й вологість, а також скла-

© **Михеєнко Наталія Анатоліївна** – молодший науковий співробітник відділу охорони, експлуатації та реставрації пам'яток Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

дається річний графік [Додаток 3-4]. Здійснюється щоденна фіксація і погодних умов, аби мати можливість проаналізувати вплив як зовнішніх, так і внутрішніх факторів стану температурно-вологісного режиму церкви [6, с. 207-216].

Щодо мікроклімату діючої П'ятницької церкви, то храм має опалювальну систему з обмеженим підігрівом в осінньо-зимовий період. Задля регулювання мікроклімату в церкві потрібно здійснити низку заходів: своєчасно підготувати споруду до зимового періоду (ущільнити вікна, двері тощо), провітрити приміщення, обмежувати відвідування. У разі недотримання визначених заходів у храмі спостерігається погіршення повітряних та кліматичних параметрів, збільшується залежність внутрішнього мікроклімату від зовнішніх факторів (швидкості осіннього «остигання» внутрішнього повітря та захисних конструкцій, зниження температури повітря у холодну пору року, уповільнення процесів прогрівання і просихання споруди у весняний перехідний період) [1, с. 326–330, 539]. Аби запобігти конденсації вологи у церкві, проводиться провітрювання у сухі дні, коли температура в храмі і надворі близька за своїми показниками. У спекотні дні провітрювання не рекомендується. Коливання температури під час провітрювання не повинно перевищувати 2 – 3°C [8, с. 5-12].

Як показали спостереження температурно-вологісного режиму, то мікроклімат П'ятницької церкви має свої характерні особливості, які пов'язані, насамперед, з архітектурно-конструктивним рішенням споруди. Церква має розвинутий внутрішній простір, при цьому домінує висотно розкритий простір центральної нави, яка вдвічі ширша бічних. Крім того, храм має двоярусні хори, хід на які знаходиться в товщі західної стіни. При невеликій площі забудови П'ятницька церква має великий будівельний об'єм. Таким чином, усі ці чинники впливають на мікроклімат у церкві.

З метою нормалізації температурного режиму споруди у 2003 р. в П'ятницькій церкві було влаштовано нову підлогу з електропідігрівом – «теплу підлогу». Максимальна температура на поверхні підлоги (згідно з технічними умовами) становить +5+8°C [5, с. 1-15]. Перед виконанням цих робіт було проведено попереднє науково-технологічне обстеження П'ятницької церкви Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток м. Києва. За результатами досліджень було зроблено висновок щодо необхідності заміни дощатого покриття підлоги, яке було вражено домовим грибок «*Serpula Lacrymans*». Домовий гриб становив серйозну небезпеку для дерев'яного різьбленого позолоченого іконостасу. Крім того, у нижніх частинах стін фасадів спостерігалось підсмоктування вологи до 0,5 м від рівня вимощення, а вологість кладки вдвічі перевищувала норму (10%). Постійне зволоження стін призвело до руйнації цегли та мурувального розчину як на фасадах, так і в інтер'єрі. Протягом останніх років було проведено часткові ремонтні роботи: замінено вимощення навколо церкви, відремонтовано систему водовідведення, частково відремонтовано дах та цегляну кладку фасадів, облаштовано металеві захисні покриття віконних ніш [10, с. 1-26].

Враховуючи всі вищезазначені чинники, моніторинг температурно-вологісного режиму П'ятницької церкви показав наступні результати. Так, у зимовий період всередині церкви протягом грудня температура становить +5+8°C при відносній вологості повітря 60-70 %, (норма для П'ятницької церкви 55–60 %). В окремі дні січня та лютого спостерігається негативна температура до -3°C, при цьому відносна вологість повітря залишається на тому ж рівні, що зумовлено погодними умовами, а також архітектурно-конструктивним рішенням споруди – її великим будівельним об'ємом. Якщо погодні умови нестабільні та температурні показники ззовні знижуються до -25°C, підтримувати температуру в приміщеннях церкви за допомогою «теплої підлоги» в межах +5 – +8°C неможливо [2, с. 2].

Після того, як у кінці березня у храмі вимикають опалення, то розпочинається в ньому провітрювання. З березня і до початку травня температурні показники ззовні та у споруді майже однакові (+5°C). Це спостерігається тому, що «тепла підлога» захищає огорожуючі конструкції будівлі від промерзання та не дає можливості внутрішнім поверхням стін церкви навесні «віддавати» холод всередину приміщень, як це відбувається в неопалювальних церквах. У цей перехідний період відносна вологість

підіймається до 60-70%. Однак, за допомогою провітрювання температурно-вологісний режим приміщень церкви можливо нормалізувати. Якщо зовнішні метеорологічні умови стабільні, то добове коливання температури та відносної вологості повітря становить 5%, що не впливає на стан будівлі в цілому. Слід зазначити, що при «виведенні» будівлі з «мінусових» температур (з початку березня) умови для утворення конденсату в приміщеннях церкви відсутні [4, с. 67-69].

Улітку, коли повільно підвищується температура повітря у приміщеннях церкви до +20+22°C (норма +21+22°C), протягом червня – липня спостерігається загальна тенденція до зниження відносної вологості всередині споруди до нормативних показників. У серпні – вересні в приміщеннях П'ятницької церкви температурно-вологісний режим найсприятливіший.

Починаючи з жовтня, температура повітря поступово знижується в процесі «остигання» споруди. Наприкінці жовтня підключається система опалення, яка підтримує нормативну температуру аж до січня. Відносна вологість тримається в межах 65-70% та поступово знижується.

Отже, проведений моніторинг дозволяє зробити висновки про те, що влаштована в П'ятницькій церкві «тепла підлога» захищає від промерзання огорожуючі конструкції будівлі та створює сприятливі умови для провітрювання і просихання нижньої (цокольної) частини фасадів.

Після проведених ремонтних робіт П'ятницької церкви, які були спрямовані на нормалізацію температурно-вологісного стану пам'ятки, процес руйнації цегли та мурувального розчину як на фасадах, так і в інтер'єрі церкви було призупинено. Крім того, завдяки обмеженому опаленню П'ятницької церкви вдалося уникнути умов, що призводили до випадання конденсату в весняний період та під час зимової відлиги [9, с. 1-51]. Зменшено діапазон сезонних коливань температури та відносної вологості, що наглядно відображено в таблиці [Додаток 5].

Протягом року відносна вологість повітря в П'ятницькій церкві змінюється в діапазоні 55-70%, у той час коли в неопалювальних храмах цей показник коливається в межах 60-100%. Температура повітря при цьому змінюється поступово (за винятком сильних морозів) та відповідає нормативним показникам [7, с. 103-118].

Таким чином, обмежене опалення позитивно впливає на загальний стан споруди та створює умови для оптимізації температурно-вологісного режиму всередині пам'ятки.

1. Вайдахер Ф. Загальна музеологія : посібник / Фрідріх Вайдахер; [пер. з нім. В. Лозинський та ін.]. – Л. : Літопис, 2005. – 629 с.

2. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Внутрішньомузейна інструкція по провітрюванню приміщень у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» [Рукопис]. – [Чернігів], 2007. – [2] арк.

3. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Войтко Л.П. Пам'ятка архітектури XII ст. Церква Св. Параскеви П'ятниці в м. Чернігові. Звіт про науково-технологічне обстеження. . Технологія виконання першочергових протиаварійних ремонтно-реставраційних робіт (пояснювальна записка) / Л.П. Войтко. – К., 2008. – 18 арк.

4. Девина Р.А. Микроклимат церковних зданий / Р.А. Девина.–М. : ГосНИИР, 2000. – 120 с.

5. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Експертний висновок 2003. Н № 01.45.31.4.233 «Про відповідність проектної документації нормативним актам з питань охорони праці», – [Чернігів], 2003. – [15] арк.

6. Жданова Д.А. Моніторинг температурно-вологісного режиму в експозиційних об'єктах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника / Д. А. Жданова, І. І. Масалова // Могилянські читання : зб. наук. пр. – 2004 : Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє. – К., 2005. – С. 207–216.

7. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры : [справ. пособие] / И.А. Игнаткин. – Киев : Выща шк., 1990. – 223 с.

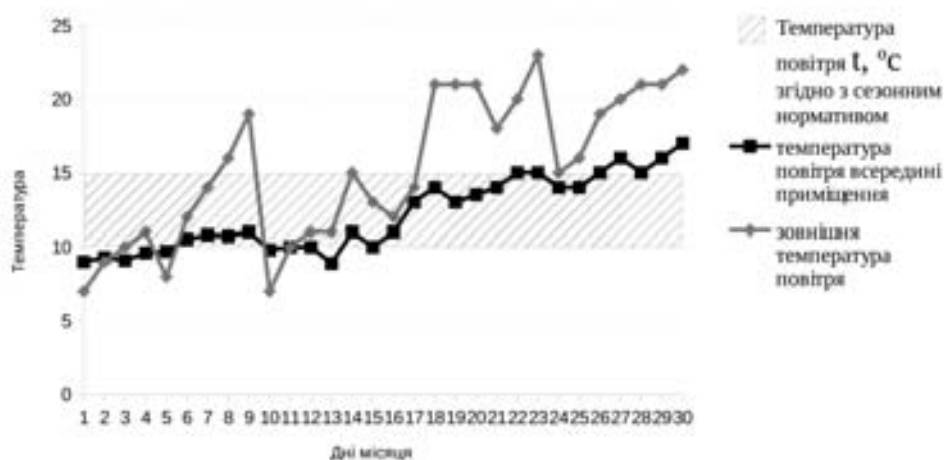
8. Инструкция по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. – М., 1984. – 151 с.

9. Кроллау Е.К. Температурно-влажностный режим музейных зданий / Е.К. Кроллау. – М. : [ГБЛ], 1977. – 51 с.

10. НАІЗ «Чернігів стародавній», відділ охорони, експлуатації та реставрації пам'яток. Робочий проект: «Електропідігрів підлоги церкви Св. Параскеви П'ятниці по вул. Гетьмана Полуботка, 3 в м. Чернігові», ТОВ НВЦ «Вертикаль». – К., 2000. – 26 с.

Додаток 1

Графік температурного стану П'ятницької церкви за квітень 2016 р.

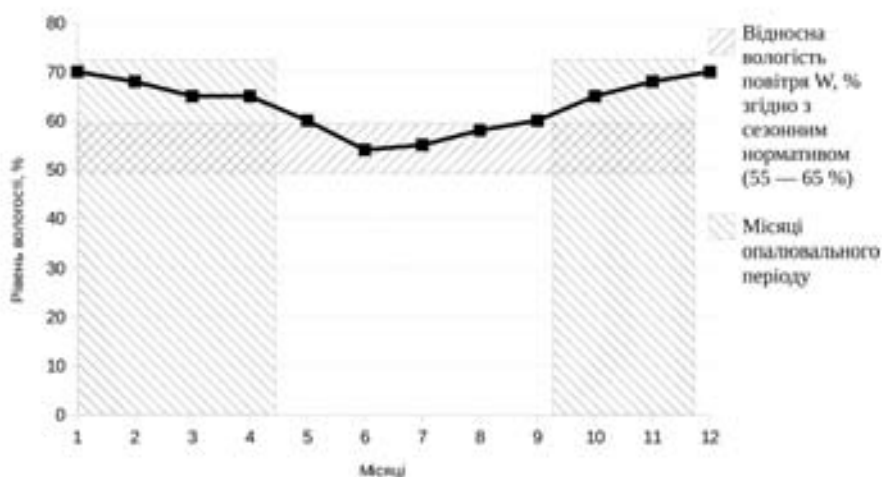
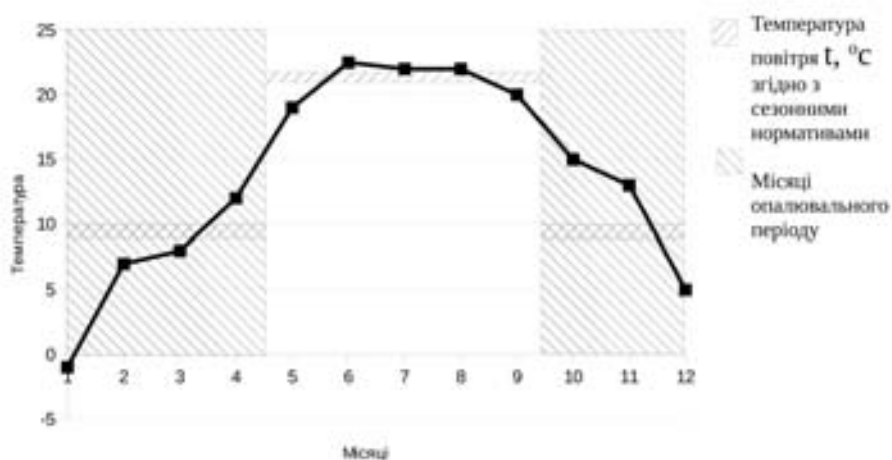

Додаток 2

Графік вологісного стану П'ятницької церкви за квітень 2016 р.

Графік температурного режиму П'ятницької церкви за 2014 р.

Графік вологісного режиму П'ятницької церкви за 2014 р.

Діапазон сезонних коливань температури та відносної вологості П'ятницької церкви протягом 2016-2017 рр.

2016-2017 р. Грудень-лютий (Зимовий період)		2017 р. Березень-травень (Весняний період)		2017 р. Червень – серпень (Літній період)		2017 р. Вересень-листопад (Осінній період)	
t°C	w %	t°C	w %	t°C	w %	t°C	w %
+5-8	60-70	+6-12	60-70	+15-22	55-65	+13+5	55-65

Наталья МИХЕЕНКО

**Мониторинг температурно-влажностного режима
Пятницкой церкви XII в**

Статья посвящена мониторингу температурно-влажностного режима Пятницкой церкви XII в. в г. Чернигове, который осуществляется с целью сохранения памятника. Охарактеризовано комплекс мероприятий, с помощью которых регулируется микроклимат здания.

Ключевые слова: Пятницкая церковь, температура воздуха, влажность воздуха и мониторинг.

Nataliia MYKHEIENKO

**Monitoring of temperature and humidity conditions in
St. Paraskevi's Church.**

This article deals with the monitoring of temperature and humidity conditions in St Paraskevi's Church in Chernihiv, which is performed in order to preserve the monument. The article also describes a set of measures designed to control the microclimate of the building.

Keywords: St. Paraskevi's Church, air temperature, air humidity, monitoring.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94 (477)

*о. Юрій Мицик,
Інна Тарасенко*

●

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII ст.) (Частина 12)

У публікації представлені документи гетьманів І. Брюховецького, І. Скоропадського та інших старшин.

Ключові слова: *універсал, лист, гетьман, монастир.*

Тут ми продовжуємо уводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії Сіверщини вже говорилось у попередніх частинах даної статті).

Усього в цій частині студії наводяться тексти 47 документів, у т. ч. три у вигляді регесту (№№ 1, 4, 44). Майже всі вони зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), решта (№№ 1, 12, 13, 18, 21, 24, 39) – в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДАК України) або в фондах ІМФЕ (Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ) (додаток № 2). Як і в попередніх двох подачах, тут широко представлені документи, що стосуються Стародубщини. Про обмосковлення населення останньої, яке особливо відчутним стало у XX–початку XXI ст., ми коротко згадували у попередній частині. І коли писали нову і торкнулися козацького роду Гудовичів, то заглянули в Інтернет. Як і слід було чекати, цей рід трактується в російській історіографії як «русский графский и польский дворянский». Але ж насправді він остаточно обмоскавився у XIX ст.! Коли ж подивились на довідку про Попову Гору (нині – Красна Гора) – сотенне місто Стародубського полку, то звернули увагу на те, як подається його сучасний національний склад: «русские, белорусы и другие». І це при тому, що в місті домінують українці, красномовне тому підтвердження – їхні прізвища. І таких прикладів можна навести багато. Російський великодержавний шовінізм лізе з кожної шпарини...

Серед документів цієї частини нашої статті необхідно знову виділити ті, котрі доповнюють «Український Дипломатарій XVI-XVIII ст.», тобто універсали гетьманів, полковників, взагалі старшини. Тут представлені документи (по одному) гетьманів Івана Брюховецького (2), Івана Скоропадського (23), Данила Апостола (38), чотири – Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК). Кілька листів були написані представниками козацької старшини, наприклад коропського сотника Довгаля. Адресатами листів часто виступають представники тодішньої верхівки Гетьманщини, в першу чергу це: гетьмани Іван Скоропадський – 2 (16, 17), Данило Апостол – 3 листи (35-37, 39), правителі Малоросійської колегії – 3 (27, 29, 32).

© **о. Мицик Юрій Андрійович** – доктор історичних наук (м. Київ);

© **Тарасенко Інна Юрївна** – кандидат історичних наук (м. Київ).

Перший з документів даної публікації – регест заповіту 1654 р. мельника Тимоша Василевича с. Липового під Ромном (1). Частина майна він передав Крупицькому монастиреві в Батурині, що засвідчує значний авторитет обителі серед віруючих (адже були й територіально ближчі до Ромнів духовні заклади, й мельник міг їм заповідати майно). Сюди ж заповідав своє майно Влас Дахненко зі с. Спаського (на Чернігівщині) (21), в документі 1707 р. (12-13) йшлося про обмін маєтностями між цим монастирем та подружжям Козловських і продаж греблі, причому згадуються мазепинці – архімандрит Гедєон Одорський та полковник Дмитро Чечель. У купчій 1714 р. йшлося про продаж будинку з городом цій же обителі (18).

Групу документів часів Руїни відкриває послання Івана Брюховецького до ніжинського протопопа Максима Филімоновича – незаконно проголошеного Московією оршанським єпископом Мефодієм. Обидва ці політичні діячі увійшли до історії насамперед як поплічники Москви, і в своєму листі гетьман докладно змальовує своєму однодумцю військову ситуацію на Наддніпрянщині (2). Доповнюють ці дані відписки самого Мефодія (4) і московських воєвод (5), анонімний лист 1662 р. (3) до царя Олексія. У останньому говориться, зокрема, не лише про Козелецьку раду, а й про ситуацію в Козельці та Острі. Особливо насичений інформацією є документ 1663 р. (6), де містяться свідчення полонених про події в Батурині, Ромні, Носівці та ін. У додатку № 1 містяться виписки з «турецьких справ» Російського державного архіву давніх актів, які зробив у 1927 р. член Археографічної комісії ВУАН Анатолій Єршов. Тут знаходимо копію листа турецького візира до гетьмана Івана Виговського. Як бачимо, у боротьбі проти Москви він шукав союзників не лише у Варшаві та Бахчисарай, але і в Стамбулі і з цією метою відправив у Туреччину посольство на чолі з Яремою Петрановським, котрий виконував важливі дипломатичні місії і в часи Дорошенка, був тоді генеральним суддею.

У листі І. Скоропадського до стародубівського наказного полковника, сотника Івана Чернолуцького 1721 р., який, по суті, мало чим відрізняється від універсалу, с. Платково (Плачково) мало бути надано стародубському осавулу Семену Березовському, бо це село незаконно утримує два роки «Омельяниха» – удова покійного полкового хорунжого, а також з огляду на участь Березовського у Ладозькому поході (23). Представлені документи й нижчої за рангом старшини. Це листи охочокомонного сотника Якова Конотопа 1686 р. і коропського сотника Тихона Довгала 1693 р. до полковника Іллі Новицького (10-11). У останньому йшлося про господарські справи, які легко зрозуміти, враховуючи, що маєтність Новицького Нехаївка знаходиться неподалік Коропа. До них близький лист ніжинського сотника Яна (Івана) Левицького до свого швагра Василевича. Цей лист вміщений в додатках, бо його виявили в останній момент.

Тут варто вказати на два документи (листи й указ), які були написані Скоропадському царем Петром I та канцлером Г.І. Головіним (16,17), в котрих містилися розпорядження про заслання в Сибір і на Північ мазепинців. Ще три листи були адресовані гетьману, цього разу Данилу Апостолу (35-37, 39). У першому з них бригадир А. Арсенєв, поставлений царем разом з полковником Количовим в генеральний суд Гетьманщини, висловлює невдоволення гетьману, що той видав універсали, де звинуватив Арсенєва у неправомірному вирішенні деяких суддівських справ. Тут важливо ось що: росіянин вважав, що гетьман рівняє його «с здешніми панами», а «по ...его императорского величества милости из оных панов я выше», і що в разі повторення він буде скаржитися цареві (Петру II). У другому листі Данила і Федора Новицьких вони скаржилися гетьману на зятя Стефана Косовича, котрий обманом заволодів і продав їхню Лядську слобідку. Тут важливою є, зокрема, згадка про те, що ці Новицькі вчилися «в школах латинских за границею», але, на жаль, не вказане, в яких саме. У третьому листі Василь Кожуховський скаржиться на те, що у його дідівському млині у Володьковій Дівиці ніжинський полковник Хрущов чинить кривду. Цей лист є дещо загадковим. У попередній частині статті (№ 11) власником млина (точніше його половини) є священик Василь Кожуховський – родич митрополита Стефана Яворського і саме про це згадує універсал Скоропадського

1716 р. і наводилася скарга 1729 р. Кожуховського на ніжинських полковників: покійного Лук'яна Журахівського і особливо Івана Хруцова. Але у цьому листі-скарзі 1732 р. Кожуховський підписався як «сотні полковою Ніжинскою козак». Без сумніву, йдеться про одну й ту ж особу. Чому ж він підписаний у 1729 р. як священник, а в 1732 р. як козак. Якби навпаки, то було б легко пояснити (висвятитися). Але в нашому випадку можливе хіба що розстриження. Хоча може бути і якась помилка в копіях документів, адже вони переписувалися наприкінці ХІХ ст.

Далі йдуть матеріали міського суду Борзни (7-9). Представлені справа про вбивство (8), мирне порозуміння сторін (9) та купча (9). Документи стародубської групи відкриває лист-скарга бакланського сотника Андрія Гудовича до невідомого (очевидно, стародубського полковника) (14). З нього довідуємося, що Гудович на підставі офіційного дозволу заснував невелику слобідку, але через інтриги Турковського (очевидно, мається на увазі Михайло Турковський, мглинський сотник у 1707-1710 рр.), який організував напад на слободу (з участю полкового судді Івана Романовського), що призвело до її знищення. У наступному листі (15) йдеться про виклик значного товариша Єлинського на розслідування його скарги у Стародуб. Тут важливо й те, що лист дає певні підстави продовжити каденцію стародубського полкового судді Прокопа Силенка на рік: з 1709 на 1708 р. У документі 1714 р. стародубський полковник Лук'ян Журавка вирішував судову справу на користь Стефана Гудовича (19), а в документі 1717 р. (20) містилося порозуміння між братами Гудовичами – Стефаном та Андрієм щодо будівництва млина.

Ряд документів стосується справи 1718–1725 рр., пов'язаної зі Стародубщиною. Вона стосувалася жовницького священника о. Григорія (22). Це було слідство глухівського городового отамана Федора Омеляновича по скарзі о. Григорія Новицького. Слуга священника Роман (Гармашенко) спокусив його дочку, але о. Григорій відмовився віддати її за нього. Справі вирішила допомогти вже заміжня інша дочка о. Григорія – «Лінкевичова», яка «приехавши на хутор, сказала, же привезла, мовит, коровай жинити бандурку». На третє (!) засилання сватів о. Григорій дав нарешті згоду, але категорично не хотів справляти весілля до різдвяних свят. Це не влаштувало нареченого і з поради Лінкевич він з групою помічників викрав попівну і потім обвінчався з нею в сусідньому селі. Однак учасники нападу не втрималися від крадіжок і перелякали тих, хто був у будинку, зокрема диякон – син о. Григорія «улякшися, скочил з гори високо, близко трох сажней, а священник старий кричал кгвалту». Слідство встановило особи нападників і підготувало справу до суду, Роман же був забитий у колодки і привезений до Глухова. Пізніше виникнув судовий процес між Софією Новицькою (дружиною священника?) та Романом Гармашенком і кілька наведених документів стосуються його, а також слідства Й. Омеляновича (27-32). До цих документів прилягає купча Софії Новицької (25) і розписка-зобов'язання Петра Корецького (34). До речі, Софія Новицька була пов'язана з Шептаками, і в попередніх подачах матеріалів ми наводили документи шептаківського старости Юрія Новицького.

Ще однієї судової справи, цього разу між представниками стародубської полкової старшини Стефаном Косовичем та Василем Романовичем, стосується універсал правителів ГВК Івана Мануйловича та Федора Гречаного (33). Цікавими є два наступних листи, пов'язаних з гетьманом Апостолом. У першому з них (40) Андрій Нейфегель клопочеться про збудування церкви в с. Жолдаки (міститься між Конотопом і Кролевцем на березі р. Сейму в суч. Конотопському р-ні Сумщини) і скаржиться, що конотопський протопоп вимагає додаткових грошей на її будівництво. До речі, деякі документи, що стосувалися Нейфегеля, ми вже друкували [1]. Апостол відгукнувся і написав відповідного листа до конотопського протопопа, чернетку якого ми наводимо нижче (41). Дуже цікавим є лист 1736 р. (37), бо був написаний Марією Гудович до свого шурика Гудовича. Хоча лист був писаний, очевидно, її дворовим писаром Самоцвітом, однак є ще одним свідченням важливої ролі жінки в українському суспільстві козацької доби. Адже ще дружина Богдана Хмельницького Ганна видавала універсали, а у ХVІІІ ст. жіночі листи стають звичайним

явищем [2]. Ще в 90-х рр. ХХ ст. ми пропонували видати «Український жіночий дипломатарій» – зібрання цих листів. І хоч цей проект поки що не реалізований, але накопичення матеріалів для нього потроху триває і цей лист якраз є свідченням цього. У ньому Марія засвідчує свою вправність у судових справах і аргументовано відводить підозри родича у присвоєнні нею документації на землі.

Завершують публікацію документи близькі до статистичних. Ми подаємо три документа дещо пізнішого часу (41-43), де наводяться дані про міста Чернігівського полку, про кількість дворів у парафіях Конотопської протопопії, до якої входив і Батурич з навколишніми селами (44), описуються будівлі Седнівського сотенного правління 1781 р. і наводяться їхні креслення (в документі є описи деяких інших сотень, наприклад Батурина, але оскільки цей опис виявлено в останній момент, то подамо його в наступних частинах). Відзначимо, що у відомості грудня 1737 р. (№ 41) про ремонт укріплень міст Чернігівського полку вказано ім'я та прізвище березинського наказного сотника Артема Михайлова, а досі вони звучали як Андрій (Артем) Михно, а його каденція визначалась 1742 р. Так само уточнюється каденція сосницького сотника Павла Ломиковського (раніше вона визначалась 1735 роком) [3]. Імена наказних седнівського та любецьких сотників Григорія Давиденка та Тихона Костянтиновича взагалі не значилися у довідниках. Цей документ цінний і тому, що підписаний, зокрема, Іваном Янушкевичем. Таким чином, маємо свідчення про автора Чернігівського літопису і маємо ще один аргумент того, що він був канцеляристом, як припускав ще О. М. Лазаревський.

У додатку наводимо також витяг з рукопису О. М. Лазаревського «Перечень гетманських универсалов», який стосується Стародубщини, хоча знаходимо тут і документацію деяких козацьких родів.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Зазначимо, що ряд документів з історії Стародубського полку зберігся в копіях кінця ХІХ ст. Копієст, очевидно, був росіянином і тому не передав особливостей української мови: ігнорував літеру «і», «ять» читав як «е», не розумів значення деяких слів тощо. Ми все ж зберегли його правопис.

Сподіваємось, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну і культурну історію краю.

1. о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. З нових документів до історії Сіверщини (ХVІІ-ХVІІІ ст.) (частина 5) // СЛ. – 2017. – № 1-2. – С. 162.

2. Детальніше про це див.: Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. – К., 2017.

3. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – К., 1898. – Т. 1 (Стародубский полк). – С. 400.

3. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – К., 1997. – С. 97, 102.

* * *

№ 1

1654, січня 11(1). – Липове. – Заповіт липовського мельника Тимоша Василевича (регест).

Заповідає після своєї смерті передати основну частину свого майна, а саме млин на р. Ромні під селом Коренецькою й Липовим, який сам будував і витратив на нього 1200 золотих, частину ґрунту, лісок, хату, а також коня й 100 золотих Свято-Микільському Крупицькому монастиреві в Батурині.

Свідками заповіту були отамаан Василь Огієнко, війт Федір, Марко, Павло й Андрій Чорні, Процик Коломієць.

Підписали: о. Самуїл, липовський священик, Прокіп Герасимович, липовський писар, Ісихій Есифович, ігумен Свято-Микільського монастиря.

(ЦДІАК. – Ф. 154. – Оп. 1. – № 3. – Оригінал).

1662, лютий. – Кіш на Кислівці. – Лист гетьмана Івана Брюховецького до ніжинського протопопа Максима Филимоновича («єпископа Мефодія»).

«Яснепревелебный в Господі Бозі, а мой вельми милостивый добродію, господине отче и пастырю!

Пришло мні в мысль с особными посланцы моими всі долегливости мои святыни вашей, добродія моего, обявити, жаліючися на большой недостаток сенокосной (!) понеж, что было немного в мошні бідного, мало не все уже умерло, что я писал, обявляючи о достальных стах червоных, и тіх уже пополам не стало, как то на том бідном новом уряді всякому надобно человеку подобатися, наражаючи до лутчей охоты добыванья языков и иных услуг войсковых, что больши скореняючи злую старую природу; хвалю Бога, уже и упрямые стали малоприклонны, что все быть молитвами вашими архиерейскими и под страхом черни святой братьи гологузов(!), которые, хвалю Бога, держатца при мні кріпко; дай Бог и до конца, до чего великой милости вашей святительской и радіти надобно, чтоб их чім потішити імїт, чтоб охотнійши и повольнійши были. При том со слезами прошу, умилостивись добродію мой: изволь побуткою быть, чтоб люди царские поспішили на Кодак, на которой уже и я своих послал: не дай Бог нам ево утеряти, то и в нас ничего, понеже безбожные ляхи подали Дніпр туркам, чтоб нас выгнать с кочевья. Ныне новых языков посылаю до е.ц.пр. в-ва, которые сказывают, что [из] Стамбулу імїет быть 600 судов с людьми нас выгонять, чего им Боже не допомози; к Кодаку також нашим не всім надобно вірити, понеже неодномысленные люди, как будет какой начальник с казною, может служилой люд прибирать, которого много выходит из неволи, так и иных Христа ради милостину для спасення, как и ныне по милости Божей нісколько тысеч освободилося. А нічого им бідным дати и слізно зріти, что голы. Другое – слугам войсковым надобно латы и одежа, так что при мні, так и тім, что в Самаре живут и на Кодаке всі роты розняв, руки протягают, чтоб им что дано всякому, но нічого; и сам также прибіжища не імїю, что я преж імїл, то Хмелницкий и иные все завладіли. А ныне любо какая кобылка добылася, иволь (?) с тім не відаяся, гді надіти, если osobной милости и заступления вашего добродія моего не будет. Всего не могу совершенно письмом дописати; вельми прошу изволь прислати кого для изустного о всем пространного розговору. Дворецкий старец (!) часто писмом докучает мні, которого так чаю, что лукавого Сомка оговором задержан, которого зміна ныне явна учинилась. Только то мні не хотіли вірити, понеж когда мні Сомко орду навел на Задніпрье, подлінно б она не была. И если еще больши в том ненадобном уряде будет пребывати, подлінно что недоброе всему православию дурностями своими нарадит, как уже и так много лиха ево знатно: чему не хотіл нечистого своего племінника бити под Переяславлем, как время тому погодно імїл. Коли табор было загорілся, а Москва хотіла напасть, и так он не допустил, с которым изустной розговор імїл, о чем нам відомо. А ніхто не может знать, об чем незбожной розговор был. Прошу изволь, святыня ваша, побудити ратные войска, чтоб шли к Днепру, как орды ніт, которая скоро пасет кони с калгою імїет быти, на тое мы приліжное око імїем, только Бог помог. А Сомку не надобно противитися, понеже как будем людей жаловати, больши немного умалити то, чтоб если оплошкою своею всіх из землю, чего не дай Боже, не потерять. Я також буду с своими кочівники, как у нас скоро указ наступит, бес котрого войска не могу здержати. А лучше б вперед дома покой учинити и с неприятелем добро ся будет бити. Хотя я писал до е. пр. ц. в-ва, добродія моего милостивого, о чолнах, однако, если то не поспіет – не утечет. А если будет, не помешает, понеже как вижу, Сомко лукавством своїм и змінным наговором побудил Хмелницкого, чтоб еще с нами отвідался, призвав орду, которым врагом, даст Бог, отобьемся скоро придут калмыки, как нам обещает е.пр.ц.в-во через послов своих, которых мы с нашими отпустили з Дуну (!) 20 февраля. Если б калмыки зимою были с нами, подлінно б Крым пропал; какого времени или не скоро или ніколи не будем імїти, чему всему Бог промысленник с неподобного подобное можем дати. По одпущению посланого от святыни вашей ко мні инока, ходил я в Крым на Чингары, и там милостию Бога Всемогущего, предстательством

Пречистые Богородицы и вашими святыми молитвами, взяли есмя улус со всякою добычюю. Только их поганых помору (?) немного: насилу с пятсот, понеже от страха в мори потонули. О отці духовном вельми, вельми прошу и о подвижном антиминос к тому о уставе церковном, для чего коній нісколько, на церковь данных, позволяю. Изволь святыня ваша как лучше разуміючи тому строение учинити. А умилосердися, добродій мой, пускай войска поднимаютца так к Днепру, так и на Кодак, також и ко мні для всякого безопаства, понеже если здоровье мое, которое отчаял за церков Христа ради и за достоинство в.ц.в-ва неприятель возьмет, не знаю здісь на после (!) человека, в ревности подобного себі. Пан Яремович отговаривается от писарства, которому напомененя вашего святительського о том прошу приліжно; не помішаєт похвалитися, хотя и лутче меня извещается и Давыд не погрешил, что о себі молвил: мал бых в братии моей и проч. Изволь святыня ваша о том написать о том (!), чтоб лакомых людей к нам не присылаю, как прошлой осени был нікакой Филимон Порфирьевич Булгаков, который по подговоре по улекам (?) от Сомка за 20 ефимков, а од нас ничего не взяв, отіхал и лживо удал перед в.ц.в-вом и всему синкліту, будто тут на Низу войска никакого, оприч рыболов, ніт; но умысл его пред пресвітлым е. ц. в-вом довідаючися присылаю к нам, мене також не упустил ляхом нарядити, сказываючи, что еще Брюховецкого надобно простити, что от Сомка слышал, то я и там сказывал. О відомости всякие, мой добродію, какие ни есть ныне там обретаются, вельми прошу, не опускай святыня ваша извещати нам, кочюющим людем. Альманах, если какие сего году сыщутся, барабанов десяток, хотя киевских, воевода пусть даст, понеже мні по указу царскому не от дано в прошлом году в Брянску, только б з барабанщиками для страха неприятельського; что все высокому разсуждению и разсмотренному разуму вашему архиерейскому поручив, сам себя с повольною услугою моею в милостивую ласку как приліжнее вручаю.

С коша с Кисловки, февраля літа 1662.

Святыни вашей добродія моего желательный и повольный слуга Иван Брюховецкий, милостию Божиею, гетман вірного Войска е. ц.в-ва славного Низового Запорожского.

Еще запаметовал святыни вашей в вышеписанном листу обявити, что молитвами святыми вашими измінника одного е. пр. ц. в-ва татарина Казы-мурзу, которой на белгородцком поле улусом своим кочевал и присягши поддался было под высокую руку е.пр. ц. в-ва, потом изменил и до орды передался, котрого на тіх же Чинкгарах забили есмя, гді и булаву Василия Борисовича Шереметева отгромили есмо, котрого б и самого на воле, дай Боже иміти, и к е. ц. пр. в-ву отсылаем. По написанью сего листу моего, пришли люди ис Черкас, которых мы отпускали, что Сомко с Хмельницким мирен, о котором миру войско не відаєт, каким способом тот мир уставили, как они николи меж себя не мирились. Для Бога смотрите, святыня ваша, чтоб и до конца християнство Сомко радніем своїм не погубил; если для одного Сомка иміем великое число християн потерять, то невідомо всяк такой дурень как Сомко повік своей первой то чюдил, людей обманул, покаміста племінник убрався. Ныне вновь, чтоб Днепром проходу не было, он изволил с своего боку Хмельницкому залогу поставить. Так жеб до Кременчюка и к нам дороги не дати, кто б того исканья не знал, а мы и кочевыі знаем. Смилуйтеся, ж дайте людей избити тому Сомку, и о[п]рич его люди есть. А для одного человека войско не будет убыльно, для такого обманщика как Сомко, до которого писаной лист од Сомка и Сацка термину (!) для выразуеменья святыни вашей умысленно посылаю, на которые писанья от святыни вашей до воеводы надобно, чтоб посланец наш напрасно не волочился, понеже Сомко наявь на хочет того выдать».

(IP – НБУВ. – Ф. II. – № 15576. – Арк. 28-34. – Копія 20-х рр. XX ст. з тогочасної московської копії, яка знаходиться в РДАДА у фондї «Сибірський приказ». – Стівпець № 612).

№ 3

1662, лютий. – Кіш на Кислівці. – Лист невідомого до царя Олексія.

Початку документа немає.

«[...]ской коих старшинами не перемогли, чтоб всею чернью обрали кого они излюбят. Епискупу на раде быть же потому, что они вси на него покладаютца. А в Кременчуке ж указал бы в. г. быть на Григорьево (*Ромодановського Ю.М. – І.Т.*) место Косагова воеводе с ратными людьми против Нежина или Переясловля без перемены. И чтоб в. г. указал прислать свою в. г. грамоту к стольнику и воеводе ко князю Василью Богдановичю Волконскому, чтоб гетмана не подавал, и быть бы ему в Переясловли без перемены. А стольнику и воеводе де Ивану Ивановичю Чаадаеву быть воеводою в Киеве ис полком, который у него, потому что ему Ивану Ивановичу ратное все дело и нашей Украины все навьичие заобычно. Чтоб в. г. указал быть в Запорогах своим в. г. ратным людем, и чтоб в. г. людьми осадить Кодак, первой порог, где ляхи преж сего сидели, и о том все желают в Остре и Козельце, чтоб те городки были по прежнему к Переяславскому полку, как в прежнее времена было из начала, а не к Киевскому полку. А в прошлом во 169 году очистил от ляхов Остр гетман Яким Самко своим Переясловским полком, и Козелец укрепил своими людьми. И о том бы изволил государь прислати к гетману свою в. г. грамоту.

Да и гетману б указал в. г. прислати свою милостивую грамоту за ево службу и радение. И в. бы г. Брюховецкому и иных людей письму и подсылным листам и поносным (?) словам на гетмана Якима Самка без сыску не верил.

И указал бы в. г. каневскому полковнику Лизогубу быть в Переясловле, а к Москве б ево не посылать, потому что хочет он в Канев ввести людей в. государя. И чтоб в. г. указал запорозкую землю ведати в приказе Большого Дворца окольничему Федору Михайловичю Ртищеву. А Крапивницкого (!) б с Москвы не отпущать, потому что он в. г. добра не хочет».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 15576. – Арк.7-8. – Копія 20-х рр. XX ст. з тогочасної московської копії, яка знаходиться в РДАДА у фонді «Сибірський приказ». – Стовпець № 612. – Арк. 156-158).

№ 4

1662, лютий. – Регест відписки ніжинського протопопа Максима Филімоновича («єпископа Мефодія») приказ «Большого Дворца».

У лютому 1662 р. до мене приїжджав з Переяслава наказний гетьман Яким Сомко для розмови про твої царські справи. Він підтвердив свою присягу тобі. Про це і про розмови з ним я послав з відпискою піддячого Федора Ігова, щоб подати її окольничому Федору Михайловичю Ртищеву.

(IP. – НБУВ. – Ф. XIV. – № 163. – Арк. 49-50. – Копія 20-х рр. XX ст. з московської копії, яка знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 1662. – Стовпець 612. – Арк. 164)

№ 5

1662, квітня 28 (18). – Початок відписки М.Батюшкова і Ф. Прокофьева В. Волконському.

«Господину князю Василью Богдановичю Микифор Батюшков да Фетка Прокофьев челом быют: приказал ты, господине, нам быть с наказным гетманом с Якимом Самком; и гетман Яким Самко и мы, господине, апреля по 18 д. стоим в Козельце, и многих городов полковники и сотники к нам съехались, и стоят в Козельце ж, и отец епископ ис Киева в Козелец приехал. А рада у них, господине, была апреля в 17 д., и на той раде обрали они полковники и сотники себе старшиною и полным гетманом, а не наказным, гетмана Якима Самка; и потому их полковницкому выбору и словесному приговору отец епискуп гетмана Якима Самка благословил, что быть ему, Якиму Самку, гетманом, и во всем ведать всех городов под полковниками и сотники и надо всем войском над казаками и мещаны ему – Якиму Самку до государева указу, и писатца ему во всем полным гетманом. А о том хотят писать отец

епискуп и все полковники к великому государю к Москве с нарочными послы, что в. г. их пожаловал и велел прислать к ним, всему Запорожскому Войску, свое царское жалованье: гетману Яким Самку знак и булаву. А выбрав, господине, гетмана Якима Самка, отец епискуп служба молебна в Козельце в соборной апостольской церкви за многолетнее здоровье в. г. И после того молебна отец епискуп, не выпуская из соборной церкви гетмана Якима Самка и всех полковников и сотников и казаков многих нарочитых людей ко кресту приводил и крест они целовали. А что писал ты, господине, ис Переясловля к нам (!) к гетману Яким Самку с капитаном с Федором Прокофьевым о переясловской ссоре, и капитан Федор Прокофьев приехав в Козелец апреля в 17 д. лист посланья твоего гетману Яким Самку подал, и словесно ему говорил от ково та ссора между вами, господине, учинилась. И гетман Яким Самко и все полковники велели лист посланья твоего честь перед собою, и выслушав, господине, они лист и словесную речь от капитана Федора Прокофьева, гетман Яким Самко и все полковники, поняли веры, и ведомо им учинилось подлинно, и учили они говорить: ссорили де нас с князем Васильем Богдановичем заочно, не делом запорожские казаки, которые ныне присланы в Переясловль из Запорожья от Брюховецкого. А о государевой денежной медной казне договору у них никакова преж сего на раде не было. А буде, господине, о той денежной казне договор у них будет, и на чем положат, и о том, господине, учиним тебе впредь ведомо».

(IP. – НБУВ. – Ф. XIV. – № 163. – Арк 36-38. – Копія 20-х рр. XX ст. з московської копії, яка знаходиться в РДАДА (ф. «Сибірський приказ», 612. – Арк. 83)

№ 6

1663, грудень. – «Уривок з серії вістей, зібраних від полонених і язиків у Києві».

«Была государь речь в стешних градцких жителях после п(р)оезду Никифора Озорнова и после проезде к Королевцу и к Глухову королевского посланника Самойла Венславского, что де к великому государю к его ц. п. в-ву Ян Казимер, король польский, посланника своего Венславского послал не для прямова прошения о миру и не для присылки от царского величества великих и полномочных послов, для де того, государь, чтоб де тою посланниковою посылкою одержать в поспешении твоих, великого государя, ратных людей и для де дорогою б де тому посланнику Венславскому грацких жителей малороссийских твоих государевых городов к склонности к королю прельстить и наговорить. И на те, государь, вести подлинная ведомость учинилось. Сего ж декабря месяца в 20 день в Батурин стяпчей Григорей Косагов писал к гетману к Ивану Брюховецкому из Запорог в листу своем имянно, что у хана ноября в 16 день с мурзами была рада и с рады хан и мурзы орду распустили ноября с 16 числа на десять дней и как де после тех десяти дней орда зберетца и хан де хотел итти в заднепрские города в помощь к ляхом, а ссечись с ляхами и з заднепрскими изменники черкасы, хотел итти на твои, великого государя, на малороссийские города к Онору (?) и пушки свои де войсковые как послал наперед себя во Сламгородок с Чюмаш – Агою. Декабря в 17 день по скаске ромонского казака Нестерка Мартынова как был де он, государь, в полону, рассмотрел королевское войско как стояли меж Лохвиц и Глинка татар з двумя салтаны тысяч з десят да с Пашкою де Тетерею и з Грицком Миргородским (*Лісницьким. – Ю.М., І.Т.*) четыре полки казаков заднепрских: Уманский, Белоцерковский, Чигиринский, Корсунский да с королевским порутчиком ляхов пят тысяч; и как де от Днепра по Сож (*описка, має бути «Сулу».* – *Ю.М., І.Т.*) реке шли в Онору и в те поры, государь, им твои государевы малороссийские города здались: Манжелеевка, Голтва, Остапайка, Быликлейка, Сороченцы, Ергек, Ковалевка, Борки, Мотейка, Миргородок, Комышня, Бороновка.

И после того, государь, спустя шесть дней здался Ромон, а к Лохвице приступали и на приступе побили полских людей тысячи с четыре и Лохвицу де взяли приступом. А к Гадячу пришел Пашка Тетера с ляхами и с казаками, изготвя приступные вымыслы, только не приступали, потому отошли прочь, для того, что услышали приход из Белгорода околничева с воеводы князь Григорей Григорьевича Ромадановска; изведав про калмыков, отошли прочь и стали под Варвою.

Декабря в 19 день ведомо, государь, учинилось от взятых языков от Ромашка

Парфенева, от Офонки Иванова, что пришли вновь два салтана, а татар с ними шесть тысяч, а хана де крымского со многою ордою король к себе ожидает, потому де декабря в 11 день король к хану послал посланцов лисенского сотника Демка да гетманского Тетерина подписка Дубягу, чтоб хан сам со многою ордою шол к королю на помощь битца с твоими, великого государя, ратными людми. А которых, государь, малороссийских твоих государевых городов крымские татары емлют в полон людей, и тех де полонных людей король откупает и отпускает в дома их.

Декабря в 21 день ведомо, государь, учинилось ото взятых языков, от Сенки Захарова да от Микулейка Мишковича: король стоит в Остре, Потоцкий в Козелце, Чернецкий в Носовке, Юрье Пясочинский в Олшевке, Багун в Манастыриче, Тетеря с Сабейским и с татары и с лядцким войском и с казаками стоит под Варвою, а при короле де, государь, войска три полки конных казацких, а в них двадцать пят хорунг, под хорунгою де человек по пятидесят по шестидесят да при короле ж де, государь, пехоты в Остре триста человек. Болши де того при короле в Остре войска ничего нет, и при Потоцком в Козелце три полка конных казацких, а сколко хоругв и в тех трех полках людей, про то ведомости не бывало, да у Потоцкого ж четыреста пехоты да две роты гусар, а у Чернецкого в Носовке три хоругвы гусар да три полки казацкие, а в казацких полках трицат шесть хоругов, а под хоругвою человек по штидесяти по осмидесят да четыреста человек драгун, да в Олшевке при Пясочинском девят рот немец да полтора жолдаков, три полки ляхов, а в тех де трех полках восмсот человек, да у ксенжи де иу Михаила три корнеты рейтар; а Мурашка в Гомле и войска при нем пят хоругв, а княжства де Литовского гетман Павел Сапега, Михайла Пац и Полубенский стоят в Досугове, а войска де при них четырнадцат тысяч конных и пеших и в том же числе шесть рот гусарских, и под Кричевом стоит Сурин, и под Быховом Станкевич, войска при них по неболшому; король де хочет после святкованя своего лядцкого со всеми своими скупясь с Тетерею, итти под Чернигов. Да те ж, государь, языки говорили: в войске де у короля говорят гетманы и старшины в яв: салтан де турский перешед Венгерскую землю и через Великопольну пошол воевать полскую землю.

Декабря в 24 день ведомо, государь, учинилось от киевского проходца от Ивашки Зиновьева, которого послал ис Киева думной дворянин и воевода Иван Иванович Чаадаев проведывать про твоих государевих бояр и воевод и про полки про ратных твоих великого государя людей и тот Ивашко сказал: околь де Киева неприятельских людей блиско нет никаких, а стоят де неприятельские люди от Киева в д[в]ацети в пяти верстах в местечке Димире с сотниками пятсот человек казаков да в тридцати верстах в местечке Мотовиловце Пашка Яненко с Паволоцким полком да в двацети верст в местечке Новоселке стоят двесте человека казаков.

Декабря в 7 день приехал в Киев на твое государево имя ис королевского войска, убив мурзу крымского, поляк Томашевской. Декабря в 9 день приехал, государь, в Киев же боярина Василия Борисовича Шереметева человек ево Любимко конюх, а был де он в полону в Полше в лядцком полку за челядника место под гусарскою ротою. А взят де он в полон в то время, как взят боярин Василий Борисович, а в вестях де Тумашевской и боярина Василия Борисовича человек Любимко сказали: с королем де и с Чернецким и с Потоцким, и с Пясочинским конницы и пехоты двадцат тысяч да татар пят тысяч и болти де того у короля войска нет и зза Днепра де, государь, королю в прибавку болши того не будет.

Декабря в 20 день ведомо, государь, учинилось, что де в Березну задесенский полковник Скидан да черниговский полковник Тико [пленили] трех человек ляхов и те ляхи в распросе сказали, что Ян Казимир, корол полской, пошол из Остра декабря в 21 день и стал де недошод до Чернигова за дватцать верст и Потоцкий де и Чернецкой и Пясочинской из мест своих вышли, идут к Чернигову, а в тех де горотках в Остре и в Козелце и в Носовке и в Алшевке и в ыных нигде людей своих полских, не оставили ни одного человека, а к твоему государеву городу Батурину з девятого на десят числа по 28 день приходы татарские частые».

(IP. – НБУВ. – Ф. XIV. – № 163. – Арк. 7-11. – Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. «Польські справи», 1663, стовбець 12).

№ 7

1670, вересня 4 (серпня 25). – Борзна. – Слідство в справі про вбивство.

«Року тисеча шестьсот сьмдесятого місяця августа двадцет пятого дня.

При битности на тот суд нижеменованих в справе п. Андрея Василиевича, писара енералних судов войскових, висланного так од его милости велможного пана гетмана Ивана Самойловича, яко и од суду енералного войскового, кгда ведлуг права святого яко в справе крименальной, так и в відомости судов войскових, яко и о од нас, уряду борзенского Тараса Петровича Забіли, сотника, Семена Козаченка, атамана городового, Григория Филиповича, войта, Костантия Забіли, Григория Прускурні, Стефана Заліского, значъних товаришов войскових, и од многих славетних мешчан борзенских бил суд и загаенний о ганебное и немилостивое замордованя на смерть зешлое и[з] сего світа небожчици Анни Семиротовни од власного мужа своего Кирила Козинца сталое. А тое замордованя в такий способ било. Иж стало mezi ними незгодное било през килканадцет літ, же небожчица Анна не укаранного бивши от малжонка своего в сромотних учинках чужоложних знайдуючися збитечных тинством (?) марне добро свое розпорошила, для чого mezi ними били частие ростерки. А тепер в прошлий вовторок августа девятнадцетого дня в року листе на месте положенним ренкор міючи за страчене грошей золотих десят, подпивши, Бога Всемогущого забувши и права посполитого запомнівши, порвавши древалную сокіру с впредь око вибил лівое, зуби вибил, лівую руку потрощил с приволушни, ноги их порогу ціви по самие коліна покрушил и на свої коліна гнучи, поламал. Так ся паствал над небіжкою (?) не яко чловік, але як бестія. А кгда тот мордерца Кирил бил питан пред судом для яких мір тот учинок и ганебное замордованя учинил. Которий так оповідал, иж mezi [...].»

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 22908. – Копія XIX ст. Запис копійста (закреслений): «Книга эта в отрывках надена в г. Борзне. Помещаем здесь из их [...]»).

№ 8

1672, вересня 1 (серпня 22). – Борзна. – Судовий запис про примирення сторін.

«Року тисеча шестьсот сьмдесятого второго місяця августа двадцет второго дня.

Пришедши на вряд наш борзненский Иляш Кисіль, оповідал нам, иж за поданям позову [...] уряду борзенского Костю Ивановичу, поповичу оленовскому, и отаману Науму Бурчаку для усправедливленя на вишей назначоний термин на день 22 августа постановилися, которих било заложено виною за нестаням правне коп 8 на его мсть пана полковника. Уряд, видячи таковое огурство в их непослушенстві, якоби розуміючи за бунти не жіючие под претекством уряду нашего, веліл для памяти записать на жаданя оного Иляша и права святому на послушних (*очевидно має бути: «неслушних».* – Ю.М., І.Т.). Що есть и записано августа 24 дня.

Оповідми нам любовное поеднаня Кость попович из Иляшем Киселем, иж из собою взявши міркованя в их заводе побою Кость попович принял противко Иляша Киселя прощение, а толко Иляшу міл вернуть Костю пулталяра косм[...] аж остатнего накладу міет доходить на судях права нескутечного у вимислах [...], чинячи ктвалт праву святому тиранско мордерованому в накладах, якої в напитках [...] вдвое [...] уряду, а в другое самоволне и то есмо вислухавши, по третее веліл записать, що есть и записано на жаданя их».

(IP. – НБУВ. – Ф. II – № 22908 – Копія XIX ст.)

№ 9

1674, травня 19 (9). – Борзна. – Купча.

Року тисеча шестьсот сімдесят четвертого місяця мая девятого дня.

Продажа двора[...] Хведору Кушнеру.

На вrade нашом борзенском перед мною, Стефаном Петровичом Забілою, сотником на тот час будучим, Семеном Козляком, отаманом городовым, Григорием Филиповичом, войтом, ставши очевисто Хведорова Клекотовская, обивателка наша борзненская, явно, ясно и доброволне зезнавала, иж продала двор свой власный,

стоячий вместе Борзні подле Левкова Жданенкова двора поміж недалеко вилазки Кунашовское, не пенний и не заведенний, толко [...] власний за певную суму готовие пінязі, то есть за коп полоснадцеть урожоному пану Андрею Аникиевичу Кушнеру, в тож обивателеві борзненскому, зрікаючися оного двора продажи [...] сим записом сей (?) вертаючи умоцняла. Волно, мовить, пану Андрею в том дворі жити и там ся будовати и оним диспонувати яко своим власним ему самому, жоні и потомком его низпоходячим на вічистие часи, а я сама и діти мое уже до того двора жадного уступу не повинни будут міти. В том вічисто уряд, вислухавши их добровольного зезнаня, веліл для ліпшого віри и певности до книг меских записать, що есть и записано на жадане их».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 22908. – Копія XIX ст.)

№ 10

1686, грудня 23 (13). – Глинськ. – Лист Якова Конотопа, комонного сотника, до Іллі Новицького.

«Мсці пне полковнику комонный, добродію мой.

Поклон найнизший в. мс. мсці пана отдавши, посилаю с товариша вибравши по шагу ведлуг росказаня в. мс. добродія моего, золотих десят без чотирох шагов, которие пан обозный прислал з Роменщини, золотих сім без трох шагов, и в нас таляр вибралисмо без шага, не займаючи тих товариства, которие в Волошиновці десяток стоят, бо их мало и есть у селі завше. Тое в. мс. мці пану ознаймивши, ласці в. мс. добродія моего отдаюся.

В. мсти добродієви моему во всем найнизший до услуг Яков Конотоп, сотник полку в. мс. мсці пана комонный.

З Глинска 13 декаврия 1686».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 14529. – Оригінал)

№ 11

1693, серпня 13 (3). – Короп. – Лист коропського сотника Довгала до Іллі Новицького.

«Их црского пресвітлого величества Войска Запорозкого мсці пане полковнику комонный, велце мні мсці пане и ласкавий добродію.

З ласки вашой панской моего велце ласкавого добродія з солодовні естем велце контент, за которую ласку вашу панскую Гсдь Бг нагородою да будет, а я до услуг вашой панской млсти поволным быти полецаюся. При котором полеценю відати вашой панской млсти подаю, иж хоч ся не збыт ячние солоди, тилко житние, в которих велце выгодною завше бывала, в которой и в далший час велце покорне прощу ласкавого добродія моего солод який на свою потребу зробити пивов, хоч тепер не маш в нашем городі фурумных, посилаю в дом вашой панской млсти зелце (?) якого колвек пива на ваш пожиток, просячи добродія моего велце покорне ласкаве приняти.

При том полеценю ласце вашой панской застаючи назавше

В. мс., моему мсці пану и велце ласкавому добродієви желаючий всіх добр и найповінійшим до услуг Тихон Довкгел, сотник короповский.

З Коропа 1693 року місця августа 3»

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 14532. – Оригінал)

№ 12

1707, червня 14 (3). – Батурин. – Акт заміни маєтностей.

«Діялося року 1707 июня 3.

Я, Павел Козловский з малжонкою моею Еленою Ребриковскою при многих зацних особах, при пну Шоху, мешчанину батуринскому, и при пну Левицкому, мешчанину новомлинскому, иміючи отчистую сіножать нашу, по отцу нашем пн. Андрею Ребриковском в грунтах тиницких застаючую, тую сіножат добровольне и вічисте в вічную посессию отдалем его млсти отцу Гедеону Одорскому, архимандриті батуринскому стля Хсва Николая Крупицкого з братиею, а то за замін мнстирской сіножати з ліском в таком положеню застаючую между сіножатми Чечеля и

канцеляристових до самой могилю (?) ншої шляха Горленского. До которой сіножати ані жона, ані діти мої вічними часи не повинні упоминатися, а в прикметі тая сіножат мнстирская взамін данная недалеко от новомлинских сіножатеі болотом аж до дуба суховерхого, при дорозі стоячого, дорожкою до сіножати Окоповой, а от сіножати до Усорочи річки до греблі.

Федор Мочулский, атаман городовий батуринский.

Роман Тимонович, войт.

Матфей Иванович, писар городовий батуринский.

Запис на звороті: Козловский Павел дал рукоданное, иж уступил половини сіножати своей писмо мнстиреві Крупицкому за Тиницею в обмін за мнстырскую сіножат з ліском»

(ЦДІАК. – Ф. 154. – Оп. 1. – № 25. – Оригінал, завірений підписами і печаткою).

№ 13

1707, червня 15(4). – Батурин.– Купча.

«Року 1707 июня 4 дня.

Я, Дмитро Шог, продалем греблю свою власную его милости отцу архимандриту Гедону Одорскому до святого Николая Крупицкого батуринского монастыра за двадцят талярей, лежачую близко греблі того ж монастыра в Коренецкой вічними часи тому ж мнастиру, а я от того грунта, проданного мною, вирікаю и отдаляю себе, жену и дітей и крвних моих, близких и далеких, же не повинен ніхто в то проданной мой грунт втручатися и их честностей турбовати под зарукою триста золотих варуется. Волно им уже честним отцем тепер ест и в потомние часи и которие по них будут законник тим от мене купленным грунтом яко своим добром владіти и всякие з оного обители святой користоватися. На що для ліпшого в потомние часи имовірства даю им от себе з подлиноручним имени своего подписом и печатю, сей купчой запис я сам на сей купчой руку мою подписую.

Дмитро Шог, обивател батуринский».

«Року 1707 июня ___д.

Я, Дмитро Шог, продалем греблю свою власную его мсти отцу архимандриту Гедону Одорскому мнстира батуринского за двадцят талярив, лежачую близ греблі Коренецкой, вічними часи. До которой греблі жаден з крвних моих не повинен интересоватися. На що для ліпшого увірования и истинного свідительства я сам на сей карте руку мою подписую Дмитро Шог, обивател батуринский».

(ЦДІАК. – Ф. 154. – Оп. 1. – № 24. – Оригінал, завірений підписами і печаткою).

№ 14

Не раніше серпня 1707 р. – Лист-скарга балканського сотника Андрія Гудовича до невідомого (стародубського полковника?)

«Ясневелможний млстивий добродію.

З милостивого вашой велможности призрінія одержавши я фундуш на осажене слободки на кгрунтах волних и никому не заведенних, зобралем бил людей члвка из чотирнадцять, своим власним коштом вспомагаючи их в річах, до господарства належних, домами на той слободи осадилем. А п. Турковский, тому призрителному от велможности вашой мні наданому позавідовавши добродійству и не могучи явне зашкодити, потаємне намовил гідна генерала Шидловского, щоб з тоей слободки людей, якими самоволних и нікому не подлеглих, знял, якож подлуг злосливого уданя п. Турковского не тилко всіх людей на гідна генерала забрано, але навет и худобу их всю, яко то хліб и начиня господарские, з направи того ж п. Турковского, поддании п. Романовского, межи себе розрабовавши и слободку новосаженную запаливши, в пепел обернули, якої руины и под сей час нашествия неприятелского шведского не било, и любо его млост гідн генерал, з допросу забраних людей увидомившися, иж тая шкода мні сталася, писал до мене, вымираючи и складаючи вину на п.

Турковского, да и людей тих забраних назад мні привернул, однак они, видячи домы свои попалени и худобу розрабованую, з великого жалю не могли жадним способом на тих попелищах удержатися, леч нарозно розишлися. А пред спаленем помянутая слободка з направи п. Турковского по половине отъехана була до Почепчини. Теди я, хотячи назад назад отъехати, старалемся от двох великороссийских особ, висланих на розиск и розъезд (з якого розсмотру показалося, же тая слободка не належит до Почепского уезду), немалий на тое кошт ложилем, в том теди, яко мні великая и незносная от п.п. Турковского и Романовского діється кривда не без значного наругания и рейментарскому велможности вашей універсалу, так я, до ног велможности вашей упавши о погамоване горшой од шведского наезду своеволі чрез приличное на ослушников рейментарского указу каране за починенное мні и подданым моим шкоди о слушную нагороду и святую во всем справедливост, служебничю суплікуючи

Велможности вашей мстивого добродія найнижшый слуга и подножок Андрей Гудович, сотник бакланский».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18096. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа запис: «Харьк[овский] историч[еский] Архив, № 963, копия»).

№ 15

1708 (?), грудня 15 (4). – Стародуб. – Лист стародубського полкового судді Прокопа Силенка до значного військового товариша Йосипа Елинського.

«Мості пане Йосиф Елинский.

Указом вельможного его милости пана асаула войскового енералного пишу до его мости, абысь вам (в.мость?) в кривдах и обидах, от Березовского починених, з жалобую приездил на розыск немедленно в Стародубов и кого знаеш уквивджоного озмы з собою, нехай немало в кривді своей не боятся. При сем зичу вашей мости доброго от Гсда здоровья.

З Стародуба 4 декабря 1708 (?).

Вашей мости зычливый всего добра приятель Прокоп Силенко, судия полковой стародубовский.

На обороті: Моему велце зычливому приятелеви пану Йосифу Елинскому, знатному товаришу войсковому».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18073. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копієм написано: «Арх[ив] черн[иговского] д[епутатского] д[ел] собр[ания], д[ело] Елинских, шк[аф] 3, п[олка] 15, № 1652, копия к. XVIII в.»)

№ 16

1710, березня 29 (18). – Москва. – Указ Петра I до гетьмана Івана Скоропадського.

«Бжиною млстию от (далі йде царський титул Петра I–Ю.М.) Войска Запорозского обоіх сторон Днепра гетману Ивану Ілїчу Скоропадскому и всему Войску Запорозскому наше црского величества млстивое слово:

Указали мы, великий гсдр, измінников бивших наперед сего в генералной старшині Василя Чуйкевича, Дмитрея Максимовича да полковников Дмитрея Зеленского, Юря Кожуховского, Якова Покотыло, канцеляриста Григороя и казака Антона Гамалія, которие било довелись за свої дела смертной казни, послать в силку на вічне житье Чуйкевича, Зеленского, канцеляриста и казака в Сибір, Максимовича, Кожуховского, Покотила к городу Архангельскому, з женами и з детми; и тебе б нашего црского величества подданому Войска Запорозского обоіх сторон Днепра гетману Ивану Ілїчу, тех вишеписанных изменников жен и детей для той ссилки прислати к Москві в приказ Маляя Росии за караулом, да о том к нам, великому гсдру ншему црскому величеству, писать.

Писан в гсдрства ншого во дворе в црствующем велицем граде Москве лета от Рождества Хртова 1710 марта 18 д. гсдрствования нашего 28 году.

В подлинной подписано: секретарь Петр Курбатов».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 60316. – Тогочасна копія).

№ 17

1712, квітня 16 (5). – Петербург. – Лист канцлера Гаврила Головіна до гетьмана Івана Скоропадського.

«Копія.

Ясневелможний и превосходителний гспдн гетман Войск его црского величества Запорожских, мой блгодітель

Велможности вшей извѣстно, что изменников его црского величества из генеральной старшины Чуйкевич, Максимовича да полковников Зеленской, Покотила, и еще Гамалей да Грицко писар Гречаной были при проклятом Мазепе до самой счастливой нам Полтавской баталии и когда уже усмотрѣли во время той баталии невозможность себе уйти от войск его црского величества, пришли сами; и хотя было довелися оны за измену свою все смертной казни, однако ж црское величество пожаловать велел их, послать в силку нѣкоторих в Сибирь, иных же к городу Архангельскому на вечное житье, куда и жен их и детей вечно сослать же. А понеже в прошлом 1710 году на Украинѣ было моровое поветрие, для того не мочно было их оттуду к Москве для ссылки в те города взять. И изволите вша велможность нне тех висше именованных изменников жен и детей для посланки к мужьям их прислати к Москве за караулом, о чем я к господину Протасьеву при сем такожде пишу. При сем пребываю

На подленном подписано:

Велможности вшей ко услужению готовейший г. Гаврило Головин.

Из Санкт Петербурга 5 приля 1712».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 60317. – Тогочасна копія)

№ 18

1714, березня 1 (лютого 19). – Батурич, Крупицький монастир (?). – Купча.

«Року 1714 мсця февраля дня 19.

Я, на имя Васил, а по прозвищу Заболотко, жител веровский, явне и ясне и доброволне тепер и на потомние часи відомо чиню сим моім писанем, иж ни з якого примусу, але самохотне з доброй своей воли на вічніе часи продадем дом свой власний з огородом, ни в ком ни в чом не заведений на монастир батуричский в селі Веровці, стоячий над ставом, за певную суму талярей за десят литовской личби монети доброй, продадем на вічніе часи до уживаня обители стой. Тут же вічне записую волне начальнику аби в том спокойном его уживанню ніхто жадной перешкоди ку ставку (?) не важился чинити, як з близких и далних, сукъцессіі собі до (?) того грунта знаходячися интересоватися в тое не повинен, давши теж волю до всего того вишпомененного от мене проданного грунту на мнастир батуричский Крупицкий Стониколаевский за відомом пна атамана Кирила Шевченка, жителя веровского, и при Ивану Мойсіенку и при Якову Линнику и при иных людях будучих на тот час немало.

Писал сию купчу Гавриіл, попович березанский, и по їх велению руку приложил».

(ЦДІАК. – Ф. 154. – Оп. 1. – № 29. – Оригінал. Запис на звороті: «Купчая на двор веровский, котрий то двор купил брат наш Петр, начальник тамошний веровский, по блгословению отца игумена и братіи Митрофана Орѣловского року 1714 февраля 19 д.»).

№ 19

1714, квітня 13 (2). – Стародуб. – Судове рішення по скарзі.

«Року Божого тысяча сімсот четирнадцятого мсця априля второго числа.

Предо мною, Лукьяном Жоравком, полковником Войска его царского пресвітлого величества стародубовским, приточилася справа з жалобы Алексія Сергивича, жителя бучковского, на пна Стефана Гудовича, значкового товариша полку Стародубовского, которий заграбил в него, Алексія, дві шкапы и кгрунт в селі Бучках якобы надаремно завладіл; припозванный теда пн. Гудович подленно ему, Алексію, доказал тое, же должен коп шестдесят грошей, еще в покойной родительки пна Гудовичевой позичал, о яком долгу он, Алексій, добровольно знался себе бы тое

должним и за тот зась долг як прежде сего права уступил помянутий кгрунт свой, так и тепер доброволне зреклся, а зверх того долгу за прочий отдал [...] ему ж, пну Гудовичові. Прето судом ннішним варуем, абы вышпомянутий Алексій так до кгрунту свого во вічную поссессию пну Гудовичу уступленного, яко и до коня, не міл діла и в потомние часы еден другого до права не позивал под закладом заруки до шкатули войскової талярей двісті, варуем.

Дан в Стародубі апріля 2 1714 року.

В подлинном подпись такова:

Лукиян Жоравко, полко[вник] стар[одубовский] рукою власною. М[істо] п[ечати]».

(IP. – НБУВ. – Ф. II – № 18093. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа запис копійста: «Рум[янцевская] оп[ись], п[олк] Старод[убовский], с[отня] Бакл[анская], т. 96»).

№ 20

1717, листопада 15 (4). – Умова.

«Року 1717, мця ноеврия 4 д.

Я, Стефан Гудович, чиню відомо сим моим рукодайним писанием, же постановилисмо слово з братом своим рожоним Андреем Гудовичем на займище Кичету, иж повинен брат мой Андрей тое займище опустілоє занят и млин и валюшню построит коштом своим, як належит, а за той его кошт поступую ему самому, жоні и потомком его половину во всяких приходах и озерних, а однак же он, брат мой Андрей, повинен будет своим коштом всю греблю десят літ гатит, не потребуучи з мене помочи, хочай и порвет, или що сопсуетца, кромі того, же когда уже по десяти літах шоколвек можется и попсоватися, то уже по половині гатит греблю и стави им клітки направляти міем вічне. А когда, не дай Бже, на якую сторону якого припадку, то жебы жаден на сторону своей половици збуват не важился, тилко еден другому; а тепер я повинен в помоч до тоей греблі пну брату дат брусом пядесят чотирисаженних и дубровку мою под Левенку, конец греблі, повинни будем по половині тим деревом владіть, окром сінокосу моего, на що для лучшой віри и певности даю карту свою рукоданную под утраченням всего млина и под зарукою талярей тисячи, поневаж бы мілем свого установлення и власною рукописания отступит и якую колвек турбацию вщинат.

В подленном подпис таков:

Стефан Гудович, рукою власною».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18095. – Копія кінця XIX ст. Внизу документа запис: «Моск[овский] архив Мин-ва юстиции, Черниговской палаты опись 10, в'язка 2, д. № 46, л.15»).

№ 21

1718, травня 14 (3). – Батурин, Крупицький монастир. – Заповіт Власа Дахненка.

«Року 17 осмогодцят мая третого дня.

Я, Влас Дахненко, козак, житель спаский, самоволне и доброволне приехавши до мнастира Крупицкого батуринского стаго Хрстова Николая, легкую на тот же мнастир двор мой власный с садом и огородом и со всіми угодиями не заведенный и не пенный, так же и поля во всіх сторонах лежачий по половині с единоутробним братом моим Грицком тому ж мнстиру вічними часы за живота моего за дшевное спсение и отпушение гріхов моих даю и записую в том мнстири при годних віри людех, нижей менованних. И в той мой двор и сад и огор[од] и поля половинние, на мнастир данные, нікому з моих братов и кривних не повинен втручатися и законников поссесоров тоей моей леггацей так за живота моего, яко и по смерти моей, не повинен турбовати под Бжиими неблгословением и вічним проклятием. А для ліпшаго увірення я, не уміючи писать, на сей моей леггации крест ставлю стый, рукою моею пишу року и дня виш написанного.

Иермонах Феодосий Хоминский, игумен мнстира батуринского m[anu] p[ro]p[ri]a.

Иеромонах Николай, уставник.

Иеромонах Арсений.

Иерей Артемий, пресвитер Спаского поля.

(ЦДІАК. – Ф. 154. – Оп. 1. – № 30. – Оригінал. Запис на звороті: «Лекгація на двор из садом в Спаском от Василя Дахненка 1718 року мая 13»).

№ 22

1718 р. – Глухів. – «Розиск» глухівського городского отамана Федора Омеляновича скарги жовницького священника о. Григорія.

«Розказанием поважним ясневелможного его млсти пана Иоанна Скоропадского, Войск его царского священнішого влчтва Запорозких гетмана, а по злеценю вельможного его млст пана Иоанна Чарниша, судії Войск Запорозких енералного, о взятю кгвалтовном дочки священника жовнецкого честного отца Григория од старости п. Новицкого и о разграбленю двора священнического розисковалем.

Господара Романця п. Новицкого взявши, роспрашовалем, который признался доброволне всему своему злomu учинкові тими слови: Прошедшого, мовит, літа, о святом Гюргию, препомневши боязни Бжой и срокгости права посполитого, ночной пори дерзнулем в дом священнический, заставши дочку священническую, спящую на горниці, словами своими до виполнения грїха телесного примусилем, обіцуючися ей до себе взяти, и от того часу ніби з жоною мешкалем, приходячи, за что часто и гоним бывалем з двора, и она, дочка священническая, бита бывала от братов своих, що вже по всем селу било розславлено; и видячи, же утаити сего невозможная, ездил благословитися до п. Новицкого и до матки своей; любо получилием блгословение, однак часу не било на тое. А когда п. Лінкевичовая, дочка п. Новицкого, приехавши на хутор, сказала, же привезла, мовит, коровай жинити бандурку, коли ти не старался давній; тогда неотпустне п. Лінкевичовой просячи, зачalem сее діло о взятю дочки священнической и посовітувавши з п. Лінкевичовою, посилалем старост, перво двох члвіка, потим одного члвка, а у третий раз и самую п. Лінкевичевую упросилем поехать; и як старостам первим, так и п. Лінкевичовой, священник отказал, же всеконечно не отдати дочки до свят Рждества Хрстова. О чом мні когда сказано, перво з дочкою священническою повидавшисья, поставили на слові свое замишление злое, потим и п. Лінкевичовой поради заживши, учинил skutком тот свой намірений замисл. Челядь п. Новицкого побравши, мірочника и рибалку, самоосім члвка, з киями и ціпами оружившисья и сокиру одну міючи, перво дочку ночью нашедши у сусіда, блиско священника мешкаючого, на вечорницах, з ей позволения взялием, потом з нею на двор священнический кгвалтом найшли з таким своим намірением: хто будет противитись – битися з тим; зараз у комнаті окна винявши, увослали дочку священническую, где взяла полотно сувой и фляшку горілки, а одтоль до одной комори, отбивши замок, взяли чобот дві пари, сукна білого на подушку и постіль, якая била. Еще тогда на горі високо комора била; там отбили два замки, еден висячий, другой нутраний, взяли там скриню и бодню з платям. Дякон теди, там спящий з дяконихою, син священнический, того улякшисья, скочил з гори високо, блиско трох сажней, а священник старий кричал кгвалту. Ми теди попоравши, отехали возом, присланим нам от п. Лінкевичовой з хутора, а челяди, едучи, казалем кварт десят дати у шинку горілки, (якая? – *дописано копійстом – Ю.М.*) осталась в селі. И приехавши, кланялись п. Лінкевичовой и до вінця едучи в село Попову Гору и отголь з вінця приехавши, як matka нас приймовала.

О грошах взятых священнических, якие на реестру описано, Романець сказал, будто и одного чеха не брал, ані таляров не виділ и червоних, албо копіек також.

Жони его, Романцевой, дочки священнической, наедині з пристрастием допрошovali, которая всему повинилася, як з Романом зишлася на блудодіяние и о нахождению на двор отческий, так слово в слово, як вишей сего написано в признатю Романовом, мужа ей, написано, сказала, ни в чом не отмовляючи мови своего мужа, а о грошах не призналася.

Старост трох члвіка, Стефана Яковлевича, восприемника дочки священнической, Гришка Хвещенка, Василя Сердюка, жителей села Жовнеца, о том же допрошovali

поединцем всіх под обовязком совісти хрстіянскої, котріє сказали, же по прошенію Романця ходили, просячи священика, щоб отдал дочку за него, а же священик отказал до свят чекати, в тот час [...] будет, а тепер прибору жадного ніт, тое ему, Романови, сказали, що чули, а що он учинил свій квалтовний наезд, в том ему не совітовали и не знаем.

Господар тот, в которого хаті дочка священическаї была и от него взята, допрошоваем, котрий сказал, же як пришол Романець, она была, дівка, дочка священическаї, стала плакати; питаем, мовит, чого плачеш? Отказала, же брат мой дякон на горниці спит, щоби не вбили его, и тое Романцеви извістилем. Сказал Романець, згризнувши: или чого тобі боятися? Ніхто не одиймет, а дякону коли здорова мило, нехай уступаєт. И пошовши от меня просто на священическии двор, чили куда индеї – не зналем; потим, не скоро пришовши, и дочку мою взяли у дружки, а о том, що били и грабили дом священическии вже на другий день довідалемся и так в совіті, яко и в помощи ему, Романови, не булем, тилко приймал его до себе у двор того ради, же за паном Новицким мешкаю.

Дочка того господара, дружках будучая, повідала, же ездила она з ними до вінця в село Попову Гору и была при вінчаню в церкви, священик тамошний вінчал за позволением тамошнего отца городничого, а як они говорили, того, мовит, я не чула.

Романець признался, же не казали правди отцу городничему, сказалися, же за сваталися по обикновению хрстіянскому и що там вінчати не било кому; одослалал священ[...] в [...] там ошукав и приняли вінец.

П. Новицкого дочка п. Лінкевичова в своей предложила сказці: же любо мні не належало било, ездилам сватати за слугу отца моего у священика усиловним его прошением з неосторожности своей, а жеби ему позволяла, албо совітувала чинить тот квалт, того не било, а як вчинивши он тое без моего позволения, приехал, ганилам ему тое, повідаючи: як еси учинил, так сам будеш отбувати, чого тобі и пан родич не похвалит, яко ж и о том, остерігаючи мене власне под тое время, п. родич мой писал до мене, чтобы я дому священического остерігалася, помни о перший привіт священическии, же сир[...] перетр[...] бил людей (?).

На том рабунку били п. Новицкого дворовіє люде, а именно: Наум Солонинка з братом Романом, Федор Рибалка, Петро Шетеленок, Стефан Мірочник, Петро Вишневский, Максим Тесля, Сердючок, Соловей, з котрих явилося шест члвка и в допросі сказали, же були на забраню моеї поповни, повинуючися старості своему Романови, а о том п. Лінкевичова нам не розказувала, и що взяли, он, Роман, знает сам, того часу повіз возом, а нас оставил в селі, приказавши дать за труди горілки кварт десят; а грошей ми, мовит, не виділи, понеже скриня и бодня за замком взяти и повезени. Сих шести члвка п. Новицкого зять п. Стефан взял на поруки, жеби не вчинить двора пуста, а трох члвка не маєш, поотходили, давно уже отслужившися».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 18157. – Копія кінця XIX ст. Запис копїста: «Харьков[ский] историч[еский] архив, дело № 7686, черновик розиска, произведенного в 1718 г. Федором Омеляновичем»).

Реєстр пограбованих речей у о. Григорія.

«Талярей битих сто и чотирнадцять

Червоних тринадцять.

Старинних копіек коп двадцять.

Полталярков з чвертками талярей десять.

Кунтуш каруновий.

Плахѣт одинадцять и запасок дві и нагрудник полусаржовий (?).

Наміток шістдесят и три.

Кошул всіх мужицких и женских повшостадесять.

Хусток шитих и тканих пятдесят.

Чобот чтири пари.

Свит три.

Полотна илляного трубок девят.

И обрусов тринадцать.

Сира з маслом діжечку полтора пуда.

Кус дві.

И еще кошул дві и наміток пять.

И иние дробние речи, которые находились в господарстві.

При сем замки поламание на суді енер[алном] священник презентовал.

Коваль слободи пана Новицкого забрал у нашей клеті, именно: жита полусъмак; пшеници полусъмак; ячъменю осьмачку; соли полбочки выгадал; рыбы лещов десятки два; пороху хунътов пять; ножи паристия, по которых позоликованне (?) на нему нашлося».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 18157. – Копія кінця XIX ст. Запис копіста: «Харьков. историч. архив, дело № 7686; реестр священнической худобы, забранной Романом Армашенком; черновик»).

№ 23

1721, травня 28 (17). – Глухів. – Лист гетьмана Івана Скоропадського до стародубівського сотника Івана Чернолуцького.

«Мой ласкавий пне сотнику полковий и наказний полковнику стародубовский.

Яко перед сим под час бытности в мстиной тут в Глухові словесно предлагалисмо ему, так тепер листовне тое ж потвержаючи, жадаем, аби село Чорнижово указом нашим отобрал у бывшей прапірчой полковой Омелянихи, которим она и так с респекту нашего по смерти мужа своего своего роков из два неслушне владіла; якое село по отобраню от ей міет быти свободно до далшой волі нашой и нікому во владіние не поручено. Тут же приказуем в мсти другое село ратушное, прозиваемое Плачково, привернути до послушенства на желание Березовскому, асаулі полковому стародубовскому, респектом его нинішнего Ладожского походу и о том так селянам тамошним именем нашим предложите, чтобы они во всем домові Березовского до повороту его с походу и до далшого указу нашего были послушни, яко и жоні его ж Березовского ознайміте и жбы она, відаючи о том, преречоних селян до приезде мужа своего к господарским услугам употребляла.

З Глухова мая 17 д. року 1721.

В копии подпись

В. мсти зичливий Иван Скоропадский, гетман Войска его црского пресвітлого величества Запорожского».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18079. – Копія кінця XIX ст.)

№ 24

1725, лютого 27 (16). – Батурин, Крупицький монастир. – Купча.

«1725 году мсця февраля 16 дня.

Я, Васил Косенко, житель села Красного, чиню відомо сим нашим писанием кому бы відать надлежало, иж продали свой власный гай отцу игумену Селивестру и братіи его монастира Крупицкого батуринского, за певние гроші коп десят у вічност. Волно будет им як хотя поссесоровати, а тот гай с моім урочищем на селищі поміж (?) заведенного (?) гаю и п. (?) Терновского, которий им же, законникам, достался; всей теж своей продажи самы себе с потомством отдаливши, варуем их, законников, аби з наших покровних, близких и далних, нікто не важился отзиватис под зарукою вини правной талярей десяти и задля лутшаго увірення даем сей наш добровольный запис честному гспдну отцу Силивестру, монастира батуринского игумену, з братиею его за владу атаманства Ивана Игнатенка и при битности Василя Грищенка, Ивана Гасенченка (?) и прочих. Что ест приврядне записано по виш описанням году.

На прошение Василя Косенка и Лавріна к сему запису я, Филип Иванович Мисан (?), дяк краснянский, руку приложил.

(ЦДІАК. – Ф. 154. – Оп. 1. – № 38. – Оригінал. Запис на звороті: «Васил Косенко дав купчую свою нам, законникам, на ліс бо ближ м[онастирско]го 1724 февр[аля] 16»).

№ 25

1725, квітня 30 (19). – **Выпис з стародубських міських книг, який містить у собі купчу.**

«Выпис з книг міських стародубовских права майдабурского.

Року тысяча сімсот двадцят пятого мсца априля девятнадцатого дня.

На майстраті ея величества гсдрині імператриці и самодержиці всероссийской стародубовском перед нами Исаком Яковлевичом, бурмистром и войтовскими ділами правящим, Иосифом Самусенком и Александром Злотниковим, бурмистрами, Антоном Коменком, Богданом Ерофиевим и Афанасом Конончученком, райцами, Фомою Иовлевичом и Оникием Судурою, лавниками, всіми рочне засілими радними, постановившия перед нами Андрей и Иосиф Отцевичі, козаки жители стародубовские, подали ку записаню купчую до книг міських, от Софии Новицкой на огород им данную, которая так ся в себі міет:

Року тысяча сімсот двадцят пятого мсца марта двадцять четвертого дня.

Я, София Новицкая, бывшая у вельможного пна на вradi в Шептаках, а на сей час жителка стародубовская, чиню відомо сим вечистим записом, иж я продала огород свій власний, у Лоща куплений, козакам и жителям стародубовским Андрею и Иосифу Отцевичам, женам и дітям их на вічност рублей за шистнадцать, а оный огород лежачий на Заричу об межу Игната Данченка, а з другой стороны Отцевичов; волно будет им, Отцевичом, тим огородом спокійне владіти вічними часи, а я, речоная продавца, сама себе и дітей своих и покровних вічними часи отдаляю от оногo огорода и на том сей запис даю Отцевичом за власною моею рукою крестним знаменіем.

Писан в двори Новицкой року и дня виш писанных.

Иерей Иоан Киреевич до того руку приложил.

На подліной выпиcи учинена помета такова:

Якову купчую, на уряді вголос читаную, ми, уряд, вислухавши, за слушне быти узнавши, казалисмо до книг міських стародубовских приняти и записати, що есть записано. З которих и сей выпис з подписом рук урядових и притисненем звыклой печати стороні того требующой есть выдан. Писан на майстраті стародубовском року и дня виже спецификованных.

Оную помету закрепили:

ея величества государині імператриці и всероссийской самодержиці войтовским ділами управляющий Исаак Яковлевич. М. П.

Писар майстрату стародубовского Иван Яновский.

Антон Коменок, райца майстрату стародубовского.

Фома Иовлевич, лавник майстрату стародубовского».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18150. – Копія початку XX ст. Наприкінці документа написано: «Рум[янецвская] Оп[ись], п[олк] Старод[убский], т. 74, л. 1043»).

№ 26

1725, листопада 22 (11). – **Глухів (?).** – **Рішення правителів Малоросійської колегії щодо судового процесу між С. Косовичем і Ломаками.**

«Року 1725 ноября 11 дня [...].

Теды по виш обявленных правных артикулах, а по премоцнійшой монаршой бл[а]женния и вічностойния памяти его императорского влчтва грамоті прошлого 1722 году з високоправителствующого сената к Полуботку и старшині енеральной управление чинит по правам малороссийского народа присланной, и по премемерии з коллегии Малой России в канцелярию войсковую в такой же силі писанной, Гримяцкими предречонными кгрунтами, млинком вешняком, хуторцем подля того млинка з строением, з хатою, з имбаром и з дубровою и трох різок (?) по розисках и по кріпостях Степану Косовичу владіти и користовать надлежит, а старому Ломаці и снові его Никифору и никому другому з ных впредь до тих кгрунтов не интересоватися. К тому ж Ломака подлуг статуту в розділі II в артик[улі] 2, як виже означено, если Косович сам чварт («пропуск» – прим. копійста. – Ю.М.) з домашними или сам треть подлуг правного порядку под титлою о долгах на шкодах своих, що в его под

час разорения порабовано и забрано именно поприсягнет, то тие шкоди всі пополнит ему з навязкою. А за квалт домової подлуг артикулу 51 розділу 11 міет Косовичу ж заплатит 12 рублей. А місто жестокой кары, як в книзі Саксон в артик[улі] 38 вижей сего изображенном, и за тое, что без рішення суду тайно з унуком своим в дом уехал, должен быти наказан арматным вязенем. А жені исцевой, же оную ругав и бранил при свідителях, и що перелякав дітей еи, безчестия вдвое рублей 24, подлуг розділу 11, артик[улу] 27. А за правние убитки исцеви подлуг сумлення его, где що и як много стратил, когда праведно сознает, всі тие убитки обвиненный Ломака уплачат, як виже з книги правного порядку на листу 106 показано, всеконечне должен или, не входя в болшую трудност, сколько заповленно истец, отдавна правуючись, зубиточилься, оного исца погодил бы на (*«пропуск» – прим. копійста. – Ю.М.*) рублях. О всем же том вишеписанном надлежит послат указ к полковнику наказному стародубовскому Степану Максимовичу, дабы он подлуг выраженного учинил исполнение непременно, и покамест обжалованный присуженного не уистит, продолжит в указі его якие дорбие кгрунта дать исцу на владіние.

Иван Мануйлович, Федор Потребич Гречаний

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18130. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Х. И. А., № 1591; подлинник, выданный во извлечении»)

№27

1725, грудня 8 (листопада 27). – Стародуб. – «Доношение» стародубського полкового писаря Стефана Максимовича в ГВК.

«В войсковую енералную канцелярию доношение.

По указах з енеральной войсковой канцелярии до резиденции полковничой стародубовской в ділі Романа Армашенка, жителя жовнецкого, з Софиею Новицкою заводном присланных, велено, чтоб свідителей тих, на яких зсилался Армашенко в заводі его, тут в полковой канцелярии допросит и оние допроси прислат в енералную канцелярию для рішення; и по тих указах послан был нарочный з полковой канцелярии за Ипут ріку, иміющую разстоянием двадцятма и тридцятма от Стародуба милями, понад которою в селах живут свідителі, от Армашенка показанние, которие что знат могли о ділі Армашенковом, тие за своими руками, прибив в Стародуб, подали сказки, а инние, якие не знают ничего, як сказали, что не знаем ни о чем в Армашенковом ділі, так и ехат далности ради и злого распутия по лісах и болотах не похотіли (ибо многие люде, чрез челобитчиков к свідительству притягаемые в невинности немалую поносят обыду), хотя и килкократно по их послано козака. Прето доезд посланного козака и допроси свідителей подлинние при сем моем доношении в енералную канцелярию посилаю, з которих присилкою аще и умедлілем, обаче тое не чрез мене, леч за многих ея императорского влчства діл отправлением сталось, о чом покорне енеральной канцелярии доношу.

З Стародуба ноября 27 д. 1725 году.

Писар полковий старод[убовский] и правящий полком Стефан Максимович».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18151. – Копія кінця XIX ст. Наприкінці документа копійстом написано: «Харьк[овский] историч[еский] архив, дело № 7686, подлинник»)

№ 28

1725, грудня 13 (2). – Глухів. – Резолюція правителів малоросійської колегії глухівському городовому атаману Федору Омеляновичу.

«Року 1725 декабря 2 д. По ділу Романа Гармашенка, жителя жонницкого, з Софьею Новицкою заводном, понеже надлежит освідительствоват чолобите попа жонницкого, по котором атаман городовой глуховский Федор Омелянович отправлен был по указу гетманском туда на розиск, на бывшего старосту Новицкого: было за его – л, Романа, пополнение ексцесса и другие починенние от него оному попу разорения, или за что иное. Того ради до него, атамана городского глуховского Омеляновича, в войсковой енеральной канцелярии приговорили послат указ, чтоб он

об том обстоятельное известие, да и письменные доказательства, к той справе належные, ежели имеются у него, прислал в оную канцелярию без умедления.

Иван Мануйлович. Федор Потребич Гречаний».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 18156. – Копія кінця XIX ст. Запис копієста: «Харьков[ский] Историч[еский] архив, дело № 7686, подлинник»).

№ 29

1725, грудня 18 (7). – Глухів. – «Доношение» глухівського отамана Федора Омеляновича в ГVK.

«Под декабря 7 д. 1725.

В канцелярию войсковую енералную доношение.

Сего декабря 2 1725 году з оной войсковою енеральной канцелярии получилим указ, у котором прописано, что по ділу Романа Гармашенка, жителя жовницкого, з Софиею Новицкою заводном належит подлинное чолобытя попа жонницкого, по котором быдем отправлен по указу покойного гетмана Скоропадского туда на розиск, и было –л на бывшего старосту Новицкого за его, Романа, пополнение эксцесса и другие починение от него оному попу разорения или за что инное, и аби о всем том в енералную войсковую канцелярию обстоятельные доказательства, к той справе належные, ежели у мене ест, прислал. И по тому указу известно чиню, что в прошлом 1718 году, декавр. 11 числа, по чолобыттю свщника жонницкого у виш означенное село быдем зослан для розиску от гетмана, и що там показалося на Романа Гармашенка его вини, того ж часу привезши его, Романа, у колодці в Глухов, и діло все розисканное за моею рукою и чолобытнюю отдалем в суд енеральный, и чим тое скончилось не известно. А якие у мене чорные о том зискались розписки, их и шпаргали, тие для відома у енералную войсковую отсылаю канцелярию. О чом канцелярии войсковою енеральной доношу.

З Глухова декавр. 5 1725 году.

Федор Омелянович, атаман глуховский».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18155. – Копія початку XX ст. Внизу документа запис: «Харьк[овский] Историч[еский] Архив, дело № 7686, подлинник»).

№ 30

1725, грудня 13 (2). – Указ правителів Малоросійської колегії.

«Року 1725 декабря 2 д.

По ділу Романа Гармашенка, жителя жонницкого, з Софиею Новицкою заводном, понеже надлежит освидетельствоват чолобите попа жонницкого, по котором атаман городской глуховский Федор Омелянович одправлен был по указу гетманском туда на розиск на бывшего старосту Новицкого, было за его ж, Романа, пополнение эксцесса и другие починение от него оному попу разорения, или за что иное, того ради до него, атамана городского глуховского Омеляновича, в войсковою енеральной канцелярии приговорили послат указ, чтоб он об том обстоятельное известие, да и письменные доказательства, к той справе належные, ежели имеются у него, прислал в оную канцелярию без умедления.

Иван Мануйлович. Федор Потребич Гречаний».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18156. – Копія початку XX ст. Наприкінці документа написано: «Харьков[ский] Историч[еский] Архив, дело № 7686, подлинник»).

№ 31

1725, грудня 13 (2). – Глухів. – Указ ГVK глухівському городовому отаману Федору Омеляновичу.

«Указ з енеральной войсковою канцелярии.

Атаманові городовому глуховскому пну Федору Омеляновичу объявляется. По ділу Романа Гармашенка, жителя жонницкого, з Софьею Новицкою заводном надлежит подлинно освидетельствоват чолобите попа жонницкого, в котором вы отправлены были по указу гетманском туда на розиск, на бывшего старосту

Новицкого: было за его ль, Романа, пополнение эксцесса и другие починение от него оному попу разорения или за что иное. Теды сим указом вам предлагается, дабы вы о том обстоятельное извистие да и писменные доказательства, к той справі належные, ежели иміюся у вас, прислали бы в оную канцелярию без умедления.

Дан в Глухові декабрия 2 д. 1725 году».

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 18158. – Копія кінця XIX ст. Запис копійста: «Харьков[ский] историч[еский] архив, дело № 7686, черновик»).

№ 32

1725, грудня 18 (7). – Глухів. – «Доношение» глухівського городского отамана Федора Омеляновича в ГВК.

«Под декабр. 7 д. 1725.

В канцелярию войсковую енералную доношение.

Сего декаврия 2 1725 году з оной войсковою енеральной канцелярии получилим указ, у котором прописано, что по ділу Романа Гармашенка, жителя жовницкого, з Софьею Новицкою заводном належит подлинное чолобитя попа жонницкого, по котором былем отправлен по указу покойного гетмана Скоропадского туда на розиск, и было-л на бывшего старосту Новицкого за его, Романа, пополнение эксцесса и другие починение от него оному попу разорения или за что иное, и дабы о всем том в енералную войсковую канцелярию обстоятелние доказательства, к той справі належные, ежели у мене ест, прислал; и по тому указу извистно чиню, что у прошлом 1718 году декавр. 11 числа, по чолобыттю свщника жонницкого в вишозначенное село былем зослан для розиску от гетмана, и що там показалося на Романа Гармашенка его вини, того ж часу привезши его, Романа, у колодці в Глухов, и діло все розисканное за моею рукою и чолобытнюю отдаем в суд енералный, и чим тое скончилось неизвистен; а якие у мене чорние о том зискались розиски, их и шпаргали, тие для відома у енералную войсковую отослал канцелярию. О чем канцелярии войсковою енеральной доношу.

З Глухова декавр. 5 1725 году.

Федор Омелянович, атаман глуховский»

(IP. – НБУВ. – Ф. I. – № 18155. – Копія кінця XIX ст. Запис копійста: «Харьков[ский] историч[еский] архив, дело № 7686, подлинник»).

№ 33

1725, грудня 19 (8). – Глухів. – Універсал правителів ГВК Івана Мануйловича та Федора Гречаного.

«Указ императорского величества самодержици всероссийской з войсковою енеральной канцелярии писареві полковому стародубовскому и полковими ділами правящому Стефану Максимовичу обявляється: знатний канцелярист войсковий Василий Романович подал в войсковую енералную канцелярию доношение, в котором виразил: прошлого де 1720 году купил он у Стефана Косовича, значкового полку Стародубовского товариша, в селі Хмельовці в сотні полковой Стародубовской четвертку поля з двориком, огородами, гаем и сіножатми и владіл спокійне без жадной перешкоди по сей 1725 год. А нні Иван Паливада, бывший городничий стародубовский, невідомо для чога воровским способом на том купленном его, Романовича, огороді ячменние его копи, сколько их там было нажато, покрад, о чом потим он, Романович, извистившися, хотя у него и упоминался о повернение тих своих покрадених коп, однак он, Паливода, отдат не похотіл и тепер не хочет, а он, Романович, на той свой купленный грунт и огороди иміет купчие записи, к тому и самого продавцу Стефана Косовича в живих обритаючогося, представляет. О чом просил войсковою енеральной канцелярии разсмотрения. Сим прето з оной канцелярии указом вам предлагаем дабы вы о вишепомянутом в суді полковом розискали по самой истині, а по розиску и по отводу овых грунтов продавцею Стефаном Косовичем, як доведеться, учинили з обжалованного Паливоди надлежащую чолобитствующому Романовичу подлуг правних артикулов за кгвалтовное на кгрунта нападение и за шкоду безправне ему

замірнену з наградження харчей, проторов и убитков сатисфакцию. А что учиненно будет, отвѣтствовали бы в войсковую енералную канцелярию доношением.

Дан в Глухові декабра 8 д. року 1725.

Войскової енералной канцелярії правителі

Иван Мануйлович, Федор Потребич Гречаний».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18131. – Оригінал, завірений підписами і печаткою).

№ 34

1726, березня 21(10). – Боргове зобов'язання Петра Корецького.

«Року тисяча сімсот двадцят шестого марта десятого дня.

Сею моею картою изьявляю, жем триста червоних и сто золотих дробних од мене пну Григорию Костенецкому, сотникові конотопскому, мію виже означенную суму триста червоних и сто золотих его милости в сем року в прийдучом мсці септеврии безволокитно уистити, на якую виже означенную суму футор мой з кгрунтами, полем пахатним, сінокосами и лісними всякими угодіями, од Новицкой под селом Жонцем и од Потапи Заборского купленими, до того приналежними, за суму тисячей сім золотих,если не уищу тоей суми до терміну, подаю до одданя оной суми ж оний футор з кгрунтами и зо всім угодіем, а, уховай Бже, на мене смерти, жона моя оную више означенну суму по сем и по давним карътам оплатити, що сею моею картою обявляю. Року и дня вижей выраженного.

Петро Корецкий.

При сем облічном писанию я, нижей подписанный, будучи свідителем, же сей ест подлинний облік, подписуюсь войскової енералной канцелярії правитель Иван Левенец.

С подлинним читал канцелярист Григорий Юркевич 1730 году июня 12 д., такий подлинний облік сотник конотопский Иосиф Костенецкий к себе взял, а к копіі руку приложил».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18153. – Копія початку XX ст. Наприкінці документа написано: «Х. И. А., 1513, подлинная копия»).

№ 35

1728, травня 20 (9). – Глухів. – Лист бригадира Афанасія Арсеньєва до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневельможный и превосходительный Войск его императорского величества Запорожских обеих сторон Днепра господин гетман государ мой.

В прошлом 727 году, по его императорскаго величества указу, определен я да полковник Колычов в малороссийский войсковой генеральный суд и велено нам в показанном суде судить по малороссийским прежним правам и решение дел подписывать обще с малороссийской генеральной старшиной, и за неимением оной генеральной старшины определены от вашей ясневельможности на время в помянутый войсковой генеральный суд из разных чинов четыре человека, а именно: бунчуковой товариш Иосиф Тарасович, стародубовский полковой есаул Семен Березовский, из сотников Антон Троцына, Григорий Стороженок, да по отъезде вашей ясневельможности из Глухова в Москву, по универсалу вашему, велено нам ведать всяким правлением и войсковую генеральную канцелярию, и того для, как в войсковом генеральном суде, так и в генеральной войсковой канцелярии, по присяжной свойй должности, со всякою ревностью, что надлежит, и отправляем; а понеже изволите ваша ясневельможность из Москвы писать к нам в войсковую генеральную канцелярию и в войсковой генеральный суд своими универсалами и письмами, а именно: письмом апреля 12 дня: якобы памятно вашей ясневельможности есть добре, будто при отъезде своем в Москву приказали вы, дабы справа суда полкового черниговского с нецотливим сыном Лисеневичем в войсковом генеральном суде просил неотступно, чтоб оное его дело решено было без продолжения, по которому его прошению оное дело и решено, и ежели бы от вашей ясневельможности был такой приказ, чтоб оное дело реферовано было до поворота вашего из Москвы, то б оно ж Каневскому, слыша такой приказ о

решении помянутого дела и просить в войсковом генеральном суде не надлежало. А ваша ясневельможность своими универсалами и письмом, якобы показанное дело Максима Иванова с греком Дмитрием Голоктионовым решено неправо и противно правам малороссийским, также будто и суда Каневского с Лисневичем дело дерзнули самовольно и по своему мнению неправильно децизовать, а за то знатное ганите хотите, изволите нас порицать весьма напрасно, и об оном Каневском деле надеюсь, что имею от вашей ясневельможности вышеозначенное порицание не с певного донесения, токмо либо паче чаяння с какого лживого и дездельнаго донесения, чего было вашей ясневельможности писать и таким донесениям не усмотря дела и верить не надлежало, и тем мою честь испровергать без всякой вины моей, ибо надеюсь, что и сами ваша ясневельможность обо мне изволите быть небезызвестны, что я, по всемилостивейшему его императорского величества указу, пожалован бригадиром и по рангу своему застаю в числе генералитета и оное вашей ясневельможности напрасное порицание есть мне небезобидно, а дело Романа Янова с Иваном Громекою и с поручиком его отаманом Ситником, по справке в войсковом генеральном суде, никакого не имеется, да по многим универсалам, в том числе по двум вышеозначенным, изволите ваша ясневельможность писать: панам управляющим в генеральной войсковой канцелярии и в генеральном войсковом суде, где имею присутствие по его императорского величества указу, я из оных вашей ясневельможности универсалов как усмотрел, что изволите теми универсалами писать к поношению чести моей, счисляя в равенстве с здешними панам, которые имеются в вышереченном генеральном войсковом суде, а я надеюсь, что по высокой его императорского величества милости, из оных панов я выше, и того для от вашей ясневельможности вышеозначенную себе обиду принимаю напрасно. Того ради вашу ясневельможность прошу показать ко мне свою милость впредь в такой силе, как выше изображено универсалами и письмами своими меня не порицать и с вышеписанными здешними панам в равенстве не счислять, дабы мне такой обиды напрасно не было. Ежели же впредь ваша ясневельможность того перестать не изволите, а изволите такими своими универсалами и письмами чинить мне порицание и обиду, то уже я более терпеть не могу и о такой своей показанной мне обиде принужден буду просить его императорского величества и с тех универсалов и писем предъявить копию (впрочем пребываю)

Вашей ясневельможности моего государя покорный слуга Афанасий Арсеньев.
Мая 9 дня 1728 году
Глухов».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18084. – Копія кінця XIX ст.)

№ 36

1728, не пізніше грудня 23 (12). – Лист Данила і Федора Новицьких до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневельможний мсці пне гетмане, нам велце премилостивійший пне и великий добродію!

За гетманства покойного Скоропадского, вшой пнской велможности антецессора, и за тридцятьлітние вірние покойного родича ншего Юрия Новицкого на кгрунті, прозиваемом Лядском, в полку Стародубовском за рікою Ипутю, по универсалу его ж гетманском и по отведению по указу гетманском же пна Павла Яворского, асаула полкового стародубовского, осадил покойний родич нш слободку, о якую з покойним Петром Носіковичем в суді енералном много контроверсий и розисков било. И по розискам довелся, что Носікович неслушне до оной инътересовался, и отказано указом войсковой енеральной канцелярии Носіковичу тоєю слободкою не владіть, которою владіл покойний родич нш по смерть свою, а по смерти его родителька нша спокойне оною ж владіла. А без битности ншой в дому учащихся в школах латинских за границею, зят нш Стефан Косович обманом и хитростию своею у родительки ншей всі кріпости, на тую Лядскую слободку иміючися, взял, по которим тоєю слободкою ншею отческою владіл два года и всякие пожитки з оной

на себе отбирал. А нині увідомилися ми, нижайшие, что без відома родительки ншой и нас самих, до тоей слободки ближайших поссесоров, он, Косович, тую слободку пну Федору Шираю за дві тисячі золотих завел в продажу, о чем ми, нижайшие, подавали и протест в полковую стародубовскую канцелярію на имя вельможности вшей, которого протесту оная полковая канцелярия от нас не приняла. Того ради всепкорне и слезне просим ясневельможности вшей, даби повелено било указом вшим рейментарским об помянутую ншу слободку разискать, так же и кріпостей первых на оную у зятя ншого Косовича імючих разсмотріть по самой истинні тамошнім же Стародубовского полку знатним особам, кромі полковой стародубовской канцелярии, и помянутий пн. Федор Ширай до розиску ему, Косовичу, двох тысяч золотих не давал бы, и по оном их разсмотрению полковая би стародубовская канцелярия діло нше вершила безволокитно. А буде якая сторона рішением полковой канцелярии не удовлетвуется, то даби в оном же велможности вашей указі повелено било поменерное діло наше рішити в суді енералном. А по розиску милостивійшаго рейментарского вшой пнской ясневельможности на родительку ншу удову и на нас, бідних, респекту и помилования сторичне просим.

Ясневельможности вашей милостивійшаго пна и влкаго добродія всенижайшие слуги

Daniel Nowicki

Gregorz Nowicki.

На обороти: Супліка Новіцких, Данила и Григория, о грунті отца их Ляденском. Под[ано] декабра 12 д. року 1728».

(IP. – НБУВ – Ф. II. – № 18133. – Копія кінця XIX ст. Запис внизу документа: «X[арьковский] И[сторический] А[рхив], № 1591, подлинник»).

№36а

1728 р. – с. Дягова (?). – Скарга священника Гаврила Піддубного.

«Ясневельможный мсці пне гетмане, премилостивійший мні пне патроне и великий добродію.

В прошедшом 727 году захожий члвік з женою своею именем Конон, будучи в мене обикновенно умовлений на год за служителя и еду толко чверт, без подозріння послужив, невідомо з чого жену свою и службу в мене оставя, біжал безизвістно, а посля знову ко мні пришедши, и чверт другуу в прежнем своїм служеніи в мене прожив в жителей села Дягова Ивана Максименка и Павла Гречненка, двое лошадей своровав и жену ж свою тайно со всіми вецми взял, біжал от мене в другое село Гусовку и когда означенные дяговские обиватели пришов ко мні и начал правом судебник мене о своїх сворованных тим вором лошадях стращат. Тогда я, послышав, что он, Конон, вор, в показанном селі Дягови с ворованными им лошадми імється, приехав и тамошним урядникам об нем, вору, явив которого велено мні отол и видат, и когда я его, вора, взяв, заковав в ножные кайдали, привезл в свой дом и в кліт(?) свою ж под караул посадил и на суд его мирский намірал отдат, понеже урядники дяговские зараз як его припровадил взят и себі под караул не похотіли, а приказали мні держат до времени в себе. То он, вор Конон, будучи в той моей клеті под караулом, сам себе обвісил и тогда я зараз старшині тамошной о такой его, вора, самому себі затіанной смерти протестовал; в чом когда послышал намісник менский, приказал двом священникам тое діло слідоват, а по слідствию донест ему, наміснику, а по донесеню оного слідствія вини жадной не мні не сискалос. А посля по указу архиерея черніговского Иродиона Жураковского Василий Свидерский, намісник березинский, о том же слідовал и вини жадной на мні не сискал и як такое слідствие донесено его преосвященству, которое любо по указу его архиерейском показанным намісником составленное, но консистер его преосвященства так менский, як и березинский, намісников слідствие уничтожив, приказал мене заковат и держат под караулом в турмі, где содержался недел болше семи, а оттол взяв забив(?) в кайдали, послал в Катацинский мнстр на заточение, где содержался ндл десят, а потом сослан в

Суражицкий мнстр и жил там во всяком послушаніи полтретя года, а декретом его ж преосвященства консистору учиненных, велено толко за показанное (в невинности моей) діло на послушній бит три года.

А як же не священнодіствую, діється тому год четвертий, з которого мнстра и по сю пору в заключеніи мні безвинне будучому, принужден тайно біжать в Глухов и просит, смотря на других високой млсти в ясневелможности вшой, ибо когда я в показанных мнстрах, в запрішеніи содержался, то он, преосвященный архиерей, не толко движимое и недвижимое мое иміние к себѣ забрал, которого реестр при сем сообщаю, но жену мою и челяд нещадно плетдми бил, допитуяс не от моих ли рук тот вор, Конан, смертью такою пострадав. Того ради прошу ясневелможности вшой, премилостивішого добродія моего, в такой моей невинности показат свою рементарскую млст, где надлежит з другими на его, архиерея, ясневелможности вшой подданными челобитными обявит, даби и я им, архиереем, в невинности своей вовся разоренний не бил оставлен. Понеже и нні жена моя с власного моего двора от архиерея зогнанная, по чужих домах страждает.

Ясневелможности вшой, премилостивішого добродія моего, всенижайший слуга и бгомалец Гаврііл Поддубній, поп дяговский, слуга и бгомалец».

(ЦДІАК – Ф. 51. – Оп. 3. № 269. – Арк. 140-141 зв. – Оригінал, завірений підписом).

№ 37.

Не пізніше 28 (17) квітня 1729 р. – Лист Андрія Нейфегеля до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетмане усемилостивіший пне патроне и великий добродію.

По милостивом ясневелможности вашей и призрителном до архиерея Бжия прошеніи листовном, дабы церков по желаніи нашем в селі Жалдаках построена была, получили архиерейское благословенне, но по ніякойся силі отец протопоп наш конотопский, согласуя з отцем архидияконом катедралним взимания ради ніяких ся денег за обложене (?) церкви (чего нікогда не велося) прошению ясневелможности вашей и нашому желанию доброму не чинит задосит и сего ради просим ясневелможности вашей, да благоволит до протопопи конотопского писанием своїм упомяная, приказати без всякого здирства церков заложить, а подлуг не немогущнаго нашего убожеского требованія на стую церков Бжественную помощи ради непородное дерево в Конотопі в двору их панском зостаючее повіт (?) перевозит, о сем милости просим.

Ясневелможности вашей всемилостивішого нам добродія подножки Андрій Негевофел, капитан с товарищи».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 3137. – Арк. 1. – Оригінал).

№ 38

1729, квітня 28 (17). – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до конотопського протопопа.

«Пречестний в Бгу мці отче протопоп конотопский.

Пред сего писали мы до преосвященнійшого его милости гідна Варлаама Ванатовича, архиепппа киевского, по супліці Андрея Негефеля, капитана жолдацкого зо всім товариством на поданной, просячи дабы его преосвщенство благословил построїт в слободці Жолдакові церков и оную приказал по стих обикновению, по якому писанию ншему его преосвященство свое архиерейское благословление на заложение и построение помянутой церкви видал и о том писал до пречестности вашей. Нні ж вышеозначенний капитан зо всім товариством чрез супліку свою нам донесл, что пречестност вша требуючи од них за обложение (?) церкви ніякий денег и по сю пору не хочет. Прето мы, повторним ншим писаним, не хотя в том его преосвященства турбовати, вымогая од них за обложение церкви и посвещение місца ніяких денег, безоткладно обложение и місце церкви поставил, непременно, а

почому до сего времени оное місце на обложение тоей церкви не посвящается нас (...) * у відоміл, и ежели оное посвщение остановилося ради вимагания у них, жолдаков, взятков, то тое діється неслухне. [...] и нас о том у відомити.

З Глух[ова] априля 17 дня 1729.

Вашей пречестности всего добра зичливий его императорского величества Войска Запорожского обох сторон Дніпра».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 3137. – Арк. 3. – Чернетка).

№ 39

1732, березня 23 (12). – Глухів (?). – Лист козака Василя Кожуховського до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсці пне гетман и кавалер, мні премлстивийший пане и добродію!

Иміється у мене, нижей подпisanного, полку Ніжинского в селі Володковой Дівиці, на греблі о одном мучном колі купленная мелница, сукцессиею мні по діду и отцу спавшая, в которой державца села того полковник ніжинский гспдин Хрущов так половинную часть розмірового приходу невідомо почему отбирает, яко и всегдашними панскими своими навозами отягощаєт оную мелницу, так что и мало розмірового приходу, навет и в нагороду ежегодной в той мелници поправки нужно мні заробити, а з того б то показанной мелници доходу толком мні вкрай тепер обнищавшому козаchie так пахотние, яко и домовие повинности отбувати. Того ради, опровергшися стопам рейментарским, всенижайше прошу ясневелможности вшей так от непрестанной оной панщини в мелници моей, яко и от взимания части половиной полковнику ніжинскому гспдну Хрущову указом своим панским отказати. Я ж за тое доживотне козаcho с вірностию отчизні своей и отцеві ея, ясневелможности вшей служить должен.

Ясневелможности вшей, мні премлстивийшаго пна и добродія, нижайший раб Василий Кожуховский, сотні полковой Ніжинской козак.

Под марта 12 д. 1732 г.».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18188. – Копія початку XX ст. Запис копійста: «Х[арьковский] и[сторический] архив], № 19769, подлинник»).

№ 40

1736, січня 29 (16). – с. Івантенки (30 км від Почепа). – Лист Марії Гудович до шуряка Гудовича.

«Мці пне Гудович, мой приятный блгодітелю!

Сего генвар[я] 15 д. писаний в. мм. пна два, едно ко мні, другое к милому сну вашему надлежащие, в Івантенках мною получени, сторони грунту Михайловского и о прибитии его, милого сна вашего, к вам в Мишковку (село суч. Стародубського р-ну РФ. – Ю.М., І.Т.) и о протчем, на которіе сим обявляю в. м. м. пну: что з грунту Михайловского собираю я хліб с тіх пор, как по продажи в. м.м. пном бунчужному енералному пну Галецкому нами откуплен у него, пна бунчужного, о чем и купчое письмо, іміючоеся у нас, явствует, а з сном моим Василием был ли у вас о том грунті який розговор о неімніии до оногo грунту нам діла или ніт, о том я не знаю, и тое бит так не может, потому, что оний сн мой без волі моей ніякого договору чинить ні с ким ні о чем не силен и не должен; о прибитии же сина вашего в Мишковку, понеже оний учерайшего дни з братами своими, а моими синами, Василием и Иваном по их прошению отехал в Душатин (село суч. Суразького р-ну Брянської обл. РФ – Ю.М., І.Т.), по получении от вас писма, того ж часа нарочний от мене послан и як скоро оттоль прибудет, отехат в Мишковку к в. м. м. пну не умедлит. Что же в том писмі до сна вашего написано по ніякомусь ненависному вам наговору, чтоб он нам крепостей ніяких не давал, ибо де нам до того діла ніт, то в том в. м. м. пну и сумнителства імїть не надобно, для того, что нам крепостей ваших нікаких не подлежит и не требуем, кромі того, что оний сн ваш по требованию нашому крепости нам на Кичету, а именно випис майстратовий и купчую, по карті вашой дал, по которой в. м. м. пн. и сам обліговался оние подлинние обявить, якая карта тому ж сну вашему врученна, и в том надіус и

нні в. м. устоиш и слова свого не отміниш; а оних крепостей тож нам удерживать ні к чому, ибо они и на имя не на наше, но вам служачие, и за обявлением оних в суді генералном, паки к вам подлинние вскори отошлются, а чтоб оних нам не обявить, того зділать нам нікак невозможно, хочай бы которие клеветники вас и понурали, потому, что под нинішнее время как оних в суді требуют, принуждени б за сиском в Глухов и по нужді обявит, к чему и слідовало. При том же обявляю в. м. м. пну, что в сих числах по послілки от мене будучи в Стародубі писар мой дворовий Самоцвет и возвратясь оттоль, донесл мні, что прислан в Стародуб в канцелярию полковую з войскового генералного суда, о чем, надіюс, вы не безизвѣстны, ея императорского величества указ о висилкі вас по нікотрому ділу в Глухов зо всіми крепостми, на село Басихин у вас иміючимися, потому я доуміваюс, ніт ли о том старання добрых людей, о чем донесет вам сн вш, однак совітую в. м. м. пну самому в Глухов не ехат, не приводя себе к болшей трудности и убитку, а проискавши всі крѣпости, яко то універсали и другие до найменших, яки иміються у вас, з оними послат сна свого Василя, котрий совокупне міет ехат в Глухов з писмом моим, и во всем том приліжно тщательное радіние иміт оному писару моему от мене приказано, что лучше к ползі вашой слідоватимет, о чем я завременно по моему разсмотрению веліла от вас и доношение в суд генералний заготовит, которое при сем к вам для усмотрения вашего сообщается, и по оному як в. м. м. пн. соблагоизволиш учинит к лучшей своей ползі; при том же желая вам доброздравственного пребивания, остаюс.

В. м. м. пну во всем щирожелательная братовая ваша и ко услугам поволная Марфа Андреева Гудовичева.

Р. С. Что же по сему изволите учинит, ожидат ли писару моему сна вашего от вас, или ніт, о том мене чрез нарочного уведоमितе писменно, понеже я в скором времени оногo писара моего в Глухов послат намірена.

1736 году генвар. 165 д.

Ивантенки».

(IP. – НБУВ. – Ф. П. – № 18107. – Копія початку XX ст. На початку документа канцелярський запис: «Моск[овський] Архив Мин-ва юстици, Черниговской палаты, опись 10, вязка 2, д. № 46, л. 26-27»).

№ 41

1737, грудень. – Відомість про укріплення міст Чернігівського полку.

«Відомість з полкової Чернігівської канцелярії міщанину глуховському Ивану Хмелнику, присланому з енералної войскової канцелярії по інструкції, какова дана и значковому полку Ніжинского товаришу Андреяну Потапенку по силі ея императорского величества указу сколко старого и нового города Чернігова и других в полку Черніговском иміючихся городов подчинено, а сколко и який город не подчинен и зачем в том значит ниже 1737 году декабра д.

Город Чернігов

С получения ея императорского величества самодержици всероссийской и войскової енеральной канцелярії многократних указов присилаемых в полковую черниговскую канцелярию о подчинки в полку Черниговском городов и містечок город Чернігов старой вкруг, где в худом состоянії находилсѣ, дерном поправлен и укріплен как надлежало. Да на то же городі старом, где роскати иміються, там мости новие деревяние поділанни и совсім они роскати укріплены и пушки послі ея императорского величества указу в пристойних местах розставлены 3.

Город новий Чернігов весь округ полисадами оставлен и укріплен как надлежало.

Город Березное

3 (?) репорту березинского наказного сотника Артема Михайлова, присланого в полковую черниговскую канцелярию, явилось, что оной город совсім подчинен и полисадами кругом оставлен и укріплен и в пристойних местах пушки розставлены 2.

Город Мена.

В присланном в полковую черниговскую канцелярию репорті от сотника менского Ивана Сахновского показано, что оной де город Мена на трема уездными

сотнями Менскою, Синявскою и Киселювскою по частям смотра дворового числа розділеним начало было подчинятис. Сотня ж Менская часть свою половинную містечка полисадом докончует, а з Синявской сотні шістдесят сажен полисадом не докончено, да на той же части внутр містечка баркан банкетов башти и при ней вилазки караулні не зділанно. А з сотні Киселювской в части своїй опредѣленной ста осмидесят сажен полисадом не окончено да оной же части банкетов башти и вилазки не зділано за невисилкою тіх сотен от сотников лісу и людей и ежели б де лес и люде в работу скоро высланы были, то в мсц де ту подчинку города Мени можно окончить, в которой скорішой висилки людей и лесу к сотникам синявскому и киселювскому з полковой черниговской канцелярії ордери для подчинки укрѣпления скоріше города Мени посланы. В подтверждение многократних прежних ордеров в пристойних місцах розставлены пушок 2.

Горд Сосница.

В репорті, присланном в полковую Черниговскую канцелярию от Павла Ламиковского за сотника сосницкого правящаго, показано, что де оной город Сосница сотнями Сосницкою и Волинскою надлежаше дві части подчинены, а часть которая опредѣлена на сотню Понорницкую, то она не окончена сажен косих 308, для того что владілцы в сотні Понорницкой жителство иміючие, чинятся ослушными и як людей, так и дерева к городовому строению, по многократним по силі ея императорского величества указов к ним предложениям не присилают. Пушки ж дві в оном городі Сосници на подчиненних частях в пристойних местах по силі указу розставлено 2.

Город Седнев

По репорту от сотика наказного седневского Григория Давиденка, присланого в полковую Черниговскую канцелярию, явилось, что в оном Седневі старой город весь сотнею Седневскою оправлен и укрѣплен как надлежало.

Город новий Седнев опредѣленный для оправки сотнею Городницкою не оправлен и полисадами не оставлен, а именно обивателмы владіния его милости гпдна обозного енерального Якова Лизогуба саженой на 15, волости Буровской саженой на 60, пна Андрея Борковского владіния на 60, итого всего города нового Седнева не окончено саженой на 135, до которой подчинки города Седнева з означенних владіний надлежит палі и піщие люде токмо за упрямством по многим посланкам в вистаченню палей и людей не иміється и затем оной город не подчинен, пушок 2.

Город Любеч

В репорті сотника наказного любецкого Тихония Костантиевича написано, что оной город Любеч совсем подчинен и полисадами округ оставлен и укрѣплен как надлежало. Башти, которие надлежали до подчинки, подчинены ж и пушки в пристойних местах розставлены 2.

Иван Янушкевич.

Атаман Васил Медушевский.

Сочинил с присланных сотничих репортов полковой Черниговской канцелярії канцелярыст Киприан Константинович».

(ЦДІАК. – Ф. 51. – Оп. 3. – № 5894. – Арк. 4-5. – Оригінал).

№ 42

1774-1775 рр. – Відомість про кількість дворів у парафіях Конотопської протопопії (регест)

Наводиться таблиця, в котрій вказані населені пункти Конотопської протопопії, де є церкви. Вказується назва церкви, імена й прізвища священників, кількість дворів, сума податків, які вони (двори) сплачують. Говориться, що всього нараховується 42 парафії, при котрих у 1774 р. було 4079 дворів, в т. ч. 72 бездворних. Зокрема названо в Конотопі 3 храми (Свято-Георгієвський, Свято-Успенський, Різдво-Богородицький), в котрих священниками були відповідно оо. Пантелеймон Білопольський, Мойсей Парпура та Григорій Золотоверхий, Іван Костенецький та Федор Леонтович. Вказані ряд сіл, наприклад Гути (Свято-Микільська церква, о. Гарасим), Підлипне, Соснівка, Попівка (містечко!), Жолдаки. Названі деякі міста й села сучасної Чернігівської

області, в першу чергу Батурин (3 церкви: Свято-Покровська, Свято-Троїцька та Спаська, де служили відповідно оо. Григорій Джунковський, Іван Петровський, Василь Бікоровський), а на ці парафії припадало 264 двори. Названі й села: Митченки, Озаричі, Пальчики, Атюша, Обмачів, Красне, Тиниця.

(ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 1020. – № 4507. – Оригінал).

№ 43

1781, липня 5 (червня 24). – Опис Седнівського сотенного правління.

«Опись сотенного Седневского правления казенному строению и другим находящимся при оном строением, а какие именно значится ниже и на планах порознь означени 1781 году июня 24 д.

Казенное строение, состоящее сотні Седневской в містечку Седневі, в коем отправление діл сотенного седневского правления производится длиннику 7 саженой 1 аршин с половиною, поперечнику 2 сажні, один аршин с четвертью. Оное строение зділано з брусся соснового, сені с кругляка соснового в шулпах, а караульная изба против канцелярії чрез сіни с різаних пластин соснового дерева. Криша на оном строенні зділана з драні под желізної гвоздь, в канцелярії печь кахлевая белая, длини 3 аршина и 3 вершка, ширини 1 аршин с половиною, потолок в канцелярії и контори з дощок різаних сосновых гладкой, на трюмаках. Столов три, лавок 3 в канцелярії, в караульной избе лавок 2.

В оном строенні дверей пят, на желізних круччах и завісах, о котором строенні приложен при сем план. К перевозки способное.

При оном сотенном правленні амбар длини 2 сажні, 2 аршини с половиною, поперек 1 сажен, 2 аршина с половиною. Зділан з брусся соснового к перевозки способен. Криша обветшалая з драні и к перевозки неспособна, котрому план при сем приложен.

Сарай зділанной з брусся соснового в угол длини 7 саженой 1 аршин, ширини 2 сажни, 2 аршини с половиною, криша соломяная, ветхая. К перевозки способен. Которой на плані ниже означен.

Полковий асаул Семен Бакуринский».

(ЦДІАК. – Ф. 204 – Оп. 2. – № 224. – Арк. 109. – Оригінал).

Додатки:

№ 1

1660, травня 9 (квітня 29) – жовтня 23 (13). – Виписки історика А. Єршова з «турецьких справ» РГАДА.

«Виправа (з приводу присилки від Ю.Хмельницького турка Асана, якого посилав візир з «развратными» листами до Виговського) в Царгород товмача Кононова з грамотами до султана, зміст яких –жалоби на кримського хана.

Лист візира Юрась прислав до Москви з Карпом Трушенком 1660.IV.29; візир передав лист до Виговського з його посланцем, козаком Яремою Петрановським.

1660 (IV. 29 на Москві). Лист турецького візира до Івана Виговського. Московський переклад.

«Избранному вельможе в Ёсусове законе начальному в больших в Месіеве законе частью владетелю над назаряями власть имеющу в своей области казатскому гетману Ивану Выговскому дружелюбное достойное слово да благосчастному, величайшему, вельможному, сильному мусюльманскому нашему государю его величеству к высокому его порогу писаное твое холопство до сего, друга твоего, дойде. И мы велели письмо перевести и до великого государя своего донесли и ему ведомо, а что недруг ваш, Москва, пришед на вас, шкоту учинил. И тебе б, принявся за чесную полу благочасного и вельможного государя нашего его величества, стоять в холопстве крепко и неотступно, и так будет другу вашему другом, а недругу вашему недругом, и во всем твое прошение будет исполнено. И благодатному и благосчастному крымскому царю о том повеленье послать указано помочь тебе учинить. И тебе б не унывать промышлять мужественно, а одному б в холопстве быть неотступно тебе.

А сей ваш друг о всех ваших делех радеет и желанье ваше будет исполнено, а от крымского царя вам помощь будет по вашему желанью и аж даст Бог недруги мечь себе приймут. Потом поздравленье».

1660. IV. 29 в Посольському приказі турок чауш Аслан, якого прислав Ю. Хмельницький, казав, що рік назад Выговський прислав до султана посланців, а з ними 100 козаків. Посланці були в Царгороді у султана. Султан послав з ними до Выговського свого посла «и с тем... послом Выговской прислал султану Петрановского до Дмитриева дни за 6 недель. И жил в Ядринеполе Петрановской месяца с 3. А у султана он не был, был у везиря, а ожидал де он, Петрановской, за собою много посла от Выговского и не дождался де везир Петрановского отпустил ево с листом к Выговскому и послал с ним их дву человек чеушей в провожатые с Петрановским, и велел им ехать до волоского порубежного города Хотуня. И товариш де ево, от того города покиня ево, поехал назад, а ево де Еремей Петрановской связав, взял с собою силою и привез ево к гетману, к Юрию Хмельницкому. А с чем де Выговского послы к султану и салтановы к Выговскому присыланы, того он не ведает, был в отсылке. А о чем де Петрановский от Выговского приезжал и про то де писано с Петрановским к Выговскому от везиря в грамоте, а он про то не ведает».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – №. 15545. – Арк. 11. – Копія 1926 р. (?) з справи без номера «турецьких справ» РГАДА).

№ 2

1726, червня 24 (13). – Ніжин. – Лист Яна Левицького, хорунжого полкового ніжинського до свого швагра Василя Василевича.

«Мсці пне Василий Василевич, мні же благонадежнійший приятелю и швагре. Лист писаний от в. м. м. пна през пна Василя Полуницкого прошлого мая при посилці сожителниці моей получилем, за которую дай Бже нам в. м. м. пну возблагодарити; по котором листі порозумівалось, же на мене скорбите, что и по сюю пору вам зол. 400 грошей не прислалем. Чого ради прошу в. мости пна, себе в том не алтеровати, понеже я и по сюю пору не имілем извістия, куда к вам писат, а тепер хочай и не поспішилем за своїм домашним нещастем. При сих виправах люб гроши, люб водки прислат, того ради нарочно имію свого чоловіка к осені з иншими людми з водкою в Астрахань отправить, при которой моей присилці будеш в. м. мс. пн. уконтентований. А тепер тих ради причин не моглем нічого до в. м. мс. пна отправить, же еден Бг тилко відает, что жена моя от того самого времени як я с походу возвратился и по сюю пору едва у живих обрїтается, которую дай Бже сподобитис в. м. мс. пну здоровую видіти. А тепер при сей оказії прошу благоприяно принять стоянец водки добро цитваровой за печатью моею и закуски. Которие прошу во здравіи кушать, а даст ли Бг при другой оказії можем нового що постаратис. Что предложивши, самого мя ласце полецивши, застаю в. м. мс. пну во всем зичливий приятел и слуга

Ян Левицкий, хорунжий полкови ніжинский.

З Ніжина июня 13 1726 року».

(ИМФЕ. – Ф. 3. – №. – Оригінал (?)).

№ 3

Кінець XIX ст. – Витяг з рукопису О. М. Лазаревського «Перечень гетманских универсалов».

«Р[у]к[о]п[и]сь Лаз[аревского] «Перечень гетм[анских] универсалов».

По листу полковничему Скоропадский 11 июня 1715 г. ствердил ас[аулу] п[олк овому] старод[убскому] Семену Березовскому в зуполное владение респектом его услуг, село Ведмідь; да листах, к наказ[ному] полк[овнику] старод[убовскому] писанном 17. V. 1721 г. ему, асаулу, до повороту его с Ладожск[ого] походу, велел отдать в послушание впредь до указу гетманского, село ратушное Платково. Гетм[ан] Скоропадский унив[ерсалом] 2.IX. 1708 г. писарю сотенному новгородскому Семену Березовскому за труды и услуги его надал во владение хуторец Горбачевку с людьми,

там осадженими, до ласки войскової. 14.VII.1730 г. Апостол, двумя універсалами три села и два хут[ора] Горбовеский и Шаховский в сотне Новгор[одской] респектом + асаула Березовского служб[ных], ствердил во владение жене его Агафии Березовской с детьми.

3.VI. 761 г., бунч[уковый] тов[ариш] Степан Семенович Березовский записал жене своей Марфе Ивановне Лашкевичевой «за малженское ко мні почтение и верную любовь, а особливо, что я женат на ней, Марфе Лашкевичевой, чему уже будет пятнадцатый год, за нею, женою моею, взял з дома отца еи внесених как денег сребра, клейнот, фант, хлеба и лошадей разными часи боліе пяти тысяч рублей денег, с коих почти все на господарство свое издержал» – с. Медведь с млинами, винним заводом и проч.(?); слоб. Веркиовку с млином и винничним заводом; дер. Кибирщиною с мельницею и винним заводом; в с. Лозокаті (?) купленные отцом и мною грунты; в Стародубе жилий мой отческий и другой шинковий напротив того на Красной улице состоящие двори и третий против Кривой брами мною самим з нею, женою моею, набытий Плешковский двор; д. Плачково с Білогощанским хутором и мельницею и винн[им] заводом и движимость; дочери Варваре, которой не оттепер уже по волі Божеской обритається здоровям своим несостоятелна – в городе Стародуби три дворы: Лугининский, Крашениновский и третий на Красной улице против двора Ладюхиного; при оном же городе на реке Бабинці Коростелиовскую о двох колах мельницу, имеющий (коло города Стародуба сінокосния грунты и другую мельницу теж недалеча Стародуба Горословскую на реце Воблі о двух же колах построенную, и особливо все Тарасовские пахотние и сінокосние грунты и огороди с живущими на них всеми мужиками, ей ж дочери отцовские грунты, которыми умершаго брата моего Василия Дария Мовчановна владіет по удівству: в Новгородку двором с коморами и дер. Киреевку, а особливо нікоторими Тарасовскими грунтами» (Р[умянцевская] оп[ись], п[олк] Старод[убовский], с. Новом., ч. 122).

5. VII. 1747 г. козак сотні Новомиской Степан Препаровский продал б[унчуково му] тов[аришу] Василию Березовскому одну полосу Кононлиского грунту отческого на врочищи Вешнецком, которая от полской границы от полосы Юрковой и от грунту Медведовского по рубежам и в гамонищам (?) як в себі иміючи, а другую полосу продал з отческого что в конци гребли Кибирский прозиваемого Бусновского грунту за 200 рублей.

(Р[умянцевская] оп[ись], п[олк] Стар[одубский], т. 122)

2.V.1751 г. значн[ый] тов[ариш] Леонтий Иосифович Озерский продал б[унчуковому] тов[аришу] его милость п. Стефану Семеновичу Березовскому млин и грунты Лозаковские и Кибирские за 100 руб. (ibid).

20 авг[уста] 1731 г. Федор Пригара продал ей милости пані Агафии Ивановне Березовской млин свой отческий своим коштом построенный з кгрунтом пахотним и сінокосним також де и з двором, для того построенним, – за певную сумму, т.е. личбы литовской монети доброй золотих 600 – в кгрунті Медведовском урочищи Старого селища. У Федора Пригары брат стричний Андрей Пригара».

(IP. – НБУВ. – Ф. II. – № 18085. – Копія)

В публикации представлены документы гетманов I. Брюховецкого, I. Скоропадского и других старшин.

Ключевые слова: универсал, лист, гетман, монастырь.

In publications presented documents of I.Samojlovych, I. Skopadsl and pette officers.

Keywords: universal, sheet, hetman, monastery.

Володимир Дятлов

ПОДІЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1708 РОКУ НА СТОРІНКАХ ВІДЕНСЬКОЇ ГАЗЕТИ «МЕРКУРІЙ»

Газета «Пост-тегліхе Меркуріус», заснована 1703 року відповідно до привілеїв імператора Священної Римської імперії, доволі швидко заслужила у Європі славу «піонера якісної преси». Вона, як і ще один офіційний орган австрійської корони того часу газета «Віденський діаріум», на своїх сторінках намагалась оперативно висвітлювати найважливіші події, що відбувались в імперії і за її межами. Газета мала красномовний підзаголовок, який декларував її інформаційну стратегію – давати «щоденні поштові реляції про найважливіші події, що відбулися в Європі», а також відповідні відгуки і політичні коментарі.

Претензії газети на висвітлення й осягнення хроніки подій у масштабах Європи помітно вирізняли її серед інших видань того часу й обумовлювали специфіку інформації. Кореспондентські пункти мали не лише збирати інформацію й перевіряти її, а й в лаконічній формі визначати найважливіші події, що мали загальноєвропейське значення.

Структура інформації і повідомлень формувалась з урахуванням політичних інтересів австрійського двору. У «Меркурій», як і в інших австрійських виданнях того часу, друкувались матеріали, що надходили з кореспондентських пунктів країн, що тією чи іншою мірою перебували в полі зору віденського двору. Рубрики газет були досить стандартними й містили інформацію, що надходила із Франції, Нідерландів, Іспанії, Португалії, Англії, Пруссії. Інформація із країн Східної Європи, задіяних у Північній війні, надходила головним чином через кореспондентські пункти із Польщі. Відповідно матеріали публікувались під рубрикою «Із Польщі» з вказівкою на дату. Газета уважно стежила за тим, що відбувалось на теренах України в період Північної війни. Публікації дають можливість отримати відомості про перебіг подій і, що не менш важливо, визначити їхнє значення у загальноєвропейському масштабі.

Меркурій. 27 жовтня, 1708.

Іванович, від 17 жовтня. 9 жовтня по той бік річки Сожмишен 5 шведських полків, 4 з яких з відбіркою піхотою, та один полк кірасирів під командуванням генерала Розе, з одного боку, і 8 батальйонів разом з трьома ескадронами московитів під командуванням князя Голіцина, з іншого, влаштували не одну акцію в різних місцевостях, особливо під командуванням самого московитського царя; оскільки він не міг похвалитися хоробрістю своїх людей, то він найбільш милостиво поставився до князя Голіцина. Навіть шведи мали можливість переконатися, що вони не побачили героїзму у тих московитах, яких вони зустрічали до цього. Цар не лише цього разу, а [ще раніше], 15 серпня під Виборгом здійснив вдалу акцію проти шведів, внаслідок якої його армія, як і всі московитські міста, відчули доволі дружнє ставлення, оскільки він розбив наголову не лише донських заколотників, а й астраханських татар, і захопив їхні території; до цього слід додати, що об'єднаний англійський, голландський і гамбурзький торговий флот у понад 150 парусів, повністю завантажений, щасливо

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

прибув до Архангельська. Мазепа, який має при собі московитську інфантерією і 6000 кавалерії, понад 40000 чоловік, отримав чіткий наказ від царя постійно захищати не лише Київщину, а й усю Україну від шведського наступу і не допустити шведського правління. Армія Корони знаходиться поки що біля Туропіна, однак готова до походу до литовського Сапіги, який зі своїми [військами] ще перебуває навколо Оппатова, готується до нападу, щоб здобути там квартири.

Меркурій. 31 жовтня, 1708.

Із Польщі. Іванович, 20 жовтня. З Вільди 7-го [жовтня] написали про те, що король шведів зі своєю армією повернув від тамтешніх московитських кордонів назад до Крижева в напрямку до України, і перебуває біля московитських кордонів; за Смоленськом московитами все спалено; вони дали також наказ Мазепі, щоб він не дав шведам можливості перемогти, і для того, щоб вони не могли розраховувати на квартири в Україні, то при їхньому вторгненні спалити Чернігів і Київ. Нещодавно 800 московитів, крім них, ще 3000 напали на Полоцьк, там вони вщент зруйнували навколо всі землі і своїми вилазками постійно не дають спокою. Генерал Левенгаупт 29 вересня зі своїм корпусом перебував у Шклові і 2-го з інфантерією переправився через Дніпро, а кавалерія всю ніч перед цим дефілювала з тим, щоб ті могли непомітно і щільно пройти, оскільки в декількох милях московитський генерал Бауер постійно не давав їм спокою й то там, то там влаштовував напади на них. З Данцига 17-го [жовтня] стало відомо, що розташовані там шведи 14-го [жовтня] вирушили, щоб розпочати похід. Їхні старші офіцери, такі, як генерал-майор Крассов, полковник Мюллер і полковник Маршал склали присягу на вірність королю Станіславу.

Меркурій. 7 листопада, 1708.

Гіцишов, 22 жовтня. Про литовську пошту не було чути вже чверть року, так що ніяких листів ні туди, ні звідси не надходило, відтак, не можна було нічого дізнатися, що відбувається в цій місцевості; тепер стало відомо, що одного експедитора від московитської армії було направлено до великого коронного гетьмана Синявського; про те, що відбулося далі в ці дні, він повідомив таке: король шведів, коли він здійснив акцію, про яку повідомлялось нещодавно, в ході якої, коли він сам зі своїми 5 полками і 8 батальйонам і 3 ескадронами пройшов мимо московитів, він одразу ж зі всією армією став на півмилі від них, відійшов від московитів, однак вони йому зруйнували міст через річку Біла Пятна, внаслідок чого інфантерія настільки відстала, що вони не могли наблизитись, внаслідок чого 5 шведських полків було повністю порубано; мости було швидко налагоджено й вся шведська армія підійшла туди, однак московити знову повернулись до свого табору, звідти московитська армія вишукувалась в одну лінію на три милі, а шведська армія з боєм вичікувала, коли ж шведська армія стала переправлятися через річку Біла Пятна; генерал Бауер з 11 полками драгунів і 8000 козаків і калмиків перебували на постах і швидко атакували в спину генерал-майор Мікоша з 4000 драгунів, після цього шведський авангард 9-го і впродовж 9-го жовтня підійшов впритул [до них], ті також (два полки драгунів Вурденфельда і Зайфендайля) рішуче напали і завдали доволі значної шкоди, так що першим п'ятий, а за ним третій ескадрони залишились на полі битви, а решта розсіялась. Відтепер король шведів виглядає так, що він при всьому сильному спротиву не може залишити всю армію на квартирах, оскільки московити спалили навколо всі млини, так що шведи змушені наполовину молоти ручними млинами своє зерно, від цього та від нестачі худоби вони змушені відчувати нестачу [продовольства], а відтак приречені на голодну смерть, від чого багато поважних шведських офіцерів утікають звідси.

Меркурій. 10 листопада, 1708.

Іванович, 31 жовтня. Те, що було написано раніше про генерала Бауера і Мікоша із московитського польового табору, як і те, що 2 полки шведського авангарду при селі Біла атаковано і більшість їх знищено, все це підтверджено із табору Короги від 16-го [жовтня] з додатком про те, що козаки і калмики напали на шведські фланги, так що там ще 1200 чоловік поклали голови і взяли в полон цілу роту на чолі з гауптманом.

Після цієї вищезгаданої акції король шведів особисто відібрав по 30 чоловік від кожного з 20-ти полків і разом з частиною піхоти та дивізіоном генерала Майерсфельда взяв командування авангардом і рушив у похід на містечко Мігневич, яке розташоване лише в півмилі від табору, де також перебував московитський корпус; коли король прибув туди, то одразу ж з великою шаленістю напав на московитів, які на той час були вже в повній [бойовій] готовності; шведський ескадрон, яким командував сам король, двічі відступав з великими втратами, так що король шведів змушений був знову повернутися назад; після цього було повідомлено, що шведи залишили 200 драгунів з декількома комісарами, які за допомогою євреїв до цього забезпечували постачання їхньої армії, вони доставляли його сюди з різних місць. Коли московити отримали ці відомості, то вони одразу відправили 700 драгунів туди, які потім вночі без будь-якого приводу напали на Могильов і не тільки порубали 200 шведських драгунів, а й повбивали полонених комісарів, а також знищили шведські магазини, обоз і худобу. Шведські полонені одностайно стверджують, що вони страждають від великої нестачі провіанту і змушені їсти замість хліба зерно, зварене в котлах. Також деякі з них, що були командировані заготовляти фураж, попадали в більшості своїй до рук козаків та калмиків. Внаслідок цього розпочалися злидні і хвороби, так що шведські роти, які до цього виходили із Саксонії у складі понад 150 чоловік, сильно зменшилися до 60, 70, 80 чоловік; внаслідок багатьох причин чимало з них померло, частково від сильної заболоченості [місцевості], частково від нестачі продовольства.

Меркурій. 21 листопада, 1708.

Гіцишов, 7 листопада. У День Всіх святих у церкві Святого Бенно вперше відправлено Богу службу Св. Оттеса і проведено проповідь німецькою для тих не багатьох, які дотримуються у своєму житті правил німецької конгрегації, після цього була влаштована процесія при участі командора від цієї церкви до єзуїтів, а потім до місіонерів, після молитви у церкві Божої Матері у Нойштадті усе це завершилося при великій радості людей, і тільки після цього було завершено богослужіння Св. Оттеса. Все ж були скарги на те, що деякі варшавці швидко ревантувалися, скупили горілку і вино та вивезли горілку й вино в села, внаслідок чого багато [людей] отруїлося, а деякі за декілька годин пішли з життя. Між тим оголошено, що шведські комісари, які заготовляють провіант на цій території у здорових селах (деяких відправлено задалегідь), вже перебувають поблизу Варшави. Пошта сьогодні доставила багато відомостей про те, що Огинський з 60 польськими загонами виступив з Бобруцьким в напрямку Бреча на Буг до литовського командувача Сапіги з тим, щоб перешкодити йому похід на Лемберг; армія Корони також пішла назад до Кока для того, щоб контролювати Огинського. Решту відомостей підтверджено кур'єрами із станіславського табору, зокрема про те, що генерала Левенгаупта було оточено під Лісною московитами і повністю розбито так, що він тільки з невеликою часткою кавалерії, до того ж тяжко поранений, зміг врятувати [переправивши] через річку Сож решту своєї команди, однак понад 10000 інфантерії московитами було порубано, крім того, чудова артилерія і понад 1000 возів аmunіції, приблизно 1000 волів стали здобиччю, внаслідок чого вони, а особливо цар демонструють надзвичайну радість і намагаються перебільшувати кількість забитих набагато більше, ніж втратили шведи, однак вони мають перевагу над шведами, оскільки оволоділи полем [битви].

Меркурій. 24 листопада, 1708.

Іванович, 14 листопада. Від армії Корони надійшли достовірні відомості про те, що царем були направлені в якості кур'єрів три поважних генерали до різних дворів з реляцією з приводу переконливої перемоги 9-го листопада під Лісною над генералом Левенгауптом, про яку вже стало відомо багато інших [подробниць], зокрема те, що війська під командуванням князя Меншикова і генерала Гольца, царя московитів з 10-ма кращими полками кавалерії князя Голіцина разом з генералом Багером інфантерії калмиків і козаків, у той час, як генерал Левенгаупт мав 16000 бойових людей, напали з усіх боків з великою лютістю, так що після кривавої битви загинуло 10000 чоловік кавалерії та ще безліч було небезпечно поранено, під багатьма

з них було вбито коней, чимало залишилось вбитими, внаслідок чого шведи, понад 12000 чоловік (серед них також Штакельберг поряд з іншими, які перед цим стали полковниками), залишились на полі бою, а 2700 чоловік взято в полон. Також московити оволоділи 8000 діжками, пакунками з амуніцією, яка призначалась шведській армії, навантажили усе це на великі вози, запряжені по шість коней, у тому числі захопили 47 знамен, 11 штандартів і 16 штук трофеїв; так що цар під враженням того, що на півночі до цього не було отримано переконливих перемог, замовив у всіх місцевостях Божу службу з великою урочистістю, оскільки він в цій [битві] втратив мало війська, було вбито менше ніж 3700 і дещо більше поранено. Командувачу Сянявському цар відправив золота з великою кількістю срібла для виплати коронній армії в Лемберзі. Від Замора надійшли достовірні відомості, що король Станіслав вже готовий вирушити до Брела, оскільки козаки під командуванням Мазепи також отримали наказ для наступу.

Меркурій. 28 листопада, 1708.

Гіцишов, 14 листопада. Провіант від міста Данціг на суму 1000 димпфен зібрано до купи і конвертовано [у гроші], які розподілено серед армії. Декілька тижнів до цього у Любліні у багатьох місцевостях має місце епідемія, яка нагадує справжню чуму, що розповсюджується між містами, внаслідок чого чимало людей померло і викликало паніку серед населення. Не знаючи, яким чином можна захистити себе, багато хто заразився чумою через долоні, цей [жах] неможливо описати, так що пошта з надійними відомостями надходить лише до Ползице, що у трьох милях від міста. В Ярославлі дуже налякані тим, що ця зараза наблизилась вже на милю до міста. Левенгауптська поразка ще раз підтверджена із різних місць, і коли король шведів отримав звідти достовірні відомості від кур'єра, він одразу відступив на 7 миль від Стародуба на Боцрипове, де він, однак, був цілком оточений московитами. Генерал Шереметьєв з усією інфантерією перебуває лише у півмилі від нього, генерал Гольц з кавалерією підійшов впритул на милю, однак гетьман Мазепа з 20000 козаків і московитських драгунів став позаду, внаслідок чого шведи були позбавлені будь-яких виступів або просування, крім того, їхня армія потерпає від голоду, офіцери і рядові часто переходять до московитів, у результаті чого цар хотів створити окремий полк із дезертирів; королю шведів просування дається тяжко, оскільки московити вирубали ліси на 10 миль шляху, а по дорозі зустрічалось багато болотних місць, відтак московити знесилювали шведів частково через голод, частково через збройні напади; надійшли листи з Вільди від 4-го цього [місяця] з повідомленнями про те, що король шведів зі своєю армією вже підійшов до України і зайняв місто з назвою Млин або Мюлен, яке після спротиву було захоплено і всіх людей, що там знаходилися, було порубано. Московити вже збираються знову до Дніпра збоку Тюкозина і Красніка, внаслідок чого у Мінську і Вільді паніка.

Меркурій. 8 грудня, 1708.

Іванович, 28 листопада. Із Конеполе 22 цього місяця отримали достовірні відомості про те, що воєвода Київський разом зі Шмігельським 21 числа з великим корпусом підійшли до Ленце і спробували несподівано напасти на Рибинського, однак вони мали провести передислокацією битви; Шмігельський командував лівим, а воєвода Київський з кіннотою правим флангом, як тільки дійшло до битви, то Шмігельський атакував правий фланг Рибинського, який стримав того вогнем і також дуже сильно обстріляв його з іншого боку, а воєвода Київський наступав на лівий фланг Рибинського, хоча вони задіяли ті загоны, що були у резерві, приховані під містом Ленце за інфантерією, тим не менше лівий фланг Рибинського чинив сильний опір правому флангу Київського, деякі ескадрони якого також зіткнулися з прихованими польськими загонами і ті сильно обстріляли Київського, так що ті повністю залишили повні вози амуніції, чотири з половиною плацдарми, багато полонених змушені були залишити, яких драгуни зі шпагами в руках переслідували півмилі і багатьох з них настигали і рубали. Серед полонених перебувають полковник Бранд, полковник Шмац, коронний камергер підполковник Доннерфельд, генерал-

ад'ютант Кіовського, швед від народження полковник Вілліцинський і багато інших офіцерів. Пан Рибинський особисто на коні у супроводі команди з 7 штандартами, старости Накільський, Домський в погоні ще багатьох взяли в полон. Власні втрати Кіовського точно не можна встановити, більшість попали до лісу та боліт, багато з яких було вбито, Шмігельський, тяжко поранений, змушений був сам допитувати полонених; із 82 литовських загонів, які Кіовський тримав біля себе, мало хто повернувся. Левенгауптська поразка, за відомостями із Вільди, збільшилась до 14000 чоловік, і московити потяглися вже до Волині і Бобра [Бобруйська], місцевості яких вони вщент зруйнували. В Курляндії, де вже знаходяться московити, всі перебувають у великій турботі, оскільки вони залишилися стояти біля Драгена. Вже надійшли Листи із Лемберга до Великого коронного гетьмана Синявського для того, щоб врегулювати [питання] про зимові квартири.

Меркурій. 12 грудня, 1708.

Гіцишов, 28 листопада. У ці дні надійшли сумні повідомлення про те, що по той бік Вісли 19-го в той день була сильна буря, до 30 сіл згоріло дотла від пожеж, внаслідок такого нещастя частина господарів [залишилась без даху], однак ще більше з них постраждали від буревію. У Варшаві за сильних морозів лютує чума, ті, що перенесли чуму, вмирають рідко, крім тих, які перебувають на свіжому повітрі, а потім торкаються залишених у будинках речей, що за декілька днів до цього повиносили, до того ж змушені були вивести на тривалий час худобу, так що її залишилось чимало без догляду, у передмістях багато хто мешкає поряд з чужими людьми, які прибули сюди із заражених територій заради спасіння, [люди] змушені вживати їжу, що купують її у селян, з великою обережністю, оскільки ті привозять її із заражених територій, крім того, часто здорові місцевості через отримане золото або заставу заражаються, так що зерно у багатьох місцевостях є зараженим; багато полів пошкоджено і не засіяно. Крім того, підтверджено, що Кіовського і Шмігельського було наголову розбито Рибинським і йому досталися в якості трофеїв багато возів з кінями на чотирьох з половиною плацдармах. Армія Корони вже розташувалася табором, і вони мають перемістити кантони, а від командувача Синявського маємо надійні відомості із Лемберга про те, що московити після левенгауптської поразки у захоплених возах здобули багаті трофеї, багато нової амуніції, в яку одягли шість сильних московитських полків, також вони заволоділи коштовною польовою аптекою з усіма медикаментами в повному комплекті. Від шведської армії не надходить ніяких повідомлень, оскільки московити вже надійно перекрили [дороги] в Литві і Ліфляндії, а в Литві шведські укріплення зруйновані.

Меркурій. 15 грудня, 1708.

Лемберг, 28 листопада. Декілька днів поспіль коронний гетьман очікував свою дружину з її двором (після цього він має поставити армію Корони на зимові квартири), щоб провести зиму разом. Говорять, що як тільки армія Корони стане на зимові квартири, то головне має відбуватися в кантонах. Пан Шмігельський, каштелян Кіовський, які певний час були під арештом у шведів у Колмарі, щасливо повернулися з полону. У цій кампанії ми не очікуємо ніякого наступу, однак командувач як розумний статист не тішиться почестями, а знаходить і стримує в армії Корони багато неспокійних умів. Із литовського Брела отримали відомості, що король Станіслав 16-го прибув на постій далеко від названої місцевості, звідки він визначиться, однак ще не відомо, що буде здійснено далі, чи має він рушити своїм маршем на Росію, має перешкодити коронній армії чи ні.

Меркурій. 22 грудня, 1708.

Між тим постійний московитський резидент при великому коронному гетьмані отримав від царського двору відомості, що король шведів зі своєю армією почав окопуватися між Стародубом і Черніговом і сам перебуває у скрутному становищі, оскільки своєчасно і не зовсім вдало відкрилася серйозна таємна змова з козацьким гетьманом Мазепою, тоді, коли Мазепа захотів з усім військом перейти на бік короля

шведів, однак козаки відмовилися від цього, а полковники більшою мірою відходили і залишилися у штаб-квартирі Його Царської величності, так що він зміг привести до шведів лише 1000 чоловік, після цього козаки провели нові вибори і обрали своїм гетьманом Скоропадського; згаданий московитський резидент також повідомив, що московитський адмірал і комендант Нарви пан Апраксін повністю розбив шведського генерала Любеккера з командою у 12000 чоловік у Фінляндії; 1394 взято у полон, більшість врятувалися на флоті, а решта ретировалися у ліси, так що московитам дістався увесь обоз з їхнім плацдармом і військова амуніція.

Меркурій. 29 грудня, 1708.

Іванович, 19 грудня. Про нещодавно вікторію між Петербургом і Нарвою московитів над шведським генералом паном Любеккером підтвердилося з інших джерел те, що генерал Любеккер з 12000 чоловік не тільки московитів, а й їхні землі спробував знищити, однак сталося так, що підготований пас для наступу московитами під командуванням адмірала Апраксіна вже був захоплений, тому була проведена втеча (більшість не могли потрапити на колишню дорогу) до берега моря, а там кур'єр шведського адмірала Соні, що зі своїм флотом стояв на якорі, надіслав прохання, щоб він міг проти них виступити, однак його солдати сіли на кораблі, більшість з них не могли (цього зробити), на тих московитів напали, внаслідок чого він 6000 кавалерії дав наказ, щоб вони вбили своїх коней і посідали на кораблі, що були біля берега; коли б це було насправді захоплено адміралом, він одразу з натиском шведів, що розпочали атаку, так що після жорстокої битви перемогли, а багатьох вбивали при втечі, так що ті, що на флоті рятувалися, решта заховалася у найближчих лісах, частина яких там була порубана; кількість вбитих достеменно ще не відома, серед них багато поважних офіцерів 1394, і московитам дістався повністю шведський табір.

Про перехід Мазепи до короля шведів підтвердилося між іншим те, що після того, як він зі своїм корпусом переправився через річку Десна, він одразу мав вступити у битву і пристати до шведської армії, однак, коли він підійшов вже впритул, то він переконував своїх офіцерів перейти з ним до короля шведів, однак ті не виявили бажання, а полковники вважали себе обманутими й відмовилися перейти з ним з московитського табору, так що він з 1000 чоловік і трьома полковниками, яких він силоміць примусив, прибули до шведського табору. Третього дня потому князь Меншиков захопив штурмом місто Батурин, де знаходилося 6000 мазепинських прибічників і перебив там усіх скопом, при цьому цар прислав йому підкріплення у 20000 чоловік й прославив його вікторію.

Переклад зроблено: Der Post-tägliche Mercurius. 1708.

Der Post-tägliche Mercurius oder ein gantz besondere Post-tägliche Relation, von den wichtigsten in Europa vorgegangenen Novellen, mit couriosen Raisonemens und politischen Reflexionen untermenget

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477) «1657-1868»

Олександр Пилипенко

ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО БРАТСТВА У XVII-XIX ст.

Наукова стаття присвячена торговельно-економічній діяльності Ніжинського грецького братства. Вивчено основні напрямки внутрішньої та зовнішньої торгівлі ніжинських греків, асортимент їхніх товарів. Досліджено правовий статус і привілеї грецьких купців на теренах України.

Ключові слова: Ніжин, грецьке братство, торгівля, економіка, діяльність.

На сучасному етапі розвитку української незалежної держави актуальним залишається завдання всебічного розвитку національних меншин в Україні. В цьому плані дуже корисним є історичний досвід розвитку релігійних і купецьких товариств. Дана тема привертала увагу багатьох вітчизняних дослідників. Серед них можна відзначити В. Томазова, І. Лильо, Н. Терентьєву, О. Морозова, Є. Чернухіна, К. Балабанова, С. Мазараті, О. Яся та інших.

Значне місце в житті українських греків займала зовнішня торгівля. Вона була невід'ємною складовою частиною їхньої торговельної діяльності, оскільки більшість з них їздила за кордон для поповнення своїх запасів товарів і одночасно проводила торгові операції. Багато греків підтримували зв'язки зі своїми родичами на колишній батьківщині. Тому протягом багатьох десятиліть торгові контакти між Україною і Грецією були постійними. Найвні архівні документи свідчать про напрями і регіони торгівлі українських греків. Перш за все слід виділити країни Балканського півострова і Близького Сходу. Ніжинські грецькі купці їздили найчастіше до Греції, Македонії, Болгарії, Туреччини, Сирії, Ірану, країн Магрибу. Наприклад, ніжинський грек Трандафіль Іванов возив хутрянні товари до Туреччини, а звідти привозив в Україну кумачі. Інший купець з Ніжина Афанасій Іванович Артинов відпускав до Царграда та інших міст Турецької імперії «м'якотні» товари: хутра, тканини тощо, а звідти возив до Росії в 1769 та інших роках турецькі тканини.

Серед міст, до яких завітали греки у південному від України напрямку, в джерелах найчастіше згадуються наступні: Царград, Стамбул (Константинополь), Яніна, Арта, Салоніки, Андріанополь, Софія, Плевна, Филиппополь, Ларса, Кастр та інші. Вивозили з України в усі часи різноманітні товари. Переважали серед них: хутра різних тварин (лисиць, ведмедів, горностаїв, бобрів, росомах, овець), українське полотно і російські тканини, зерно, залізо та залізні вироби, ремісничий реманент і т. п. Прикладом такої торгівлі може прислужитись грек Дементій Дмитрович Касторійно, який постійно вів торгівлю російськими хутрами в Царграді [1]. Манто Димов все своє життя займався продажем у турецьких і грецьких містах хутра та виробів з нього [2].

Іншим напрямком торгівлі грецьких купців з Ніжина були країни Європи і Росія.

© Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій.

Це був західний напрямок зовнішньої торгівлі українських купців. Вони переважно їздили зі своїми товарами до Польщі, Угорщини, Румунії (Валахії) [3]. Найчастіше згадуються в джерелах такі європейські міста, де торгували українські греки: Царград, Бреславль, Гданськ, Лейпциг, Венеція, Відень, Броди, Берлін, Яси, Бухарест, Пешт, Амстердам, Париж, Лондон, Москва, Санкт-Петербург. Більше всього тут торгували купці різними сукнами, хутрами, галантереєю, дерев'яним маслом, ціпками, капелюхами, гудзиками, нитками, фарбою, одягом, ремісничими виробами та іншим. Так, грек Дмитро Кирилов у 1746 р. їздив до Відня для продажу свого товару і закупівлі кіс [4].

Ніжинський грек Дмитро Анастасійович Мелас у своєму листі до Авраама Переця повідомляв, що в Амстердамі його бавовняний папір піднявся в ціні від 62 до 76 і 80 талерів і в найближчий час буде проданий, так само як «юфть і кабардинська збруя» [5]. У листопаді 1810 р. Д. Мелас просив у листі свого племінника Пасхалія, який перебував у Бреславлі, продати надісланий йому товар, а якщо не вдасться весь реалізувати, відправити рештки до Парижа або Відня. Купець Дмитро Мелас закупував та реалізовував за допомогою своїх помічників у 1809 р. товари в Санкт-Петербурзі, Москві, Амстердамі, Бреславлі, Тресті та інших містах, на Макарівському та Саратовському ярмарках [6]. Таких купців було в Ніжині чимало.

Активну участь ніжинські греки брали у торгівлі з сусідніми країнами. Вони часто їздили у Росію: Москву, Петербург, Брянськ, Калугу, Володимир, Твер, Урал, Сибір. Один грек у 1810 р. продав на Макарівському ярмарку товари на суму 30000 крб і на отримані кошти придбав різні речі для продажу [7]. 21 вересня 1809 р. ніжинський грек Дмитров послав до Петербурга свого підрядника Леонтія Колобова з візниками, які везли полотно, діжку сиру і клей загальною вагою 114 пудів і 34 фути [8].

З Італії привозили до Росії та України шовк і продавали його по вигідних цінах: за гарний сорт отримували 850 крб за партію. З Трієсту доставляли масло. Варто зазначити, що основними його постачальниками в Україну та інші регіони були саме греки. Так, у листопаді 1809 р. в Москву була доставлена партія масла з Трієсту – 1 400 пудів по 33 карбованці за пуд [9]. Один прикажчик віз з Одеси до Петербурга 10 діжок одеського і 2 діжки трієстського масла для продажу [10].

Досить сталими були стосунки між купцями і російськими купцями з Сибіру. Це було взаємовигідне співробітництво. Греки переправляли зі Сходу в західні райони Росії масло, пшеницю, хутра, ліс та інші товари. Спочатку товар на возах переправляли до Уралу, потім на кораблях по Волзі та Дніпру транспортували в південні райони Росії, Білорусь, Литву, Крим, Яси та на північ. Наприклад, грек Андріанопуло повідомляв у своєму листі, що він придбав по вигідній ціні понад сто пудів тваринного масла і переправив його до Москви з метою продажу на ярмарку [11]. У грудні 1809 р. прикажчик Юсуп Бинович віз із Сибіру через Казань у Москву 1000 пуд. коров'ячого масла.

Грецькі купці подорожували далеко за межами країни. Вони вивозили за кордон різні товари, де обмінювали їх на інші необхідні їм, або розпродували їх. Після чого вони купляли інший товар, який потім везли в Україну, Росію та інші країни, де вигідно його продавали і мали з цього неабиякі прибутки. Зокрема, із Гданська везли різні тканини, з Кенігсберга – шовкові, бавовняні французькі й німецькі вироби, з Італії – переважно шовкові тканини, з Туреччини – шовк-сирець, кумачі, бавовну, перла, вино, прянощі, бакалію, з Угорщини через Польщу угорське, а з Молдавії і Валахії волоське біле і червоне вино, грецькі горіхи, чорнослив, виноград, фрукти, з Галичини – сіль, з Австрії – коси. У 1809 р. ніжинський грек Авраам Перець продав за дорученням російських купців в Амстердамі товари на суму 1800 голландських талерів [12].

Дмитро Гадело в Бродах продав тисячу пудів бразильського паперу, який у Москві продавався по ціні 50 крб, а в Амстердамі, Бреславлі і Берліні – по 60 крб. за пуд. З Петербурга в Броди відправляли юфту. З України в Данциг, Кенігсберг, Сілезію (Бреславль), Відень вивозили віск, червону юфту, в Туреччину – хутрянні вироби.

Слід зупинитися окремо і на економічній політиці уряду Російської імперії, тому що вона безпосередньо впливала на становище України та торгівлю іноземних купців. За часів гетьманування І. Мазепи економічний стан Козацької держави, незважаючи на намагання Петра I позбавити її незалежності, тримався на належному рівні. Гетьман надавав господарським справам велике значення: більшість його універсалів

стосувалися землеволодіння, сільського господарства, промисловості й торгівлі. В економіці Гетьманщини все більшого значення набувають різні ремесла.

У XVIII ст. Мазепа та Апостол намагалися в Києві поновити шовківництво. Але цією справою почав керувати російський уряд. Наприклад, 1724 р. наказом Сенату було дозволено двом грекам – Степану Михайлову та Івану Дересві заснувати шовковий завод. Доля його невідома. Року 1729 грек Юрій Леонт'єв отримав такий же дозвіл заснувати власний завод. Наприкінці XVIII ст. в українців залишалися деякі старі промисли, але російський уряд вживав заходів щодо їхнього обмеження. У цей час було намічено основну лінію перетворення України на колонію Росії. Уряд намагався оволодіти українською промисловістю, на українській сировині будувати російські державні підприємства, мануфактури, заводи під керівництвом своїх урядовців і використовуючи працю селян. Уперше з'являється нова форма експлуатації селян – «приписування», коли цілі села приписували до мануфактури і їхні мешканці відбували на ній панщину.

Очевидно, що торгівля з закордоном вимагала доброї організації та опіки з боку різних державних інституцій. Українські гетьмани І. Мазепа, Д. Апостол, І. Скоропадський усіляко сприяли цій торгівлі. Головним шляхом для зносин українських купців із Заходом, передусім Щецином, Гданськом, Королевцем, була Польська держава. Зацікавлений у розвитку власної торгівлі гетьманський уряд подбав в 1700 р. про докладний опис деяких з цих трактів, як, наприклад, з Чернігова і Стародуба до Королевця і Риги [13].

Мазепа з приводу купецьких скарг удався до посередництва боярина Головина і за його допомогою примусив польського коронного гетьмана Яблоновського видати 2.07.1700 р. універсал з забороною чинити в Польщі кривду українським купцям. Таким же універсалом гетьман запевнив купців, що вони можуть вільно приїздити до Польщі і безпечно продавати або провозити до інших країн свої товари. У 1719 р. І. Скоропадський, звертаючись до польського воєводи, просив захистити ніжинського купця Максима Тимофійовича від зайвих «претензій» Острозьких митників.

З часів Петра I Росія почала «інтервенцію» щодо української зовнішньої торгівлі: уряд навмисне не хотів надавати їй відповідної опіки. Справа в тому, що це йшло в розріз з політикою, яку Петро I почав проводити по відношенню до Гетьманщини після подій 1709 р. і яка була спрямована на те, щоб підірвати Україну не тільки як окрему політико-автономну одиницю, але й економічно-господарський осередок.

Перегляд цілого ряду заходів, проведених Петром I і його наступниками, не полишає жодних сумнівів щодо власне такої політики. Заходи звернені проти української торгівлі з забороною вивозити окремі товари попередніми шляхами до традиційних ринків збуту. Натомість наказувалося доставляти їх винятково до російських портів і заборонялось імпортувати до Гетьманщини деякі іноземні товари. Наприклад, в 1713 р. вийшов указ Петра I, згідно з ним було заборонено вивозити пеньку до Риги і наказувалося відправляти її до Архангельська. 6 квітня 1714 р. царським указом заборонено було з України вивозити за кордон поташ, бичу шкіру, віск, смолу, ікру, конопляну олію тощо. Реєстром заборонених для імпорту товарів 1717 і 1718 рр. «Комісією по комерції» остаточно припинено доставлення в Україну з інших країн золотих і срібних ниток, золотих матерій, шовкових тканин, німецької парчі, цукру, кошєнільової фарби, бархату, полотен, тютюну, бавовняних суконь. 2 грудня 1721 р. наказано возити товари в межах російської держави. Інструкцією 1723 р. не пропускали вузьких полотен і необроблену мідь. Нарешті в реєстр заборонених для вивезення за кордон товарів потрапили шкіра і деякі видів хутра [14].

Зрозуміло, що в таких умовах торгівля греків в Україні не могла розвиватись. Поступово важливі торгові центри, які існували тут сотні років, втрачають своє значення і переміщуються до Росії. Руйнівна діяльність Петра I та його наступників викликала цілу низку ускладнень в економічному житті України. Кінець же її самостійному економічному та політичному розвитку прийшов у період царювання Катерини II. За її наказом було скасовано гетьманське правління, а разом з ним і керуючі економікою країни органи. З цього часу економічним життям України керували російські ставленики і особисто російські монархи [15].

Але вони не турбувались про розвиток колоній і робили все для покращення власної економіки. Знищення залишків політичного ладу в Україні не призвело до кращих економічних і політичних порядків. Року 1754, за К. Розумовського, на російських кордонах скасовано мито, і українсько-російська торгівля вже не мала перешкод. Економічне життя України стало складовою частиною загальноросійського. Багато російських купців та промисловців переїхали на Південну Україну. Натомість українські греки емігрували до Росії.

Після Петра I російський уряд намагався декілька разів реформувати зовнішню торгівлю України, але з цих спроб нічого не вийшло. У 1780 р. цариця вирішила зайнятися покращенням торгівлі Росії з іншими країнами. З цією метою була створена при дворі комісія по комерції, яка почала збір даних у купців, які вели торгівлю з Туреччиною з метою її активізації. 12 березня 1780 р. ця комісія надіслала копію наказу цариці графу Румянцеву з проханням зробити довідку про умови торгівлі греків Ніжина в Туреччині і проінформувати, чи не мають вони яких потреб або перешкод у своїй діяльності.

Катерина II наказала усі зібрані відомості відправити Російському надзвичайному посланцю Стахієву і розглянути можливість торгового шляху по Чорному і Середземному морях. У квітні 1780 р. купецьке братство відправило в Малоросійську колегію відповідь, де купці висловлювали свої міркування. Так, зокрема, повідомлялось, що на той час більшість торговців везли свої легкі товари за браком у мореплаванні попутчиків суходільним шляхом через Польщу, Молдавію, Валахію в Росію. А з Царграда, Анатолії та інших областей везли важкі вантажі: вина, фрукти, бакалію, ладан та інше.

Цим шляхом греки їздили протягом багатьох десятиліть і, на їхню думку, залишити його та їздити водним шляхом було неможливо з таких міркувань. По-перше, тому що їздити з товарами значно простіше суходільним шляхом влітку і взимку, в той час як морем можна було їздити лише влітку. По-друге, грецьке купецтво з древніх часів кожні 3 роки укладало контракт з польською скарбовою конторою, за яким підприємці зобов'язувались сплачувати 3 червінці та їздити тільки цим шляхом. У тому разі, якщо греки оберуть інший шлях для своєї торгівлі, вони повинні будуть сплачувати податки різним орендарям, власникам, мостові і митні податки 8 коп. з карбованця за привезений товар. Що було зовсім не вигідно грекам.

По-третє, налагодити торгівлю морським шляхом, на думку грецьких комерсантів, можна було б у портах Білого моря в Греції в чорноморських портах, які б могли за європейським прикладом забезпечити мореплавання у зимовий час таким чином, щоб проїзд був безпечний і безперервний [16].

При цьому слід було зменшити розміри платежу в портах і внутрішні мита. Лише в такому випадку можна було розраховувати, що грецькі купці будуть використовувати чорноморські порти. Таким чином, ніжинські греки відмовились від запропонованого Катериною II проекту змін в організації торгівлі з Туреччиною і залишилися вірними своїм давнім традиціям в закордонній торгівлі.

Окрім адміністративного диктату та внутрішніх перешкод, грецьких купців у різних країнах підстерігала велика кількість несподіванок і небезпек. Це і крадіжки, напади бандитів і різних злодіїв, які були не проти пожитися багатим грецьким товаром, зловживання на митницях, хабарники в урядових інстанціях, різні перепони в добуванні транспорту, складні природні умови. Торгівля була нелегкою справою на той час. Вона вимагала чималих витрат: сплата податків державі, на митницях, за проїзд за кордон, витрати на транспорт і проживання, утримання прислуги. У багатьох містах греки платили вагове. Наприклад, для організації торгівлі в 1774-1775 рр. ніжинським купцем Антоном Юрійовичем Тухаєвим на різні потреби було витрачено 2 384 крб 65 коп. [17].

Окрім торгівлі, частина членів Ніжинського грецького братства займалася іншими видами діяльності: ремеслами, розписуванням ікон, фарбуванням полотен, писарством, землеробством. Серед ремесел, популярних серед них, можна виділити: золотарське, бламарницьке (обробка хутра та шкіри), ковальське, бондарське та інші.

Наприклад, грек Стоян Петров займався бламарницьким ремеслом і постійно жив у Ніжині. Афанасій Федорович Кара, живучи у місті з 1762 р., теж мав подібне заняття [18]. Іван Стоянов, Ніке Константинов та Іван Дмитрієв (волохи), болгарин Трифон

Іванов, Нако Божин, Андрій Іванов, Михайло Єрда, Юхим Васильєв, Дмитро Палтазів, Триандифіл Декалацо, Микола Христодулов обробляли хутра.

Михайло Павлович Семеній займався кравецьким ремеслом, Дмитро Харитонов шив національний одяг. Греки Статій Димов та Радул Константинов спеціалізувалися у фарбуванні різних полотен, тканин та шкір. Македонський болгарин Іван Федоров володів котлярським ремеслом і виготовляв дерев'яний посуд на продаж. Степан та Андрій Удришеві, Микола Стаматьєв займалися золотарським ремеслом, а Іван Цветков та Іван Ючко – промишляли випіканням плачинд, Дмитро Мавродієв займався іконописом [19].

Найзаможніші греки, накопивши гроші під час торгівлі, змогли дозволити собі відкрити невелику фабрику чи завод. Наприклад, Юрій Алеутєвич Артино з 1728 р. утримував у Ніжині кавовий завод. Ніжинський грек Іван Дмитрович Спиридонов протягом 40 років займався торгівлею, а згодом разом з синами Миколою та Іваном заснував у Ніжині сальний завод, на якому виготовляли свічки і мило відмінної якості. Також він разом з сином Дмитром побудував у селі Воробійово Шуйського уїзду Володимирської губернії ситцеву і плиточку фабрики. Понад це, у м. Ромни Спиридонов мав 4 торгові лавки, якими він завідував [20].

Були в грецькому братстві люди, які безпосередньо торгівлею не займалися, але мали до неї відношення. Це були посередники між купцями, які консульгували їх при написанні договорів. Наприклад, Павло Миколайович Мурганов допомагав купцям укладати угоди один з одним. Найбідніші греки, які не мали коштів для того, щоб почати свою власну справу, наймалися до купців на службу. Більшість з них була прикажчиками і допомагала купцям вести торгові справи.

Проведене дослідження економічної діяльності Ніжинського грецького братства дозволяє зробити певні висновки. Торгівля була основним видом діяльності українських греків. До братства належали купці різних категорій: одні з них постійно жили в Ніжині і вели там свою торгівлю, інші приїздили в Україну на певний час і займалися перевезенням і продажем товарів.

Грецькі купці вели внутрішню і зовнішню торгівлю і торгували своїми товарами як в Україні, так і за її межами. Асортимент і кількість товарів були різноманітними. Торгівля велася купцями як у власних торгових лавках, так і найманих. Частина торговців займалася перепродажем і перевезенням товарів. Частина членів братства освоїла ремісництво, різні промисли. Крупні купці постійно займалися торговими операціями на українських та російських ярмарках, які проходили щорічно в різних містах.

Ніжинські грецькі купці не були однакові за своїм соціальним станом. Окремі з них займалися крупними торговими операціями, привозили товари з різних країн світу, і їхній щорічний товарообіг вимірювався десятками тисяч карбованців. Від цієї торгівлі вони отримували високі прибутки. Це такі купці, як: Д. Мелас, А. Тухаєв, брати Зосими, Спіліоті та інші. Друга категорія купців була менш заможною і здійснювала торгові операції значно меншого масштабу. Останні вже їздили за товарами в окремі країни і займалися продажем одного або декількох видів товарів. Наприклад, були купці, які спеціалізувалися у торгівлі хутрами, тканинами чи бакалією. Їхній річний товарообіг вже вимірювався декількома тисячами карбованців на рік, і прибутки були набагато скромнішими. У процентному відношенні таких купців у Ніжинському грецькому братстві було понад 60%.

Нарешті третя категорія купців займалася продажем дріб'язкового товару. Ця торгівля приносила мінімальні прибутки і нею займалася лише незначна частина греків. Деякі торговці, накопичивши значний капітал, пробували свої сили в підприємстві: купували або будували власні майстерні, фабрики, заводи, як, наприклад, сім'я Спиридонових. Частина греків займалася ремісництвом, зокрема такими його видами, як ковальство, золотарство, кравецьке ремесло, бондарство, бламарництво тощо.

Умови торгівлі не завжди сприяли грекам. Політична ситуація в країні була найважливішим чинником, який впливав на її ефективність. У часи існування Гетьманщини місцева влада приділяла увагу торгівлі та усіляко сприяла цьому процесу. Гетьмани створили пільгові умови українським грекам в їхній діяльності, надавали їм матеріальну допомогу та захищали інтереси останніх в інших країнах світу.

Ситуація суттєво змінилася після скасування Гетьманщини і збільшення експансії

Росії в Україні. Московські правителі, починаючи з Петра I, поступово здійснили переорієнтацію української економіки на потреби імперії. Вони стимулювали насамперед російську торгівлю. Було заборонено вивезення товарів старими шляхами. Крім того, впроваджено ряд нових податків, обмежень щодо товарів, які регламентували торгівлю українських купців. У таких умовах економіка України та її торгівля не могли розвиватися успішно і поступово занепадають. Важливі торгові центри України, такі як Київ, Ніжин, Стародуб, Чернігів та інші, занепадають.

У цілому Ніжинське грецьке братство відіграло специфічну роль у розвитку торгівлі в Україні. Вона полягає в тому, що під час становлення української економіки торгова діяльність греків сприяла насиченню місцевого ринку відсутніми товарами. По-друге, цей вплив позначився розширенням ринку для українських купців. Греки відкривали для них нові торгові шляхи в країнах Балканського світу і Близького Сходу.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 101 Фонд Ніжинського грецького братства і магістрату. – Оп. 2. – Спр. 106. – Арк. 166.
2. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 3363. – Арк. 1.
3. Терентьєва Н. Греки в Україні: історія та сучасність. – Ч. 1 / Терентьєва Н., Балабанов К. – К.: «Аквілон-плюс», 2008. – 350 с.
4. ЦДІАУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1516. – Арк. 1.
5. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 102. – Арк. 1.
6. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 193.
7. Там само. – Арк. 194.
8. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 1.
9. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 119. – Арк. 1.
10. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 3.
11. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 102. – Арк. 1.
12. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 2. – Спр. 115. – Арк. 1.
13. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр. / І. Джиджора. – Львів: НТШ, 1909. – С. 32-33.
14. Там само. – С. 42.
15. Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II / А. И. Маркевич. – Одесса: Тип. В. В. Кирхера, 1883. – С. 3.
16. ДАЧО. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 2.
17. ДАЧО 101. – Оп. 1. – Спр. 2343. – Арк. 11.
18. Пилипенко О.Є. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства у 50-х роках XVII ст. – наприкінці 60-х років XIX ст. Дисертація кандидата іст. наук. 07.00.01 – історія України. – К.: КНУ, 1996. – С. 86 (202 с.)
19. Там само. – С. 87.
20. Там само. – С. 88.

Научная статья посвящена торгово-экономической деятельности Нежинского греческого братства. Изучено основные направления внутренней и внешней торговли нежинских греков, ассортимент вывозимых товаров. Исследованы правовой статус и привилегии греческих купцов на территории Украины.

Ключевые слова: Нежин, греческое братство, торговля, экономика, деятельность

Alexander Pylypenko

TRADE AND ECONOMIC ACTIVITY OF NIZHIN GREEK BROTHERHOOD IN THE XVII-XIX CENTURIES

Abstract. *The scientific article is devoted to trade and economic activity of the Nizhyn Greek brotherhood. The main directions of domestic and foreign trade of the Nizhyn Greeks, assortment of winter goods are studied. The legal status and privileges of the Greek merchants in the territory of Ukraine are investigated.*

Key words: *Nezhin, greek brotherhood, trade, economics, activity*

Володимир Половець

ГОРЛЕНКО ДМИТРО ЛАЗАРОВИЧ (1660 – 1731)

У статті мова йде про одну з визначних постатей Чернігівщини, державного діяча Гетьманської епохи, полковника Прилуцького полку, наказного гетьмана козацького війська у Північній війні (1705), найближчого соратника Івана Мазепи.

Ключові слова: *Полтавська битва, Бендери, Конституція П. Орлика, Прутський мир, Москва, Густинський монастир, заповіт.*

Дмитро Лазарович Горленко – український державний діяч Гетьманської епохи. Полковник Прилуцького полку (1692–1708). Наказний гетьман козацького війська Північної війни (1705). Один з найближчих соратників гетьмана Івана Мазепи.

Народився Д. Горленко в сім'ї прилуцького полковника Лазара Горленка, який упродовж двадцяти років обіймав цю посаду. Життєвий шлях батька визначив долю найменшого з чотирьох синів – Дмитра. Лазар Андрійович був сподвижником Богдана Хмельницького, учасником Переяславської ради, служив при І. Самойловичі та І. Брюховецькому. Грамотою царя Олексія Михайловича йому в 1666 р. було надано дворянство і даровано вотчину – селом Ольшани в 50 дворів. Загинув він під час Кримського походу в 1687 р. (З, с. 385).

І. Мазепа з прихильністю ставився до Д. Горленка, який був одружений на племінниці гетьманши Самойлович, Марії Захарівні Голуб. До 1692 р. Д. Горленко не займав ніякої посади, а цього року отримав одразу полковницький пернач, після чого І. Мазепа щедро наділив його маєтностями. З 1697 р. йому було дано відразу три села: Сергіївку, Ковтунівку і Яблунівку, в 1705 р. – Калюжницю і Понори, в 1706 р. – Вечірки і невідомо коли – Ханки і Ряски. Д. Горленко самочинно приєднав до своїх володінь села Малу Дівизицю і Моклячки. Отже, користуючись прихильністю гетьмана, молодий полковник став одним з найбагатших владців на Гетьманщині.

Наступник Дмитра по уряді – полковник Іван Нос, описуючи стосунки Дмитра з І. Мазепою, писав гетьману І. Скоропадському: «Дмитро Горленко, заводячи свої дома і розпоряджаючись оними, де було якесь придатне для користі людської в нашому полку місце, все він своїми хуторами позаймав, а робив це в такий спосіб, що одному заплатить, а сотні людей неволею змушені своє майно залишати. Горленко набудував хуторів, що куди не глянеш – все його хутори» (4).

На своїй посаді Д. Горленко був одним з найближчих сподвижників гетьмана І. Мазепи, активним прихильником розриву з Москвою, учасник таємних політичних нарад козацької старшини з І. Мазепою в 1700 роках. Під час Північної війни (1705) він був наказним гетьманом козацького війська. Д. Горленко тоді особисто відчув моральний стан козаків, особливо, коли Петро I, аби скоординувати зусилля своїх військ, призначив у козацькі частини російських і німецьких командирів. Вони вважали українських козаків другорядним військом і поводитися надміру жорстоко й зарозуміло.

Північна війна неабияк посилила тертя між українськими козаками й російськими військами. Навіть найвище козацьке керівництво не було захищене від кривд і об-

© Половець Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

раз. «У 1705 р. російські солдати причепилися до Д. Горленка у Литві, стягли його з коня й замалим не побили, а коня зреквізували для потреб поштової служби» (12, с. 23). Пригнічували козаків, особливо старшину, чутки про плани Петра I реорганізувати їхні частини. Надзвичайно стурбований Д. Горленко повідомляв Мазепу про свої підозри стосовно царського наміру послати українських козаків до Пруссії на драгунський вишкіл. Інший гетьманів урядовець заявляв, що навіть бачив відповідний указ царя і що лише воєнні потреби привели до його скасування (12, с. 24). У 1708 р. Д. Горленко був одним із тих полковників і старшин, які разом із гетьманом І. Мазепою уклали договір про союз із королем Швеції Карлом XII. Після Полтавської битви 1709 р. він супроводжував гетьмана І. Мазепу на еміграцію в Бендери Молдавського князівства Османської імперії. Після смерті І. Мазепи Д. Горленко разом з генеральним писарем Пилипом Орликом і козацьким старшиною, племінником гетьмана Андрієм Войнаровським (5 квітня 1710 р.) був одним з кандидатів на посаду гетьмана від українського козацтва, що перебувало в екзилі.

Після смерті гетьмана старшини рекомендували в якості спадкоємця влади його небожа Андрія Войнаровського, тоді мазепинська скарбниця не виходила б з-під козацького контролю. Проте племінник ухилився від почесного уряду, залишаючи все ж за собою право на спадщину. Справа набула конфліктного характеру, тож за розпорядженням Карла XII була створена спеціальна комісія, що мала визначати пропорцію між «приватною і фіском» у майні покійного. Опитавши ряд свідків, зокрема, управителя гетьманських маєтків Бистрицького, комісія вирішила спір на користь приватного спадкоємця, відписавши дядькову спадщину Войнаровському. Не став дошукуватися глибшої істини й король: переживаючи фінансову скруту, він заборгував покійному гетьману, а далі вже в Бендерах Войнаровському близько 300 тис. талерів і волів мати справу з приватним кредитором, а не з військовою скарбницею. Відтак емігранти zostалися практично без засобів до прожитку, і хоча згодом шведський уряд почав надавати їм невелику грошову пенсію, фінансова скрута переслідувала мазепинців усе життя (10).

Як відомо, в Бендерах П. Орлик підготував текст Конституції прав і свобод Війська Запорозького. У заключній частині її була вміщена присяга гетьмана, якою він зобов'язувався, серед іншого, бути відданим і вірним нашій Вітчизні і ревно дбати про суспільне благо і соборність Матері – Малої Росії. Усі помисли П. Орлика були конкретно спрямовані на звільнення України від Петра I. Головним союзником у цій боротьбі залишався Карл XII, який під час виборів гетьмана в екзилі визнав себе протектором України. Знайшовся й інший спілник – хан Девлет-Гірей, з яким П. Орлик підписав угоду з 23 пунктів. Карл XII теж доклав немало зусиль, аби долучити до боротьби з Петром I Туреччину й польську сторону.

У підсумку наприкінці листопада 1710 р. було оголошено війну Росії. Головною військовою силою стали татари, козаки П. Орлика і поляки. Першим у січні 1711 р. виступив П. Орлик з козаками, серед яких був і Д. Горленко, кіннотою хана, з Кубанською Ордою і майже 20-тисячною кіннотою ногайців Буджацької та Білгородської орд. Однак під час зatoryної облоги Білоцерківської фортеці, яку не вдалося взяти штурмом, ногайці вийшли з-під контролю і, прихопивши ясир, повернулися додому. Такий вчинок дорого коштував П. Орлику – підтримки українською людиною (7).

У контексті зазначеного, слід наголосити, що в переговорах з султанським урядом у Стамбулі очолював українську емігрантську делегацію Д. Горленко, на якого П. Орлик покладав великі надії. Він добре знав організаторські здібності полковника Д. Горленка. У своєму полку той був такий же володар, як і середньовіковий феодал. У його руках завжди поєднувалися вищі інстанції: судова, адміністративна та економічна. Він був одночасно воєначальником і градоначальником, правителем усіх воєних, поліцейських і земських справ, головою полкового суду і командиром полкової артилерії (3, с. 248).

У відповідь на дії П. Орлика Петро I на початку літа 1711 р. розпочав контрнаступ. Розраховуючи на підтримку господаря Молдови, який підписав угоду про союз

з Росією, армія Петра I попрямувала до її кордонів. Однак з підтримкою трапився прорахунок, і в липні 1711 р. царські сили були заблоковані поблизу Ясс, на правому березі р. Прут. Взятому в кільце кількісно переважаючою армією турків, татар та козаків, Петру I довелося капітулювати, підписавши так званий Прутський мир, у якому він зрікався претензій до України, зобов'язуючись вийти із земель, пов'язаних з Польщею козаків, запорожців, а також козаків, що перебувають у союзі з ханом Криму (є свідчення, що Петро I добився цього шляхом підкупу великого візира). У зв'язку з тим, що цей пункт договору був підписаний безвідносно до конкретних територій, йому надавалося будь-яке тлумачення. Розпочалася дискусія російської і турецької сторін про те, що розуміти під землями козаків. Нарешті, у квітні 1712 р. була укладена угода, а в червні підписана терміном на 25 років Андріанопольська угода, згідно з якою землями козаків визнавалися лише Правобережна Україна, а Лівобережна й Київ залишалися під юрисдикцією царя.

У лютому 1713 р. козацький загін під проводом Д. Горленка рушив на Правобережжя, де зустрів сильний опір з боку польської влади. Рік пройшов у перманентних боях, а в квітні 1714 р. Туреччина, заклопотана проблемами на Балканах, уклала договір з Польщею відносно спірної території. Отже, невдала облога Білої Церкви поклала кінець військовим успіхам гетьмана-вигнанця, а на берегах Пруту, де в липні того ж року 38-тисячна російська армія на чолі з Петром I була заблокована турецько-татарськими військами і лише складна комбінація дипломатичних хитрощів та інтриг з російського боку, а також політичної недалекоглядності та корупції – з турецького врятувала для Росії завойований під Полтавою статус гегемона Східної Європи, а разом з ним – і контроль над українськими територіями. Справа української старшини була програна. П. Орлик у своєму оточенні через Відень виїхав до Швеції, а Д. Горленко внаслідок особистого конфлікту з ним змушений був у 1715 р. повернутися до Києва (8; 12, с. 105).

Як з'ясувалося, до цього часу Д. Горленко клопотав про повернення на батьківщину, але, незважаючи на заступників, виклопотати у царя вільного повернення не вдалося. У документах збереглося листування між заступниками Дмитра Лазаровича такого змісту: «Про полковника колишнього прилуцького Горленка з його компанією інакше не змогли у його царської величності виклопотати, крім того, що побажав указати їм (Горленку і його «компанії») нині жити в Москві, а не в Україні, але про те, ваша світлість, можете їх вельми точно повідомити, що вони тортурам не будуть піддані і залишаться здорові, також з Москви нікуди не пошлються, а будуть перебувати в ній, і щоб їхали без усякого сумніву... А що оний Горленко згадувався про маєтності свої, щоб ніби були йому повернуті, на те його величність нині не побажав, але і вони в майбутньому можуть щось на харч одержати, а нині всього зробити неможливо» (7).

За таких обіцянок повернувся Д. Горленко на батьківщину в 1715 р. Тяжкі спогади наповнили душу колись владного полковника, а тепер старого й бідного «знатного товариша військового», як стала Д. Горленка з цього часу називати гетьманська канцелярія. Повернувшись додому, Д. Горленко захворів лихоманкою, яка надала йому можливість затриматися в Україні на декілька місяців. Гетьман І. Скоропадський писав йому з цієї нагоди: «Мій лагідний приятелю п. Горленку! Капітан, надісланий до вашої милості, повернувся з Прилуки, учинив там таку реляцію, що ваша милість, слава богу, від хвороби лихоманки одержав ослабу, тільки на ногу хворієш, з якою важко з місця зараз рушитися. Однак пилко жадаємо, абись ваша милість, розсуджуючи умедленне монаршої царської пресвятої величності указу виконання, не наклав на себе в тому гніву і на нас пороку. І якщо можливо, поклавши подальшу надію на поправку свого здоров'я, на бога, негайно приїзди до нас у Глухів для від'їзду до Москви» (8).

Після отримання цього листа відбув Д. Горленко до Москви, де пробув до 1731 р., коли йому нарешті після цього заслання було дозволено повертатися в Україну. Перед від'їздом з нього взяли зобов'язання, що він, живучи в Малій Росії, ніякого уряду

собі шукати й приймати не буде і зі зрадниками з-поміж малоросіян, з Орликом та іншими, і з запорожцями ніяких спілкувань чинити не буде».

Дружина його, Марія Захарівна Голуб, весь час проживала на Прилуччині, в хуторі Чернявщина, володіла кількома іншими хуторами і водяними млинами. Звідси вона постачала свого чоловіка-поселенця різним «провіантом», при цьому часто-густо змушена була позичати і заборгувала тільки Густинському монастирю 3550 злотих.

Повернувшись додому, Д. Горленко написав заповіт і невдовзі після цього в 1731 р. помер. У заповіті зазначається: «Будучи не так глибокою багатьох років старостою, яко тяжких многих трудов і клопотів перетруджений бременем, і бажаючи того да смерть, які тать, спящі ми сном небреження, не підкопає храмина тіла мого і не вкраде внезапно сукровища живота мого, бодрість мою і безсонне бдіння сим требующому відать пред'являю...». Невеликий маєток, який залишився у Горленка на той час, він поділив так: «першородному» сину Андрію заповів ті ґрунти, «які від роздачі різним особам залишились», а ті землі, «до яких з-пад арешту московського милостивим указом в будинок свій був відпущений», він залишав дружині, особливо турбуючись про те, як би краще забезпечити її спокійну старість, при цьому доручив її «заступлення» генеральному обозному Якову Лизогубу, «яко колегіанта» свого, прилуцького протопопа Лисаневича і родичів: Якіма Горленка і Павла Раковину, яких просив «даби доколь пані малжонка моя в живих обретатиметься, від ненавидящих і даящих її мав мало – тальки лише 1480 злотих (близько 300 карбованців)»; із них тисячу злотих на Печорську лавру, по сто злотих на монастирі Густинській і Латинській, сто злотих на Печорську лавру, по сто злотих на прилуцькі церкви, 50 злотих – жебракам, 30 злотих – духовному отцю і 100 злотих на похорон. Поховати себе Горленко заповів «в обителі святій Густинській, при гробах родителів» (8; 5, с. 347).

Щодо Густинського монастиря, то з 1670 року йому всіляко допомагали і про нього піклувалися гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа, прилуцький полковник Лазар Горленко, а з 1690-х років його син, теж прилуцький полковник Дмитро Горленко. На цей час припадає найбільший розквіт Густині. Монастир прикрасився новими монументальними спорудами, збагатився новими володіннями. За кошти Дмитра Горленка звели високі цегляні мури навколо монастиря, побудували кам'яні надбрамні церкви – Миколаївську із заходу та Петропавлівську зі сходу. Наприкінці XVII століття полковник Д. Горленко побудував навколо монастиря грандіозні мури з брамами й баштами. Були вони з двоярусними аркадами, внутрішніми проходами всередині стіни і з вузькими бійницями. Так утворилася унікальна архітектурна пам'ятка (2; 11, с. 44).

У подальшому доля Горленків склалась так, що вони були поховані в склепі Густинського монастиря. Лазаря Горленка після смерті у своїй першій могилі поховали між Самарою і Кодаком, де перебував його полк. Тут знаходився його прах понад десять років. Д. Горленко, перебуваючи в цій місцевості зі своїм полком, розшукав могилу батька і з дозволу гетьмана І. Мазепи 15 вересня 1697 року відкопав її і перевіз прах батька у склеп Густинського монастиря (11, с. 45).

Д. Горленко мав двох синів, старшого Андрія і молодшого Василя. Обидва закінчили Києво-Могилянську колегію. Після навчання молодший Горленко постригся в ченці, отримав ім'я Пахомій і провів своє життя в Печерській лаврі, а старший повернувся додому й став служити в козацтві. Оскільки Дмитро Горленко й миргородський полковник Данило Апостол були однодумцями-мазепинцями, вони поєднали своїх дітей. Андрій, таким чином, став зятем майбутнього гетьмана України. І. Мазепа, прихильно ставлячись до полковника Д. Горленка, переніс цю прихильність і на його сина. У 1707 р. Андрію було подароване село Велика Дівиця (11, с. 46).

Слідом за батьком і тестем Андрій став на бік І. Мазепи й шведів у 1708 р. Але Д. Апостол, їдучи 20 листопада з Гадяча у Сорочинці, аби провідати дружину, потрапив на російський полк, який саме розквартирувався у його маєтності. Миргородський полковник змушений був вдавати вірнопідданого царя, його відвезли до Петра І. Зять Андрій теж зненацька був захоплений росіянами під час однієї переправи. Він

виправдався тим, що насправді, мовляв, тікав від мазепинців... У 1711 р. Андрія за- підозрили у зносінах з Горленком-старшим. У січні того ж року канцлер Г. Головкін повідомляв гетьмана І. Скоропадського: «понеже прилуцького полковника изменника Горленка сын Андрей явился в немалой причине и подозрени, что он присланных к нему от отца его из Бендеры с письмами людей доньше не объявляет и объявить не хочет; для чего весьма не безподозрительно ему, Андрею, на Украине нынче быть, за близостию от Бендеры, где отец его при короле шведском с прочими изменниками: того ради писал я ныне и Виниусу, дабы его, Андрея, прислали з Глухова в Москву, а на Москве он будет жить без утеснения» (11, с. 47). У відправленого до Москви Горленка-молодшого були відібрані маєтності. Пробув він там до 1715 р., а конфісковане повернули лише за гетьманства Данила Апостола. Як зазначає С. Павленко, восени 1715 р. Андрій Горленко разом зі своїм сином Андрієм знову потрапив у царську немилість, і відібрані перед цим маєтності були повернуті Горленкам лише в 1742 р. імператрицею Єлизаветою (11, с. 46).

Таким чином, Д. Горленко належав до наближеного оточення І. Мазепи і служив йому вірою і правдою до самої смерті гетьмана. Вихований в сім'ї на козацьких традиціях часів Богдана Хмельницького, у війську якого був його батько Лазар Горленко, пройшов шлях від рядового козака до полковника, Дмитро за прикладом батька рано подався в козацтво, брав участь у тривалих походах проти турецького султана, поляків та шведів. Походи гартували характер, формували волю й організаторські здібності, що помітно виділяло молодого Горленка серед інших козаків. Невдовзі він став полковником. Своїм ретельним відношенням до служби, поглядами на становище українського козацтва в Російській імперії він ще раніше звернув на себе увагу гетьмана І. Мазепи. Дізнавшись про наміри Петра I перетворити Україну в одну із губерній імперії, І. Мазепа перейшов на бік Карла XII і прагнув до автономії українських земель під егідою Швеції. Його підтримала прогресивна частина козацької старшини, до якої й належав Дмитро Горленко.

1. Горленко Дмитро Лазарович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [asuap.org>potr/Историчний нарис](http://asuap.org>potr/Историчний нарис (дата звернення: 06.03.2017).) (дата звернення: 06.03.2017). – Назва з екрана.

2. Густинський монастир. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pslava.info>GustynjaS_MonGustynskij_...,256526.html (дата звернення: 21.03.2017). – Назва з екрана.

3. Дабижа А. Роспись рода Горленков // Киевская Старина. – 1886. – № 6. – С. 385.

4. Дабижа А. Роспись рода Горленков // Киевская Старина. – 1887. – № 2. – С. 248.

5. Дабижа А. Роспись рода Горленков // Киевская Старина. – 1887. – № 10. – С. 347.

6. Довідник з історії України / За ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.

7. За слобідську Україну. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: book.net>index.php?р=achapter&bid=11614&chapter=1 (дата звернення: 27.04.2017). – Назва з екрана.

8. Історія старовинного козацького роду Горленків. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: aistor.do.am>publ/istorija_starovinnogo_kozackogo... (дата звернення: 21.01.2017). – Назва з екрана.

9. Красін О.В. Горленко Дмитро Лазарович. Енциклопедія історії України / редкол.: В.А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України/. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 2.; Г-Д. – 518 с.

10. Мазепа Іван. – Загадки української історії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: otherreferats.allbest.ru>История и исторические личности>00073196_0.html (дата звернення: 06.06.2017). – Назва з екрана.

11. Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К.: «КМ Академія», 2004. – 602 с.

12. Субтельний Орест. Мазепинці. – К.: «Либідь», 1994. – 238 с.

Половец В.М.

ГОРЛЕНКО ДМИТРИЙ ЛАЗАРЕВИЧ (1660 – 1731)

В статье речь идёт об одной из выдающихся личностей Черниговщины, государственном деятеле Гетьманской эпохи, полковнике Прилукского полка, наказном гетмане казацкого войска в Северной войне (1705), ближайшем соратнике Ивана Мазепы.

Ключевые слова: Полтавская битва, Бендеры, Конституция П. Орлика, Прутский мир, Москва, Густинский монастырь, завещание.

V.M. Polovets

**HORLENKO DMYTRO LAZAROVYCH
(1660-1731)**

D.L. Horlenko is a Ukrainian statesman of the Hetman epoch, the colonel of Pryluky regiment (1692 – 1708), mandative hetman of the Cossack army of the Northern war (1705), one of the nearest comrades-in-arms of hetman Ivan Mazepa.

D. Horlenko was born in the family of Pryluky colonel Lazar Horlenko. Life of his father defined Dmytro's destiny who received the position of colonel in 1692. He was an active supporter of severance with Moscow. After death of I. Mazepa, together with general record keeper P. Orlyk and nephew of the hetman Andrii Voinarovskyyi (on April 05, 1710) he was one of the candidates for the position of hetman from the Ukrainian Cossacks which was in expulsion. When, in the result of the struggle against Petro I, the game of Ukrainian foremen was over, P. Orlyk left to Sweden through Vienna with his company, and D. Horlenko had to return to Kyiv in 1715. By the order of the imperial government, he was ordered to appear in Moscow where he stayed till 1731. Having returned to Pryluky, D. Horlenko made his will and he died the same year. He was buried in the family crypt of Hustynia monastery.

Key words: Poltava fight, Bendery, the Constitution of P. Orlyk, Treaty of the Pruth, Moscow, Hustynia monastery, will.

Дмитро Миколенко

БОЛГАРСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СПАДЩИНИ СТЕФАНА СТАМБОЛОВА

У статті розглядається болгарська публіцистика кінця ХІХ – початку ХХ століття як історичне джерело з вивчення політичної спадщини видатного державника Стефана Стамболова. Автор зосереджує увагу на комеморації і політиці пам'яті послідовників, симпатиків і противників регента і прем'єр-міністра Болгарії щодо зовнішнього і внутрішнього курсу, який реалізовувався упродовж 1886–1894 рр. Дослідник приходить до висновку: незважаючи на крайню суб'єктивність вказаного виду джерел, вони дають уявлення про притаманні болгарському суспільству настрої, особливості колективного сприйняття болгарами С. Стамболова, а також специфіку використання пам'яті про державника задля досягнення конкретних політичних цілей.

Ключові слова: С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, публіцистика, стамболівці, політика пам'яті, комеморація.

Стефан Стамболов – одна із ключових історичних постатей Болгарії останньої чверті ХІХ століття. Учасник визвольного руху проти османської влади (1874–1877 рр.). Після створення Болгарського князівства він розпочав активну політичну діяльність: був членом Ліберальної партії (1879–1886 рр.) та головою Звичайних народних зборів (1884–1886 рр.). Державний переворот 1886 року і відсторонення від влади князя Александра Баттенберга вивели С. Стамболова на авансцену політичного життя країни. Очоливши контрпереворот, він став регентом (1886–1887 рр.), а з обранням нового монарха – Фердинанда І, прем'єр-міністром (1887–1894 рр.) Болгарії. Його тривале перебування при владі залишило по собі значну політичну спадщину – сукупність ідей, ідеологем, концепцій, що стосувалися різних аспектів внутрішньої і зовнішньої політики держави; законів, які були прийняті за ініціативи регента/голови уряду; практики, котрі визначали функціонування політичної системи князівства, міжнародну орієнтацію Софії і продовжували впливати на болгарське державотворення після трагічної загибелі С. Стамболова у 1895 році. Одним із проявів спадщини державника є використання колективних уявлень громадян країни про діяльність С. Стамболова задля досягнення певної мети.

Дослідження зазначеного явища потребувало опрацювання широкого кола історичних джерел, котрі містять згадки про С. Стамболова його сучасників, сподвижників і опонентів, розмірковувань послідовників стосовно того, як впливали ініціативи колишнього регента/прем'єр-міністра на державотворчі процеси та міжнародне становище країни. Серед оригінальних основоположних джерел з вивчення політичної спадщини С. Стамболова ключовою є публіцистика¹, опублікована наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, котра свого часу використовувалася в

© Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

агітаційно-пропагандистських цілях та як інструмент боротьби за владу. В одних таких роботах міститься біографія С. Стамболова, в інших мова йде про його успіхи й невдачі. Образ цієї людини, створений журналістами і політиками у зазначений період, вирізняється суперечливістю. Дехто із них прославляв державного діяча як національного героя і спасителя Болгарії, а хтось називав узурпатором, диктатором і «русофобом».

У роботах, присвячених дослідженню діяльності С. Стамболова² та його послідовників³, а також болгарських державотворчих процесів наприкінці XIX – на початку XX ст.⁴, вказана публіцистика застосовувалася незначною мірою. Її очевидна агітаційно-пропагандистська спрямованість зумовлювала недовіру вчених до інформації, що містилася у ній. Разом із тим зазначений вид історичного джерела нарівні з пресою є основним для студій, що вивчають політику пам'яті у балканській країні останньої третини XIX – початку XX ст.

1894 року один із шести засновників Внутрішньої македонської революційної організації, її ідеолог та на той час вчитель Салонікської болгарської чоловічої гімназії П. Поп Арсов, написав брошуру⁵, яку йому вдалося таємно опублікувати в Софії під псевдонімом «Вардарський», позначивши у цілях конспірації на обкладинці місце видання – Відень. Мета створення цього невеликого за обсягом книжкового видання, написаного у жанрі памфлету, полягала у критиці режиму С. Стамболова і Болгарського екзархату за їхню політику в македонському питанні. У своїй роботі автор не розглядає македонців як окрему націю, називаючи їх складовою болгарської народності. Однак при цьому він протиставляє жителів Македонії «північним болгарам», підкреслюючи, що з давніх-давен перші відчували свою відмінність від других – «шопів» – мешканців Мезії⁶. Недостатній рівень освіченості більшості населення області, а також різні умови життя, в яких опинилися болгари і македонці після Берлінського конгресу 1878 р., на думку П. Поп Арсова, створили серйозні перешкоди для виникнення в обох народів відчуття єдності⁶.

Становище тих вчителів-македонців, котрі працювали у болгаромовних школах і гімназіях, автор називає «вкрай тяжким»: «Педагог, заходячи до будівлі освітньої установи, опиняється в атмосфері турецької канцелярії, де необхідно ретельно добирати слова, інакше є ризик потрапити в опалу та втратити роботу»⁷. Натомість вчителі, які належали до громадян Болгарії, за твердженням П. Поп Арсова, перебували у більш привілейованих умовах. Їх значно менше контролювала адміністрація, а дехто з них поєднував свої посадові обов'язки із систематичним стеженням за працівниками-македонцями⁸.

Протиставляючи себе схильному до авторитарності С. Стамболову та його прибічникам, П. Поп Арсов постає перед читачем в образі поборника демократії і самоврядування, особою, котра при цьому розуміє, що більшість населення Македонії не готова сприйняти принципи, які він сповідує. «Болгаромакедонцями керують власні інтереси, визначені тваринним інстинктом, тому вони потребують підвищення свого інтелектуально-морального рівня. Лише свідомі миряни, – наголошує П. Поп Арсов, – матимуть спроможність самостійно управляти, а це вимагатиме від них повної відповідальності за стан освіти та церковної справи. Їм необхідно буде самотужки забезпечувати фінансування шкіл і гімназій, що на сьогодні здійснюється Болгарією»⁹.

Загалом ідеолог ВМРО характеризує політику С. Стамболова у Македонії як провальну. Болгарська влада, на його думку, припустилася фатальної помилки. Намагаючись перетворити слов'янське населення Османської імперії на свідомих болгар, вона не залучила його до громадського життя, а народ, котрий не займається вирішенням суспільних питань та неправильно розуміє й оцінює навколишню дійсність, є зібранням окремих індивідів, які цікавляться винятково матеріальними цінностями. «Коли македонець просить грошей, щоб стати болгариним, а Болгарія

* Область на території теперішньої Болгарії, а також провінція Римської імперії. У стародавніх географічних джерелах була обмежена на півдні Балканами і Шар-Планиною, на заході річкою Дрина, на півночі Дунаєм, а на сході Чорним морем. Своє найменування отримала від народності – мези, які проживали там до римського завоювання у 29 році до н. е. Назва не має політичного або адміністративного значення та використовується лише в історичному сенсі.

задовольняє його жадання, тоді вона купує вітер, адже народність за гроші не придбати. Вона може існувати лише серед людей, окрилених високими ідеями. Чого слід очікувати від ляльок, яких створює режим? Тільки можливість бавитися ними кожному, хто розуміється на нескладному механізмі»¹⁰. С. Стамболов же і його прибічники перетворили македонців на податливих споживачів сербської та іншої пропаганди, переконує автор брошури.

Альтернативу «монархо-екзархистському режиму», влаштованому в Македонії Софією, П. Поп Арсов вбачає у поверненні до традиційних форм управління общинного самоврядування, головна функція якого полягає у вирішенні основних питань життя громади, в тому числі й пов'язаних з освітою. Однак церковні ієрархи під тиском болгарської влади відмовилися від такої практики на користь авторитарних методів, позбавивши населення Македонії права брати участь у громадському житті.

Члени НЛП також ретранслявали політику пам'яті про діяльність колишнього голови Регентської ради і уряду. Вони намагалися продемонструвати наступність політичних традицій, закладених однопартійцями у період правління С. Стамболова та підтриманих після його смерті лідерами організації – Д. Петковим, Д. Грековим, Н. Генадієвим та їхніми прибічниками. У цих публікаціях¹¹ акцентується увага на видатних досягненнях С. Стамболова і соратників у міжнародних справах, а також успіхах у стабілізації внутрішньої ситуації в країні.

Що ж стосується опонентів «стамболовістів», то для них С. Стамболов був і продовжував залишатися «русофобом», диктатором та узурпатором влади. У працях лідерів соціалістичного руху Болгарії Д. Благоєва і Я. Сакізова колишній регент/прем'єр-міністр – це представник буржуазії, яка перш за все дбала про власні інтереси, а вже потім про державні. Але при цьому «тісні» й «широкі» соціалісти вважали організований С. Стамболовим контрпереворот боротьбою князівства за власну національну незалежність проти імперської політики Росії, а тому виправдовували контрзаходи тогочасного спікера парламенту й подальший зовнішній курс голови Регентської ради¹².

Докладно політична біографія С. Стамболова представлена в опублікованій у 1909 р. книзі¹³, друге видання якої було надруковано 1992 р. під тією ж назвою у вигляді двотомника¹⁴, відомого болгарського громадського діяча і етнографа Д. Маринова. Свого часу він підтримав організований С. Стамболовим контрпереворот 1886 р. та зі схваленням ставився до ініціатив регентів і уряду «стамболовістів» на міжнародній і внутрішній аренах. Дослідження Д. Маринова легко запідозрити у необ'єктивності. Його неприхована симпатія до політики С. Стамболова задалегідь визначила оціночні підходи автора. А от залучення ним історичних джерел різного походження дозволило розкрити деякі невідомі сторінки біографії регента і прем'єр-міністра. Д. Маринов звертає увагу на зовнішній курс «стамболовістів», підкреслюючи, що голова виконавчого органу «втілював у життя болгарську ідею, яка зводилася до об'єднання всієї нації під дахом однієї держави»¹⁵. При цьому він вказує на успіхи С. Стамболова у розв'язанні македонсько-одринського питання. Відкриття нових болгаромовних шкіл на території європейських вілаєтів Османської імперії та приєднання кількох епархій Македонії до Екзархату автор називає справжньою перемогою болгарської справи¹⁶.

Розглянув Д. Маринов і взаємовідносини між Софією та Санкт-Петербургом у період правління С. Стамболова. З його точки зору, Болгарія не була відповідальною за ускладнення взаємин з Росією, адже князівство поводило себе вельми природно, захищаючи власні інтереси¹⁷. Відтак С. Стамболов повною мірою відстояв право держави на самостійний розвиток. Ціна, яку він при цьому заплатив, – розрив дипломатичних відносин з Російською імперією у 1886 р., цілком виправдала себе.

Чимало інформації про діяльність С. Стамболова в 1879–1887 рр. міститься у двотомнику¹⁸, написаному відомим болгарським істориком, публіцистом і дипломатом С. Радевим. Автор, будучи теж прихильником «стамболовістів», створив також на загальний позитивний образ політика і державного діяча. Дослідник характеризує його як реаліста, мудру не за роками особистість, водночас не позбавлену романтичних

рис революціонера¹⁹. Розкриваючи етапи еволюції поглядів С. Стамболова, С. Радев підкреслює, що той розпочинав свою кар'єру явним «русофілом», але при цьому йому не був притаманний достатньо поширений у Болгарії протягом перших років її незалежності фанатизм по відношенню до визволительки. Автор вважає, що С. Стамболов не став «русофобом» і під час та після перевороту 1886 р. Не була йому притаманна й ненависть до російського народу. Регент виступав усього лише проти великодержавної політики Санкт-Петербурга на Балканах²⁰.

Отже, на початку ХХ ст. постать С. Стамболова використовувалася на сторінках болгарської публіцистики у пропагандистських і контрпропагандистських цілях. Представники НЛП, котрі вважали себе носіями звання послідовників його справи, часто наводили приклади успішної діяльності державного діяча, намагаючись у такий спосіб збільшити свою популярність серед народу. Опоненти ж «стамболовістів» прагнули дискредитувати НЛП в очах громадськості, нагадуючи про суперечливі й неоднозначні кроки регента і прем'єр-міністра на міжнародній арені та у внутрішній політиці²¹. Звісно, джерелам, котрі були опубліковані у цей період, важко претендувати на об'єктивність, адже вони демонструють або винятково позитивну, або негативну сторону ініціатив С. Стамболова як політика і державника.

На оціночні підходи істориків і публіцистів до аналізу діяльності С. Стамболова суттєво вплинуло завершення Балканських війн 1912–1913 рр. Наслідки останньої з них, як відомо, обернулися для Болгарії першою національною катастрофою. Більшу частину Македонії, заради приєднання якої Софія розпочала воєнні дії, згідно з рішеннями Бухарестського миру 1913 р. було розділено між Грецією і Сербією. Втрата територій, де за версією офіційної державної пропаганди проживала більшість представників болгарської нації, спричинила кардинальні зміни у настроях суспільства країни. Ліві політичні сили – радикал-демократи, «тісні» й «об'єднані» соціалісти, члени селянської партії* – активно виступали проти війни та агресивної зовнішньої політики; праві ж – «стамболовісти», «радославовісти», «народняки», «цанковісти» і «каравелісти», навпаки, збурювали реваншистські бажання громадян та ратували за продовження боротьби з метою приєднання Македонії. 1913 року «стамболовісти» увійшли до складу уряду В. Радославова, політика якого була спрямована на приєднання Болгарії до блоку Центральних держав та залучення країни у черговий збройний конфлікт за переділ територій на Балканському півострові. Внаслідок ситуації, що склалася, у середовищі НЛП намітився розкол: одні члени партії на чолі з головою Центрального бюро Н. Генадієвим відкрито виступали проти союзу з державами Троїстого союзу та наполягали на зближенні Болгарії з Антантою; інші, котрі об'єдналися навколо впливового «стамболовіста» Добри Петкова (однофамільця колишнього керівника організації – Димитра Петкова), підтримували курс кабінету В. Радославова. Така антиурядова позиція Н. Генадієва і його прибічників призвела спочатку до втрати ним посади міністра закордонних справ і віросповідань, а згодом – позбавлення волі.

Саме у цей час побачила світ брошура, опублікована з нагоди двадцятиріччя від дня смерті С. Стамболова²², автором якої є тодішній лідер НЛП Н. Генадієв. У ній схвалюється міжнародний курс Болгарії 1887–1894 рр. та запевняється, що колишній регент і голова уряду країни не був «русофобом», а захищав державні інтереси від деструктивного впливу зовнішньої політики Росії. У період прем'єрства С. Стамболова Софія досягла чималих успіхів у вирішенні на свою користь македонської проблеми. Зважений і водночас наполегливий курс, спрямований на досягнення поступок від Константинополя, дозволив укорінити болгарську національну свідомість серед слов'янського населення європейських вілаєтів Османської імперії. Наступні ж уряди біля державного керма звели нанівець здобутки Ради міністрів С. Стамболова²³. Автор критикує кабінети П. Каравелова і С. Данева за позицію у «Фірміліанському

* Болгарська землеробська народна спілка (БЗНС), заснована наприкінці 1899 р. До жовтня 1901 р. – Болгарська землеробська спілка – професійно-економічна та просвітницька організація.

питанні»*, адже, на думку Н. Генадієва, з їхньої мовчазної згоди на митрополичий престол у Скоп'є було призначено серба. Саме це значно розширило можливості Белграда для ведення агітаційно-пропагандистської діяльності у Македонії²⁴.

У міру актуалізації проблеми щодо зовнішньополітичної орієнтації Болгарії між угрупованнями «генадієвістів» і «петковістів» посилювалася конфронтація. І ті, й інші називали себе істинними послідовниками С. Стамболова, наполягаючи при цьому, що саме їхня політика відповідала традиціям НЛП. Н. Генадієв, аби виправдати орієнтацію на альянс держав «Сердечної угоди», у своїх публічних виступах, окремі висловлювання з яких лягли в основу однієї з брошур²⁵, посилався на особисте спілкування із засновником партії. За його твердженням, С. Стамболов завжди був переконаний, що єдиною великою державою, спроможною підтримати Софію у її прагненні приєднати Македонію, була представниця Антанти – Росія²⁶. Не погоджуючись зі своїми опонентами, прихильники Добри Петкова доводили, що розрив дипломатичних відносин між Болгарією і Росією 1886 р. спричинило небажання Санкт-Петербурга сприяти втіленню в життя болгарської національної програми, тому С. Стамболов і переорієнтувався на Австро-Угорщину.

Таким чином, болгарська публіцистика кінця XIX – початку XX століття свідчить про активне застосування історії діяльності С. Стамболова для конкретних політичних цілей. В умовах жорсткої конкуренції між партіями у боротьбі за владу представники більшості діючих на той час політичних сил намагалися переконати князя/царя Фердинанда, котрий вирішував, кому надати право формування уряду, в своїй вірності та старалися не втрачати найменшого шансу, щоб дискредитувати опонентів в очах монарха і громадськості. Постає вже тоді покійного С. Стамболова використовувалася у цьому протистоянні. Члени НЛП, засновником якої він був, послуговувалися в агітаційних заходах здобутками Регентської ради та першого кабінету однопартійців. Вони постійно порівнювали діяльність С. Стамболова з власною, іноді виправдовуючи у такий спосіб свої, як правило, непопулярні серед населення кроки. Їхні опоненти чинили так само, але при цьому переслідували іншу мету – виставити у негативному світлі Народно-ліберальну партію. Наприклад, протягом 1903–1908 рр., коли «стамболовісти» знову перебували біля керма держави, відбувалося поступове посилення авторитарних рис діючого режиму й зміцнення інституту монархії. Представники НЛП пояснювали подібну політику необхідністю підтримки політичного ладу та забезпечення внутрішнього миру і спокою в країні, підкреслюючи при цьому, що свого часу так діяв С. Стамболов. Їхні опоненти ж називали тодішніх лідерів «стамболовістів» гідними продовжувачами практик диктатора – зачинателя нехтувань конституції й інтересів пересічних громадян. «Каравелісти», «цанковісти», «народняки» і члени ВМРО були найпослідовнішими критиками ініціатив НЛП, стверджуючи про незаконність приходу С. Стамболова до влади у 1886 р., звинувачуючи у розриві дипломатичних відносин з Росією та переслідуваннях опозиціонерів протягом 1886–1894 рр.

Безумовно, авторів розглянутих вище робіт вкрай легко запідозрити в політичній упередженості і крайній суб'єктивності. Але разом із тим, представлена публіцистика представляє собою цінність в якості історичного джерела, адже завдяки їй складається уявлення про притаманні болгарському суспільству настрої, особливості колективного сприйняття болгарами С. Стамболова, а також специфіці використання пам'яті про державного діяча задля досягнення конкретних політичних цілей.

1. Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). – София: Царска придворна печатница, 1915. – 30 с.; Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. – София: Франклин, 1921. – 116 с.

* Боротьба з 1897 р. між Грецією і Сербією за митрополичий престол у Скоп'є. Завдяки підтримці Росії та активному просуванню на це місце кандидатури архімандрита Фірміліана Белград у 1899 р. домогся від Порти звільнення грецького владика Амвросія й призначення замість нього свого співвітчизника, що викликало незадоволення Болгарії, яка не бажала посилення впливу Белграда у Македонії.

2. Колев В. Партии и парламентаризъм в България / В. Колев // Очерци по българска история (1878–1948). – София: Век 22, 1995. – С. 5–53; Палангурски М. Избори по стамболовисти (1887–1894 г.) / М. Палангурски. – Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. – 280 с.; Кокеров Г. Стефан Стамболов: Создателят на модерна България / Г. Кокеров. – Велико Търново: Фабер, 2015. – 336 с.
3. Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920 / Ж. Попов. – София: Наука и изкуство, 1986. – 203 с.
4. Пантев А. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) / А. Пантев, Р. Попов, К. Шарова, Е. Стателова, Ц. Тодорова // Известия на Института за история. – София, 1974. – Т. 23. – С. 105–148; Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879–1919) / М. Палангурски. – Велико Търново: Слово, 1995. – 150 с.
5. Вардарски [Поп Арсов П.]. Стамболовщината в Македония и нейните представители / Вардарски [Петър Поп Арсов]. – Виена: Братя Попеви, 1894. – 64 с.
6. Там само. – С. 57.
7. Там само. – С. 62.
8. Там само.
9. Там само. – С. 56.
10. Там само.
11. Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. – София: Балканъ, 1907. – 64 с.; Милев Х. Димитър Петков и народната либерална партия / Х. Милев. – Пловдив: Работник, 1910. – 120 с.
12. Благоев Д. Принос към историята на социализма в България / Д. Благоев. – София: Партийната Социалистическа Книжарница, 1906. – С. 79; Сакъзов Я. Поглед върху новата история на България и мястото на българските социалисти / Я. Сакъзов. – София: Либерални клуб, 1906. – С. 52.
13. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки / Д. Маринов. – София: Т. Пеев, 1909. – 720 с.
14. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки / Д. Маринов. – София: Български писател, 1992. – Ч. 1. – 358 с.; Його ж. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. – София: Български писател, 1992. – Ч. 2. – 475 с.
15. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки / Д. Маринов. – София: Български писател, 1992. – Ч. 2. – С. 510.
16. Там само. – С. 395.
17. Там само. – С. 128.
18. Радев С. Строителите на съвременна България: Царуването на кн. Александра: 1879–1886 / С. Радев. – София: Т. Пеев, 1910. – Т. 1. – 835 с.; Його ж. Строителите на съвременна България: Регентството. – София: П. Глушков, 1911. – Т. 2. – 835 с.
19. Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството / С. Радев. – София: П. Глушков, 1911. – Т. 2. – С. 183.
20. Там само. – С. 197–198.
21. Стамболовщината в документи. – Видин: Божинов & Конев, 1912. – 41 с.; Папарос-Бенже Н. Недобросъвестен патриотизъм: Из дейността на покойния Стефан Стамболов / Н. Папарос-Бенже. – Провадия: Н. К. Чехларов, 1912. – 12 с.
22. Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). – София: Царска придворна печатница, 1915. – 30 с.
23. Там само. – С. 18.
24. Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). – София: Царска придворна печатница, 1915. – С. 19.
25. Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925 / Н. Генадиев. – София: Ел. Петков, 1925. – 34 с.
26. Там само. – С. 17.

Миколенко Дмитрий

Болгарская публицистика конца XIX – начала XX века как исторический источник по изучению политического наследия Стефана Стамболова

В статье рассматривается болгарская публицистика конца XIX – начала XX века как исторический источник по изучению политического наследия выдающегося государственного деятеля Стефана Стамболова. Автор акцентирует внимание на коммеморации и политике памяти последователей, сторонников и противников регента и премьер-министра Болгарии по отношению к внешнему и внутреннему курсу, который реализовывался на протяжении 1886–1894 гг. Исследователь приходит к выводу: несмотря на крайнюю субъективность указанного вида источников, он дает представление о присущих болгарскому обществу настроениях, особенности коллективного восприятия болгарами С. Стамболова, а также специфике использования памяти о государственном деятеле для достижения конкретных политических целей.

Ключевые слова: С. Стамболов, Народно-либеральная партия, публицистика, «стамболовисты», политика памяти, коммеморация.

Mykolenko Dmytro

Bulgarian publicism of the late 19th – early 20th century as a historical source for studying the political legacy of Stefan Stambolov

The article considers the Bulgarian publicism of the late 19th – early 20th century as a historical source for studying the political legacy of the outstanding statesman Stefan Stambolov. The author focuses on the commemoration and politics of memory of followers, proponents and opponents of a regent and a prime minister of Bulgaria concerning external and internal course, which was implemented during 1886-1894. The researcher comes to the conclusion that despite the high level of subjectivity inherent in this type of source, it gives an insight into the Bulgarian public mood, the peculiarities of collective perception of S. Stambolov by Bulgarians, and the specifics of using the memory of the statesman to achieve certain political goals.

Key words: S. Stambolov, People's Liberal Party, publicism, «stambolovists», politics of memory, commemoration.

Данило Рига

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИОГРАФІЮ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ХІХ-ХХ СТОЛІТТІ

У статті мова йде про питання історіографії досліджень з історії Чернігівської класичної чоловічої гімназії у ХІХ-ХХ столітті.

Ключові слова: *Чернігівська класична чоловіча гімназія, навчально-виховний процес, дослідження навчального закладу.*

Чернігівська класична чоловіча гімназія серед навчальних закладів ХІХ – початку ХХ століття займала одне з чільних місць у системі освітнього процесу на Чернігівщині. У цій статті мова піде про розкриття важливих питань, які ще й досі не висвітлені на належному рівні. Особливо це стосується вивчення історіографії досліджень з історії діяльності Чернігівської класичної чоловічої гімназії у ХІХ-ХХ столітті.

Створення цього закладу саме в Чернігові не було випадковим. Адже місто в цей час стало центром новоствореної Чернігівської губернії, яка була однією з найбільших на терені Російської імперії.

Потрібно зауважити, що у ті роки система середньої освіти теж потрапила під модернізацію. При новому царю Олександрі І головні народні училища були перетворені на гімназії.

У 1802 році в Російській імперії створюється Міністерство народної освіти. За розробленою ним у 1803 році програмою було встановлено чотири типи навчальних закладів: а) училища парафіяльні; б) повітові; в) губернські чи гімназії; г) університети. Гімназична освіта того часу відповідала умовам середньої освіти сучасності.

У 1804 році на Валу була збудована нова споруда у стилі російського класицизму за типовим проектом петербуржця Андріяна Дмитровича Захарова [13]. Видатний зодчий у 1803 році створив дев'ять типових проектів для губернських міст. Серед них, до речі, був і проект будинку цивільного губернатора у Чернігові. План побудови майбутньої споруди затвердив сам цар Олександр І. Саме у ній розміщувався навчальний заклад.

Упродовж усього ХІХ століття класична чоловіча гімназія в Чернігові являла собою ґрунтовну навчальну установу середнього рівня. За свою діяльність упродовж двох століть навчальний заклад виховував талановитих особистостей.

Історія розвитку гімназійної освіти Чернігівщини описана в різних наукових працях. Проте цілісна історія діяльності Чернігівської класичної чоловічої гімназії ще належно не висвітлена в історіографії.

Метою статті є аналіз наукових джерел, які стосуються безпосередньо розвитку гімназійної освіти обраного історичного періоду (ХІХ – поч. ХХ ст.) для того, щоб визначити стан дослідження проблеми та малодосліджених питань.

Історією становлення та розвитку гімназійної освіти і Чернігівської класичної чоловічої гімназії, зокрема, цікавилися вітчизняні дослідники в різні історичні пері-

© Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

оди. Вивчаючи дану тему, було виявлено різні ступені її наукової розробленості: як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками минулого.

Наукові джерела, які безпосередньо стосуються проблеми розвитку гімназійної освіти на території Чернігівщини (XIX – поч. XX ст.), доцільно було б розділити на декілька важливих періодів.

Обравши для означеної класифікації хронологічний критерій, наукову літературу, яка стосується досліджуваної теми, ми умовно поділили на чотири важливі історичні періоди:

- 1. дослідження довоєнного часу (до 1914 р.);**
- 2. дослідження міжвоєнного часу (1918-1939 рр.);**
- 3. дослідження післявоєнного часу (1945-1990 рр.);**
- 4. дослідження пострадянського часу (з 1991 р.).**

Перший історіографічний період становлення та розвитку Чернігівської класичної чоловічої гімназії пов'язаний з політикою Російської імперії в галузі освіти. Відкриття першої гімназії у м. Чернігів у 1805 р. стало визначною подією для гімназійної освіти Чернігівщини, стало поштовхом до її розвитку.

До першої групи віднесемо наукові праці, які були видані в цей період. Йдеться про монографії, брошури, статті в періодичній пресі, авторами яких були вчителі середніх навчальних закладів, а також громадські діячі, представники органів управління в галузі освіти. У своїх студіях автори переважно аналізували досягнення в навчальному процесі гімназій Чернігівщини.

Цінними першоджерелами для вивчення становлення гімназійної освіти в регіоні впродовж 1800-1850 рр. є праці дослідників XIX століття (О. Андріяшева, М. Домонтовича, М. Сухомлинова).

З цієї групи дослідників важливо відзначити М. Сухомлинова, який у своїй праці «Училища і народна освіта в Чернігівській губернії» (М. Сухомлинов, 1864) подав статистичні дані про середні навчальні заклади у першій половині XIX століття Чернігівської губернії та зробив характеристику навчально – виховного процесу в них [16], він звернув свою увагу на історію розвитку середньої освіти в Чернігівському регіоні.

Дана праця свідчить про особливості формування змісту класичної гімназійної освіти, а також у ній йдеться про створення і розвиток першої гімназії на території Чернігівського краю. Аналіз праці свідчить про те, що автор вважає значним досягненням у розвитку середньої освіти 1805 рік – відкриття першої Чернігівської п'ятикласної гімназії.

У XIX ст. побачила світ праця О. Андріяшева, колишнього викладача Чернігівської гімназії, у статті «Матеріали для історії навчальних закладів Чернігівської дирекції, з 1783-1832 рр» він обґрунтував періодизацію розвитку освіти у регіоні, висвітлив функціонування перших гімназій губернії, організацію навчально-виховного процесу в них, що стосувались саме освітнього простору Чернігівщини [8].

Іншою важливою науковою працею є збірник М. Домонтовича «Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами генерального штабу. Чернігівська губернія» (М. Домонтович, 1865), у ньому було розкрито особливості функціонування Чернігівської та Новгород-Сіверської гімназій, проаналізовано стан освіти в Чернігівському краї, зокрема, гімназійної, і зосереджено увагу на питаннях управління, стану навчального процесу та ін., а також на характеристиці кадрового забезпечення гімназій [7].

Дослідник М. Тутомлін у книзі «Століття Чернігівської гімназії 1805-1905: коротка історична записка» (1906) дослідив історію становлення й розвитку чоловічої гімназії за 100 років своєї діяльності [18].

Наступний **міжвоєнний період (1918-1939 рр.)** характеризується надзвичайно малою кількістю наукових праць з досліджуваної нами проблеми. Це пояснюється, на нашу думку, тим, що проводилась відповідна радянська державна політика, яка «викреслювала» всі «пережитки» минулого, в тому числі й в освіті [21].

Дослідження післявоєнного часу (1945-1990 рр.), характеризується характерним дослідженням процесу розвитку освіти в цілому; дослідники в своїх працях дають

характеристику всім закладам освіти Чернігівщини (гімназіям, ліцеям, реальним школам та ін.) та аналізують зміст навчального процесу. Однак в їхніх наукових роботах не було досліджено взаємозв'язок гімназії з іншими ланками освіти, не виявлено також і наступності між цими ланками.

Отже, наукові розвідки перших трьох періодів послугували для сучасних дослідників надзвичайно важливим матеріалом в їхніх подальших наукових дослідженнях. Наведені вище студії носили переважно описово-інформаційний характер щодо тих змін, які мали місце у системі гімназійної освіти.

Останній період (**пострадянський**) характеризується появою наукових статей, посібників та дисертацій про функціонування гімназій у Чернігівському регіоні. Вони містять інформаційний матеріал з проблем розвитку освіти в регіоні. Період представлений у роботах сучасних дослідників: М. Ярмаченка [10], І. Лисенко [6], О. Самойленко [12], С. Воїнова [4], В. Руденка [11], В. Терлецького [17].

Сучасні науковці прагнуть об'єктивніше оцінити здобутки у сфері гімназійної освіти на Чернігівщині в означений історичний час.

В їхніх історичних та історико-педагогічних працях охарактеризовано безпосередньо розвиток гімназійної освіти Чернігівщини. Вони досліджували особливості становлення вітчизняної середньої ланки освіти у різні історичні періоди. Потрібно зауважити, що, незважаючи на велику наукову значимість цих досліджень стосовно розвитку гімназій на території Чернігівщини, ці роботи не мають системного історико-педагогічного характеру.

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що історіографію гімназійної освіти на Чернігівщині можна охарактеризувати двоюко: з одного боку, існує велика кількість наукових праць, де тією чи іншою мірою глибини проаналізовано основні організаційно-змістові характеристики діяльності Чернігівської класичної чоловічої гімназії в досліджуваній нами період; а з іншого боку, переважна більшість авторів зверталась до аналізу розвитку гімназійної освіти на Чернігівщині – з суто історичної, а не історико-педагогічної сторони, що ускладнює процес вивчення педагогічного досвіду цього навчального закладу в XIX – поч. XX ст.

Проблема становлення та розвитку гімназійної освіти на Чернігівщині і досі залишається предметом дослідження відомих істориків – педагогів сучасності.

Незважаючи на велику кількість наукових праць, наступні питання залишились відкритими: принцип наступності між ланками освіти у досліджуваній період, особливості керівництва освітою на Чернігівщині, освітня діяльність видатних педагогів Сіверського краю.

Аналіз наукових праць за даною тематикою дає всі підстави стверджувати, що на даний час немає таких наукових досліджень, де було б системно і повною мірою проаналізовано історіографію питання становлення та розвитку Чернігівської класичної чоловічої Олександрівської гімназії, зокрема, в цей історичний період.

Проаналізувавши історіографічні джерела, які стосуються проблеми становлення та розвитку гімназійної освіти Чернігівщини в XIX – поч. XX ст., ми дійшли висновку, що за досить значний період вивчення стану гімназійної освіти на Чернігівщині, було зібрано велику кількість наукових праць, які дозволяють нам зрозуміти лише деякі аспекти цієї проблеми.

Грунтовного вивчення, на нашу думку, потребують наступні питання: розкриття передумов та етапів становлення повноцінної гімназійної освіти на території Чернігівщини, яка в той час перебувала під владою Російської імперії; особливості діяльності педагогічних кадрів у гімназіях; виокремлення перспектив творчого використання набутого досвіду в сучасній гімназійній освіті.

В одній статті ми не змогли розкрити всі аспекти досліджуваної нами теми, тому питання становлення та розвитку гімназійної освіти на Чернігівщині XIX – поч. XX ст. потребує подальшого більш ґрунтовного вивчення.

Проте для проведення об'єктивного дослідження, крім опублікованих наукових праць, нам також потрібно залучити численні архівні матеріали про розвиток гімназій на території Чернігівщини.

Їхній аналіз надасть широкі можливості для більш ретельного та детального розкриття маловідомих або, можливо, й дискусійних сторінок історії гімназійної освіти. Перспектива подальших досліджень вбачається у визначенні специфіки процесу навчання в гімназіях Чернігівщини XIX – поч. XX ст.

1. Воїнов С. Михайло Марков. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804-1805 навчальний рік / С. Воїнов // Сіверянський літопис – 1999. – № 4. – С. 76-99.
2. Годичный торжественный акт лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4-го сентября 1860 г. – К.: В унив. тип., 1860. – 30 с.
3. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 10, спр. 8, арк.1.
4. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 16, спр. 39, арк.1-2.
5. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 16, спр. 131, арк.1.
6. Лисенко І. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / І. Лисенко. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния: [составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович, действительный член императорского русского географического общества]. – СПб., 1865. – 686 с.
8. Материалы для истории учебных заведений Черниговской дирекции, с. 1783 – 1832 г. (Продолжение). // Циркуляр по управлению Киевским учебным округом. – 1865. – № 8. – С.387-402.
9. Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время. – Киев: в унив. тип., 1846. – 49 с.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / [Редколегія: М. Ярмаченко (відп. редактор), Н. Калениченко (заст. відп. редактора), С. Гончаренко та ін.]. – К.: Рад. шк., 1991. – 381 с.
11. Руденок В. Чернігів – подорож на 100 років назад / В. Руденок. – Чернігів: Центр гуманістичних технологій АХАЛАР, 2009. – 81 с.
12. Самойленко О. Розвиток гімназійної освіти на Чернігівщині (XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. пед. наук: спец. 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Самойленко. – Чернігів, 2011. – 20 с.
13. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. / В. Сапон. – Чернігів, 2007. – С.18.
14. Спиридонов Ф. Гіркий запах лози: із історії Чернігівської чоловічої гімназії та методів виховання / Ф. Спиридонов // Чернігівські відомості. – 1997. – 10 жовтня. – С.4.
15. Столетие Черниговской гимназии. 1805-1905: краткая историческая записка / М. Тутомлин. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – 516 с.
16. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1864. – № 8. – С.1-94.
17. Терлецький В. Сіверянське коло К. Ушинського / В. Терлецький. – Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія – 1» ТОВ, 2010. – 114 с.
18. Тутомлин М. Столетие Черниговской гимназии. 1805-1905: краткая историческая записка / М. Тутомлин. – Чернигов: Тип. Губернского правления, 1906. – С.420-421.
19. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского // Записки, издаваемые от Департамента народного просвещения. – СПб: В типографии Департамента народного просвещения, 1829. – Кн.3. – С.189-245.
20. Ушинский К. Спогади про навчання у Новгород-Сіверській гімназії / К. Ушинський // Ушинський К. Твори у 6 т. – К.: Рад. школа, 1955. – Т.6. – 1955. – С.555.

21. Чи не помилка? // Червоний стяг, 1924. – 3 червня. – С.4.
22. Шпилевский Е. Как учились наши прадеды / Е. Шпилевский. // Черниговский полдень. – 1995. – 16 ноября. – С.4.

Рига Д. В.

К вопросу об историографии исследований по истории деятельности Черниговской классической мужской гимназии в XIX-XX веке

В статье идет речь о исследованиях историографических вопросов по истории создания и деятельности Черниговской классической мужской гимназии в XIX-XX веке.

Ключевые слова: Черниговская классическая мужская гимназия, учебно-воспитательный процесс, исследования учебного заведения.

Riga D. V.

On the issue of the historiography of research on the history of the Chernihiv classical male gymnasium in the XIX-XX centuries

Chernihiv classical male gymnasium among the educational institutions of the XIX – early XX century, occupied one of the leading places in the educational process in Chernihiv region. This article will address the disclosure of important issues that are still not adequately covered. This is especially true of the disclosure of an important issue of the historiography of studies on the history of the Chernihiv Classical Male Gymnasium in the XIX-XX centuries.

Given this perspective, it is expedient to consider the historical heritage of gymnasium education of Chernihiv Region, which led to the choice of the topic of the article: «On the question of the historiography of research, on the history of the Chernihiv classical male gymnasium in the XIX-XX century», which is actually devoted to the analysis of the problem of development and formation gymnasium education in Chernigov region XIX – beginning. XX century, in general, the history of the Chernihiv classical male gymnasium, in particular.

The history of the formation and development of gymnasium education and the Chernihiv classical male gymnasium, in particular – were interested in domestic researchers in different historical periods. By studying this topic, various degrees of its scientific elaboration were discovered: both by foreign and domestic researchers of the past.

The historiography of gymnasium education in Chernihiv can be described in two ways: on the one hand, there is a large number of scientific works, where the main organizational and content characteristics of the activity of the Chernihiv classical male gymnasium are analyzed to a depth of depth in the period under study; On the other hand, the overwhelming majority of the authors turned to the analysis of the development of gymnasium education in Chernihiv region – from a purely historical, rather than a historical and pedagogical side, which complicates the process of studying the pedagogical experience of this educational establishment in the nineteenth century. Twentieth century

The problem of formation and development of gymnasium education in Chernihiv region is still the subject of research by famous historians – teachers of the present.

Despite the large number of scientific works, the following issues remained open: the principle of continuity between the levels of education in the period under study, the peculiarities of leadership in education in Chernihiv, and the educational activities of outstanding educators in the Seversk region.

The analysis of scientific works on the given subject gives all grounds to assert that at present there is no such scientific research, where the historiography of the formation and development of the Chernihiv classical male Alexander's gymnasium, in particular, in this historical period, would be systematically and fully analyzed.

Studying the state of gymnasium education in Chernihiv region, we collected a large number of scientific works that allow us to understand only some aspects of this problem.

Keywords: Chernihiv classical gymnasium, educational process, research institution.

Сергій Шумило

ТРИЗУБ З ХРЕСТОМ: 100 РОКІВ БОРОТЬБИ ЗА ПРАВО НА ІСНУВАННЯ

У статті досліджується питання запровадження під час державотворчих національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. тризуба як державного герба незалежної України, спроби використовувати його як символ країни. Розглядаються існуючі суперечки навколо цього. Попри опір та намагання українських лівих та більшовиків викинути хрест з тризуба, він все одно продовжував зберігатись як традиційний символ України в національній символіці. Його використовували на перших українських грошах, в українському флоті та війську. Згодом саме цей символ використовували на еміграції послідовники українського національно-консервативного гетьманського руху (прихильники Гетьманату П. Скоропадського), а також представники українських церков у діаспорі (як православні, так і греко-католики). Коли в 1939 р. Сейм Карпатської України прийняв рішення про відокремлення від Чехословаччини та проголосив повну державну самостійність Карпатської України, то в якості її державного герба так само було визнано саме тризуб з хрестом. З часів національно-визвольних змагань 1917–21 рр. в Україні і далі на еміграції тризуб з хрестом міцно увійшов до української геральдики, історичної та релігійної традиції і став невід'ємною її складовою.

Ключові слова: тризуб, хрест, герб, Україна, УНР, Українська держава, Д. Антонович, М. Грушевський, П. Скоропадський.

100 років тому було вперше запроваджено тризуб як державний символ України. Спершу український флот запровадив цей символ ще в січні 1918 р., що регламентовано відповідним «Тимчасовим законом про флот УНР»¹. Це був перший законодавчий акт, який легітимізував офіційне використання в Україні тризуба та синьо-жовтого прапора як державних символів, що на той час ще не були офіційно затверджені. І вже спираючись на цей закон, 2 лютого 1918 року тризуб був ухвалений в якості державного герба Малою Радою УНР. А 22 березня того ж року це рішення затверджене Українською Центральною Радою². Згодом тризуб став гербом Української держави за Гетьманату П. Скоропадського (1918) і Директорії УНР (1918-1920) і зберігався українським урядом в екзилі як національний символ, аж поки не було відновлено державну незалежність України вже в 1991 році.

Проте із затвердженням тризуба в якості державного герба України 100 років тому не все йшло так гладко, через що він був прийнятий не зовсім у тому вигляді, як пропонувалось від початку.

Загальновідомо, що найдавнішими князівськими символами в Київській Русі були двозуб та тризуб. Цей символ був державним знаком князівської династії Рюриковичів. Проте, коли київський князь Володимир Великий прийняв християнство, то на деяких монетах посередині тризуба, над маківкою центрального стрижня, він почав додавати інвокаційного хреста як символ долучення

Гл. 1. Зображення тризуба з хрестом на монетах кн. Володимира Великого

© Шумило Сергій Вікторович – директор Міжнародного інституту афонської спадщини, головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина».

Іл. 2. Зображення тризуба з хрестом на монетах Ярослава Мудрого XI ст.

Іл. 3. Сребреник кн. Святополка, на якому зображений двозуб з хрестом

чення Київської Русі до родини європейських християнських країн. Так з'явилося зображення тризуба з хрестом. Згодом аналогічний символ, поєднаний з зображенням хреста, викарбовувався не лише на монетах князя Володимира, але й Ярослава Мудрого та Святополка. На емблемі чернігівського князя Мстислава Володимировича хрест додавався у нижній частині тризуба. Існують різні версії щодо причин появи хреста на княжому тризубі. Одні вважали, що там він опинився випадково. Інші, що це навмисно князі Володимир та Ярослав карбували хрест над тризубом як символ сакралізації їхньої монархічної влади та спорідненості з іншими європейськими християнськими династіями. Як би там не було, але з падінням історичної Київської Русі цей символ княжої влади поступово було забуто³.

Іл. 4. Зразок тризуба на монетах

Іл. 5. Тризуб на монетах

Іл. 6. Символ Чернігівського Князя Володимира Ярослава Мудрого князя Мстислава Володимировича

Проте символіка хреста ніколи не сходила з української геральдики, підкреслюючи історичну тяглість та христоцентричність української національної традиції та культури. Досить цікавим у цьому відношенні був і герб гетьмана Богдана Хмельницького, який за формою нагадував тризуб, увінчаний хрестом. Використовувався хрест і на більшості гербів та корогв українських козацьких полків, козацької старшини та гетьманів, набувши таким чином ознак традиційного українського національного символу. Це відповідало усталеній європейській геральдичній традиції, через що на більшості гербів та прапорів європейських держав зображувався хрест.

На початку XX ст., коли розпалась Російська імперія і відновлено державну незалежність України, було запропоновано відродити й історичний символ Русі-України – тризуб св. Володимира Хрестителя. Одним з головних ініціаторів цієї ідеї став видатний український вчений, професор і громадсько-політичний діяч Дмитро Володимирович Антонович (1877 – 1945), син видатного історика і етнографа Володимира Антоновича.

Лл. 7. Герб гетьмана Богдана Хмельницького в літописі Самійла Величка, який віддалено нагадує тризуб з хрестом

Лл. 8. Герб гетьмана Івана Мазепи, який віддалено нагадує тризуб з хрестом

Уже відразу після проголошення I-го Універсалу Української Центральної Ради (УЦР) від 10 (23) червня 1917 р. про державну автономію України постало питання про розробку і затвердження символіки, якою має послуговуватись нова українська влада. Розпочались консультації і дискусії, однак єдиної позиції вироблено не було.

У листопаді 1917 р., після виходу III-го Універсалу та проголошення Української Народної Республіки (УНР), при Центральній Раді було створено спеціальну геральдично-прапорну комісію, яка мала розробити державний символ України. Проте вона одразу розділилась на кілька протилежних таборів. Прихильники історичного підходу на чолі з Д. Антоновичем та Г. Нарбутом наполягали на тому, щоб затвердити в якості герба України історичний символ Київської держави⁴. Представники іншого напрямку (переважно соціалісти) вважали, що нова республіканська система і революційні соціалістичні перетворення у ній повинні виражатися новими символами нової республіки.

Як писав тоді М. Грушевський: «Відновлюючи нашу стару українську державність ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого»⁵.

Серед пропозицій були проекти герба у вигляді щита з тридцятьма зірками – за кількістю українських земель (на зразок США) або щита з сімома зірками – за кількістю літер в слові «Україна», інші пропонували на щиті зображення літери «У» тощо. Михайло Грушевський запропонував у якості герба України альтернативний варіант – посередині герба зобразити золотий плуг, який мав символізувати «творчу мирну працю в новій Україні» (за аналогією до герба Ліберії – «республіки визволених з неволи негрів») та новий республікансько-соціалістичний лад⁶. Навколо плуга пропонувалося розташувати старі символи – козака з мушкетом, арбалет, тризуб, лева, озброєного вершника на коні. Вінчати ці розташовані на гербовому щиті символи повинен був голуб з оливковою гілкою в дзьобі, а з обох боків запропонованого герба мали стояти «символи трудящого народу – жінка з серпом по одній стороні й робітник з молотом по другій»⁷.

Відбулися жваві дискусії, в ході яких перемогла пропозиція саме Антоновича, який обіймав на той час посаду товариша голови Центральної Ради, а невдовзі зайняв пост міністра морських справ УНР. Подробиці тих суперечок описав у своїх споминах Микола Ковалевський, майбутній міністр земельних справ УНР: «Постановлено було зробити дві печатки – велику для особливо важних актів і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав'язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки наших знавців поділилися ... Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Русі, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань»⁸.

Грушевський, який на початку просував у якості герба «золотий плуг» і наполягав,

що державна символіка має пропагувати «нові державні й громадські форми», «щоб не було підозріння в замислах відроджування старого», після тривалих дискусій теж погодився. У газеті «Народна воля» вже 25 листопада 1917 р. він писав: «Народна Українська Республіка, поставивши завданням об'єднати в самостійній Українській державі українські землі й відновити повноту культурного й політично-національного життя, бере за герб старий знак Володимира Великого»⁹.

Здавалося, історична справедливість восторжествувала. Невдовзі Володимирів тризуб уперше з'явився на українських грошових банкнотах. Ухвалою Центральної Ради від 19 грудня 1917 року було вирішено випустити перші кредитні білети номінальною вартістю 100 карбованців. Уже з 24 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р. за н.ст.) в обіг вийшла перша банкнота Української Народної Республіки – 100 карбованців, на якій було у двох місцях зображено тризуб з хрестом (по центру і ліворуч). Це були перші українські паперові гроші. У тодішньому офіційному описі банкноти сказано: «сітка передньої частини квитка ... складається з хвилястих ліній, і в ній знаходяться білі відбитки Володимирського знаку»¹⁰. Цей знак, як і на деяких давньоруських монетах кн. Володимира Хрестителя, увінчувався на маківці хрестом.

Автором ескізів цих перших українських паперових грошей був відомий художник Георгій Нарбут (1886–1920), ім'я якого тісно пов'язане з епохою відродження українського національного мистецтва. Вивчаючи стародавні монети, він обрав саме герб

Гл. 9. Перша банкнота України: державний кредитовий білет УНР – 100 карбованців. Художник Г. Нарбут. Період обігу – з 5 січня по 24 вересня 1918 р.

київського князя св. Володимира Хрестителя – тризуб з хрестом. Саме його і було зображено на перших українських грошах.

З затвердженням і запуском в обіг першої грошової банкноти УНР де-факто зображення тризуба вперше увійшло в офіційні документи Української держави. Невдовзі, на пропозицію міністра морських справ УНР Д. Антоновича, було затверджено військово-морський прапор України, який складався з двох смуг: синьої та жовтої, на синій смузі якого містився золотого кольору Володимирів тризуб з хрестом. Це

зображення було офіційно запроваджене законом про флот УНР від 14 (27) січня 1918 р.¹¹ Так, тризуб, не будучи ще затверджений як державний герб, удруге з'явився як офіційний символ, що і вирішило подальшу долю державного символу України.

У цей час Центральна Рада 9 (22) січня 1918 року ухвалила IV Універсал, за яким УНР проголошувалась самостійною державою. Поставало нагальне питання про затвердження державного герба. Однак зображення тризуба з хрестом, який використовувався вже на паперових грошах та військово-морському прапорі України, викликало, під впливом більшовицьких та атеїстично-антирелігійних настроїв, шалений спротив частини соціалістичного керівництва Центральної Ради на чолі з М. Грушевським та В. Винниченком. Ескіз перших паперових грошей було піддано жорсткій критиці через те, що на них було зображено тризуб з хрестом. «Рисівник [тобто – Г.Нарбут. – авт.] непотрібно додав до цього знаку хрестик, що стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над цим знаком», а тому, на його думку, «на 100 карбованцевих білетах він [тризуб] рисівникові не вдався», – критикував першу банкноту Грушевський¹².

Нового загострення суперечки навколо тризуба з хрестом набули під час прийняття закону про військово-морські сили УНР. Ось як згадував про ті події Д. Антонович: «Я вніс на затвердження УЦР проект прапора, на якому вперше, як герб, був зазначений тризуб. Пізніше це дало привід використати тризуб для державного герба, що тоді ще усталений не був /.../ І я скористався цим, щоб в інтересах, голов-

ним чином естетичних, провести як державний герб знак святого князя Володимира, так званий тризуб» (Д. Антонович. Зі спогадів)¹³.

У якості головного символу Д. Антонович пропонував розмістити на синій смузі золотий знак святого Володимира з хрестом угорі. Але деякі члени Центральної Ради не погодились і поставили вимогу – прибрати хрест. Категорично не хотів підтримувати пропозиції Антоновича і його запеклий супротивник В. Винниченко, який не приховував своїх прокомуністичних уподобань.

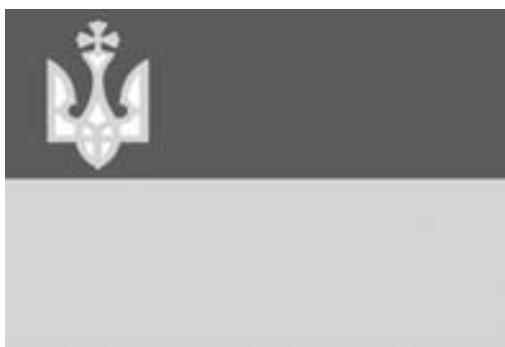
У відповідь Михайло Білинський, який згодом став контр-адміралом та міністром морських справ УНР, та інші члени Генеральної Морської Ради заявили, що без хреста українські моряки просто не вийдуть у море¹⁴. Проти такого аргументу в соціалістів забракло слів. Боротьба за хрест увінчалася успіхом. Антоновичу та Білинському вдалося відстояти позицію Морської Ради на зображення на прапорі українського військового флоту Володимирового тризуба з хрестом¹⁵.

У результаті, як уже було сказано, у січні 1918 р. було ухвалено «Тимчасовий закон про флот УНР», в якому, зокрема, зазначалось, що «Прапором Української військової флоти є полотнище в двох: жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х ст.»¹⁶ Наказом № 8 від 13 березня 1918 року по Морському відомству УНР прапор з зображенням тризуба з хрестом був запроваджений на всьому Українському військово-морському флоті¹⁷.

Як згадував згодом колишній заступник міністра морських справ УНР та голова комісії при морському міністерстві з розробки українських державних прапорів Святослав Шрамченко (1893 – 1958), хрест на тризубі та прапорах для них мав важливе значення ще й як «традиція, що походить від того хреста, який був на запорозьких прапорах, під якими вони плавали на чайках по Чорному морю в дні далекої славної минувщини»¹⁸.

Під впливом запровадження військово-морського прапора УНР почали схожі прапори з зображенням тризуба з хрестом використовувати й окремі піхотні та кінні українські полки. Зокрема, 2-й Запорозький полк, яким тривалий час командував полковник Петро Болбочан, в усіх боях використовував прапор з вишитим на ньому тризубом з хрестом.

Проте в державній символіці УНР керівники соціалістичної Центральної Ради під впливом атеїстично-антирелігійних настроїв з Володи-

Лл. 10. Прапор Українського військового флоту УНР, затверджений 14 січня 1918 р.

Лл. 11. Пам'ятна нагрудна відзнака «Запорозжець» українського флоту УНР, Одеса, 1918 р.

Лл. 12. Прапор 2-го Запорозького полку, яким тривалий час командував полковник Петро Болбочан

мирового герба таки усунули хрест. Було віддано перевагу гербу Володимира, який використовувався за язичницьких часів, ще до прийняття ним християнства.

Відступивши з Києва під натиском більшовицьких армій Муравйова, які 25 січня (7 лютого н. ст.) захопили столицю, у залізничному вагоні на вокзалі у Коростені під час засідання Ради Міністрів УНР 12 (25) лютого 1918 р. було затверджено ухвалу: «Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без хреста)»¹⁹. Як бачимо, уряд УНР при затвердженні державного герба України спирався на попередній закон про «прийняття морським флотом герба Володимира Великого». При цьому в постанові наголошується, що новий герб уже має бути «без хреста». Цей наголос в ухвалі підтверджує наявність суперечок з цього приводу серед членів Центральної Ради.

У той же день і в тому ж місці відбулось засідання Малої Ради УНР, яка затвердила наступний законопроект: «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого»²⁰. Про хрест тут уже не йшлося, він був вилучений з герба попередньою ухвалою.

Для соціалістів з Центральної Ради це був символічний поворот у бік ідеології атеїзму та акт відмови від тисячолітньої християнської традиції. А водночас і відмови від спадщини та цивілізаційного вибору святого Володимира Хрестителя, держава якого набула найбільшого розквіту і могутності саме після запровадження християнства. Як згодом вважав митр. Андрей Шептицький, тризуб почав символізувати «волю», однак воля без хреста виявилася швидше волею антипода Христа, що не є справжньою свободою²¹.

Суперечки навколо збереження хреста в державному гербі України яскраво відображають ті революційні настрої і процеси, які в 1917 – 1918 рр. вирували як в середовищі тогочасних українських політиків, так і в суспільстві в цілому. Знаючи ці подробиці, легше зрозуміти, чому населення України так легко змогло в значній своїй частині піддатись більшовицькій пропаганді, а згодом на їхній заклик почати масово скидати хрести та руйнувати церкви по всій країні.

Оскільки Мала Рада УНР мала повноваження лише як виконавчого органу Української Центральної Ради та діяла між пленарними засіданнями останньої, готуючи проекти рішень для затвердження на сесії УЦР, то її рішення про державний герб України мало бути остаточно ухвалене Центральною Радою. Тому після вигнання з Києва за допомоги німців більшовиків і повернення до столиці Центральної Ради на початку березня 1918 р. було відновлено обговорення питання про державний герб України. 12 березня М. Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки своєму приятелю – художнику Василю Кричевському²². Грушевський особисто контролював процес розробки ескізів і вносив до нього свої корективи. І вже через десять днів, 22 березня 1918 р., ці проекти були затверджені Центральною Радою²³. Відповідно до попередніх пропозицій і рішень членів Малої Ради, хрест було вилучено з герба.

Ситуація трохи змінилася, коли через місяць, 29 квітня 1918 р., в Україні до влади прийшов Гетьман Павло Скоропадський, який на противагу соціалістичним ідеям сповідував консервативні українські християнські цінності. Християнство було оголошене «первенствующою» релігією Української держави²⁴.

Саме в цей день, 29 квітня, в Севастополі на більшості кораблів Чорноморського флоту і було скинуто червоні прапори та піднято українські синьо-жовті з зображенням на них тризубом з хрестом.

Оскільки в часи правління Гетьмана П. Скоропадського новий державний герб так і не було остаточно затверджено, то в різних державних установах використовувались обидва варіанти тризуба – з хрестом і без хреста.

Так, було розроблено в якості офіційних регалій Гетьманської влади окремий герб з зображенням тризуба, посередині якого розміщувався щит з родовим гербом Скоропадських, а увінчував його угорі хрест. Таким чином офіційним символом влади гетьмана пропонувалось запровадити видозмінений тризуб з хрестом²⁵.

18 липня 1918 року гетьман П. Скоропадський підписав новий «Закон про військово-морський прапор Української держави», яким затверджувався новий зразок прапора військово-морських сил України: на білому полотнищі великий синій хрест, який розділяє його на чотири рівні частини, і в верхній лівій частині синьо-жовті смуги з Володимировим тризубом з хрестом посередині²⁶. Як сказано було у підписаному гетьманом законі: «Національний прапор держави складається з синьої і жовтої горизонтальних смуг, в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира з Хрестом»²⁷. Таким чином, у цьому законі, крім опису українського військово-морського прапора, подано ще й опис державного герба, тобто тризуба з хрестом²⁸. Оскільки офіційно Великий герб Української держави так і не було затверджено, то саме цей закон на перехідний період встановлював зображення офіційного герба Української держави.

Іл. 13. Воєнно-морський прапор України, затверджений П. Скоропадським 18 липня 1918 р.

У зверненні до відповідних державних установ Української держави Військовий міністр генерал-поручик Олександр Рогоза тоді видав наступний наказ: «Ясновельможний Пан Гетьман в присутності Своїй у місті Києві 16 липня зізволив затвердити малюнок Військового прапора по прикладеному описанню. Оголошуючи про це, приписую на Військових судах підняти цей прапор, з'являючийся однині емблемою нашої Держави»²⁹.

Іл. 14. Тризуб з хрестом на формі офіцерських чинів українського флоту, 1918 р.

Як писав український емігрантський історик та член-кореспондент Українського Геральдичного Товариства Володимир Трембіцький, «новинкою в оформленні державних прапорів України було покладення знаку хреста (грецької форми) на середній зуб державного герба (тризуба). Це, по-перше, засвідчило тісний зв'язок Української Держави з християнським світом;

Іл. 15. Штандарт гетьмана на морі

Іл. 16. Прапор Воєнного Міністра Української Держави

по-друге, сприймалось як протиставлення до антихристиянського (безбожницького) характеру новопосталої советської влади в Росії; і, по-третє, підкреслювало спадковість Української Держави по старій Київській Русі св. Володимира Великого та Ярослава Мудрого»³⁰.

Іл. 17. Прапор гетьмана як адмірала флоту

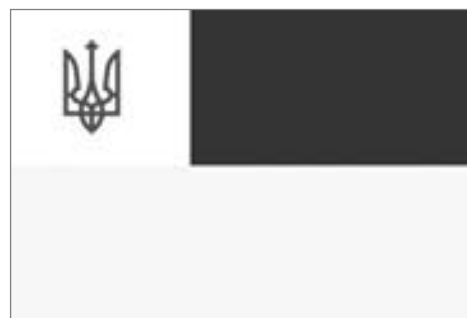
Іл. 18. Прапор командувача Чорноморським флотом

17 вересня 1918 р. П. Скоропадський затвердив ще й офіційні прапори Воєнного та Морського міністрів Української держави, штандарт гетьмана на морі, прапор гетьмана як адмірала флоту, прапор командувача Чорноморським флотом, прапор начальника головного Морського штабу та інші. На всіх цих прапорах, як і на штандарті гетьмана, розташовувався Володимирів тризуб з хрестом.

Тоді ж П. Скоропадський затвердив офіційні прапори дипломатичного корпусу Української держави: прапор посла – національний прапор, в середині якого біле коло, а в центрі кола золотий **тризуб св. Володимира з хрестом**; прапор глав дипломатичних місій (посланців) Української держави – національний прапор, в лівому верхньому куті якого на білому полі золотий **тризуб св. Володимира з хрестом**³¹. Ці знамена, згідно з законом, мали бути введені в усі українські дипломатичні установи в Українській державі та за кордоном. Саме ці символи з зображенням на них тризубом з хрестом мали репрезентувати Україну на міжнародному рівні по всьому світу.

Іл. 19. Прапор посла Української держави

Іл. 20. Прапор посланників (голів дипломатичних місій) Української держави

З метою розробки нового державного герба за дорученням Гетьманського уряду було утворено спеціальну комісію на чолі з товаришем державного секретаря Української держави М. Могилянським. До неї також було залучено професора В. Модзалевського, художника Георгія Нарбута та інших³². Ця робоча група, визнавши незадовільними з естетичної та геральдичної точки зору попередні республіканські символи УНР, вироблені В. Кричевським, розпочала розробку нових проектів печатки та герба Української держави, які мали символізувати спадковість як з УНР, так і з Київською Руссю та Козацькою державою XVII – XVIII ст.³³ Автори проекту по центру на восьмикутному тлі пропонували зобразити стару емблему Запорозької січі

– козака з мушкетом на плечі, а над ним, у верхній частині, розмістити невеличкий тризуб Володимира Святого. Розроблявся і проект Великого Герба Української Держави, але його малюнок та опис не збереглися. Ці проекти викликали низку критики з боку інших фахівців. Вони так і не були остаточно затверджені Радою Міністрів і не вступили офіційно в силу³⁴. І хоча на них пропонувалось залишити зразок тризуба, затверджений попередньою республіканською владою УНР, на багатьох інших символах Української держави було офіційно затверджено тризуб з хрестом³⁵.

Однак після антигетьманського перевороту та приходу до влади в грудні 1918 р. просоціалістичної республіканської Директорії, яка під час повстання навіть опиралась на допомогу більшовиків, хрест поступово знову було демонтовано з символіки України.

Хоча, демонтаж хреста відбувався не одразу. Так, прийшовши до влади, Директорія УНР спочатку деякий час продовжувала частково використовувати символіку Гетьманату. Зокрема, наказом по Морському відомству № 10/1 від 3 січня 1919 р. було визнано герб та прапор, затверджені ще урядом П. Скоропадського: «Наказую лічити прапором Воєнної Фльоти Української Народної Республіки прапор, затверджений 18 липня 1918 року»³⁶. Тобто було залишено в якості символу тризуб з хрестом. Однак вже через кілька тижнів законом № 79/1 від 25 січня 1919 р. Директорія скасувала це рішення, відмінивши закон від 3 січня того ж року в частині вживання тризуба з хрестом³⁷.

Так само 26 січня 1919 р. військовий міністр УНР генерал-хорунжий Олександр Греков окремим наказом затвердив кокарди для старшин і козаків армії УНР, які проіснували в армії з січня по червень 1919 р. У наказі, зокрема, наголошувалось: «Наказую всьому війську У.Н.Р. носити кокарду згідно з доданим малюнком... На середині блакитного поля Герб України з хрестом»³⁸.

Ця кокарда з зображенням тризуба з хрестом проіснувала в армії Директорії УНР півроку. Проте вже наказом від 30 червня 1919 року було введено новий зразок кокарди без хреста³⁹.

Невдовзі по тому владу в Україні остаточно захопили більшовики, які утворили т. зв. «УСРР». Використання хреста не тільки було прибрано з державної символіки, але й заборонено вживати та використовувати. Всі ці акти «хрестоборництва» були досить символічними. Як наголошував д-р Іван Ортинський, для України хрест є славою і символом Воскресіння, адже згідно з Євангелієм воскресіння можливе лише через хрест і во Христі⁴⁰. Колишні наші предки – давньоруські воїни і запорозькі козаки, князі і гетьмани ніколи не вирушали у похід без хреста. Для них він був духовним символом перемоги. Під його захистом вони не боялися йти у бій і дуже часто перемагали. Керманічі-соціалісти з Центральної Ради УНР, а потім і більшовицькі лідери т. зв. «УСРР» на початку ХХ ст. відмовились від цього засадничого принципу, від традиційного сакрального символу українського народу. Вони хотіли збудувати державу без віри в Бога і без хреста...

З цього приводу митрополит Андрей Шептицький писав в 1941 р.: *«Не знати з якої ініціативи і для якої причини українські патріоти носять часом малу відзнаку тризуба без хреста. Коли св. Володимир і по ньому всі українські князі уживали як державного знаку тризуба з хрестом, треба признати тризуб без хреста за символ повороту до поганства і за сумний признак переваги безбожницьких течій серед нашої нещасної суспільності. Може бути, що прихильники того поганського символу посилаються на те, що такого символу вживала Українська Центральна Рада з 1917 і 1918 р. Таке виправдання не мало би ніякої*

Лл. 21. Какарда військ Директорії УНР, затверджена 26 січня 1919 р.

рації. Центральна рада припустилася багатьох помилок і, зокрема, під впливом засідаючих у ній безбожників спричинила національну руйну і допомгла більшовикам запанувати над Україною. Хотіти повторювати її помилки було би нерозумною політикою. Подібним проявом безбожництва буває заміна словом « Слава Україні!» відвічної похвали, відданої Христу: « Слава Ісусу Христу!» Очевидно, ніхто з українців не може мати нічого проти поклику « Слава Україні!» але тим словом замінити акт релігійного прославлення Христа є виразною тенденцією усунути Христа і поставити батьківщину на його місце, значить є ознакою виразної безбожницької тенденції, що обманює наївних українських патріотів» (від Митрополичого Ординаріату, 06.09.1941 р.)⁴¹.

Так само наголошував і колишній міністр освіти УНР, а згодом православний митрополит Іларіон (проф. Ів. Огієнко). В одній зі своїх праць він писав: «Побили себе ми самі... Соціалістичний шал охопив увесь Схід, у тому числі й Україну. Прокинувся віковичний український дух руйни, дух ламання всіх основ життя. Гору над життям захопили соціалісти, всякі ліві, а вони завжди проповідували безбожжя, завжди виступали проти Церкви, особливо проти духовенства. Розсудливі голоси муслили були поховатися, гору взяли крикуни та руйнники, всякі демагоги»⁴². Огієнко часто наголошував, що хрест є невід'ємною складовою старокиївського, а отже, українського герба, і всюди намагався популяризувати використання тризуба з хрестом. Вже будучи православним митрополитом, він навіть на архієрейській панагії зображував цей символ святого Володимира Хрестителя, обов'язково увінчаний на маківці хрестом.

Попри намагання українських лівих та більшовиків за будь-яку ціну викинути хрест з тризуба, він все одно продовжував зберігатись як традиційний символ України в національній символіці. Зокрема, саме цей символ використовували на еміграції послідовники українського національно-консервативного гетьманського руху (прихильники Гетьманату П. Скоропадського), головним гаслом яких був оклик: «Бог, Гетьман, Україна». З 1920 року ними було запроваджено «Знак Союзу гетьманців-державників» — почесну відзнаку, яка вручалась членам еміграційного об'єднання прихильників українського Гетьманату. У середині цієї відзнаки був зображений Володимирів тризуб із хрестом. Використовувався тризуб з хрестом і на відзнаках Української Галицької Армії (УГА).

Коли 15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України прийняв рішення про відокремлення від Чехословаччини та проголосив повну державну самостійність Карпатської України, то в якості її державного герба так само було визнано саме Володимирів тризуб з хрестом. Продовжував використовуватись цей символ (тризуб з хрестом) на еміграції і представниками українських церков (як православних, так і греко-католицької) та інших українських організацій діаспори. Найяскравішим проявом збереження такої традиції є відома мозаїка з зображенням святого князя Володимира Київського у ватиканському соборі святого Петра у Римі, яке міститься на стіні храму біля вівтаря св. Еразма. На ньому вбрання св. Володимира оздоблене зображенням золотого тризубу з хрестом на маківці.

Іл. 22. Знак Союзу гетьманців-державників, 1920 р.

Іл. 23. Герб самостійної Карпатської України 1939 року з зображенням тризуба з хрестом

Лл. 24. Мозаїка святого князя Володимира Київського у ватиканському соборі святого Петра у Римі з зображенням золотого тризуба з хрестом

Один з сучасних проектів Великого Державного Герба України у поєднанні з тризубом з хрестом

З часів національно-визвольних змагань 1917–21 рр. в Україні і далі на еміграції тризуб з хрестом міцно увійшов до української геральдичної, історичної та релігійної традиції і став невід'ємною її складовою.

З відновленням Україною державної незалежності поновились і суперечки щодо того, яким має бути державний герб країни. 19 лютого 1992 р. Верховна Рада України, взявши за основу колишній герб УНР, затвердила своєю постановою проект Малого герба України у вигляді золотого тризуба (без хреста) на синьому щиті. Проте Конституцією України, яка була затверджена 28 червня 1996 р., передбачено, окрім Малого, наявність ще й Великого Державного Герба України. Згідно зі ст. 20 Основного Закону головним елементом Великого Державного Герба України повинен бути Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий герб) з урахуванням герба Війська Запорозького, яким є зображення козака з мушкетом. Проте ця вимога Конституції не була виконана. Великий герб і досі не прийнято. Неодноразово розроблялись різноманітні його проекти. Серед них і такі, де зображувався тризуб з хрестом. Зокрема, в 2009 р. у Верховній Раді було зареєстровано законопроект народного депутата Оксани Білозір, яким пропонувався герб з зображенням тризуба з хрестом. Як обґрунтувала свій законопроект народний депутат: «В основу Великого Державного Герба України покладений Малий Державний Герб України (золотий тризуб), увінчаний символом християнства – хрестом, що відображає апостольність християнської віри Київської Держави, захист Божественної сили над українським народом та землею. Тризуб – знак княжої держави Володимира Великого, символізує єдність небесної і земної, духовної і природної сфер Українського світу»⁴³.

Не прийнявши Великого герба, в Україні офіційним державним символом досі лишається лише Малий герб у вигляді тризуба без хреста.

Україна є однією з небагатьох європейських держав, влада якої ще 100 років тому добровільно викинула зі своєї державної символіки традиційний для України і Європи символ – хрест. Якщо ми поглянемо на герби та прапори європейських країн, то на багатьох з них і досі побачимо у якості офіційного символу хрест. Багатьма європейцями він і досі сприймається як сакральний символ, який покликаний охороняти й захищати їхні країни. Навіть революції та перехід від монархії до республіки у більшості з них не вплинув на збереження традиційної європейської християнської символіки. Проте в Росії та Україні хресту було оголошено справжню ритуальну війну, яка тривала майже 80 років. Хрести скидали з куполів храмів, чинили над ними наругу, палили та нищили, їх забороняли зображувати, використовувати і носити на грудях. Якщо хтось у радянські часи носив на шії хрестик, того висміювали і ображали, це було предметом розбирання і осуду на роботі, в інституті чи школі. Відомо чимало випадків, коли за носіння хрестика могли звільнити з роботи чи відрахувати з навчального закладу, а у сталінські часи навіть запроторити до концтаборів. Для

комуністичного безбожного режиму хрест був невинним і поступово став головним символом спротиву тоталітарно-богоборчій системі. І вже хоч через це, після розпаду СРСР та проголошення державної незалежності, він мав би бути повернений до символіки України. Проте наслідки багаторічного комуністично-атеїстичного зомбування населення таки мали свої плоди: багато хто і досі боїться повернення цього сакрального символу.

Цьогоріч українці відзначають 100-ліття проголошення Володимирівського тризуба державним гербом України та 1030-ліття Хрещення Київської Русі святим Володимиром Великим. Проте його герб, який після прийняття християнства використовувався на монетах у поєднанні з зображенням хреста, і досі не повернуто країні. Вона і досі не має власного Великого державного герба...

1. Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 1; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т.2.– С. 78-79.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. Число 1. – Київ, 1918. – С. 119; Ралдугіна Т. Відродження національної символіки в часи Української революції 1917–1921 років // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Р. Пирога. – К., 2011. – С. 118-119; Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309–2310.
3. Румянцева В. В. Емблеми земель гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 18-23; Сергійчук В. Доля української символіки. – К., 1990; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992; Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Укр. іст. журн. – 1990. № 4. – С. 43–55. Белецкий С. В. Знаки Рюриковичей. «Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада» (СПб.), 2000–01, вып. 2–3; Белов О.Ф., Шаповалов Г.І. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструкт. К.–Запоріжжя, 2008.
4. Трембіцький В. Український Національний та Державний Герб // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Ситі; – Нью-Йорк, 1966. – С.168–174.
5. Грушевський М. Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1.
6. Грушевський М. Там само. – С. 1.
7. Грушевський М. Там само. – С. 1; Оглоблин О. Праця Юрія Нарбути над утворенням українського Державного Герба і Державної Печаті: з архіву Ю.Нарбути // Державницька Думка (Філадельфія). – 1951. N 4; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про Державний герб України. «Наше минуле», 1918, № 1.
8. Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 385–386.
9. Народна воля, 25 листопада 1917 р.; Грушевський М. Український герб // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк–Львів–Київ–Торонто–Мюнхен, 1992. – С. 90-91.
10. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 482, 493; Українські гроші. Опис державного кредитового білета на 100 карбованців // Нова Рада. – 1917. – № 216 (23 грудня (ст. ст.)). – С. 3; Обідний М. Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. – 1925. – Ч. XI–XII. – С. 198–200; Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.
11. Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 1; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т.2.– С. 78-79.
12. Грушевський М. Український Державний герб... – С. 1.
13. Антонович Д. Спогади про Українське Морське Міністерство // Військо України. 1992. – № 5. – С. 74.

14. Трембіцький В. Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах в 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – С. 157; Трембіцький В. Український Національний та Державний Герб / В. Трембіцький // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Ситі; – Нью-Йорк, 1966. – С. 168–174.
15. Антонович Д. Згад. праця. С. 74; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; Кущинський А. Історія першого закону про державний герб України // Молода Україна. – 1964. – Ч. 115 (липень). – С. 17–18.
16. Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 1; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 78–79.
17. Українська Центральна Рада... – С. 78–79.
18. Шрамченко Святослав. Закон про державну національну флоту та його виконавці // Військо України. – 1993. – № 4. – С. 27–38; Трембіцький В. Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах ... – С. 157.
19. Українська Центральна Рада... – С. 165; Також див.: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4зв.
20. Закон про державний герб України // Вісник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15. – 5 квіт. – С. 1. Також див.: ЦДАВО. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 166 (док. № 85); Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 117 (док. № 5).
21. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / Упорядник Жанна Ковба. Науковий редактор Андрій Кравчук. – Київ: Дух і Літера. 2003. С. 55; Трембіцький В. Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах ... – С. 157.
22. Малаков Д. Кричевські в Києві // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 72.
23. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України... – С. 119; Радугіна Т. Відродження національної символіки в часи Української революції... – С. 118–119; Климкевич Р. Прапор... – С. 2309–2310.
24. Закони про тимчасовий Державний устрій України // Державний вісник, № 1. 1918, 10 травня. С. 1.
25. Трембіцький В. Державні службові прапори Гетьманського двору 1918 р. // Гетьманський Голос. – 1979. – Ч. 3–4. – С. 24–33; Маляревский А. И. На переэкзаменовке: П. П. Скоропадский и его время / А. И. Маляревский // Архив Гражданской войны. – 1922. – № 2.
26. ЦДАВО України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 153, арк. 115; Шрамченко С. День свята Української Державної флоту // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; Морський прапор // Відродження. – К., 1918. – Ч. 89. – 18(5) лип. – С. 3.
27. Шрамченко С. День свята Української Державної Флоту // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1933. – Ч. 6. – С. 13–15.
28. Там само.
29. Трембіцький В. Прапори України 1918 року // Знак. – Ч. 4 (листопад, 1993). – С. 1–2.
30. Трембіцький В. Там само. – С. 1–2.
31. Шрамченко Святослав. Закон про державну національну флоту та його виконавці... – С. 27–38; Трембіцький В. Прапори України 1918 року // Знак. – Ч. 4 (листопад, 1993). – с. 1–2; Крип'якевич І. Історія українського війська (Від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів. – Л.: Світ, 1992. – С. 712–713; Климкевич Р. О. Український військово-морський майвець // Вісті комбатанта. – 2008. 5 лист.
32. Гай-Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105; Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського

// Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип. 12. С. 101; Ралдугіна Т. Відродження національної символіки в часи Української революції... С. 119.

33. Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України... – С. 119–128.

34. Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського... – С. 104.

35. Трембіцький В. Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах... – С. 157.

36. Шрамченко С. День свята Української Державної Фльоти... – С. 13–15.

37. Кущинський Л. Чи має бути хрест на державному гербі тризубі / Л. Кущинський // Церковний календар-альманах на 1975 рік. – Чикаго, 1975. – С. 123.

38. ЦДАВО України. – Ф 1078. – Оп. 1. – Спр. 1-а, – Арк. 63.

39. Клейноди України: з історії державної і національної символіки. Комплект кольорових художніх сувенірних листівок. – М., 1991. – Лист. 25,27.

40. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. – Рим – Мюнхен – Фрайбург, 1988. – С. 157-163.

41. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944... – С. 55.

42. Огієнко І. (Обсерватор). Перешкоди для визнання українських Церков // Слово Істини, Вінніпег, Канада, – Ч. 3 (27), січень 1950. – С. 3-10.

43. Білозір О. Великий Державний Герб України. Яким він має бути... // Українська правда. Блоги. Мережевий ресурс. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/bilozir/4aba5931c4900/page_2/ [дата звернення: 23.09.2009].

Annotation: *In the article the question of introduction during the national liberation struggle of 1917 – 1921 is investigated. trident as the state emblem of independent Ukraine, the existing disputes around this and attempts to use a trident with a cross as a symbol of the country are considered. Despite the resistance and attempts of the Ukrainian left, socialists and Bolsheviks to throw out the cross from the trident, it still continued to be preserved as a traditional symbol of Ukraine in national symbols. It was used on the first Ukrainian money, in the Ukrainian navy and army. Later, it was this symbol used in the exile followers of the Ukrainian national-conservative hetman movement (supporters of the Hetmanate P. Skoropadsky), as well as representatives of Ukrainian churches in the diaspora (both Orthodox and Greek Catholics). When in 1939 the Sejm of the Carpathian Ukraine decided to secede from Czechoslovakia and proclaimed complete state independence of the Carpathian Ukraine, the trident with the cross was also recognized as its state emblem. Since the time of the national liberation struggle of 1917-21. in Ukraine and further in emigration, the trident with the cross firmly entered the Ukrainian heraldic, historical and religious traditions and became an integral part of it.*

Keywords: *Trident, Cross, Coat of arms, Ukraine, UNR, Ukrainian state, D. Antonovich, M. Grushevsky, P. Skoropadsky.*

Олег Белько

ПОЧАТОК РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМСЬКИХ ІНІЦІАТИВ З ВИКОРИСТАННЯ ГЛИНИ В ЖИТЛОВОМУ БУДІВНИЦТВІ НА ПОЛТАВЩИНІ (1894-1916 рр.)

Стаття присвячена діяльності губернського земства з розвитку глиняного вогнетривкого будівництва на Полтавщині. Розглянуті заходи органів місцевого самоврядування з розвитку цегельного й черепичного виробництва.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, вогнетривке будівництво, виготовлення цегли та черепиці.

Впровадження в життя заходів Полтавського губернського земства з розвитку глиняних будівельних вогнетривких матеріалів як складових гончарства здійснювалося цілеспрямовано.

Активні дії Полтавського губернського земства – організаційні і фінансового спрямування мали позитивні наслідки. Досвід органів земського самоврядування у визначенні пріоритетних соціально-економічних напрямів діяльності й планомірної їхньої реалізації потребує вивчення. Питання організації дослідження природних ресурсів краю та проведення дослідів глини для вогнетривкого будівництва за період діяльності земства науковцями, краєзнавцями глибоко не вивчалися.

Предметом дослідження є діяльність Полтавського губернського земства в 1894-1916 роках щодо реалізації заходів з дослідження покладів глин, придатних для вогнетривкого керамічного будівництва, проведення лабораторних дослідів, доцільності використання природних ресурсів для виготовлення глиняної черепиці й цегли в повітах губернії, забезпечення виготовлення продукції на Малобудищанському черепичному заводі як зразка кустарного виробництва [33, с. 35].

Полтавське губернське земство діяло в рамках державної економічної програми, в основі якої був розвиток кустарних промислів.

У другій чверті XIX століття через масове зuboжіння простого люду керівництво держави все більше звертало увагу на забезпечення добробуту населення. Організувати вивчення цього питання було доручено Особливій комісії при раді торгівлі й мануфактури [9, с. 18-19], яка звернулася з проханням до Полтавської губернської управи розпочати дослідницькі роботи відповідно затвердженого плану [15, с. 93-96].

До польової роботи Полтавським губернським земством було запрошено професора Харківського університету Анастасія Зайкевича [36, с. 3; 15, с. 93-96]. План дослідження, складений ученим, охоплював широке поле діяльності [16, с. 70-71]. Згідно з ним, А. Зайкевич 1880 року разом із помічниками Л. Жебуньовим і О. Твердохлібом розпочали дослідження гончарного промислу [16, с. 71]. А. Зайкевичем зібрано близько 200 зразків глин, придатних для гончарного виробництва, було

© **Белько Олег Олександрович** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

обстежено економічні можливості й технологію виробництва у повітах: Миргородському (Хомутець, Попівка, Велика Грем'яча, Комишня), Лохвицькому (Сенча, Городище, Постав-Муки), Зіньківському (Опішне, Міські Млини, Куземин, Шилівка, Більськ), Полтавському (Диканька, Великі Будища), містах Лохвиця, Зіньків, Лубни [38, с. 1303]. На основі зібраних матеріалів учений написав роботу *«Про гончарне виробництво»*, яка, на жаль, так і залишилася не надрукованою [36, с. 4].

Для вивчення природних ресурсів краю Полтавською губернською управою у 1881 році був запрошений професор Харківського університету Олександр Гуров. Ним досліджено поклади і якості глин: фарфорових, фаянсових, вогнетривких, гончарних. Науковий опис глин Полтавської губернії, що використовують гончарі для виготовлення продукції, міг би скласти особливий опис гончарного промислу. За професором Гуровим, глини, що мали технічне застосування в Полтавській губернії, зустрілися на трьох горизонтах: один містився в ярусі білих пісків та піщаників, другий – в ярусі строкатих глин, третій – серед делювію. Кращі сорти гончарних глин знаходяться у білих шаруватих пісках, це фарфорові, фаянсові, вогнетривкі [8, с. 7]. Звіт про дослідження був виданий 1888 року у вигляді об'ємної дисертації: *«Геологічний опис Полтавської губернії»* [9, с. 109]. Висновки досліджень професора О. Гурова набули вагомості значимості завдяки вивченню не лише якості глин, а й технології добування, рекомендаціям щодо упорядкування їхньої розробки. В окреме питання дослідником віднесено потребу в сортуванні глин, що *«Тільки тоді можна віднайти правильне застосування усім сортам глин, котрі зустрічаються в зазначених місцевостях Полтавської губернії... Найголовніше надати їй однорідність»* [1, с. 999-1000]. Це стало очевидним аргументом на користь можливого широкого використання природних ресурсів краю задля соціально-економічного розвитку губернії.

У звіті губернській управі 1891 року геолог і ґрунтознавець Петро Земятченський зазначав, що *«околиці м. Опішне здавна відомі розробками вогнетривких глин, що використовуються, головним чином, на виготовлення глиняного посуду, але останній час почало розвиватися й цегельне виробництво»* [11, с. 12].

Продовжив дослідження професор Петербурзького університету Василь Докучаєв [9, с. 12-13]. Експедицією під його керівництвом (1888-1890 рр.) визначено найякісніші поклади вогнетривких глин. Вони були в Зіньківському, Лохвицькому, Кобеляцькому, Миргородському повітах. Звіт про дослідження *«Матеріали про оцінку земель. Природничо-історична частина»* вміщував опис природних ресурсів 16 повітів [9, с. 14].

Кременчуцький повіт обстежував приват-доцент Московського університету Володимир Вернадський, ним складений звіт, в якому йшлося, що у м. Градизьк, біля цегельного заводу, винайдено глибоководний мергель, у ряді місць глинистий, що схожий з київською синьою глиною [12, с. 30].

У Гадацькому повіті переважаючою валунною породою є червонобура, досить груба глина, але зустрічається іноді й інший різновид – жовтобура, мергелиста. Тож досить помітна схожість з прилуцькими валунними покладами [10, с. 138]. Відмічено, що в Прилуцькому повіті можна помітити чотири різновиди глин: 1) глина жовтобурого кольору; 2) жовтобура з вмістом піску, подібна до прісноводного мергеля; 3) коричнево-червона; 4) червонобура [10, с. 157]. Потужність горизонту *«прісноводного мергеля»* у Лубенському повіті становить іноді 9 сажень. Порода у середньому горизонті вміщувала прошарок чорної грубої глини, нижче – шар строкатих глин [10, с. 158].

За дорученням Полтавського губернського земства гончарний промисел досліджував етнограф, археолог Іван Зарецький. Дослідження було проведене влітку 1893 року з метою визначити стан гончарного промислу. Дослідження І. Зарецького проходили відповідно до програми губернської земської управи. Колекція зразків гончарних виробів доповнювалася зразками глин, котрі використовувалися для виготовлення гончарної продукції. Зразки глин бралися на місцях їхнього добування [8, с. 12].

У своєму дослідженні Іван Зарецький зазначав, що якість глини, необхідної для гончарного виробництва, має найважливіше значення. Від якості глини залежить

успіх процвітання гончарного промислу, а оскільки промисел у Полтавській губернії досяг вищого рівня ніж у сусідніх губерніях у технічному й художньому відношеннях, то цим він зобов'язаний високим якостям місцевих глин [8, с. 6].

Іван Зарецький звертав особливу увагу на якість вогнетривкого матеріалу в повітах губернії. Він наголошував, що глини Миргородського повіту не поступалися у вогнетривкості більшій частині глин Зіньківського повіту. Аналізував поклади глин у Сенчі і Поставмуках Лохвицького повіту, у позаштатному містечку Глинськ Роменського повіту, за його оцінкою, гірша за якістю була у Городищі Лохвицького повіту. Глина, яка видобувалася у м. Біликах Кобеляцького повіту, за визначенням місцевих жителів, найгірша з вогнетривких глин [8, с. 8].

Як стверджував Іван Зарецький, «за розповідями старожилів Опішного, глину беруть уже років п'ятдесят на Штаньковій горі, на Пошивайловому (Кибальниковому) і Гринівському глинищах» [42, с. 16].

Підбиваючи підсумки проведеної роботи, Іван Зарецький констатував: «Глини Полтавської губернії досить різнобарвні, вирізняються високими і багатограними якостями і можуть використовуватися для виготовлення яких завгодно керамічних виробів, починаючи від грубої цегли до вишуканих фарфорових витворів...» [13, с. 2-4]. Дослідником були придбані всі інструменти та знаряддя, що використовували гончарі; великі предмети замальовувалися, у звіті представлені кресленнями. Фотографічні знімки були передані до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [8, с. 12].

Учений Микола Русов зазначив, що глини Полтавської губернії різномірні і мають високі якості й можуть використовуватися для виготовлення будь-яких керамічних виробів, починаючи з грубої цегли і включаючи фарфорові вироби. Глини мають різномірний колір, тому можуть застосовуватися без фарбників. Проте, експлуатація глиняних родовищ відбувається неекономно. Половина глини використовується на малоцінну продукцію, що не винагороджує працю кустаря, інші, за незнанням, відкидаються як не придатні до використання [37, с. 41-59].

Ґрунтовні дослідження природних ресурсів краю, здійснені ученими за сприяння Полтавського губернського земства, спонукали до виважених дій щодо розвитку гончарного вогнетривкого будівельного виробництва.

Полтавське губернське земство у виробництво черепиці вкладало з кожним роком все більше коштів. У 1894 році земське зібрання асигнувало в розпорядження губернської управи 5000 руб. на дослідницьку роботу по визначенню необхідних умов для будівництва черепичних заводів. Виконуючи настанови губернського земства з цього питання і конкретне доручення, Миргородська управа в ході проведених досліджень прогнозувала: широке розповсюдження черепиці може бути досягнуто лише будівництвом невеликих черепичних заводів у різних місцях губернії з покладами глин, придатних для виготовлення черепиці [35, с. 327-329].

1896 року губернська управа зверталася до повітових земських управ з проханням доставити зразки глин з зазначенням місця будівництва заводів. Для дослідження придатності різних глин відряджено спеціаліста до Кобеляцького, Костянтиноградського, Роменського повітів. Було встановлено придатність глин для черепичного виробництва у Роменському та Костянтиноградському повітах. За результатами обстежень два сільські товариства Староверовське Костянтиноградського та Смілянське Роменського повітів порушили клопотання про влаштування черепичних заводів, при чому товариства брали на себе зобов'язання забезпечити населення черепицею власного виробництва. Обидва клопотання були задоволені губернською управою 1897 року. Що стосується Кобеляцького повіту, то у вказаному повітовою управою місці глини визнані не придатними [17, с. 327-329].

Для вивчення глин Кременчуцького повіту Полтавським губернським земством була влаштована невелика пересувна майстерня, проведені досліді дали добрі результати. Виготовлена продукція в пересувній майстерні демонструвалася на виставці 1896 року у павільйоні земства. Вивчивши ситуацію, Кременчуцька повітова управа порушила клопотання перед губернським черговим зібранням про відкриття в 1897

році хоча б одного черепичного заводу. Завод розпочав роботу в с. Максимівка, глина, що поруч із заводом, була високої якості, а близькість до Дніпра надала можливість зручного її транспортування [32, с. 327-329].

Полтавським губернським земством у 1897 році до кошторису на придбання земельних ділянок та проведення аналізу глин повітовим земствам було виділено по 600 руб. [3, с. 109]. Губернська управа в листі Лохвицькій земській управі від 15 лютого 1897 року запропонувала надіслати на ім'я директора Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя зразки глин і вказати місце з їхніми покладами, де, на думку управи, може бути зведений черепичний завод. Губернська управа при цьому наголосила, що відповідь земства очікується позитивна. Для обговорення поставленого питання Лохвицька управа запросила на нараду представників товариств, щоб колегіально дійти висновку про будівництво черепичного заводу і дізнатися про умови, які будуть запропоновані земству щодо виділення ділянки землі з правом користування глинищем. На думку управи, найкращим місцем було село Лука, наявність тут якісної глини, а також обізнаність населення з її обробкою віддають перевагу саме цьому населеному пункту. Вона ж запропонувала зборам порушити клопотання перед губернським земством про будівництво черепичного заводу в селі Лука. Для того, аби наочним способом переконати населення в тому, що теоретично зробити важко, управа запропонувала розпочати будівництво громадських об'єктів – шкіл, хлібозаготівельних магазинів з покрівлею дахів черепицею [3, с. 115-116].

На користь розповсюдження вогнетривких дахів у Полтавській губернії була в достатній кількості придатна глина і фінансова можливість щодо розвитку мережі черепичних заводів. Для прискорення вирішення цієї справи губернська управа вказала підвідомчим органам місцевого самоврядування на необхідність проведення дослідів з визначення якості глин та придатності їх для черепичного виробництва завідуючими гончарними майстернями Полтавського губернського земства [39, с. 1166-1167]. 1899 року земством розроблявся і втілювався в гончарних закладах навчальний план фахової підготовки гончарів, проводилися досліді з використанням опішненських глин [18, с. 35].

Для проведення дослідів з виготовлення черепиці і взагалі для вивчення необхідних умов організації цієї справи губернська управа в 1896 році облаштувала на території Полтавської колонії душевнохворих відповідне приміщення для черепичної майстерні [33, с. 1-3].

Для виготовлення черепиці використовувалася місцева глина з додаванням четвертої частини опішненської [17, с. 65]. Майстерня мала важільний прес Егера, жорна для помелу поливи та обрізувальні станки. У висушувальному відділенні на поперечинах у декілька ярусів розміщувалося 5000 одиниць черепиці. На початковій стадії проведення дослідів для поливи використовували свинець, який у вересні 1896 року був замінений суриком. Це вимагало менше затрат і знижувало вартість. Одночасно з впровадженням машинного виробництва були розпочаті роботи по виготовленню черепиці вручну і на перших етапах мали певні переваги. Для здійснення цих робіт застосовувалася Віленська форма, але внаслідок недостатнього розміру вона потребувала заміни Симбірською, що мала значно більшу площу поверхні. Виготовлення черепиці машинним способом проводилося в традиційних гончарних печах, яких було три і кожна вміщувала 1100 одиниць продукції. Виробництво її вручну здійснювалося у малій цегляній печі разом із цеглою. Поливою плитка покривалася перед повторним випалом, оскільки проведені досліді нанесення поливи на сирець не принесли бажаних результатів. У першій половині червня 1896 року було виготовлено 2000 штук машинного виробництва і 1500 одиниць вручну.

Досліді увінчалися успіхом. На виставці у м. Кременчуці 1896 року експонувалися зразки черепиці і рекламувалися способи її виготовлення. Черепицею був покритий павільйон, де проводилися пробні роботи з виготовлення її вручну. Для випалювання побудована мала гончарна відкрита піч. Майстри для виконання цих робіт були відряджені із заводу, що при колонії [3, с. 107-109]. Виставка засвідчила, що у кожній місцевості Полтавської губернії, де є якісна глина, виготовлення черепиці доступне

багатьом господарям при витратах на обладнання від 100 до 300 руб. [3, с. 108-109].

1899 року Полтавське губернське земство, взявши до уваги пропозицію Полтавської повітової управи, відрядило на навчання від кожного повіту двох осіб до Митишинської дослідної станції Московського технічного товариства з метою вивчення різних варіантів вогнетривких забудов відповідно до потреб і матеріалів, що мало в своєму розпорядженні губернське земство. Навчання оплачувало губернське земство – по 100 руб. кожному стипендіату. Такі заходи сприяли підготовці досвідчених майстрів вогнетривкого будівництва [4, с. 67-68].

1899 року Полтавське губернське земське зібрання доручило губернській управі провести дослідження глини в околицях м. Сенчі Лохвицького повіту, визначити її склад у хімічному, технічному та геологічному відношеннях для будівництва заводу та забезпечення його глиною у необхідній кількості. Проте, за пропозицією гласного І. Канієвського, зібрання постановило дослідити поклади глини поблизу доріг селищ Крути-Червоне та міст Київ-Полтава, оскільки будівництво заводу в цій місцевості було б вигідним для постачання черепиці в Золотоніський та Переяславський повіти [6, с. 167-168]. Будівництво черепичного заводу в м. Сенчі Лохвицького повіту страхова комісія запропонувала губернському земському зібранню відкласти [7, с. 196].

На засіданні загального зібрання Жабківського сільськогосподарського товариства Лохвицького повіту 14 грудня 1903 року головою була озвучена доповідь про призначення губернським земством субсидії в сумі 200 руб. на будівництво черепичного заводу та про договір з маріупольським майстром І. Прикипним на виробництво черепиці та цегли. Глина у с. Жабках, за дослідженням Прикипного, була придатною для виготовлення черепиці. Влаштування заводу для виготовлення легкої татарської черепиці оцінювалося у 165 руб., а вартість черепиці передбачалася у 7 руб. за тисячу. Радою товариства був підписаний договір із Прикипним на виробництво в 1904 році 200000 черепиці та 50000 одиниць цегли. Повітова управа ухвалила договір ради товариства та постановила просити Лохвицьке повітове земство підтримати кредитом [2, с. 8].

Поклади глини на території Лохвицького повіту були визнані придатними для виробництва черепиці. Лохвицька земська управа порушила клопотання перед губернським земським зібранням про відстрочку сплати повітовим земством виданих кредитів. Лохвицьке земство видавало позики до 1000 руб. на черепичне виробництво, але вони погашалися невчасно, а необізнаність населення з черепичним покриттям шкодили виробничому процесу. Проте, губернська управа відхилила клопотання [34, с. 525-526].

Лубенській управі 1903 року не вдалося реалізувати задум щодо виділення коштів для будівництва заводу в селі Олександрівці у маєтку М. Шемета, оскільки запропонована для дослідів біла глина була визнана управителем Малобудищанського заводу п. Розенбергом непридатною для виготовлення якісної черепиці, бо вміщувала вапно та окис заліза [24, с. 592]. Як бачимо, кожен конкретний приклад, навіть доброго починання, Полтавським губернським зібранням, управою ретельно вивчався і приймалися виважені рішення.

З 1903 року в м. Костянтинограді діяла майстерня, облаштована інженером Гилевичем, по проведенню дослідів на придатність глин Костянтиноградського повіту для виготовлення вогнетривкої продукції. Її послугами користувався Староверовський черепичний завод, що з 1904 по 1906 роки був орендований підрядчиком Дегтярьовим за домовленістю постачання ним черепиці I гатунку по 28 руб., II – 14 руб., III – 7 руб. за тисячу в розпорядження Полтавського губернського земства [30, с. 40].

Вирішення питань покриття дахів, перш за все громадських закладів, Полтавська губернська управа покладала на Малобудищанський завод, що поблизу Опішного, який, за висновками спеціалістів лабораторій Австрії та Німеччини, був забезпечений необхідними засобами виробництва [24, с. 29].

1903 рік був першим роком всебічної експлуатації виробничого оснащення приміщень заводу, відповідно всі роботи розглядалися як дослідні й знаходилися під постійним контролем управи [19, с. 79-80].

Малобудищанський черепичний завод Полтавського губернського земства був показовим прикладом у цій справі. Але 1905 року підприємство зіткнулося з недостатнім запасом придатної глини. Про якість пластів глини неодноразово говорилося на земських зібраннях. Ревізійна комісія в 1905 році у доповіді губернським зборам пропонувала провести обстеження пластів покладів глини та проаналізувати відповідність інвентарю виробничим процесам [21, с. 105]. Вона зазначила про необхідність впорядкування системи її видобування більш досконалим способом – шляхом закладання шурфів або буріння пластів покладів глини навколо Малобудищанського заводу. Постало питання вдосконалення виробничих знарядь, а саме: для подальшого виготовлення черепиці необхідна дробильна машина, яка повинна перетирати мінерали, що вміщує глина. Такі машини існували за кордоном і використовувалися в аналогічних випадках [25, с. 74].

Протягом 1906 року проводилися досліди з поливою. Завідуючий майстернею при Малобудищанському заводі п. Гейнц розробити необхідної поливи для черепиці не зміг, внаслідок чого 1500 одиниць продукції було зіпсовано, тому завод від неї відмовився, хоч спроби виготовити її були. Спеціалісти будівельного відділення управи приїжджали до Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя для ознайомлення з поливою, яка мала тут відмінні якості. Але печі Малобудищанського заводу були непридатні для випалу такого сорту. Виникла необхідність побудувати п'ять нових печей з трубою спеціально для виготовлення полив'яної черепиці та двоповерховим відділенням майстерні, що прилягала до сараю. Проте, кошти, витрачені на таке облаштування, перевищили ціну черепиці [22, с. 119].

За 7 років роботи Малобудищанського заводу властивості глин були вивчені, розташування його та конструкція добре продумана, фінансово був забезпечений. Проблемою залишалася нестача глини [31, с. 50].

Після ремонту 1906 року виробничі можливості заводу були розраховані на виготовлення 1800000 одиниць черепиці на рік. 10 грудня 1907 року на засіданні Полтавського губернського земства розглядалася пропозиція гласного М. Коваленка про призначення премій за створення найпридатнішої суміші з місцевих глин для виробництва цієї продукції. Пропозиція зібранням була схвалена [23, с. 56].

Черепиця, виготовлена у 1909 році, була вищого гатунку завдяки придбаним приладам розмелення дутика, що містився в глині. Наявність дутика негативно впливала на якість черепиці, особливо коли випал її проходив при температурі, недостатній для сплаву дутикового вапна з глиною. Черепиця при цьому була крихкою, що і спричиняло високий відсоток браку. За даними звіту управи за 1908 рік, до 20 % черепиці розбивалося, в той час при якісному матеріалі цей відсоток становив – 3. Ревізійною комісією рекомендовано зменшити виробництво черепиці у поточному році, що вплинуло б на підвищення її вартості. Залишок черепиці – 1806165 та коньків – 35117 одиниць на 1 січня 1909 року покрив усі потреби на продукцію, і управа зіткнулася з перевиробництвом. Великі площі на складах займала черепиця третього сорту, де зберігалася 500000 одиниць [26, с. 40].

Губернською управою вивчалася питання про відкриття при Малобудищанському черепичному заводі школи вогнетривкого будівництва й пічної справи, яка б готувала майстрів з теоретичною підготовкою для самостійних будівельних робіт, слугувала дослідною станцією, була довідковим бюро з надання населенню, земським закладам інформації і кваліфікованих порад з вогнетривкого будівництва, пічної майстерності та протипожежної безпеки, сприяла опануванню населенням знань про технічні особливості та навички з виробництва будівельних матеріалів і робіт шляхом влаштування при школі тимчасових короткострокових курсів. Цим питанням займалася комісія з вогнетривкого будівництва [20, с. 674].

1910 року страхова комісія висловила побажання губернському земству на Полтавському черепичному заводі провести дослід з виготовлення татарської черепиці [20, с. 672].

Полтавське губернське земство схвально сприймало проведення дослідів з виготовлення черепиці різної форми. Позитивно оцінено проведення дослідів з

виготовлення гончарної фальцевої черепиці у с. Богачці Миргородського повіту на приватному черепичному заводі Данилевського. Досліди майстра під наглядом інструктора відділу вогнетривкого будівництва були успішними. Черепиця виготовлялася на ручному черепичному пресі та випалювалася у звичайній склепінчастій печі [27, с. 193].

Бажаючим будувати приватні заводи з 1909 року Полтавське губернське земство видавало позики до 5000 руб. строком на 10 років під 5 % річних за рекомендаціями повітових земських управ. Бажаючі скористатися позикою повинні були повідомити губернській управі про місце, визначене для заводу, та довідку про проведений аналіз глини щодо придатності її для виготовлення черепиці. Аналіз глини здійснювала Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя [14, с. 1106].

Полтавським губернським земством було ініційовано розширити мережу лабораторій для проведення аналізів місцевих глин та їхньої придатності для виготовлення глиняної продукції.

На влаштування та обладнання центральної губернської лабораторії Полтавським губернським зібранням була ухвалена сума 1350 руб. [5, с. 152]. Тимчасово вона розміщувалася у будинку Бобрицьких [27, с. 195].

Лабораторія при Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства була завершена в 1913 році, розміщена на першому поверсі і визнана показовою установою [40, с. 60-62]. У підвальному приміщенні, поряд з іншими майстернями, діяла черепична. Лабораторія слугувала для проведення механічних дослідів піску, цегли, цементу. Із черепичних майстерень (як земських, так і приватних) надсилалися зразки піску і лише на основі проведених дослідів визначався склад розчину для виготовлення черепиці. На її обладнання губернською управою було витрачено 1566 руб. [27, с. 195].

У лабораторії при Природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства досліді проводилися з 1913 по 1915 роки. Був визначений порядок їхнього проведення, а саме: розглядалася заява власника-кустаря цегельного або черепичного заводів, агенти управи проводили огляд глини. Її зразки надсилалися до Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя. Якщо результати проведених дослідів були задовільні, губернська управа забезпечувала власника заводу спеціалістом з виготовлення глиняної черепиці і видавала безкоштовно необхідний інвентар: ручний прес, глином'ялку, частину рамок. Ручні преси закуповували на заводі «Леппа та Вальмана» у містечку Олександрівськ, здебільшого виготовлені з чавуну або мали гіпсові форми. Жалування майстру та підмайстру оплачувало земство. Інші витрати, пов'язані з виготовленням черепиці, власники проводили за свій кошт. Майстер-інструктор здійснював контроль за кількома заводами одночасно. Після того, як власник і управа доходили висновку, що виготовлена черепиця має задовільну якість, господарю надавалося право отримати позику на обладнання заводу [28, с. 101].

Задовільні результати мали досліді (1913 р.) з отримання гончарної пальцевої черепиці, що виготовлялася на приватних заводах у селах Багачці, що поблизу Миргорода, Старому Лохвицького повіту, власник – Є. Коцупій, Трубайцях Хорольського повіту в графа І. Капніста [41, с. 59-60].

За висновками спеціалістів, заводи П. Овдія (м. Градизьк, Кременчуцький повіт) і І. Крята (с. Степуни, Лохвицький повіт) не були підготовлені для виготовлення гончарної черепиці [41, с. 60].

1915 року лабораторні досліді вогнетривких глин були проведені на 11 заводах у різних повітах губернії. На 8 – досягнуті задовільні результати навіть при примітивних знаряддях виробництва, адже сушіння проводилося у простих цегельних сараях, а випал у звичайних та тимчасових печах. Оскільки головна увага приділялася виробництву цегли, проведення дослідів затримувалося. Були виявлені суттєві недоліки щодо невідповідності цегельних заводів до черепичного виробництва, зокрема:

- печі на заводах мали великі камери та місця для палива, що створювало незручності при регулюванні температури. Вони здебільшого облаштувалися

в землі, й при випалюванні ґрунтова волога спричиняла запарювання черепиці. Стіни не були утеплені, великий потік холодного повітря негативно впливав на якість продукції – з'являлися тріщини. Придатними для використання були лише печі для випалу цегли системи Шлікейзена на 20000 одиниць з трубою та кількома паливниками;

- гарна якість пресування черепиці і зменшення кількості браку досягалися при застосуванні гіпсових форм, якими були забезпечені не всі заводи;
- для кращого центрування форм преси потребували вдосконалення;
- відсутність місцевих майстрів була головною причиною затримки впровадження виробництва керамічної продукції [29, с. 64].

Тож аналізи лабораторних робіт та висновки фахівців переконали губернську управу в необхідності підготовки місцевих майстрів черепичного виробництва [41, с. 60].

Полтавська губернська управа доповіла земському зібранню про можливість виготовлення гончарної черепиці на невеликих цегельних заводах, де є поклади глини, придатної для черепичного виробництва [29, с. 62], і в такий спосіб сприяти виконанню заходів з вогнетривкого будівництва, які відображалися в щорічних планах будівельних робіт у районах землеустрою [40, с. 60-62].

Аби досягти бажаних результатів, Полтавською губернською управою, земськими органами місцевого самоврядування вирішувалося чимало проблемних питань. Щоб мати чіткі відомості про якість місцевих глин, проводилися дослідження та досліди з визначення її придатності для виробництва різних сортів черепиці. З метою будівництва виробничих об'єктів губернською управою ретельно вивчалися подання повітових земств та потреби населення у вогнетривкому будівництві. Характерною ознакою діяльності Полтавського губернського земства є те, що добрі починання підтримувалися різновидами фінансового забезпечення. Полтавська губернська управа, виконуючи настанови губернського земського зібрання, діяла в інтересах населення губернії.

Увага земства була спрямована на організацію та поліпшення загального контуру дрібного господарства через введення нових технологічних прийомів у виробництво гончарної черепиці, направлення земських фахівців на місця виробництва для надання допомоги власникам-кустарям та здійснення контролю за виготовленням якісної продукції.

Діяльність Полтавського губернського земства у вирішенні проблемних питань є повчальним уроком, віддзеркалюванням ряду назрілих вітчизняних актуальних соціально-економічних і соціокультурних питань сьогодення.

1. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии /А. В. Гуров. – Харьков : Типография М. Ф. Зильберберга, 1888. – VII с., 1010 с.
2. Деятельность сельскохозяйственных обществ // Хуторянин. – 1904. – 1 января (№ 1). – С. 8.
3. Доклады Лохвицкой уездной земской управы XXXIII очередному земскому собранию 1897 года. – Лохвица : Типография бр. Э. и Н. Дельберг, 1898. – 434 с.
4. Доклады Полтавской уездной земской управы и ревизионной комиссии XXXV очередному Полтавскому уездному земскому собранию и журналы заседания этого собрания 1899 года. – Полтава : Типография Л. Т. Фришберга, 1900. – 245 с.
5. Журналы Полтавского губернского земского собрания 47 очередного созыва, 1911 года. – Полтава : Электр. Типо-Литография Торг. дома И. Фришберг и С. Зохорович, 1912. – 162 с.
6. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXV очередного созыва, 1899 года. – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1899. – 219 с.
7. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVI очередного созыва, 1900 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1901. – 218 с.
8. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.

9. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892 гг.) – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1894. – 246 с.
10. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественноисторическая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству. – СПб : Типография Е. Евдокимова, 1894. – Вып. XVI. – 513 с.
11. Материалы об оценке земель Полтавской губернии. Естественноисторическая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству. – СПб : Типография Е. Евдокимова, 1891. – Вып. V. – Зеньковский уезд. – 106 с.
12. Материалы об оценке земель Полтавской губернии. Естественноисторическая часть. Отчет Полтавскому губернскому земству. – СПб : Типография Е. Евдокимова, 1892. – Вып. XV. – Кременчугский уезд. – 145 с.
13. О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии. Доклад Полтавской губернской земской управы губернскому земскому собранию XXIX очередного созыва. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1894 – 292 с.
14. Об открытии выставки // Хуторянин. – 1910. – 8 июля (№ 27). – С. 1106.
15. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1877 год. – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1878. – 297 с.
16. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1880 год. – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1881. – 99 с.
17. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1896 год. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1897. – Вып. I. – 82 с.
18. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1899 год. – Полтава : Типо-литограф. Л. Фришберга, 1900. – Вып. I. – 97 с.
19. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1903 год. – Полтава : Типо-литография Торгового Дома «Л. Фришберг», 1904. – Вып. I. – 108 с.
20. Полтавское губернское земское собрание 47-го очередного созыва. С 1 по 10 декабря 1911 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1912. – 720 с.
21. Полтавское губернское земское собрание XLI очередного созыва. С 15 по 22 января 1906 года. (Стенографический отчет). – Полтава : Типография Л. Фришберга, 1906. – 473 с.
22. Полтавское губернское земское собрание XLII очередного созыва (30 ноября – 8 декабря 1906 года) – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. – 456 с.
23. Полтавское губернское земское собрание XLIII очередного созыва. С 10 по 19 декабря 1907 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1908. – 653 с.
24. Полтавское губернское земское собрание XXXIX очередного созыва (30 ноября – 10 декабря 1903 года). – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 655 с.
25. Полтавскому губернскому земскому собранию 43-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1907 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. – 74 с.
26. Полтавскому губернскому земскому собранию 45-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1909 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1909. – 105 с.
27. Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1913 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1913. – 225 с.
28. Полтавскому губернскому земскому собранию 50-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1914 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1915. – 345 с.
29. Полтавскому губернскому земскому собранию 51-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1915 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1916. – 337 с.
30. Полтавскому губернскому земскому собранию XL очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1904 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. – 45 с.

31. Полтавському губернському земському собранню ХLI очередного созыва. Ревизионной комиссии доклад 1905 года. – Полтава : Электрик. Типо-Литогр. Торг. Дома Л. Фришберг и С. Зохорович, 1906. – 82 с.
32. Полтавському губернському земському собранню XXXII очередного созыва Полтавской губернской земской управы доклады 1896 г. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1896. – 256 с.
33. Полтавському губернському земському собранню XXXIII очередного созыва Полтавской уездной земской управы доклад № 48 1897 года. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1897. – 35 с.
34. Полтавському губернському земському собранню XXXIX очередного созыва Губернской земской управы доклады 1903 г. – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1903. – 565 с.
35. Постановления Миргородского уездного земского собрания XXXVII очередного созыва 10 и 11 сентября 1901 г. – Миргород : Типография Ш. В. Шик, 1901. – 382 с.
36. Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX – на початку XX століть / О. Пошивайло. – Опішня : Музей гончарства в Опішні, 1989. – 61 с.
37. Русов М. Гончарство у с. Опішні, у Полтавщині / М. Русов // Материяли до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. VI. – С. 41-59.
38. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава : Типография Н. Пигуренко, 1886. – Вып. II. – 1686 с.
39. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторья четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). – Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1901. – Вып. II. – 1238 с.
40. Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет по строительному отделению Полтавской земской управы за 1914 год. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1915. – 142 с.
41. Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1915 год. – Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1916. – Вып. II. – 199 с.
42. Хозяйственно-экономический обзор Кобелякского уезда Полтавской губернии / сост. В. И. Василенко. Издание Кобелякской уездной земской управы. – Кобеляки : Типография Б. И. Брагилевского, 1895. – 139 с.

Олег Белько

Начало реализации земских инициатив по использованию глины в жилищном строительстве на Полтавщине (1894-1916 гг.)

Статья посвящена деятельности губернского земства по развитию глиняного огнеупорного строительства на Полтавщине. Рассмотрены мероприятия органов местного самоуправления по развитию кирпичного и черепичного производств.

Ключевые слова: Полтавское губернское земство, огнеупорное строительство, изготовление кирпича и черепицы.

Oleh Belko

The beginning of implementation of initiatives of the local council to use clay in residential construction in Poltava (1894-1916).

The article is devoted to the activities of the local council in the development of refractory clay construction in Poltava region. The measures of local government to develop brick and tile production are studied.

Keywords: Poltava Government Council, fire resistant construction, manufacturing of bricks and tiles.

Андрій Чуткий

ОСОБОВІ СПРАВИ СТУДЕНТІВ З ЧЕРНІГІВЩИНИ В АРХІВІ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ

У статті аналізуються окремі з виявлених в архіві Київського комерційного інституту особових справ студентів, котрі походили з Чернігівщини і навчались у цьому виші на початку ХХ ст. З'ясувалося, що вони належали до різних етнічних груп, переважно були матеріально незабезпеченими і Перша світова війна ще більше ускладнила їхнє становище, спричинивши припинення навчання багатьох із них.

Ключові слова: історія повсякденності, Київський комерційний інститут, Перша світова війна, регіональна історія України початку ХХ ст., Українська революція 1917 – 1921 рр.

Перша світова війна стала тим поворотним пунктом, що завершив т. зв. «довге» ХІХ ст., і ознаменувала перехід до новітньої історії. А в Україні вона спричинила активізацію опозиційних рухів, що обумовили черговий етап боротьби України за незалежність, якої вдалось досягнути, але на нетривалий період. Закономірно, що все це робить вивчення періоду Першої світової війни та пов'язаної із нею Української революції 1917 – 1921 рр. особливо актуальним у рамках історії України. При цьому особливо важливо вивчати не так перебіг бойових дій, як зміни у суспільних настроях та установках, так само як і в умовах життя суспільства, оскільки саме вони визначали характер змін, що відбувались у суспільстві, та зрештою обумовили постання докорінно відмінної повсякденності.

Відповідно у цьому дослідженні буде розглянуто характер змін, що характеризували українське суспільство в роки Першої світової війни на регіональному рівні – конкретно, на прикладі вихідців з Чернігівщини, котрі навчались у Київському комерційному інституті в ті буремні роки. Студенти як об'єкт вивчення не випадкові, оскільки вони завжди представляють найактивнішу та дієву частину суспільства і водночас відображають саме суспільство так би мовити у концентрованому вигляді, оскільки серед студентів традиційно представлені вихідці з різних суспільних груп. Особливо це стосувалось Київського комерційного інституту, бо він, як приватний виш, характеризувався особливо демократичною політикою щодо студентів, а отже, до нього могли вступати будь-які особи. По-друге, це був перший в Україні виш економічного профілю і водночас – єдиний, до якого приймалися представники обох статей¹. А отже, Київський комерційний інститут дозволяв найбільш повно відобразити не лише все тогочасне студентство, але й українське суспільство на підвладних Російській імперії українських землях. Відповідно, через долі його студентів та викладачів можна найбільш успішно досліджувати найрізноманітніші теми в рамках історії України початку ХХ ст. загалом.

Архів Київського комерційного інституту на понад 70 % представлений особовими справами його студентів: як тих, хто скінчив повний курс навчання у ньому, так і тих, хто вибув з різних причин до проходження повного освітнього циклу в період

© Чуткий Андрій Іванович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

від заснування цього вишу в 1906 р. (ще у форматі вищих комерційних курсів) і до його реорганізації у Київський інститут народного господарства у 1920 р. Сумарно цей масив нараховує до 40 тис. архівних справ. Закономірно, що особові справи осіб, котрі пройшли повний курс навчання в інституті, характеризуються значним масивом різнопланових документів, що відображають різні складові їхнього студентського життя (матрикули та студентські білети з фото, екзаменаційні відомості, копії дипломів про середню освіту та метричних виписок, довідки про благонадійність і т. д.), і з-поміж яких часом трапляються доволі цікаві документи (особисті листи, заяви на ім'я керівництва інституту з питань звільнення від плати за навчання і т. п., звернення жандармського управління з притягнення студентів до дізнання у політичних справах тощо), що є неоціненним джерелом з історії повсякденності у підвладних Російській імперії українських землях початку ХХ ст. Особові справи студентів, котрі вибули, не завершивши повного курсу навчання в інституті, виглядають більш «скромно». В основному вони представлені заявами про вступ, копіями дипломів про середню освіту та метричними виписками і т. п., але й серед них трапляються доволі цінні матеріали.

Ураховуючи величезний масив особових справ студентів в архіві Київського комерційного інституту цілком закономірно, що поки не вдалось виявити всіх особових справ студентів, котрі походили з Чернігівщини. Тож це дослідження далеко не вичерпує даної теми. Проте і виявлені справи студентів-чернігівців становлять інтерес як наочна ілюстрація долі вихідців з цього регіону України в умовах Першої світової війни та українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. При цьому для аналізу відібрані найцікавіші справи, а також такі, що дозволяють «проявити» решту подібних джерел в силу типовості. Також варто зазначити, що відповідно до проведеної у 1913 р. анкети серед студентів-українців київських вишів, вихідці з Чернігівської губернії являли третю за чисельністю групу і становили 18 % київського студентства².

Спочатку пропоную розглянути особову справу студента, котрий вступив до Київського комерційного інституту після закінчення Чернігівської духовної семінарії. Вона є надзвичайно стислою і стосується останніх передвоєнних років, але унікальною є особа цього студента. Це туруцький підданий **Амін Ібрагимович Шамін-Хуземі**. 29 липня 1909 р. він подав заяву з проханням (яке містить ствержувальну візу) про зарахування до студентів Київського комерційного інституту і принагідно повідомив, що він подав документи «до Канцелярії Його Імператорської Величності ... для прийняття російського підданства»³ і що засвідчувалось копією з відповіді на це прохання з імператорської канцелярії⁴. На жаль, на цьому ця справа уривається, а отже, невідомо, чи продовжив він навчання в інституті. Проте у зв'язку із здобуттям ним середньої освіти в Чернігівській духовній семінарії закономірним є висновок про те, що в цей період навчання він мешкав у Чернігові, а також факт прийняття православ'я.

Серед іноетнічного елементу можна виділити також **Євгена Маркса**, котрий вступив до інституту в 1913 р. і походив з родини іноземних колоністів, сповідував лютеранство (тобто скоріш за все мав німецьке коріння), до вступу в інститут закінчив Чернігівське реальне училище і зазначив, що мешкає в Чернігові⁵. З формулярного списку про службу його батька випливає, що останній належав до іноземних колоністів і трудився механіком на Чернігівській телеграфній станції, а до того працював на телеграфних станціях Одеси, Житомира, Києва⁶.

У травні 1914 р. Є. І. Маркс прохав директора Київського комерційного інституту надати копії з його документів, оскільки планував перейти на навчання до Петербурзького лісничого інституту чи до Петербурзького електротехнічного інституту. Та цей задум не здійснився, і він продовжив навчання у Київському комерційному інституті⁷. Однак недовго: 13 травня 1915 р. Є. І. Маркс звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням про надання посвідчення про моральність та поведінку «для надання до 2-го Київського Військово-інженерного училища», і це було задоволено⁸. А 8 серпня 1915 р. Є. І. Маркс звернувся до директора інституту з проханням про надання посвідчення про відсутність перешкод до вступу в шлюб⁹.

Майже одночасно із цим Є. І. Маркс прохав директора інституту переслати його документи з канцелярії інституту до Петроградського Костянтинівського артилерійського училища, куди він вступив на навчання, і що також було задоволено¹⁰. Оскільки на цьому особова справа Є. І. Маркса в архіві Київського комерційного інституту уривається, то це означає, що він таки залишив навчання у ньому.

Представником однієї з найбільших національних меншин у тогочасній Україні – поляків – був **Владислав Йосипович Бернадський**. Він народився в 1896 р. в Конотопі у сім'ї міщан, котрі походили з Житомира, а обряд хрещення відбувся у Ніжинському римо-католицькому приходському костьолі¹¹. У 1913 р. В. Й. Бернадський закінчив Конотопське реальне училище, де навчався з 1905 р., і звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням зарахувати його на комерційно-технічне відділення¹². Показово, що серед оцінок з його атестату з училища він мав вищий бал з німецької мови, аніж з російської¹³.

У липні 1915 р. В. Й. Бернадський звернувся до директора інституту з проханням надіслати до Житомирського військового присутствія інформацію про відстрочку від призову і при цьому повідомив, що він працює у Волинському губернському земстві в експедиції із закупівлі худоби для діючої армії Південно-Західного фронту¹⁴, що надавало можливість уникнути мобілізації. Отже, на відміну від вище згаданого свого товариша по інституту Є. І. Маркса, В. Й. Бернадський явно не мав бажання зі зброєю у руках захищати Російську імперію, що загалом було характерно для польської молоді, котра мала антагонізм до цієї держави як поневолювача їх батьківщини. Щодо В. Й. Бернадського, то він продовжував рахуватися студентом Київського комерційного інституту й надалі і 3 березня 1919 р. отримав тимчасове свідоцтво про закінчення повного курсу навчання в інституті¹⁵. При цьому у своїй автобіографії В. Й. Бернадський згадував, що ще до вступу в інститут літні канікули проводив у поїздках по імперії, зокрема відвідав «більшість великих міст Росії та побував у Сибіру та Забайкал'ї», а під час навчання в інституті «довелось служити, займаючи різні посади у найрізноманітніших установах», зокрема з 1915 р. працював у вище згаданому підрозділі Волинського земства, з травня 1916 р. – у Шкіряному відділі Всеросійського земського союзу, а з 1917 р. у Відділі інспекції з питань праці у Всеросійському земському союзі¹⁶ і що ця робота «була припинена у зв'язку з політичними обставинами»¹⁷. З квітня по осінь 1918 р. В. Й. Бернадський працював у товарно-дослідній лабораторії при Міністерстві продовольства в Підволочиську¹⁸, тобто перебував на державній службі в Українській державі.

23 листопада 1919 р. на ім'я В. Й. Бернадського було виготовлено диплом про закінчення інституту і присвоєння звання комерційного інженера¹⁹. Однак, як випливає з подальших документів, він його не отримав. Принаймні 6 березня 1931 р. В. Й. Бернадський звертався до інституту з Москви (де мешкав і працював інженером) з проханням надіслати йому диплом про закінчення інституту, оскільки доти «диплом не брав, оскільки не було у тому потреби»²⁰.

Дійсно, на навчання до інституту вступало чимало поляків, євреїв та представників інших національностей. Проте цілком закономірно, що основну масу вступників до Київського комерційного інституту, котрі походили з Чернігівщини, становили українці.

Так, у 1909 р. прохання про зарахування на навчання до Київського комерційного інституту подав **Петро Львович Ячницький**²¹. Він у 1904 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію, своєю домашньою адресою (в заяві про вступ) зазначив м. Ніжин Чернігівської губернії, але при цьому вказав і свою київську адресу – «Дмитріївська вулиця, власний будинок Костянтина Амосовича Ячницького» (тобто в Києві мешкав якийсь його родич)²². При цьому, після закінчення духовної семінарії (як видно з його послужного списку) П. Л. Ячницький встиг попрацювати вчителем спочатку (з 1906 р.) – у Ніжинському Олександрійському грецькому училищі, а з 1908 р. – у Ніжинському першому міському чотирикласному училищі²³. З цього послужного списку можна отримати інформацію і про його річний заробіток (як вчителя Ніжинського училища) – він становив 738 руб. на рік, з яких 350 руб. окладу, 190 руб.

– столових, 75 руб. – квартирних та 20 % надбавки (123 руб.). Був одружений і за рік до вступу до інституту в нього народилася донька²⁴.

Батьки П. Л. Ячницького належали до духовного стану і мали у власності 59 дес. землі, тобто були заможними особами²⁵. Але тут показує інше – представник духовенства прагне змінити сферу своєї професійної діяльності, що було тоді наростаючою тенденцією (наприклад, серед студентів Київського комерційного інституту вихідці з духовенства становили 54 %, що було значно більше, ніж в інших світських вишах і наближалось до показника у Київській духовній академії²⁶) і засвідчувало кризу духовенства та релігійної сфери загалом. Ця тенденція засвідчувалась багатьма сучасниками (зокрема у спогадах А. Л. Іконникової²⁷ та нотатках В. С. Іконникова²⁸) і з початком Першої світової війни ще більше посилювалась та може розглядатись як один із факторів, що сприяв докорінному зламу традиційної системи цінностей та вочевидь і перемозі більшовиків з їхньою антирелігійною ідеологією.

Той факт, що чимало вихідців з Чернігівщини, котрі вступали на навчання до Київського комерційного інституту, були саме з духовного стану, засвідчується багатьма іншими особовими справами студентів-чернігівців. Наприклад, 14 липня 1912 р. заяву про вступ на економічне відділення Київського комерційного інституту подала **Надія Митрофанівна Добриловська**²⁹ і при цьому в інституті вже навчався її брат, котрий допомагав сестрі у поданні документів про вступ³⁰. Н. М. Добриловська, як випливає з копії метричної виписки, народилася у 1895 р. у м. Ічня Борзнянського повіту Чернігівської губернії у сім'ї місцевого священика, з 1906 по 1912 р. навчалась в Чернігівському єпархіальному жіночому училищі³¹.

Вже у вересні 1913 р., тобто на початку другого року навчання, Н. М. Добриловська прохала правління Київського комерційного інституту надати їй позику для сплати за навчання і при цьому у супровідній анкеті повідомила наступну інформацію: 1) винаймає у Києві квартиру за 30 руб. у складчину ще з двома особами; 2) харчується у студентській їдальні; 3) заробітків немає і отримує допомогу у розмірі 25 руб. від брата, котрий також навчається у Київському комерційному інституті, ще один брат вчиться у Варшавському університеті, третій брат навчається у Сьомій Київській гімназії, а сестра – в Чернігівському єпархіальному училищі; 4) є членом Українського гуртка (тобто Української студентської громади – відомої української національної організації тогочасного київського студентства³²)³³. У грудні 1917 р. Н. М. Добриловська закінчила повний курс навчання (про що отримала відповідне посвідчення у травні 1918 р.³⁴). У жовтні – листопаді 1918 р. вона склала випускні іспити і 29 листопада 1918 р. подала заяву з проханням «виготовити диплом нового зразку»³⁵, що їй було зроблено. Показово, що дипломну роботу Н. М. Добриловська пов'язала зі своє малою батьківщиною, оскільки її темою було «Землеволодіння в Чернігівській губернії»³⁶.

У серпні 1913 р. прохання про зарахування до числа студентів (і водночас прохання про надання посвідчення про відсутність перешкод для вступу в шлюб) подав ще один виходець із духовного стану **Віктор Петрович Калиновський**³⁷. Він народився у 1889 р. у м. Новозибків Чернігівської губернії. Його батько (місцевий диякон, що також походив з духовного стану) і мати (вчителька) загалом мали восьмеро дітей. В. П. Калиновський середню освіту здобув у Чернігівському духовному училищі (1898 – 1903 рр.) та Чернігівській духовній семінарії (1903 – 1909 рр.), після чого працював земським учителем, а в 1910 р. вступив до Московського комерційного інституту³⁸. Як згадував В. П. Калиновський в автобіографії, у 1911 р. «внаслідок сімейних обставин я вимушений був залишити інститут та повернутися до діяльності народного учителя і лише у серпні 1913 р. домашні обставини дозволили мені вступити до Київського комерційного інституту»³⁹.

5 червня 1917 р. він отримав тимчасове посвідчення про закінчення повного курсу навчання в інституті і прохав про допуск до випускних іспитів восени 1917 р.⁴⁰ Однак через рік, а саме 12 червня 1918 р. В. П. Калиновський знов звернувся до ректора інституту з проханням допустити його до складання випускних іспитів⁴¹. У жовтні – листопаді 1918 р. В. П. Калиновський склав випускні іспити і отримав тим-

часове свідоцтво⁴², але лише 8 січня 1920 р. йому було видано диплом про закінчення інституту і присвоєння звання кандидата економічних наук⁴³. Такі часові лакуни між першою і другою заявою на допуск до складання випускних іспитів, так само як і між їхньою здачею та отриманням диплома, можна пояснювати лише впливом обставин політичної ситуації в Україні, адже ж наприкінці 1917 р., так само як і наприкінці 1918 – у 1919 р., політична ситуація в Україні була особливо гострою.

Проте серед українців з Чернігівщини, котрі вступали на навчання до Київського комерційного інституту, були й представники інших станів. Восени 1911 р. на навчання до Київського комерційного інституту вступив **Феодосій Маркович Новицький**⁴⁴. Він народився в 1887 р. у с. Разлет Кролевецького повіту Чернігівської губернії в родині місцевого чиновника (батько – губернський секретар)⁴⁵. Як випливає з пізніше складеної автобіографії, початкову освіту він отримав у Разлетському початковому народному училищі, яке закінчив у 1898 р., в 1900 – 1904 рр. навчався у Кролевецькому трикласному міському училищі, а в 1904 – 1905 рр. – у Глухівському трикласному міському училищі Федора Терещенка і, здобувши звання учителя початкових народних училищ, з 1 жовтня 1905 р. по 17 квітня 1906 р. працював на посаді помічника вчителя Добротівського початкового училища у Кролевецькому повіті⁴⁶. У 1908 – 1911 рр. Ф. М. Новицький навчався у Київському художньому училищі⁴⁷. А влітку 1911 р. вступав також і до Київського політехнічного інституту⁴⁸.

На момент вступу до Київського комерційного інституту Ф. М. Новицький мешкав у Кролеві⁴⁹. При цьому, як випливає із запитів Кролевецького військового присутствія, разом із ним в інституті навчалися ще чотири мешканці Кролевця – Григорій Самусь, Григорій Литвиненко⁵⁰, Микола Михайлович Ветров та Микола Олексійович Добронравов⁵¹, що звичайно мало сприяти їхньому зближенню в інституті і водночас свідчить про вагоме представництво вихідців з Чернігівщини серед його студентів, якщо тільки з одного населеного пункту краю було п'ять представників.

З поданого в січні 1912 р. бланку на звільнення від 50 % вартості за навчання довідуємось, що Ф. М. Новицькому матеріально допомагало «Кролевецьке товариство допомоги бідним учням м. Кролевця та повіту», яке надавало йому по 3 руб. на місяць у період навчання і що його батьки мешкають у Кролеві, при цьому батько вже значиться місцевим псаломщиком⁵². Також Ф. М. Новицький повідомив, що винаймає у Києві квартиру за 4 руб. на місяць (при цьому його адреса значиться в центрі міста, поряд з інститутом – Бібіковський бульвар 21, кв. 6); «мав обід за уроки», а загальний розмір місячного заробітку від репетиторства становив 12 руб.⁵³, що дозволяє отримати приблизне уявлення про розмір оплати за цей вид підробітків у тогочасному Києві, а також підтверджує факт зайняття цим студентів.

У вересні 1912 р. Ф. М. Новицький знов прохав про надання позики на 50 % розміру вартості за навчання, що становило 25 руб., але йому було надано лише 15 руб.⁵⁴ У супровідній анкеті він повідомив про себе наступні дані: за квартиру платить 6,5 руб. на місяць, харчується в Студентській їдальні по вул. Фундуклеївській і вартість обіду становить 9 – 11 коп. (що проливає світло на харчовий раціон тогочасного студентства), а місячні витрати становлять «приблизно» 13 руб.⁵⁵ При цьому він зазначив, що є членом Української студентської громади (яка у нього названа Українським земляцтвом)⁵⁶. Отже, бачимо, що ряд вихідців з Чернігівщини засвідчували своє українське походження та погляди також і тим, що приєднувались до цієї організації національно-спрямованої української молоді, до якої входив ряд відомих діячів українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. – С. І. Березняк, С. С. Остапенко та ін.

Зазначу, що восени 1912 р. Ф. М. Новицький планував також отримати фінансову допомогу (стипендію Дуніна-Барковського) від Чернігівського губернського земства⁵⁷. Оскільки вирішення цього питання затяглось і доповнилось розладом здоров'я, то Ф. М. Новицький наприкінці листопада 1912 р. прохав директора інституту дозволити йому відпустку додому до січневої сесії та надати білет на пільговий проїзд до Кролевця і назад, оскільки «не може більше триматись у Києві – немає жодних засобів»⁵⁸. Вочевидь, що цієї стипендії Ф. М. Новицький так і не отримав, оскільки у вересні 1913 р. він звертався до керівництва інституту з проханням про звільнення

його від усього розміру вартості за навчання внаслідок відсутності «жодної можливості» сплатити ці кошти⁵⁹. У супровідній анкеті Ф. М. Новицький знов повідомляв, що є членом Української студентської громади, що вартість найму квартири зросла і становить 8 руб. (проти 6,5 руб. у попередньому році), вартість харчування в Студентській їдальні становить 9 – 20 коп., роботи не має і «живе позиками у товаришів», а місячні витрати становлять 12 – 15 руб. (тобто суттєво не змінились, порівняно із попереднім роком)⁶⁰.

У січні 1912 р. прохання про звільнення від плати за навчання було повторено при задоволенні у половинному розмірі⁶¹. У вересні 1914 р., вже перебуваючи на останньому курсі, Ф. М. Новицький звернувся до директора інституту з проханням про надання посвідчення, що він є студентом, для надання у військовоє присутствіє для отримання відстрочки від призову⁶², що було дуже актуальним у зв'язку з початком активних бойових дій на Східному фронті. А на період літніх канікул у 1915 р. Ф. М. Новицький прохав про надання посвідки на отримання пільгового проїзду додому⁶³, що також було задоволено.

8 серпня 1915 р. на ім'я Ф. М. Новицького було виписано тимчасове посвідчення про закінчення повного курсу навчання, яке він отримав 24 серпня⁶⁴, а отже, повернувся на той час з Кролевеця до Києва. У жовтні – листопаді 1915 р. Ф. М. Новицький склав випускні іспити, але випускний диплом (кандидата економічних наук другого розряду, тобто без відзнаки) йому був присуджений аж 16 березня 1917 р., а отримав він його у липні 1917 р.⁶⁵ Варто зазначити і те, що дипломна робота Ф. М. Новицького на тему «Кооперативний та робітничий рух» була виконана під керівництвом визначного вченого-економіста та математика Є. Є. Слуцького⁶⁶.

Приклад Ф. М. Новицького доволі нестандартний, оскільки з початком Першої світової війни чимало студентів Київського комерційного інституту, як й інших вищих навчальних закладів в Україні, припиняли навчання (внаслідок особистих мотивів чи через мобілізацію). Як приклад, можна навести випадок із **Костянтином Васильовичем Елланським**, котрий у липні 1911 р. подав заяву з проханням прийняти його до Київського комерційного інституту⁶⁷. Він народився в 1890 р. у с. Пласке Остерського повіту Чернігівської губернії в родині місцевого священика⁶⁸. Належачи до матеріально незабезпечених осіб, К. В. Елланський вже у лютому 1912 р. прохав правління інституту про відстрочку у внесенні плати за навчання⁶⁹. Потому, внаслідок хвороби, К. В. Елланський перервав навчання, але у вересні 1913 р. прохав про дозвіл на продовження навчання внаслідок «настійливого бажання вчитися»⁷⁰, що було задоволено.

23 лютого 1916 р. К. В. Елланський був відрахований з інституту внаслідок несплати за навчання, що доповнилось і відсутністю засобів для переїзду разом з інститутом в евакуацію до Саратова⁷¹ і пояснювалось надзвичайною дорожнечею у цьому місті, яке було переповнено евакуйованими установами⁷². Тож відповідно до закону від 31 січня 1916 р. підлягав негайній мобілізації. Проте в грудні 1916 р. він значився працівником Управління інженерно-будівельних дружин комітету Південно-Західного фронту⁷³. А 10 березня 1917 р. К. В. Елланський подав директору інституту заяву з проханням відрахувати його зі складу студентів у зв'язку зі вступом до Миколаївського військового училища⁷⁴.

Проте 25 березня 1918 р. К. В. Елланський звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням про поновлення його у складі студентів, оскільки був демобілізований⁷⁵. 1 серпня 1918 р. К. В. Елланський знову звернувся до директора інституту з проханням поновити його у складі студентів з 1 вересня 1918 р. і при цьому зазначив, що перебував на посаді помічника комісара при митниці на станції Волочиск Південно-західної залізниці⁷⁶. Це звернення супроводжувала і копія посвідчення про його звільнення від військової служби з березня 1918 р.⁷⁷ Останній документ з його особової справи – це прохання до директора інституту видати документи, що стосуються його відношення до військового обов'язку, оскільки він бажав вступити до військової дружини, що датовано 30 листопада 1918 р.⁷⁸ Зрозуміло, що мова йде про створювані в останні дні існування Гетьманату підрозділи

з колишніх військових для захисту від наступаючих військ Директорії. Традиційно прийнято вважати, що вони склалися винятково з офіцерів колишньої царської армії і фактично мали слугувати резервом для Білого руху в Україні і що було наслідком відповідного подання інформації низкою сучасників⁷⁹. Але оскільки К. В. Елланський вступив до військового училища вже після повалення монархії, не мав офіцерського чину і водночас у період навчання входив до складу національно-орієнтованої Української студентської громади, то це змушує переглянути уявлення про ці формування і припустити, що принаймні частина їхнього складу була представлена особами, котрі вважали за благо для України зберегти Гетьманат.

Потрібно зазначити, що з початком Першої світової війни у Київському комерційному інституті продовжували навчатися не лише вихідці з Чернігівщини, котрі вступили до нього до початку війни, але й тривав вступ нових вихідців з Чернігівщини. Наприклад, в 1916 р. на навчання до інституту вступив **Костянтин Михайлович Дебогорій-Мокрієвич**. Він народився в 1898 р., батько – дворянин, працював чиновником і мав чин статського радника⁸⁰.

Заяву про вступ до інституту К. М. Дебогорій-Мокрієвич подав одразу ж після закінчення Новозибківського реального училища 11 серпня 1916 р., тобто саме у час Брусиловського прориву на Південно-Західному фронті⁸¹, що можна розглядати і як спробу уникнути у такий спосіб ймовірного призову. Дійсно, вже у вересні 1916 р. він отримав з канцелярії інституту документ, що надавав право на відстрочку від призову⁸². На цьому його особова справа в архіві інституту уривається і оскільки вона включена до опису справ студентів, котрі вибули з інституту, не закінчивши повного курсу навчання, то це дозволяє припускати, що й К. М. Дебогорій-Мокрієвич припинив навчання у виші.

Як не дивно, але вступ абітурієнтів з Чернігівщини тривав і в умовах наростання революційних змін у 1917 р.

Так, на початку серпня 1917 р. заяву про вступ на комерційно-технічне відділення Київського комерційного інституту подав **Сергій Костянтинович Дубовий**⁸³. Він народився в 1897 р. у с. Галиці Ніжинського повіту Чернігівської губернії у селянській родині і здобув середню освіту в Ніжинському комерційному училищі (1914 – 1917 рр.)⁸⁴. Попри заяву про вступ до інституту, вже з 1 вересня 1917 р. С. К. Дубовий висловив бажання вступу на службу в 22-й інженерний полк⁸⁵. Однак вже 8 грудня 1917 р. С. К. Дубовий прохав поновити його у складі студентів інституту, оскільки заявив, що «бажаю продовжити освіту і пішов зі служби»⁸⁶. Це можна розцінювати як добровільну демобілізацію, тобто де-факто – дезертирство, що стало нормою в умовах розвалу фронту. А наприкінці грудня 1917 р. копії з його документів були повернуті до канцелярії інституту від командування 22-го інженерного полку⁸⁷ і оскільки на цьому особова справа С. К. Дубового в архіві інституту уривається, то це означає, що до навчання він так і не приступив.

Так само у серпні 1917 р. заву з проханням про вступ на навчання до Київського комерційного інституту подав випускник Чернігівського реального училища **Олександр Степанович Елланський**⁸⁸. З копії метричної виписки випливає, що він народився в 1900 р. у сім'ї священика с. Рожовки Остреського повіту Чернігівської губернії⁸⁹. Проте на цьому його особова справа закінчується. Однак у ній міститься заява О. С. Елланського від 4 липня 1930 р. з проханням повернути оригінали своїх документів, що були надані ним підчас вступу⁹⁰.

Восени 1917 р. на економічне відділення Київського комерційного інституту вступила і донька М. М. Коцюбинського **Оксана (Ксенія)**⁹¹ – факт, що раніше ніколи не спливав у згадках про неї. У заяві про вступ вона зазначила, що мешкає в Чернігові (звідки й було направлено заяву 23 серпня, а в Київ вона надійшла 25 серпня, що дозволяє уявити швидкість переміщення кореспонденції у той час) по вул. Сіверянській, № 3, в 1915 р. закінчила сім класів у Чернігівській гімназії, а потім «пройшла у тій самій гімназії восьмий додатковий клас і в поточному 1917 р. склала при Московській XI чоловічій гімназії іспит з латинської мови за 8 класів»⁹². З копії посвідчення про іспит, складений у Московській гімназії, довідуємось, що це відбулось у квітні

1917 р.⁹³ З копії атестату Чернігівської гімназії К. М. Коцюбинської випливає, що у додатковому класі вона обрала предметом спеціалізації російську мову і на відмінно склала всі дисципліни⁹⁴ і водночас це ставить під сумнів припущення про її навчання в Москві у 1916 р.⁹⁵ А копія метричної виписки засвідчує, що вона народилась 28 квітня 1898 р., хоча запис про це був зроблений у 1899 р., оскільки була охрещена 25 травня 1899 р.⁹⁶ На цьому особова справа К. М. Коцюбинської в архіві Київського комерційного інституту уривається, що підтверджує факт її цілковитого занурення у тогочасне політичне життя⁹⁷, що унеможливило подальше навчання, також і внаслідок передчасної смерті, що настала у 1919 р. Сам вступ Оксани Коцюбинської до Київського комерційного інституту можна пов'язувати із впливом її старшого знайомого П. Г. Тичини, котрий саме закінчував навчання у цьому виші⁹⁸ і літературні студії якого вона відвідувала в Чернігові в період навчання у гімназії⁹⁹.

Оскільки з поваленням монархії були ліквідовані діючі за часів Російської імперії обмежувальні квоти на прийом до навчальних закладів представників єврейської національності, то останні не проминули скористатися цим. Не винятком у цьому зв'язку був і Київський комерційний інститут, що швидко поповнювався представниками цієї національності і незабаром її представники почали становити одну з найбільшим національних груп серед студентів цього вишу. При цьому мали випадки як поновлення у складі студентів раніше звільнених студентів-євреїв, так і вступ нових осіб. Наприклад, у липні 1917 р. заяву про вступ до інституту подала **Гінда Лейзерівна Шефтель**¹⁰⁰. Про себе вона повідомила, що є юдейкою, народилась у родині єврейського міщанина м. Остер в 1897 р. і на момент подання заяви про вступ мешкала у м. Гоголіві Чернігівської губернії, а середню освіту здобула у Київській жіночій гімназії Конопацької¹⁰¹. На цьому особова справи цієї абітурієнтки уривається. Єдиний документ із неї, що становить певний інтерес для проявлення повсякденного життя української губернії, це – копія судового процесу 1907 р. з доведення батьком Гінди Шефтель Лейзером Шефтелем того, що вона (так само як і її брат) є його донькою (та сином) народженими у законному шлюбі, але вони «через помилку не були внесені до метричної книги», що засвідчив і місцевий раввін, та було признано судом¹⁰².

Отже, розглянувши ці 13 особових справ студентів Київського комерційного інституту, котрі походили з Чернігівщини і які є найтипівішими та презентують відповідні соціальні та етнічні групи цього регіону України, можна зробити ряд висновків. Першим з них є констатація їхньої матеріальної незабезпеченості, а отже, їхнє спрямування до вишу економічного профілю можна розглядати як пов'язання з професійною кар'єрою сподівань на покращення свого становища, так само як і сильні зв'язки Чернігівщини з Києвом. По-друге, помітним є переважання серед них українців, а за соціальним походженням – вихідців з духовенства, що є свідченням кризи як цієї соціальної групи, так і релігійних установок цілого суспільства. Також наочним є погіршення матеріального рівня студентів з початком Першої світової війни, що зрештою збільшувало кількість тих, хто припиняв навчання. На це впливали й обставини політичного життя в Україні за умов визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Також вдалось отримати й штрихи до повсякденного життя студентства Києва початку ХХ ст.: вартість найму житла становила 4 – 8 руб. на місяць, розмір витрат на харчування 9 – 20 коп. на день (за чим можна розраховувати раціон їхнього харчування); головним джерелом підробітків слугувало репетиторство (хоча й не завжди вдавалось його знайти); перебуваючи у матеріальній скруті, студенти також шукали різних стипендій або домагались отримання звільнення від плати за навчання (навіть у приватному виші). За умови поповнення цієї інформації новими даними можна здійснити цілісну реконструкцію повсякденного життя київського студентства початку ХХ ст., так само як і українського суспільства загалом. А отже, ця тема потребує свого подальшого вивчення.

1. Чуткий А.І. Київський комерційний інститут: витoki та історичний поступ (1906 – 1920 рр.) / А.І. Чуткий. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. – С. 165, 204-216; Чуткий А.І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного

інституту / А.І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35-45; Чуткий А.І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2011. – Вип. 65. – С. 126-138.

2. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66, арк. 19.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 3950, арк. 9.
4. Там само, арк. 10-11.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 5187, арк. 12.
6. Там само, арк. 16-20.
7. Там само, арк. 41.
8. Там само, арк. 11, 8.
9. Там само, арк. 7.
10. Там само, арк. 1, 4-5.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 200, арк. 6.
12. Там само, арк. 3.
13. Там само, арк. 5.
14. Там само, арк. 13.
15. Там само, арк. 23.
16. Там само, арк. 24.
17. Там само, арк. 24 зв.
18. Там само.
19. Там само, арк. 30.
20. Там само, арк. 1.
21. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 4236, арк. 17.
22. Там само.
23. Там само, арк. 19 зв.
24. Там само, арк. 20.
25. Там само, арк. 19 зв.
26. Білорус М.А. Член Центральної Ради Саватій Березняк / М.А. Білорус. – К.: ПП Бабіч П.М., 2009. – С. 23.
27. Інститут рукопису Наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 46, спр. 620, арк. 51-54 зв.
28. Там само, спр. 77.
29. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 679, арк. 2.
30. Там само, арк. 9.
31. Там само, арк. 2, 6, 22.
32. Чуткий А.І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908 – 1914 рр.) / А.І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 122-128.
33. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 679, арк. 12-13.
34. Там само, арк. 18.
35. Там само, арк. 25, 26.
36. Там само, арк. 12-28.
37. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 955, арк. 3, 16.
38. Там само, арк. 6-7, 30.
39. Там само, арк. 30.
40. Там само, арк. 25, 29-30.
41. Там само, арк. 28.
42. Там само, арк. 38.
43. Там само, арк. 40.
44. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1358, арк. 4.
45. Там само, арк. 8.
46. Там само, арк. 77.
47. Там само.
48. Там само, арк. 5.

49. Там само, арк. 15-17, 21 зв.
50. Там само, арк. 18.
51. Там само, арк. 31.
52. Там само, арк. 20-21 зв.
53. Там само, арк. 21.
54. Там само, арк. 33.
55. Там само, арк. 34.
56. Там само, арк. 34 зв.
57. Там само, арк. 35-38.
58. Там само, арк. 44.
59. Там само, арк. 51.
60. Там само, арк. 52.
61. Там само, арк. 59, 61.
62. Там само, арк. 62.
63. Там само, арк. 66.
64. Там само, арк. 72.
65. Там само, арк. 84, 85.
66. Там само, арк. 86.
67. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 9212, арк. 70.
68. Там само, арк. 3.
69. Там само, арк. 19.
70. Там само, арк. 32.
71. Там само, арк. 29, 55, 51.
72. Чуткий А.І. Київський університет у 1914 – 1916 рр.: забута історія першої евакуації / А.І. Чуткий // Історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 71-81; Чуткий А.І. Київський комерційний інститут у 1915 – 1916 роках: забута історія першої евакуації та повернення до Києва / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 55. – С. 177-187.
73. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 9212, арк. 55.
74. Там само, арк. 60.
75. Там само, арк. 1.
76. Там само, арк. 72.
77. Там само, арк. 71.
78. Там само, арк. 2.
79. Революція на Україні по мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. 46-47, 133-135, 146, 160-162.
80. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 1719, арк. 4, 6.
81. Там само, арк. 1.
82. Там само, арк. 2.
83. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 1666, арк. 4.
84. Там само, арк. 7, 10.
85. Там само, арк. 5.
86. Там само, арк. 3.
87. Там само, арк. 1.
88. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 9210, арк. 1.
89. Там само, арк. 9.
90. Там само, арк. 2.
91. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 2674, арк. 1.
92. Там само.
93. Там само, арк. 7.
94. Там само, арк. 2.
95. Кульбицький О.Ю. Доля дітей Михайла Коцюбинського / О.Ю. Кульбицький. – Чернігів, 2004. – С. 40.
96. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 4, спр. 2674, арк. 6.
97. Кульбицький О.Ю. Доля дітей Михайла Коцюбинського / О.Ю. Кульбицький. – Чернігів, 2004. – С. 41.

98. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8080.
99. Кульбицький О.Ю. Доля дітей Михайла Коцюбинського / О.Ю. Кульбицький.
– Чернігів, 2004. – С. 40.
100. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8966, арк. 1.
101. Там само, арк. 2.
102. Там само, арк. 7.

ЛИЧНЫЕ ДЕЛА СТУДЕНТОВ ИЗ ЧЕРНИГОВЩИНЫ В АРХИВЕ КИЕВСКОГО КОММЕРЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

В статье анализируются отдельные из выявленных в архиве Киевского коммерческого института личных дел студентов, которые происходили из Черниговщины и обучались в этом вузе в начале XX в. Доказывается, что они принадлежали к разным этническим группам, преимущественно были материально необеспеченными и Первая мировая война еще больше усложнила их положение, обусловив прекращение обучения многих из них.

Ключевые слова: история повседневности, Киевский коммерческий институт, Первая мировая война, региональная история Украины начала XX в., Украинская революция 1917 – 1921 гг.

PERSONAL FILES OF STUDENTS FROM CHERNIHIV IN KYIV COMMERCIAL INSTITUTE ARCHIVES

The article analyzes selected personal files of students from the Kyiv commercial institute from the archives, who were born in Chernihiv region and studied at Kyiv commercial institute in the beginning of the 20th century. It was pointed out that they belonged to different ethnic groups, were mostly from low-income families, and further their situation was complicated by World War I, causing the termination of education for many of them.

Key words: history of everyday life, Kyiv commercial institute, World War I, regional history of Ukraine in the beginning of XX century, Ukrainian revolution of 1917 – 1921.

Тамара Дорохіна, Леся Рябус

РЕДАКЦІЯ ГАЗЕТИ «УКРАЇНСЬКЕ ПОЛІССЯ» В ЧЕРНІГОВІ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РОКІВ

Досліджено основні етапи створення й функціонування однієї з впливових українських газет «Українське Полісся» під час німецької окупації Чернігова, програмні засади діяльності редакційного колективу, а також його трагічну жертвовність в ім'я незалежності України.

Ключові слова: газета, редакція, журналіст, редактор, ОУН, державність.

З кожним роком українська журналістикознавча та історична науки поповнюються новими дослідженнями та відкриттями в царині проблеми організації, функціонування, висвітлення тематичного діапазону української преси періоду німецької окупації в роки Другої світової війни. Цьому важливому питанню присвячені праці Н. Антонюк, М. Жулинського, К. Курилишина, О. Луцького, І. Павлюка, Д. Титаренка, Б. Чернякова, Ю. Шаповала та ін. У «Нарисі з історії України» (1992) А. Жуковський та О. Субтельний зазначили, що під час німецької окупації в Україні виходило у світ близько 115 часописів¹. Під словом «часописи» автори мають на увазі газети, журнали, бюлетені. Значно розширюють цю цифру дослідження Б. Чернякова, який уклав списки періодичних видань і систематизував їх по «генеральних округах». За даними науковця, в Україні під час німецької окупації виходило у світ майже 500 періодичних видань².

Після нападу Гітлера на СРСР з Західної України на схід за німцями направилися похідні групи ОУН, створені «мельниківцями» та «бандерівцями» з метою формування на українських землях органів місцевого самоврядування із свідомих українців. Вони очолювали бургомістрати, управи, старостати, редакції газет та інші установи. Український політичний і військовий діяч, «мельниківець» Олег Штуль так сформулював загальну мету похідних груп: «*Було ясно, що вибух німецько-советської війни вимагатиме від нас швидкої і рішучої дії, щоб в момент замішання, в момент, коли новий наїздник ще не буде закріплений, зайняти й розбудувати позиції для дальшої боротьби*»³.

У період з вересня 1941 по лютий 1942 роки на окупованих територіях України здійснювалася відкрита пропагандистська робота по створенню самостійної української держави: проводилися збори населення, під час яких оголошувалися програмні положення ОУН; поширювалася націоналістична література; друкувалися газетні статті, листівки; велася робота з організації націоналістичних товариств, молодіжних клубів тощо. На переконання очільника Культурно-освітньої референтури ПУН (1937), Революційного Трибуналу ОУН (1939–1941), самобутнього і оригінального поета О. Кандиби (псевдонім Олег Ольжич), націоналістичне мистецтво слід озна-

© **Дорохіна Тамара Федорівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

© **Рябус Леся** – студентка V курсу навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

чувати як героїчне: «Духовністю націоналізму є духовність героїчного типу: такою ж є його культура, етика, право, наука, мистецтво»⁴. Переїхавши до Києва на початку війни, він налагоджував видання газети «Українське слово», літературного журналу «Літаври», організовував Спілку українських письменників, яку очолила Олена Теліга.

У контексті таких характеристик видань важливо відмітити чернігівську газету «Українське Полісся», яку було створено у листопаді 1941 році з ініціативи ОУН(М). Редактором газети «Українське Полісся» було призначено Ф. Піпу* (листопад 1941 – квітень 1942), який «будучи сотрудником редакции армейской газеты «За Отчизну» (прим. авт. – м. Київ) не эвакуировался в тыл Советского Союза, а остался на временно оккупированной территории <...> В октябре месяце 1941 прибыл в гор. Киев»⁵, де співпрацював з членом центрального проводу, «ярым украинским националистом (мельниковцем) РОГАЧ Иваном (прим. авт. – у літку 1941 був у складі похідної групи) – редактором фашистской газеты «УКРАИНСКОЕ СЛОВО», издаваемой в гор. Киеве»⁶. Ф. Піпа так прокоментував своє призначення керманічем газети: «Ввиду того, что редактором я не работал, то от предложения Рогача стал отказываться, мотивируя это тем, что должность редактора мне будет не под силу. Несмотря на мой отказ, Рогач всячески настаивал, чтобы я был редактором газеты в Чернигове, а в помощь мне давал газетного работника Курача Ивана Васильевича, которого я знал по работе в газете «Комсомолец Украины». Крім цього він пообіцяв, що усі труднощі редакційної роботи ляжуть на плечі І. Курача як компетентного журналіста. Після цієї розмови Ф. Піпа дав згоду очолити редакцію газети в м. Чернігові⁷.

Отже, на початку листопада 1941 року Ф. Піпа звернувся в Ортскомендатуру м. Чернігова, де отримав дозвіл на створення редакції «Українського Полісся» (назву газети також запропонував І. Рогач). Розпочався випуск газети як органу Ортскомендатури, пізніше – органу німецького відділу пропаганди. Гаслом газети було обрано вислів: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!» (Т. Шевченко)⁸.

Редакція газети розмістилася по вул. Шевченка, буд. 73. Допомогу в облаштуванні приміщення редакції меблями надав бургомістр міста Є. Азаров, міська управа передала друкарську машинку. Ремонт приміщення продовжувався майже півмісяця, тому перший номер газети друкувався в приміщенні друкарні, директором якої був Олексій Ларченко «старый житель города Чернигова и старый типографский работник»⁹. Надалі мельниківці відремонтували друкарські машинки, про що звітувалися в газеті: «Серед руїн погорілих установ, зібрано вже дві машинки, зібрано кілька кас шрифту, змонтовано вдосконалений складальний верстат тощо»¹⁰.

З першого номера в газеті розміщувалися статті, які агітували за «Самостійну Україну», критикували радянську владу та її керівників тощо. Тираж газети становив 3000 примірників: перший час виходила 3 рази на тиждень, пізніше – 2 рази на тиждень з причин дефіциту паперу. Згодом Ф. Піпа отримав рекомендацію від комендатури якомога менше писати про «Самостійну Україну», а більше прославляти гітлерівську Німеччину, критикувати життя в Радянському Союзі, прогнозувати його поразку і презентувати створення «Нової Європи». Умови випуску газети були наступні: перед підготовкою номера редактор відвідував Ортскомендатуру, де отримував матеріали і побажання щодо інформації в газеті; перший «оттиск» газети надавався для перегляду в комендатуру, після чого газета виходила тиражем¹¹.

У першому номері газети було надруковано статтю націоналістичного характеру «Дух української людини», яку Ф. Піпа отримав в Києві від І. Рогача і яка була вже

* Федір Якович Піпа народився 1914 р. в с. Капустино Шполянського р-ну Київської обл. Працював в редакції таких газет: «Поліський залізничник» (м. Коростель, коректор); «Більшовицький шлях» (м. Миколаїв, секретар відділу собселькорів, пізніше – коректор); «Ленінська молодь» (м. Львів, коректор); «Більшовик» (м. Чернігів, технічний секретар відділу листування); «За Отчизну» (м. Київ, літературний працівник); 20–30 жовтня 1941 р. «Українське слово» (м. Київ, позаштатний коректор, реєстратор у відділі листування). З листопада 1941 р. по квітень 1942 р. працював головним редактором «Українського Полісся» м. Чернігова. Журналістський псевдонім – «Ф. Поліський». У кінці червня 1942 р. Ф. Я. Піпа прибув до Львова. Вирок військового трибуналу військ НКВС в Чернігівській області від 10.05.1945 р.: вища міра покарання – розстріл.

представлена в газеті «Українське слово». У цьому ж номері І. Курач* розмістив велику статтю «На Україні – по-українськи» і підписав її псевдонімом «Іван Чигирин». «Газета была пропущена, однако в последующих номерах газеты печатались только статьи, которые я получал из комендатуры прессбюро гор. Чернигова». Перший номер «Українського Полісся» надрукували на папері друкарні тиражем 2000 екземплярів і розповсюдили серед жителів та установ, організацій м. Чернігова¹².

«К 20 ноября 1941 года было отремонтировано помещение редакции и я (**прим. авт.** – Ф. Піпа) занялся подбором штата работников редакции газеты». Протягом листопада-грудня штат редакції був укомплектований, і робота по випуску газети повністю налагодилася. Склад штатних працівників редакції:

Ф. Піпа – головний редактор газети. Займався організаційними питаннями редакції, керував усім апаратом працівників, вирішував фінансові питання, приймав матеріали від кореспондентів, віддавав їх літературному редактору та редактору української мови, перевіряв відредагований матеріал і направляв його в друкарню тощо. «Оттиски газеты для цензуры в ортскомендатуру носил я – Піпа, а так же и Курач». Ф. Піпа друкував у газеті власні статті: «Основи життя», «Обличчям на захід», «Урядова особа», «На нараді керівників районів», «Готуємося до Шевченківських свят», «Дорога до щастя», «Імперіалістична московія», «Демократія і більшовизм» (**прим. авт.** – у Справі виголошено назви 18-ти статей) та ін.;

І. Курач – заступник редактора газети, «писал статьи, оформлял газету, располагал материал в газете, планировал газету и производил верстку газеты в типографии <...> Курач по своему развитию и грамотности и как газетный работник был сильнее меня (**прим. авт.** – Ф. Піпа) и по- существу оформление и выпуск газеты производил Курач». Статті, які належали І. Курачу: «Обніміте ж брати мої найменшого брата», «Геть большевизм» та ін. Крім статей, І. Курач видав брошуру «На роздоріжжі» та «Збірник українських народних пісень». «К этому сборнику резко националистическое, антисоветское предисловие подписали своими фамилиями «Курач и Піпа»;

П. Карпенко-Криниця (Петро Дмитрович Горбань) – літературний працівник, «корреспондент по организации материалов по ближайшим районам и селам Черниговской области». Писав у газету статті та вірші. Радянську владу не шанував, не приховував проукраїнських настроїв. Навесні 1942 року П. Карпенко-Криниця видав першу збірку віршів «Гримлять дороги». Передмову у збірці підписав Ф. Піпа. У 1942 році П. Карпенко-Криниця виїхав з Чернігова;

І. Тичина – літературний працівник газети. У його обов'язки входило опрацювання кореспонденції, яка надходила в редакцію. Відкорегувавши матеріал, він передавав його редактору мови. Потім знову його вчитував і віддавав на огляд керівництву редакції. І. Тичина розміщав свої статті в газеті, присвячені арештантам НКВД, ставленню до них у місцях позбавлення волі та умовам їхнього утримання (**прим. авт.** – І. Тичина до війни був репресований, перебував у засланні «как сотрудник культуры»). Пізніше І. Тичина звільнився з редакції і влаштувався священиком у с. Товстоліс Чернігівського р-ну. Його брат – український радянський поет Павло Тичина, громадський та державний діяч, директор Інституту літератури АН УРСР (1936–1939, 1941–1943);

М. Метленко – редактор мови. В її обов'язки входило редагування текстів перед здачею в друкарню та літературне опрацювання надісланих у редакцію листів;

А. Кулиба – секретар редакції. Писав статті побутового характеру;

Ф. Щепанівська – друкарка редакції, друкувала весь матеріал, який направлявся в друкарню;

О. Головченко – завідувач господарством редакції, отримував пайки для працівників редакції, забирав газети з друкарні і видавав їх передплатникам;

* Іван Васильович Курач – 1913 р. н., с. Павлівка Любецького р-ну Чернігівської обл-ті. Працював секретарем редакції районної газети «За соціалістичне Полісся» (сміт Ріпки); працював у обласній комсомольській газеті «Молодий Комунар»; працював кореспондентом Чернігівської обласної газети «Комсомолець України»; літературним редактором газети «Комуніст». 1938 р. арештований органами НКВД по звинуваченню в українському націоналізмі. У період окупації працював у редакції газети «Українське слово» літературним працівником у сільськогосподарському відділі. З листопада 1941 р. працював заступником редактора газети «Українське Полісся». Журналістський псевдонім – «Іван Чигирин». На початку квітня 1943 р. І. В. Курач прибув до Львова. (Доля остаточно не з'ясована).

Петришина – прибиральниця;

О. Серенко – кур'єр. 10 травня 1942 року разом з Ф. Піпою був арештований «СД» за підозрою у зв'язках з ОУН(Б), через 42 дні звільнений під підписку про заборону виїжджати з міста¹³.

Позаштатними кореспондентами газети «Українське Полісся» працювали:

М. Чечітка – позаштатний кореспондент *«по обслуговуванню ближайших районов и сел Черниговской обл. куда он ездил и собирал материалы по вопросам сельского хозяйства»*. Друкував у газеті свої вірші та статті, підписуючись «М. Сільський»;

В. Димніч писав статті про колгоспи, про життя селян Тупичівського району. Під час арешту Ф. Піпи виконував обов'язки головного редактора газети;

В. Єршов писав статті на побутову тематику, підписувався псевдонімом «В. Буряк»;

Прокопін писав статті релігійного характеру; завідував господарською частиною при Єлецькому монастирі;

Ф. Поляков працював у відділі соціального забезпечення міжрайуправи. Писав статті націоналістичного характеру. Перша стаття називалася «Фрагменти з історії України»;

О. Бабич працював завідувачем клубу в м. Мена. Його статті були присвячені роботі клубу та гурткам самодіяльності;

С. Баран-Бутович – завідувач відділом культури і освіти міської управи, подавав у газету статті на історичну тематику націоналістичного характеру, писав про роботу чернігівських культурно-просвітніх закладів;

Г. Ребенок – інспектор відділу культури і освіти, пізніше – староста міської управи, друкував замітки освітнього характеру¹⁴.

Слід зазначити, що з матеріалів вивчених Справ можна дійти висновку: працівники редакції з боку окупаційної влади заперечень щодо випуску самої газети не мали, за винятком рекомендацій та побажань стосовно текстів на шпальтах газети. Репресій від влади вони зазнали з причини подій, пов'язаних зі створенням у Чернігові ОУН. Перший раз керманічі «Українського Полісся» були арештовані в грудні 1941 року *«за резкие националистические статьи в газете»*. Відсидівши більше доби під арештом, вони були звільнені з попередженням, щоб Ф. Піпа, І. Курач *«и другие работники не вмешивались в политические дела и работали по указаниям немецкой Ортскомандатуры»*¹⁵. Причиною наступного арешту Ф. Піпи та І. Курача послугувало прибуття в березні 1942 року в Чернігів представників з центрального проводу ОУН(Б): *«Остапенко Михаил, уроженец гор. Кировска, прибывший для работы в Горуправе, второй имел фамилию Савченко Сергея, уроженец г. Знаменка, Кировоградской области, направленный для работы в качестве переводчика полиции»*¹⁶. У Чернігів вони були направлені для створення на Чернігівщині ОУН. Тут слід зазначити, як відомо з багатьох кримінальних справ УСБУ в Чернігівській області, фігурантами яких є Г. Ребенок (староста міської управи), А. Приходько (листопад 1941 – вересень 1943 директор клубу «Січ», пізніше реорганізованого в театр ім. І. Котляревського), О. Похолок (начальник обласної поліції) та ін., а також з протоколу допиту І. Курача: *«К этому времени в гор. Чернигов для развертывания оуновской работы прибыли бандеровец ГОНЧАРЕНКО из Галиции и мельниковец СЕМЕНЕЦ из Северной Буковины. Как мельниковцы, так и бандеровцы, главным образом, вербовочную работу проводили среди местной интеллигенции и молодежи»*¹⁷. М. Семенець разом з А. Приходьком створили в Чернігові *«...клуб «Січ», навколо нього, при енергійній діяльності п. Приходька, завідуючого клубом, почали об'єднуватись розпорошені досі мистецькі сили Чернігова»*¹⁸. Головне завдання, яке ставили перед собою націоналісти в особі М. Семенця, – організація широких кіл молоді, свідомих українців навколо клубу, популяризація націоналістичних ідей серед населення м. Чернігова та області¹⁹. Пізніше М. Семенець був призначений завідувачем відділу культури та освіти Чернігівської районної управи. Газета «Українське Полісся» регулярно висвітлювала діяльність клубу (театру), його репертуар, звіт про роботу. М. Семенець співпрацював з керівництвом газети як на культурно-просвітницькій ниві, так і в царині розгляду

та популяризації оунівських ідей і планів. Доля члена ОУН(М) Михайла Семенця невідома. У матеріалах названих Справ зазначається, що він відмовився примкнути до «бандерівців», а після допитів «СД» виїхав з Чернігова.

У кінці березня 1942 року з центру ОУН на підтримку М. Остапенку та С. Савченку прибув «зв'язний», якого «СД» заарештувала і через нього відслідкувала роботу так званої оунівської «четвірки» (Ф. Піпа, І. Курач, М. Остапенко, С. Савченко), наслідком чого відбувся їхній арешт 10 травня 1942 року. Як визнав сам Ф. Піпа та згідно зі свідченнями залучених до справи свідків, керманіч «Українського Полісся» дав згоду «приєднатися до бандерівців» і увійшов до складу обласного проводу ОУН. Представники центрального проводу, за припущенням Ф. Піпи, були розстріляні, а його та І. Курача через 42 доби звільнили з під арешту. Вони отримали дозвіл зайняти свої посади, підписали заборону про «виїзд» з міста і дали згоду в подальшому співпрацювати з органами «СД»: виконувати їхні доручення та повідомляти про все, що буде відомо про ОУН і їхніх представників в Чернігові. Проте на третій день після звільнення: *«Я (прим. авт. – Ф. Піпа), и моя жена – Сердюк Ольга Илларионовна, без вещей вышли из г. Чернигова и направились в г. Львов»*, де проживала мати – Піпа Уляна Самійлівна²⁰.

Історик Г. Греченко у статті «Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.)» представив список преси території Чернігівщини зазначеного періоду та схарактеризував, про що писали окупаційні газети. Першою в переліку названо газету «Українське Полісся», *«яку згодом замінив «Чернігівський кур'єр» (прим. авт. – лютий 1943 р.). <...> «Українське Полісся» та «Чернігівський кур'єр» поширювалися також ще і в двох районах Київщини (Броварський та Вишня-Дубечнянський), що входили у зону контролю Чернігівської міської комендатури. Вартість одного примірника – 50 коп.»²¹. З травня 1943 року газету перейменовано на «Український кур'єр». Редакторами газети були Ф. Піпа, М. Чечітка, В. Димніч, В. Чернов.*

Отже, на сторінках «Українського Полісся» («Чернігівський кур'єр», «Український кур'єр») особлива увага приділялася такій інформації: повідомлення з головної квартири фюрера, включаючи фронтову інформацію та перспективні плани окупантів; питання націоналістичного характеру; життя та діяльність населення Чернігівщини. Багато уваги на сторінках газети відводилося створенню і діяльності «Просвіт», головне завдання яких вбачалося в культурно-просвітницькій діяльності – створенні хорових, оркестрових, театральних та інших гуртків, організації та проведенню літературних вечорів тощо. Згодом у газеті з'явилася рубрика, присвячена запрошенню на роботи до Німеччини та листам від оstarбайтерів. На шпальтах газети висвітлювалося суспільно-політичне життя на Чернігівщині; питання відродження української церкви; проблеми освіти та культурно-масова робота, яку розгорнули українські націоналісти на окупованих територіях України; нариси, проза та анекдоти; поодинокі карикатури; рубрики, присвячені визначним датам; короткі різнопланові повідомлення та рубрика «загублені документи» тощо.

Архівні документи УСБУ в Чернігівській обл. свідчать, що діяльність колективу редакції «Українське Полісся», публікації газети постійно були під наглядом як окупаційної влади, так і радянських спецслужб. Активісти українського націоналістичного руху, які взяли на себе створення органів місцевого самоврядування, формування оунівських осередків, організацію роботи культурно-просвітніх сфер тощо, сподівалися, що українське населення зустрине з задоволенням визволення від «московської тиранії». Саме через органи місцевого самоврядування, україномовну пресу, громадські об'єднання націоналісти прагнули провести в життя свої ідеї, завоювати прихильність місцян. Однак агітаційно-пропагандистські зусилля українських патріотичних громадських організацій наштовхнулися на інертність основної частини населення, незадоволення та репресії з боку окупантів і досить успішну радянську контрпропаганду.

Після звільнення українських територій від німецької окупації знову сталося безпосереднє зіткнення українського визвольного руху з державною машиною СРСР. Влада зробила все для того, щоб дискредитувати борців за незалежність України.

Арешти, звинувачення, заслання, розстріли були звичайною справою у воєнні часи. Відтак надзвичайно важливо заради правдивого висвітлення історії подій, вчинків і долі людей вивчати та оприлюднювати документи, які слугують джерелами періоду окупації України, зокрема Чернігівщини.

1. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів : Наукове т-во ім. Т. Шевченка, 1992. 232 с.
2. Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій території України // Наукові записки Інституту журналістики. 2005. Т. 18. С. 131–158.
3. Патриляк І. Похідні групи // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. С. 603.
4. Жулинський М. Покликаний Україною // О. Ольжич. Поезія, проза. К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2007. 544 с.
5. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 1938 – ОФ (Ф. Я. Піпа). Арк. 225.
6. Там само. Арк. 2.
7. Там само. Арк. 44–45.
8. Там само. Арк. 84.
9. Арк. 86–87.
10. До читачів // Українське полісся. 2 листопада. №1. 1941 р. С. 2.
11. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 1938 – ОФ (Ф. Я. Піпа). Арк. 86.
12. Там само. Арк. 87.
13. Там само. Арк. 87–93.
14. Там само. Арк. 93–95.
15. Там само. Арк. 80.
16. Там само. Арк. 46.
17. Протокол допроса Курача Івана Васильевича, город Львов, 22 июля 1946 г. / Махов. Львов: УКГБ., 04.10.1960. 26 с. Режим доступу: avt.org.ua Протокол допроса Курача Івана Васильевича, город Львов, 22 июля 1946 г.
18. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 17736 – П (А. М. Приходько). Арк. 72.
19. Там само. Арк. 45.
20. Архів УСБУ в Чернігівській обл. Спр. № 1938 – ОФ (Ф. Я. Піпа). Арк. 81.
21. Греченко Г. «Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.)» // Сіверянський літопис. 1999. № 2. С. 81–102.

The main stages of creation and functioning of the Ukrainian newspaper «Ukrainskie Polissya» are investigated. This newspaper was one of the most influential Ukrainian newspapers during the German occupation of Chernigiv. The program principles of the newspaper's editorial staff are investigated.

Key words: newspaper, journalist, editor, state.

Наталія Салтан, Олександр Салтан

РОЗРОБКА НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ ХАРКОВА У 1941 – 1942 рр.

Розглядаються окремі аспекти процесу відродження шкільної історичної освіти в окупованому німцями Харкові. Шляхом опрацювання низки періоджерел, монографій та наукових статей, автори дослідили початкову фазу розробки навчальних програм зі всесвітньої історії для харківських народних шкіл, як мали визначати межі викладання даної навчальної дисципліни у 1942 – 1943 навчальному році. Як свідчить аналіз, упорядниками навчальних програм та методичних рекомендацій з даного предмета виступили авторитетні науковці та громадські діячі міста Харкова, що утворили так звану «дев'ятку» Василя Дубровського. На думку авторів статті, саме «дев'ятці» чернігівця Дубровського, незважаючи на проектно-декларативний характер методичних розробок, вдалося створити нову освітню історично-інформаційну парадигму, що базувалась на принципах: дерадянізації, українізації та європеїзації шкільної історичної науки.

Ключові слова: *вчені, всесвітня історія, Громадський комітет Харкова, інтелігенція, історики, навчальна програма, навчальний матеріал, товариство «Просвіта», Харківська міська управа, тематичне планування.*

Процес пошуку нових освітніх історичних орієнтирів значною мірою залежить від модерної навчальної парадигми, яка регулює діяльність шкільної галузі України. Останнім часом наша держава стала долучатись до усталених європейських стандартів сприйняття історичного минулого, в основу яких покладено принципи історизму, об'єктивності, антропоцентризму тощо. Нині українська шкільна історична освіта працює над розробкою альтернативних навчальних програм для різних типів навчальних закладів, з урахуванням їх спеціалізації та профілю. Важливим завданням є створення комплексу навчально-методичних матеріалів з урахуванням новітніх тенденцій розвитку історичної науки та залученням сучасних інформаційних технологій. Такі пріоритети викликані прагненням вітчизняної освіти долучитись до усталених європейських стандартів і остаточно порвати з освітнім радянським минулим. Слід зазначити, що спроба європеїзації середньої освіти в Україні чи не вперше у минулому столітті проявила себе за часів Гетьманату та у роки Другої світової війни. Попри значну заідеологізованість догмами націонал-соціалізму, ланка середньої школи в Україні в 1941 – 1944 рр. переживала період декомунізації та пристосування до стандартизованих норм німецької освітньої концепції першої половини ХХ ст.

Варто наголосити, що процес становлення і розвитку освітньої царини на теренах окупованої України у роки радянсько-німецької війни є доволі привабливою темою, якій у різні роки приділяли увагу дослідники: В. Гінда [5 – 6], Р. Рибальченко [32, 34], А. Скоробогатов [37, 39, 41 – 44], Д. Титаренко [47 – 48]. Загалом ця тема стала одним з важливих сегментів вивчення окупаційної історії України, зокрема ролі регіональної

© Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук (Харківська державна академія фізичної культури).

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри фундаментальної та мовної підготовки (Національний фармацевтичний університет).

інтелігенції, лояльної громадськості та колаборантів у відродженні суспільного життя в межах сіл, міст, районів і областей, захоплених німцями у 1941 – 1942 рр. Серед науковців, які розглядали ці процеси під призмою вивчення націоналістичного руху опору, варто виділити таких істориків, як: П. Бабак [2], О. Дьякова, С. Куделко [7; 16], С. Крижний [28], М. Коваль [26 – 27], А. Скоробогатов [37 – 44].

Життєдіяльності окремих персоналій, які доклали зусиль у відродженні освіти на Харківщині у 1941 – 1943 рр., історії функціонування товариства «Просвіта», специфіці культурно-освітнього життя прифронтової зони, присвятили свої праці вітчизняні історики: В. Казимір [24 – 25], М. Коваль [27], С. Куделко [7], Д. Титаренко [47], Т. Чугуй [49 – 52], харківський краєзнавець Р. Рибальченко [33].

Джерельну базу даного дослідження становлять документальні матеріали фонду Р-2982 Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО. – Авт.), та статті в окремих номерах газети «Нова Україна», яка майже безперервно друкувалась у Харкові з грудня 1941 по серпень 1943 року [1].

Відчуття реального перебігу подій та відчуття специфічних умов людського буття тих років було б неможливим без опрацювання спогадів осіб, що жили і працювали в окупованому Харкові. Це головним чином спогади та мемуаристика таких відомих особистостей, як: В. Доленко [36], Л. Дражевська [14], В. Дубровський [15], А. Любченко [29], Р. Рибальченко [34], О. Семененко [35], О. Соловей [13, 45], Ю. Шевельов [53].

Створення німецькою владою на окупованих територіях нової української школи передбачало розробку логістично-інфраструктурного алгоритму навчального процесу. Тому цілком природно, що це знайшло відображення у розробці навчальних програм, які мали стати інформаційно-тематичним планом дій у викладанні предметів. Слід зазначити, що, попри декларовану планом «Ост» політику тотального винищення та асиміляцію підкореного населення, німецькі чиновники залучали кращі українські кадри до співпраці. Це стало поштовхом до адміністративно-управлінського колабораціонізму, який охопив собою всі населені пункти північної України. І хоча українські органи місцевого самоврядування були повністю підконтрольні й підвітні владним структурам Третього Рейху, в гуманітарній царині німці проявляли певний управлінський лібералізм. Такі кроки стали підґрунтям для нової хвилі українізації та культурної напівавтономії, що спричинило сплеск української національної самосвідомості. Таким чином, для німців удруге, впродовж першої половини ХХ ст., доволі актуальним стає українське питання.

Доволі знаковим регіоном гуманітарного лібералізму нацистів були п'ять областей УРСР: Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська та Ворошиловградська, які утворювали на українських землях так звану Прифронтову зону німецької окупації. Наймасштабнішим мегаполісом Лівобережжя була колишня столиця УРСР – місто Харків, який був визнаний окупантами найбільшим містом з захоплених Вермахтом на території Радянського Союзу. Згідно з даними німецького грудневого перепису 1941 року, в Харкові мешкало близько 456,6 тис. чол., із яких 77% (171 тис.) становили жінки та діти до 16 років, кількість яких становила 128 тисяч. Третю за чисельністю групу мешканців Харкова становили літні люди – 48,4 тис. чол. [28, с. 121]. Національний та віковий склад харків'ян, що опинились під німецькою владою, був також досить строкатим [Див. таблиці 1 – 2].

Наявність великої кількості дітей спонукала місцеву окупаційну владу поряд з відновленням міської інфраструктури приділяти увагу дошкільному та шкільному вихованню, яке в ідеалі мало охопити усе неповнолітнє населення міста, що швидко перетворювалось на вуличну «шпану» з девіантною поведінкою. Вступ німців до Харкова 24 жовтня 1941 року перервав 1941–1942 радянський навчальний рік, але і не сприяв початку нового – німецького, адже окупаційна влада зіштовхнулася з численними господарськими труднощами, що панували у напівмертвому місті. Окупанти розуміли, що для початку повноцінного навчального процесу в дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах були потрібні необхідні ресурси,

яких ні у німців, ні у лояльної до них громадської активної харківської інтелігенції не було. Тому не випадково, що штат відділу освіти – Харківської міської управи (далі – ХМУ. – **Авт.**), створеної ще 26 жовтня 1941 року, станом на 20 лютого 1942 року складався з трьох чоловік [12, арк. 63].

Така позиція бургомістра Харкова – **Олексія Крамаренка (1882 – 1943)** (тут і далі товщина шрифту наша. – **Авт.**) пояснювалась бажанням зекономити кошти, шляхом звуження низки безплідних відділів, які мали опікуватись процесом консервації спортивно-фізкультурної та культурно-освітньої інфраструктури міста, яка впродовж кінця 1941 – першої половини 1942 року де-факто не працювала. Водночас цивільний очільник міста делегував частину повноважень у гуманітарній сфері створеному 25 жовтня 1941 року за ініціативи відомого громадсько-політичного діяча **Володимира Доленка (1889 – 1971)** Громадському комітету Харкова (далі – ГКХ. – **Авт.**), а також членам утвореної ГКХ організації товариства «Просвіта» під головуванням професора Харківського університету – чернігівця **Василя Дубровського (1897 – 1966)**.

Варто зауважити, що владні структури піднімецького Харкова вирізнялися певною специфікою, притаманною Прифронтовій окупаційній зоні Третього Рейху. На відміну від, скажімо, Райхскомісаріату Україна території ближнього тилу не мала німецького цивільного управління, хоча формально і підпорядковувалась Імперському міністерству окупованих східних територій на чолі з райхсміністром **Альфредом Розенбергом (1893 – 1946)**, відомим своїми ліберальними поглядами в українському питанні. Водночас, у межах Прифронтової зони розповсюджувалася майже абсолютна багатоступенева влада сил Вермахту, підпорядкованих штабу німецьких груп армії «Південь» під головуванням генерал-фельдмаршалів: Герда фон Рунштедта (до 1.12.1941), Вальтера фон Рейхенау (1.12.41 – 12.01.42), Моріца фон Бока (18.01.42 – 9.07.42), Еріха фон Манштейна (12.02.43 – 31.03.44). Вищим органом управління в межах тилового району став спочатку адміністративний відділ при штабі командувача військового тилового району. З кінця 1942 року керування здійснювали адміністративні відділи при штабах груп армій. Політичні вказівки (номінально, обов'язкові до виконання. – **Авт.**) вказаним структурам направляло вищезгадане Міністерство окупованих східних територій. У доповненні до всього уособленням німецької влади на усіх захоплених землях СРСР стали головним чином численні силові структури (у тому числі і сформовані частково за ініціативи ОУН підрозділи місцевої допоміжної поліції), метою діяльності яких було підтримання соціальної стабільності та втілення нацистської політики на окупованих Вермахтом територіях. Таким чином, з одного боку, в Харкові та регіоні усім заправляло німецьке військово командування – персоніфікацією якого була міськкомендатура, з іншого – Харківська міська управа, яка являла собою український маріонетковий орган місцевого самоврядування. Саме

Крамаренко Олексій Іванович
Правління Крамаренка закінчилося у квітні 1942 р., коли холодна пора року у місті закінчилась. Причина заміни другого обербургомістра Харкова, як і його подальша доля, й досьогодні остаточно не з'ясована.

Доленко Володимир Андрійович
«... під прихованим командуванням Доленка харківська міська адміністрація опинилася в українських руках, постала «Просвіта», вперше одверто зустрілися різні покоління українців», – писав Юрій Шевельов.

ХМУ, з напівспонтанно призначеним німцями бургомістром О. Крамаренком, стала уособленням цивільного управління цього східного мегаполісу. Така позиція була вкрай вигідна для німецьких військових. Адже вони практично не знали специфіки Харкова та не володіли відповідними навичками щодо соціально-економічного впорядкування міського життя, а тому охоче делегували частину владних повноважень новоствореним відділам ХМУ [44].

Станом на кінець 1941 року темп реалізації плану «Барбаросса» суттєво знизився. Провал наступу під Москвою став сигналом, що вояків групи армій «Південь» в окупованому Харкові чекає холодна і виснажлива зима. Тож німці вирішили перекласти частину функцій (а в перспективі і відповідальності) на О. Крамаренка та очолювану ним міську управу, якій підпорядковувались створені у листопаді 1941 року 19 обербургомістратів Харкова, що де-факто були складовими єдиного адміністративно-територіального тіла колишньої першої столиці УСРР. Така позиція означала формування офіційного двовладдя у Харкові. Однак український істеблішмент міста, виходячи з ідеологічного забарвлення, ділився на кілька складових. Їх умовно можна розділити на чотири ключові сегменти: владно-бюрократичний, монархічний, націоналістичний та патріотичний. Як зазначає професор А. Скоробогатов, уособленням першої була вищезгадана ХМУ (очолювана з жовтня 1941 р. бургомістром О. Крамаренком), другу гілку складало колишнє дворянство Слобідської України (лідер – В. Бекарюков), третю – західноукраїнські націоналісти (Б. Коник, з «похідної групи» ОУН (м) та Р. Процинський, який очолював харківську референтуру ОУН (б)), Громадський комітет Харкова (лідер – М. Сліпченко) та товариство «Просвіта» (голова – В. Дубровський). Дві останні громадські установи виникли завдяки зусиллям старого громадівця і соратника **Миколи Міхновського (1873 – 1924)** – Володимира Доленка, який, по-суті, став «сірим кардиналом» місцевого політичного впливу в окупованому Харкові [44, с. 188 – 193]. Названі політсили постійно конкурували між собою у прагненні зосередити у своїх руках якомога більше владних можливостей, що призводило до розхитування місцевої владної піраміди. Не виключно, що усі вони були складовими глобального сценарію (оперативної гри) німецьких спецслужб, кожній з яких Абвер та СД відводили особливу роль. Водночас, «не маючи необхідної кількості своїх представників, вони (німці. – Авт.) повинні були користуватись послугами місцевої еліти», – підкреслює В. Гінда [4, с. 248]. При цьому окупований Харків майже ніколи не відчував браку кадрів. Адже, незважаючи на втрату столичного статусу, в місті мешкала велика кількість колишніх чиновників, партійних функціонерів та інститутської професури, що не змогла або не схотіла евакуюватись на Схід. Окупація стала справжнім випробуванням та тестом на виживання для місцевої інтелігенції. За даними професора М. Ковалюка, за час окупації Харків втратив: 1 академіка (79-річного **Олексія Бекетова (1862 – 1941)**. – Авт.), 21 доктора – професора та 37 асистентів [26, с. 18].

Відсутність роботи та вкрай нестерпні умови життя змушували багатьох із них долучатися до громадсько-політичної діяльності, яку організовували, переважним чином, патріотично налаштовані українці, а контролювали німці. Вважається, що найбільших успіхів у підборі кадрів для владних структур Харкова досяг В. Доленко. Його соратники та однодумці утворили професійну команду, яка, використовуючи досвід та зв'язки, проникла в майже усі управлінські структури, залишивши помітний слід в історії Харкова часів німецької окупації. «Для українських верств населення Харкова часи окупаційного режиму були зірковим часом сплеску національних почуттів. Це явище було підсилене німецькою політикою, кінцевою метою якої було роздмухування ворожнечі між росіянами і українцями», – зазначав дослідник Р. Рибальченко [32, с.15].

Німці вдало маніпулювали українськими групами впливу, залишаючи за собою контролюючу і караючу функцію, зберігаючи статус повноцінної влади. Так, патріотичній групі «доленківців» вдалося потіснити західноукраїнських націоналістів, які дуже скоро потрапили у немилість до німців, зазнали репресій і до червня 1942 року

не мали жодного впливу на суспільно-політичне життя Харкова. Окрім того, група В. Доленка (в якості помсти за закриття німцями ГКХ) дискредитувала обербургомистра О. Крамаренка, виставивши його прихильників у ХМУ (так званих «крамаренківців») корупціонерами та політичними лузерами в очах німецької адміністрації. Як результат: з кінця квітня 1942 року третім обербургомистром Харкова став висуванець В. Доленка – **Олександр Семененко (1898 – 1978)**, з ім'ям якого вітчизняні історики пов'язують часткову стабілізацію життя харків'ян. Боротьба за вплив на суспільно-економічне та громадсько-політичне життя Харкова між «доленківцями» та «крамаренківцями» проходила по усіх можливих фронтах владних щаблів, до яких мали відношення ХМУ та ГКХ. Співпраця обома сторонами сприймалась як частково вимушений тактичний крок, навіть за умови досягнення компромісу. Слід зазначити, що обербургомистр О. Крамаренко (цю посаду він зайняв з 22 січня 1942 р.) з початку свого головування у ХМУ намагався лавіювати між німцями, ОУНівцями (які деякий час контролювали друковані ЗМІ, зокрема газету «Нова Україна», але так і не створили на Харківщині впливової підпільної мережі) та місцевими націонал-патріотами («доленківцями». – *Авт.*) з метою їхнього часткового підпорядкування своїй владі. Це змушувало його залучати членів Громадського комітету, товариства «Просвіта», яскравих представників ОУН та представників монархічних кіл Харкова. Так, заступником голови ХМУ (О. Крамаренка. – *Авт.*) з 1 січня 1942 року став вищезгаданий висуванець В. Доленка, керівник правничого відділу міськуправи – О. Семененко, заввідділом освіти – **Петро Дрига (?– ?)**. Але чи не найбільший внесок у розбудову культурно-освітньої сфери міського буття окупованого Харкова зробило очолюване В. Дубровським товариство «Просвіта», установчі збори якого відбулися вже 8 грудня 1941 року. Саме воно гуртувало навколо себе найвидатніших науковців та громадських діячів Харкова, більшість з яких займали антирадянські позиції. «В окупованому Харкові частина української інтелігенції намагалася створити осередки національно-культурного життя, використовуючи можливість критикувати більшовицьку систему та розповідати про її злочини, в чому німецька окупаційна влада була на перших порах зацікавлена», – зазначав Р. Рибальченко [32, с. 135].

Станом на кінець 1941 року процес структуризації «Просвіти» було в основному завершено, а 21 грудня 1941 року затверджено загальний план роботи товариства. У ході боротьби за вплив на ЗМІ голова ГКХ В. Доленко завдяки шантажу домігся від першого редактора газети «Нова Україна», члена ОУН (м) – **Петра Сагайдачного (1896 – 1975)** кооптації визначних членів «Просвіти» у редакторський відділ та у якості постійних авторів статей цієї міської багатотиражки.

**Семененко Олександр
Платонович**

«Він був народжений, щоб стати президентом або прем'єром України.

Але України не було, і життя його розтратилося на дрібні судові процеси, на радянські тюрми, на рятування від голодної смерті частини — малої частини — харківської людності в безжалісну добу німецької окупації, на оборону мізерних «прав» українських «остарбайтерів» у Німеччині, на службу в аеропорті, перекладацтво й комерційну репрезентацію гуртової паперової фірми в Бразилії. В Америці його відитовхнув плебейський характер еміграційної «політики», він зробив спробу зв'язатися й послужити науковим інституціям (його заслугою було придбання будинку для Української Академії в Нью-Йорку), але бракувало відстані, і він скінчив своє активне життя в американській адвокатській фірмі з її мало цікавими і чужими справами», – писав про нього Юрій Шевельов.

Варто підкреслити, що харківській «Просвіті» (на відміну від аналогічних установ, що діяли в інших регіонах України та були ліквідовані німцями) вдалося проіснувати до моменту остаточного визволення Харкова. Кінець 1941 – початок 1942 року став чи не найбільшим періодом активності ГКХ та товариства «Просвіта», яке в момент свого розквіту об'єднувало близько 600 чоловік [46, арк. 32].

Незважаючи на сурові побутові умови, подекуди декларативний характер дій, члени вказаних організацій заклали підвалини розбудови громадського та культурно-освітнього життя, одним з яскравих проявів якого стала розробка навчальних підручників та програм для середніх шкіл Харкова та Харківської області. Примітно, що цей процес стартував ще наприкінці 1941 року. Так, 18 грудня 1941 року керівництво Політехнічного інституту надіслало до відділу освіти ХМУ на затвердження проект підготовчих курсів з 6 предметів: української мови, історії України, німецької мови, математики, фізики і хемії (так у документі. – **Авт.**) [8, арк. 1].

Що стосується навчальних програм для середніх шкіл Харкова і Харківщини, то точкою відліку процесу їхнього проектування слід вважати 16 січня 1942 року. Саме того дня газета «Нова Україна» оприлюднила замітку «Програми і підручники для шкіл», у якій анонсувала про початок роботи під егідою ХМУ, авторських бригад з розробки навчальних програм та підручників з історії України, української мови та літератури [31, с. 4].

Нагадаємо, що дебют директивних зрушень в освітній галузі в окупованих українських територіях Рейху пов'язують з наказом від 12 січня 1942 року райхскомісара **Еріха Коха (1896 – 1986)**, який проголосив відкриття початкових народних шкіл у Райхскомісаріаті України. Таким чином, окупаційною владою було започатковано дозвільну фазу відновлення освітньої галузі в Україні. І хоча території Прифронтової зони не підлягали юрисдикції так званого «коричневого царя України», тамтешня окупаційна адміністрація, відповідно до німецької правничої традиції, поволі долучалася до імперських директив своїх сусідів. Як відомо, німці – це нація, яка звикла до порядку. Тому стандартизовані базові розпорядження регіонального керівництва сусідніх областей сприймала як істину в останній інстанції. При цьому слід звернути увагу на більш лояльне ставлення військових чиновників Прифронтової зони до відродження освітнього процесу. Не варто забувати і про протиріччя в українському питанні, які постійно виникали між А. Розенбергом та його підлеглим Е. Кохом [Детальніше див. 5 – 6]. Офіцерів Вермахту, в принципі, мало цікавив процес розробки навчальних планів, адже їхня відповідальність зосереджувалась у межах інфраструктурно-тилового забезпечення збройних сил німецької армії. Тому військові чини та представники спецслужб обмежились ревізійно-контролюючими функціями, передавши справу методичних розробок у руки місцевих колаборантів/лоялістів. Зважаючи на те, що у трьох співробітників відділу освіти ХМУ свого клопоту вистачало, О. Крамаренко вирішив довірити цю справу представникам харківської «Просвіти», лідерам похідних груп ОУН та фахівцям з ГКХ. Таким чином, на початку 1942 року справа у відродженні освіти на теренах Харкова та Харківщини опинилася в руках українців, які з завзяттям взялися до цієї справи. Як свідчать архівні документи Держаного архіву Харківської області (далі ДАХО. – **Авт.**), до складу комісії під головуванням професора В. Дубровського увійшли сім чоловік: проф. В. М. Державін, проф. А. С. Кадевалов, доцент Б. Г. Львов, доцент О. Я. Кіктєв, доцент А. Г. М'якшин, доцент Г. І. Ющенко, І. Ф. Кравченко. Трохи пізніше до них приєднався професор Л. Александренко. Матеріали було обговорено та ухвалено на спільних засіданнях усіх членів так званої «дев'ятки» історичної секції, яка мала створити шаблон навчальних дисциплін для закладів середньої освіти [10, арк. 1–2].

Ядро комісії становили науковці харківських ВИШів, головним чином доценти та професори кафедр Харківського університету. Скоріше за все кандидатури розробників-методистів було запропоновано В. Дубровським, який був відомим харківським професором, учнем академіка **Дмитра Багалія (1857 – 1932)**, а тому мав непогано знати місцевих науковців. Вказані особи були причетні до розробки

**Державин Володимир
Миколайович**

Його постать належить до плеяди видатних українських учених. Державин був відомим культурологом, літературознавцем, критиком, фахівцем у галузі загального і порівняльного мовознавства, класичної філології, орієнталістики (зокрема єгиптології та арабістики), історії Сходу. Але його науковий талант був оцінений лише на Заході, у роки еміграції.

**Дубровський Василь
Васильович**

«Коротке волосся йоржиком, круглі вічка окулярів, короткі вусики, щось середнє між козаком Мамаєм і вчителем земської школи передреволюційних років». Так, у своїх споминах характеризував Василя Дубровського Юрій Шевельов.

навчальних програм у так званій дебютний період – на початку 1942 календарного року. Як свідчать документи ДАХО напередодні 1942 – 1943 навчального року, відділ освіти ХМУ займався вдосконаленням та остаточним затвердженням навчальних планів з предметів, що мали вивчати учні народних шкіл Харкова. Фактично цей процес тривав безперервно, але архівні документи, що містяться у ДАХО, дозволяють визначити зимово-весняну – січнево-березневу та літню – червнево-серпневу фази. Наявні архівні справи фонду Р-2982 дають можливість проаналізувати та дослідити цей процес. Згадані документи так званого окупаційного фонду ДАХО позиціонуються як програми для націоналістичних шкіл Харкова [Див. ДАХО Р-2982 оп. 4. спр. 184 – 205]. Зокрема опис 4, фонду Р-2982 містить відомості про робочі програми з історії для 3–7 кл. (спр. 190). Загалом програми для середніх шкіл Харкова на 1942 – 1943 н. р. представлені досить широко і включають майже усі предмети, які мали опановувати учні в процесі навчання.

Перед «дев'яткою» стояло непросте завдання: у короткі строки розробити навчальні програми та підручники з історії для народних шкіл. У свою чергу члени «дев'ятки» фактично кинули виклик радянській системі історичної освіти, сформованої впродовж 1920-х – 1930-х років. Розробка шкільних програм з історії в окупованому німцями Харкові стала доволі знаковою. Адже на відміну від інших предметів їхнє впорядкування мало проводитись з особливою ретельністю і виваженістю. Після методичних дебатів на початку 1942 року члени комісії ухвалили колегіальне рішення щодо проекту навчальних програм з історії (а разом з нею й інших предметів) для середніх шкіл. Цій стадії передував процес прив'язки років навчання з відповідними періодами всесвітньої історії, беручи до уваги фах та наукову спеціалізацію того чи іншого розробника-науковця. На жаль, резолютивні мітки архівних документів не дають можливість встановити стовідсоткове авторство у розробленні тих чи інших навчальних планів з історії. Але відомо, що програму з Історії Стародавнього світу (у документах – Давньої історії. – **Авт.**) було розроблено знаменитим філологом, фахівцем з історії Сходу, надзвичайним професором **Володимиром Державиним (1899 – 1964)**. У свою чергу курс середніх віків (у документах – Середньої історії. – **Авт.**) та нового часу розробив професор Л. Александренко. Більш складним видається авторство упорядника програм з історії України. Беручи до уваги, що у кінці усіх розробок курсів української історії стоїть прізвище В. Дубровського, то можна приписати авторство саме цій людині. Нагадаємо, що уродженець Чернігова Василь Васильович Дубровський був не лише головою харківської «Просвіти», а й фаховим істориком. Свого часу Дубровський закінчив Ніжинський іс-

Шевельов (Шерех)

Юрій Володимирович

Письменниця Оксана Забушко вважає, що Харків у кожному з останніх трьох століть подарував світові по генію: у XVIII-му – Григорія Сковороду, у XIX-му – Олександра Потебню, а в XX-му – Юрія Шевельова.

Про себе Шевельов скаже наступне: «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови».

торико-філологічний інститут. Під керівництвом академіка Д. Багалія у 1925 році він захистив дисертацію на тему: «Селянські рухи на Україні після 1861 р.». [Детальніше див. 24-25]. Упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. Василь Васильович працював у низці науково-освітніх та архівних установ на Чернігівщині та у Харкові, тому мав великий досвід історичних досліджень та навчально-методичних розробок і легко міг укласти шкільну програму з історії України. Не можна виключати і участь у розробці шкільних програм з історії і середньої доньки Д. Багалія – **Ольги Багалій-Татаринової (1890 – 1942)**, яка також була професійним істориком-архівістом, бібліотекознавцем, бібліографом та активним членом харківської «Просвіти».

Створення навчальних програм з історії та інших дисциплін для харківських шкіл передувало розробці декомунізованої шкільної літератури, яку члени комісії підготували навесні 1942 року. Так І. М. Крилов створив підручник з української мови для 1–3 класу; Ю. В. Шевельов і Д. Ф. Соловей – посібник для 7 класу, збірник вправ з української мови, хрестоматію з української літератури для 5 класу; В. В. Дубровський – підручник з історії для 3-4 класу; для 5 класу – В. М. Державин, 6-го класу – Г. М. М'якшин, 7-го класу – Б. І. Львов.

Як зазначав харківський етнограф Р. Рибальченко, що пережив німецьку окупацію: «також був запланований вихід букваря Дєполовича [32, с. 16]»...

ДОВІДКА

Виправляючи Ростислава Рибальченка, зазначимо, що мова йде про спробу препринту «Букваря» уродженки с. Ковчин Куликівського району Чернігівської області Лідії Дєполович (1869 – 1943) – авторки відомого підручника для початкової школи «Нумо читати» (1926), який витримав 19 перевидань, нараховував 10 млн. примірників та використовувався у школах УРСР до 1960-х років. За життя Лідія Платонівна склала та упорядкувала посібники для навчання грамоти «Буквар» (1938), «Буквар для шкіл грамоти» (1940), була співавторкою «Математичного задачника» (1927) та методичного посібника для вчителів «Читання і культура слова в сучасній школі» (1930).

У роки війни формально «Буквар» Л. Дєполович було дозволено друкувати. Але окупаційна влада Києва, без участі самої авторки, вилучила з нього 26 сторінок, що становило більше чверті усієї книги. Дєполович пропонувала свої послуги щодо «вдосконалення» тексту, але німецькі цензори відмовили їй.

Маючи власне видавництво «Українська книжка», харківські просвітяни були готові видавати підручники, забезпечувати ними школи міста, а у перспективі усієї Харківської області. Але усі зусилля голови видавництва і земляка Л. Дєполович – **Дмитра Солов'я (1888 – 1966)** виявились марними. Німецьке відділення «Пропа-

Дєполович Лідія Платонівна
Її доля склалася трагічно. У роки війни жінка-педагог мешкала у Києві. Тяжко хвора і виснажена постійним недоїданням, Лідія Платонівна 20 березня 1943 р. впала у воронку від авіабомби, у якій, не отримавши допомоги, і померла.

ганда-штаффель» заборонило друк підручників, посилаючись на те, що це компетенція Міністерства окупованих східних територій, яке вже розробляє відповідну літературу для українських шкіл. Врешті-решт, усі спроби членів харківської «Просвіти» організувати видавництво і навіть обмін, продаж старої (через книготорговельне товариство «Нова Україна». – *Авт.*) та видавництво нової (у тому числі і навчальної) літератури були безрезультатними. Як згадувала у своїх спогадах **Оксана Соловей (1919 – 2004)**, її батьку вдалося видати лише український молитовник та і то напередодні остаточного відступу німців у серпні 1943 року [45, с. 47].

Освітні потуги членів ГКХ та «Просвіти» мали певний сенс, адже станом на 1 лютого 1942 року на балансі Харківської міської управи перебували 126 середніх, нижчих загальноосвітніх, 28 середніх та нижчих фахових шкіл [11, арк. 17]. Це був радянський спадок, що потребував значних коштів, яких у ХМУ не було. Більшість шкільних приміщень було розграбовано, частина з них використовувалася для постояю німецьких солдат. Тому згідно з планами окупаційної влади у Харкові в 1942 – 1943 н. р. планували відкрити 20 народних, 4 ремісничі і 2 середні школи з відповідною комплектацією класів та вчительсько-викладацького складу [11, арк. 17].

До початку літа 1942 року середні школи разом з іншими культурно-освітніми установами перебували на консервації з відповідним штатом та кошторисом по утриманню [Див. таблицю 3–4].

І якщо інфраструктурні заходи потребували часу та фінансування, то для інформаційного забезпечення достатньо було залучити групу фахівців, якою і стала освітня «дев'ятка» В. Дубровського. Варто підкреслити, що історії, поміж інших предметів, приділялась особлива увага. Адже саме ця шкільна дисципліна виховує почуття патріотизму, формує національну самосвідомість та впливає на подальшу життєву мотивацію підростаючого покоління тощо. Тому програми з даного предмета мали відповідати певним критеріям, серед яких вирізнялись: антибільшовизм, антисемітизм, пангерманізм, прихильність постулатам націонал-соціалізму, набожність, дерусифікація, повернення до ідеалів української національної ідеї тощо. Окрім того, структура розділів всесвітньої історії мала відповідати існуючим як німецьким, так і загальноєвропейським стандартам, серед яких знаковими стали табуйовані в УРСР принцип історизму та цивілізаційний підхід. Антисемітські та юдофобські чинники змушували авторів програм та підручників зміщувати акценти з «єврейської богообраності» у бік «арійської винятковості». Так, автором програми з Давньої історії, професором В. Державиним найдавнішою точкою відліку історії людства слід було вважати не запропоновану радянським антикознавцем **Олександром Мішуліним (1901 – 1948)**, 3500 р. до н. е. – рік появи держави в Єгипті у і не біблійний 5508 р. до н. е. – дату виникнення Світу, а «4241 рік до хр. ери – час створення давньоєгипетського календаря» [18, с. 213; 11, арк. 30].

На думку упорядника програмних рекомендацій, учитель мав пояснити учням «арійське походження давніх греків та італійців, чітко визначивши їхню расову відмінність від етрусків, а пунійські (так у документі. – *Авт.*) війни як епохальну боротьбу арійської і семітської раси за панування на Середземному морі» [11, арк. 6].

Соловей Дмитро Федорович
Формально він був скарбником харківської «Просвіти». Водночас долучався до методичної, навчальної та видавничої справ. Дмитро Соловей і його донька Оксана вважаються одними з найактивніших членів харківської «Просвіти» часів окупації. У еміграційний період життя Соловей став одним з ґрунтовних дослідників подій голодомору та послідовних критиків радянської системи.

Дерадянiзацiя i вiдмова вiд класового пiдходу також знайшли своє вiдображення як у самiй програмi, так i у методичних рекомендацiях до неї. Методичнi настанови декларували «...розглядати римських плебеїв не як пiдкоренi римською громадою чужi племена, а як нащадкiв столичної зайшлої людностi притягненої в Рим розвитком торгiвлi i ремесла» [11, арк. 6].

Багатодесятилiтнє протистояння у вищих ешелонах влади Рима треба було пояснювати як «постiйний /але здебiльшого затаєний/ антагонiзм мiж iмператорською владою i сенатом, як представниками вiдмiнних полiтичних свiтоглядiв» [11, арк. 6].

Аспекти етнонацiонального сервілiзму та покiрностi, курс Давньої iсторiї мав прищеплювати учням на прикладi повстання античних рабiв пiд проводом Спартакa (74 (73) – 71 р. до н. е), яке «... не слiд нi замовчувати, нi перебiльшувати, а слiд насамперед ґрунтовно виявити його безнадiйностi i безрезультативностi» [11, арк. 6].

Водночас по-новому трактувалась абсолютизована i спаплюжена в СРСР проблема рабства. Натомiсть окупацiйна програма згiдно з усталеною європейською iсторичною традицiєю наголошувала, «... що в давнiй Грецiї раби майже скрiзь склали лише незначну меншiсть людностi» [11, арк. 6]. Тут, вочевидь, прослiдковуються традицiї нiмецької iсторичної школи, зокрема погляди на економiчний розвиток античного свiту **Карла Бюхера (1847 – 1930)** та ролi i статусу рабiв у наукових концепцiях **Едуарда Меєра (1885 – 1930)** та **Йозефа Фогта (1895 – 1986)**.

Цiкавими аспектами середньовiчної iсторiї, розробленої харкiвськими науковцями у навчальних програмах з всесвiтньої iсторiї, є її хронологiчнi межi та германофiльськi, нормандськi та антибританськi нотки. Зокрема, нижня межа середньовiччя закінчувалася XV столiттям, яке створило передумови для початку епохи Великих географiчних вiдкриттiв, що розпочинали вже Нову iсторiю. Германофiльство програми (на догоду окупацiйній владi. – *Авт.*) проявилось у визначеннi термiну «варвар», яке у довоєнний перiод традицiйно персонiфiкувалося з поняттям «германець», себто сучасний нiмець. У цьому контекстi М. Державин вважав, що «...слiд пояснити учням що термiн «варвар» не слiд розумiти в сучасному його значiннi, що вiн визначає перш за все не «римлянин», i взагалi вживати його в своїй роботi поменше» [11, арк. 8].

А при розглядi розвитку європейських країн за часiв раннього i розвинутого феодалiзму «окремими династiями i королями захоплюватись не слiд. Головне тут – це проголошення «Священної Римської iмперiї Германської нацiї». Слiд звернути також увагу на особливи риси феодалiзму в Германiї» [11, арк. 8].

Варто наголосити, що, розробляючи новi навчальнi плани з всесвiтньої iсторiї, харкiвськi вченi брали за основу старi більшовицькi iдеологiчнi настанови i, додавши трохи нiмецьких, створювали такий собі дерадянiзований програмний гiбрид, який мав протистояти iснуючому радянському i формувати нове антикомунiстичне сприйняття минулого. При цьому старi радянськi пiдручники формально були забороненi. Тi ж з них, якi тимчасово допускала цензура, потребували ретельної вичитки з замальовуванням усього радянського та замяною пролетарських термiнiв та понять, захiдними синонiмами.

З усiх навчальних дисциплiн окупацiйна влада бiльше усього уваги придiляла саме iсторiї. Зокрема, програма з цiєї дисциплiни мала бути затверджена (а для ВНЗ i розроблена) вiддiленням «Пропаганда-штафель». Таким чином, iсторичному минулому радянського гатунку було оголошено безжальний бiй.

Беручи до уваги факт нiмецько-британської вiйни та iснування союзницького альянсу мiж А. Гiтлером i Б. Мусолiнi, харкiвський медiєвiст М. Державин радив учителю розказувати, що «...з часiв Цезаря бiльша частина о. Великобританiї була провiнцiєю Рима, що населення Англiї складається з багатьох племен, що влада норманських королiв тут була бiльш сильною, аниж у Францiї та Нiмеччини» [11, арк. 9].

Усвiдомлюючи геополiтичну кон'юнктуру Другої свiтової вiйни, вищезгаданий науковець наполягав, що «Иран подати лише як ворога Вiзантiї», вважаючи, що «пiдроздiл про бедуїнiв можна викреслити: завоювання арабiв подати скорочено, лише зазначивши розмiри держави. Треба зв'язувати назви коран (назва священної книги мусульман написана з маленької лiтери. Так у документi. – *Авт.*), мула, мечеть, халiф i iншi. Учнi мають знати також про Багдадський та Кордовський халiфат» [11, арк. 9].

Не менш оригінальним був курс Нової історії, який діти мали опанувати впродовж шостого і сьомого класу. Перша частина історії Нового часу розпочиналась згідно з європейською історичною традицією з Великих географічних відкриттів, а закінчувалась напередодні Великої французької революції. На думку упорядника програми з всесвітньої історії для 6 – 7 класу – професора Л. Александренка, вчитель повинен «...дати уявлення про хід історичного процесу європейського розвитку не заглиблюючись в деталі історії революційного руху», при цьому виходячи з психологічних особистостей дітей шостого класу. «...Не перетворювати історію на абстрактні сухі формулювання. Подавати лише доступні для дітей поняття та терміни, домагатись постійної жвавості, насиченості, широко використовувати оповідання. Виходячи з цього вчитель мусить широко використати цікаве оповідання. Ілюстрації, мапи, художню літературу, музеї та стимулювати (так у документі. – *Авт.*) самостійну працю учнів, що виходить за рамки простого вивчення підручника», – наголошувалося у програмі [11, арк. 14].

Александренко виходив з того, що «матеріал нової історії для VI класу складний та широкий. Тому вчителю слід якісно та вдало підібрати в своєму викладанні найістотніші історичні факти, не переобтяжувати учнів деталями, подробицями і не вимагати від учнів знання останніх» [11, арк. 14 зв.].

Узагальнююче методичне резюме професор Александренко сформулював у пояснювальній записці для Нової історії: «Головне це не розмінюватися на дрібниці, коли як кажуть, не бачать ліса за деревами» [11, арк. 41].

На його думку, «належне місце повинна зайняти історична фігура Мартіна Лютера. Про якого вчитель мусить оповісти докладно і широко. Викладання догматики лютеранства слід уникнути. Однак з'ясувати різницю між католицизмом і лютеранством» [11, арк. 14 зв.].

І далі: «Викладаючи реформаційний рух слід уважно накреслити Кальвіна, уникати деталей (так у документі. – *Авт.*) історії релігійних війн та добре з'ясувати Генріха IV використовуючи і художню літературу» [11, арк. 14 зв.].

Як бачимо, релігійні чинники повинні були мати другорядне значення. Куди більш важливим (незважаючи на французьке походження «Женевського папи» та галло-іспанське «добротного короля Анрі») є розкриття їхніх волонтаристичних прагнень, втілене у створенні модерної європейської релігії (кальвінізму) та централізованої держави у Франції.

Депо алогічним, на нашу думку, видається спосіб пояснення причинно-наслідкового зв'язку Тридцятилітньої війни 1618 – 1648 рр., який обмежувався «з'ясуванням основних подій війни, описом головних діячів – Валенштейна і Густава-Адольфа, але, в той же час Вестфальський мир показати на мапі і обов'язково вимагати від учнів знати його умов за мапою» [11, арк. 14 зв.].

Антифранцузькі настрої, притаманні німцям з давніх-давен, харківські історики вирішили «підігріти», озвучуючи тему «Вік Людовіка XIV». Згідно з розробленими настановами цього параграфу Нової історії, «Викладаючи війни Людовіка XIV, потрібно підкреслити їх грабіжницький хижацький характер, скерованість проти німецької нації» [11, арк. 14 зв.].

Такий підхід пояснюється тим, що саме за часів правління Людовіка XIV (1643 – 1715) Франція стала найбільшою і наймогутнішою країною Європейського континенту. Це був пік її величі, яка, зокрема, була досягнута шляхом воєнних загарбань «Короля-сонця» і розширення території королівства головним чином за рахунок Нідерландів та німецьких земель.

На противагу розкритикованій величі Франції, протиставлялась міць німецького світу. Прикладом чого має стати історія Пруссії, висвітлюючи яку «... вчитель мусить в особливості зупинитись на Великому курфюрсті та Фрідріху Німецькому. Треба вимагати щоб учні могли показати на карті формування та територіальний розвиток Пруссії, а також склад Австрійської монархії XVII ст.» [11, арк. 14 зв.].

Таке висвітлення історичного процесу та вибірковість окремих персоналій є не випадковим. Адже такий підхід у характеристиці діяльності історичних осіб стане своєрідним ідеологічним маркером, що буде визначати у народній школі ідеологічну

кон'юнктуру як українського патріотизму, так і арійського пангерманізму та націонал-соціалізму.

До напівтабуйованих тем відносились європейські революції, а особливо ті з них, які носили антиколоніальний та національно-визвольний характер. Зокрема, при розповіді теми «Революція в Нідерландах» було рекомендовано «...обмежитись живим викладом основних подій [11, арк. 14].

Імовірно розробник програми не вважав за потрібне для учителя пояснювати дітям національно-визвольний характер нідерландської революції 1566 – 1609 рр., що зробила Голландію першою капіталістичною країною світу, перетворивши її у розвинуту державу Європи.

При розгляді «Великої англійської революції» «Учитель мусить подати учням не тільки соціальний, а й ідейний ґрунт революції, а діячам революції слід зупинятись найбільше на Олівері Кромвелі» [11, арк. 14 зв.].

Вочевидь, персона «батька» єдиної в історії Альбіону англійської республіки – Олівера Кромвелля (1599 – 1658) була значною мірою тотожною постаті «великого фюрера». Адже принцип наведення жорсткою рукою ладу всередині країни, підпорядкування владі лорд-протектора парламентських інститутів, правові маніпуляції, агресивна зовнішня експансія і де-факто спадкова диктатура пуританина – О. Кромвелля, були дуже схожими на шлях до влади і тогочасне правління **Адольфа Гітлера (1889 – 1945)**.

Війна за незалежність північноамериканських колоній 1775 – 1783 рр. (яку часто називають Американською революцією. – **Авт.**) у програмі для 7 класу анонсувалась так: «...коротко згадується про утворення США» [11, арк. 14 зв.].

Причому деміурга британської республіканської диктатури – О. Кромвелля автори програми навіть не планували порівнювати з ненависним німецькій ідеології Рейху, першим президентом США – Дж. Вашингтоном (1789 – 1797), який став творцем країни, що 7 грудня 1941 року вступила у Другу світову війну на боці Великої Британії.

Доволі знаковим стало і висвітлення подій «Великої французької революції», оповідку про яку рекомендовано обмежити «...найголовнішими фактами та уникаючи подробиць. З-поміж плеяди революційних діячів вчитель мав подати життя Мірабо, Дантона та Робесп'єра» [11, арк. 15].

На тлі загальної ідеологічної антиреволюційності німців оминати революцію 1789 – 1799 рр. у Франції було неможливо. Але, як бачимо, професор Л. Александренко знайшов «золоту середину». Побіжне висвітлення революційних подій було прив'язане до політичного світогляду та діяльності напівавантюриста, кадета та «батька народу» – Оноре Габрієля Мірабо (1749 – 1791), революційного романтика та «друга народу» – Жоржа Жака Дантона (1759 – 1794) і «непідкупного» волонтериста та революційного фанатика – Максиміліана Робесп'єра (1758 – 1794). Простіше кажучи, історична концепція Великої французької революції за спрощеним алгоритмом (та у прив'язці до вищезгаданих персоналій) відповідала формулі: «організатор» (О. Мірабо) – «підбурювач» (Ж. Дантон) – «виконавець» (М. Робесп'єр).

Хронологічним і логічним продовженням революційної епохи в історії Франції була постать Наполеона Бонапарта (1769 – 1821), який, одного разу вимовивши «Я французька революція», фактично виступив у ролі «прибиральника», ставши останньою ланкою цього безперспективного історичного експерименту.

До речі, шкільні вчителі мали оспівувати епоху імператора Наполеона Бонапарта (1804 – 1815), якого шанував Гітлер. Окрім того, войовничий історичний ампір наполеонівської епохи був тотожний відновленню величі Третього Рейху. Навіть незважаючи на факт поразки Пруссії 14 жовтня 1806 року під Ієною і Ауерштедтом, ліквідацію Священної римської імперії німецької нації, на руїнах якої, як відомо, «корсиканське чудовисько», знищивши Перший Рейх /*Altes Reich*/ (962 – 1806), створило Рейнський союз (1806 – 1815), Бонапарта все одно слід було наслідувати. Тому не дивно, що у темі «Наполеонівські війни» «подається докладно життя Наполеона Бонапарта. Потім характеризується внутрішній політичний лад його держави. Більше часу приділяється війнам Наполеона. З'ясовуючи війни не перевантажувати учнів різними деталями. Зупинятись на ході війни та показати стратегію Наполеона

на прикладі Аустерліца, або Ієни. Приміняти мапу і по можливості використовувати художню літературу» [11, арк. 15]. Таким чином епоха Наполеона, за задумом автора програми, була більш важливою, аніж період Великої французької революції.

Логічним продовженням волюнтаристичних мотивів програми з Нової історії стала постать «залізного канцлера» – Отто фон Бісмарка (1870 – 1890), яка за традицією подавалась у контексті відродження Другого Рейху /*Zweites Reich, чи Deutsches Reich*/ (1871 – 1918) та об'єднання Італії. Харківський професор Л. Александренко для кращого засвоєння учнями теми радив вчителям: «Спочатку невідмінно охарактеризувати становище Європи у 60 рр. потім перейти до національного руху у Німеччині та Італії; в особливості підкреслити заслуги Бісмарка, підкреслити що він є творець Німецької імперії» [11, арк. 15].

У той же час для в усіх класах для вивчення історичного минулого Росії виділялась мінімальна кількість годин. Розлогий курс історії СРСР залишився в минулому, і ретроспективні події метрополії України майже не висвітлювались, а тому і переводились у залишкове годинне забезпечення. Вочевидь автори вважали, що СРСР як держава скоро зникне внаслідок переможних ударів Вермахту, а тому «за браком часу доводиться викласти лише окремі описані події (з історії Росії. – **Авт.**) – діяльність Івана Грозного. Смута та царювання Олексія Михайловича. Вчитель теж має використати мапу, вимагати твердого знання територіального розширення Росії», – зазначалось у методичних рекомендаціях з Нової історії [11, арк. 14 зв.].

Завершальною темою курсу Нової історії стала «Світова війна 1914 – 1918 рр. Версальська угода». Методичні настанови вказували, що «слід вияснити причини війни старанно уникаючи антантофільської концепції. Її походження. Оповіді про її хід та умови Версаля. Обов'язково використати мапу та художню літературу» [11, арк. 15 – 15 зв.].

Дана тема досить яскраво характеризує реваншистські настрої німців, які вважали винуватцями Першої світової саме країни Антанти, дорікаючи їм про вкрай принизливі та неприйнятні для Німеччини умови Версальського миру. Така позиція мала стати виправданням для теперішніх завоювань Вермахту, як форми відновлення історичної справедливості та величі Третього Рейху /*Drittes Reich*/.

Текст робочої програми з Нової історії для 6 класу доповнював тематичний план, найяскравіші моменти якого вирізняє антисемітизм та німецький реваншизм. Так, у 28 темі, при розгляді причин (вже не Великої. – **Авт.**) французької революції XVIII ст. пропонувалось зосередити увагу на «ролі масонських жидівських організацій», а тема 30 прямо називала яacobінську диктатуру тиранією [11, арк. 40 – 40 зв.].

Західноєвропейські революції 1848 року в 37-й темі, на думку автора програми, були невдалі, а під час вивчення Франції у другій половині XIX ст. обов'язковими були питання про панамський скандал, Буланжизм та справу Дрейфуса [11, арк. 40 зв.].

Курс Нової історії завершувала тема, що охоплювала період з 1919 по 1933 рік. Навчальний алгоритм уроку передбачав наступну послідовність: «Версальська угода 1919 р. Роль у Версальській системі жидівського капіталу. Боротьба проти Версалю. Фашизація. Націонал-соціалістичний рух у Німеччині» [11, арк. 40 зв.].

Отже, курс всесвітньої історії у 8 класі закінчувався моментом приходу до влади у Німеччині нацистів. Як бачимо, не стільки при укладанні програм, скільки при розробці методичних рекомендацій, які, за задумом «дев'ятки» В. Дубровського, мали лягти в основу тексту майбутніх підручників, харківські вчені були вимушені пристосовуватись до об'єктивних реалій того часу. Кожен з них чітко усвідомлював ризик. Адже програми та методичні настанови мали пройти не тільки через затвердження їхнім освітнім відділом ХМУ, але й фахівцями «Пропаганда-штафель», які активно співпрацювали з німецькими спецслужбами. Тому програми де-юре розроблялись для школярів, а де-факто – для німецьких чиновників та цензорів. Отже, попри декларативний характер описуваних навчально-методичних розробок, для українських колаборантів Харкова це був своєрідний тест на лояльність. Згадуючи ті часи та ніби виправдовуючись перед нащадками, В. Дубровський напише: «Але життя час від часу ставило перед нами такі вимоги, що мимоволі доводилось займатися «дипломатією»

з німецькими окупантськими чинниками. В таких випадках все залежало від нашого такту: не втратити під час переговорів своєї духової суверенності й моральної гідності та спрямувати німецькі чинники на думки й дії потрібні для нас» [15, с. 21].

На нашу думку, академічна тематика курсу всесвітньої історії розроблена харківськими ученими, була відірвана від реальності. Виходячи зі змісту програми, тематика уроків була насиченою і складною. В умовах заборони старих і повної відсутності нових підручників, які українські школи так і не отримали, голос учителя, крейда і дошка стали єдиною можливими засобами інформування та пояснення нового матеріалу. Складні побутові умови, відсутність шкільного інвентаря, належного харчового забезпечення перетворювали навчальний процес на фікцію. Тому не дивно, що на початок навчального року статистичний відділ ХМУ зафіксував у школах Харкова 8967 учнів, в у кінці року вже 3541 [44, с. 197].

По-суті, розроблені комісією В. Дубровського шкільні програми з історії носили декларативний характер і повною мірою так і не були втілені у життя. Це спонукає вчених-методистів до їхнього вдосконалення з проектуванням видозміненої структури і нових методичних настанов з урахуванням помилок 1942 – 1943 навчального року [Див. додаток Б]. Але, зважаючи на наближення фронту і остаточне визволення Харкова наприкінці серпня – на початку вересня 1943 р., вони так і залишаться на папері. Новий навчальний рік харків'яни розпочнуть вже за радянськими навчальними планами.

Незважаючи на це, цінність проаналізованих навчально-методичних розробок з всесвітньої історії полягала у тому, що українська наукова інтелігенція підкупаційного Харкова хоча і в методично-завуальованому вигляді, але цілком офіційно демонструвала своє ставлення як до німців, так і до радянської влади. Таким чином, тематичний зміст та рекомендаційні настанови досить яскраво характеризують наміри представників освітнього істеблішменту Харкова, чітко окреслюючи їхню громадську позицію.

Водночас, розробляючи програми зі всесвітньої історії, харківські вчені фактично склали іспит на ідеологічну лояльність своїм колегам-цензорам з Німеччини. Тому від оцінки, яку їм виставили фахівці з Третього Рейху, залежало їхнє життя, здоров'я та подальша доля.

Таблиця 1

	За переписом 1939 року	За реєстрацією на 15. XII. 1941 року	За обрахун. на I. II. 1942 року
Чоловіків	301.134	180.590	100.000
Жінок	441.779	276.049	260.288
Разом:	832.913	456.639	429.288

x/ В тому числі жидів – 10.271 чол.

xx/ Статистичний відділ вважає, що населення міста по стану на I. II. 1942 року фактично менше, бо тут не враховані ті, які залишили місто без дозволу адміністративних органів, а також ті, що їх відряджено до Німеччини.

ДАХО Ф. Р-2982 оп. 7. спр. 7. арк. 3. Машинописна копія.

Таблиця 2

НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХАРКОВА ЗА НАЦІОНАЛЬНИМ СКЛАДОМ
/За орієнтовними обрахунками Статистичного відділу/.

№	Назви національностей	Кільк. населення	% %
1	Українці	305000	66.9
2	Росіяни	122000	26.7
3	Поляки	6300	1.4
4	Вірмени	3250	0.6
5	Німці	2000	0.5
6	Латиші	1800	0.4

7	Татари	1816	0.4
8	Білоруси	1700	0.3
9	Жиди	10271	2.2
10	Інші	2500	0.6
	Разом	456639	100.0

х/ Остаточні дані щодо національного складу населення буде одержано після закінчення розробки матеріалів реєстрації населення. Щодо жидів, то ці дані є остаточні.
ДАХО Ф. Р-2982 оп. 7. спр. 7. арк. 11. Машинописна копія.

Таблиця 3

**Штатний розпис Адмін.-технічного персоналу 15^{ої} Народної школи
17го р-ну м. Харкова**

		Кол. штат	На місяць	На три місяці
1.	Директор	1	600	1800 -
2.	Завуч	1	375	1125 -
3.	Завгосподарст	1	185	555 -
4.	Бухг-діловод	1	300	900 -
5.	Двірник	1	90	270 -
6.	Сторож	1	135	405 -
7.	Швейцар	1	151	453 -
8.	Сторож нічний	1	151	453
9.	Прибиральниця	2	151	453
	Разом:			6867

Директор

Бухг-діловод

Владіміров

ДАХО Р-2982. оп. 4. спр. 246. арк. 5. Оригінал. Сині чорнила.

Таблиця 4

**Кошторис прибутків та витрат на утримання 7-класної школи № 6го району
м. Харкова на I квартал 1942 року
1. Зарплата адмінперсоналу**

Назва посад	Число осіб	На ск. місяців розрах. зарплата	Ставка зарплати на м-ц	Зарплата всім на I-II-III м-ці
Секретар-рахівник	1	3	300	900
Завгосподарством	1	3	250	750
Швейцар	1	3	90	270
Прибиральщиці	4	3	80	960
Сторож	1	3	100	300
Двірник	1	3	90	270
Істопник	4	3	90	1080
РАЗОМ	13		1000	4530
Назва посад	Число осіб	На ск. місяців розрах. зарплата	Ставка зарплати на м-ц	Зарплата всім на I-II-III м-ці
Директор	1	3	600	1800
Ст. викладач (Завуч)	1	3	375	1125
Викладач I-II кл.	6	3	330	5940
Викладач IV-VII кл.	14	3	400	16800

За класне керівництво	8	3	50	1200
За завідування кабінетів	4	3	50	600
За завідування бібліотеки	1	3	260	780
За перевірку письмових робіт IV-VII класів	3,55	3	142	426
РАЗОМ:				28 671

ДАХО Р-2982 оп. 4. спр. 246. арк. 7. Оригінал. Чорні чорнила.

Додаток А

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІЯЛИ, ЩО ДОДАЮТЬСЯ /Перелік/

1. Програм з давньої (*так* у документі. – **Авт.**) історії для V кл.
2. Пояснювальна записка до програму (*так* у документі. – **Авт.**) з давньої історії для V кл.
3. Обов'язкові хронологічні дати з давньої історії
4. Загальна рекомендована література з давньої історії
5. Зауваження до підручника Мишуліна «История древнего мира» /для учителів/.
6. Програма з історії середньовіччя для V кл.
7. Пояснююча записка до програму з історії середньовіччя для V кл.
8. Обов'язкові хронологічні дати з історії середньовіччя
9. Пояснююча записка до підручника «Історія середніх віків проф. Косминського /для учителів/
10. Тематичний плян з нової історії для VI кл.
11. Пояснююча записка до тематичного пляну з нової історії для VI кл.
12. Програма з історії України для VII кл.
13. Пояснююча записка до програму (*так* у документі. – **Авт.**) з історії України для VII кл.
14. Основні дати з історії України що їх мають засвоїти учні.
15. Список книжок, що рекомендується для учителів при викладанні історії України в VII кл.

ГОЛОВА МЕТОДИЧНОЇ
КОМІСІЇ

/проф. Дубровський В./

ДАХО Р-2982 оп. 1. спр. 378. арк. 46. Оригінал. Машинопис.

Додаток Б

ОСНОВНІ НАСТАНОВИ ЩОДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ В 1943 РОЦІ

§ 1. ПОЛІТИЧНІ НАСТАНОВИ

1. Викладання історії повинно бути цілком об'єктивним, щоб подавати учням знання фактів історії без перекручення їх, особливо в дусі так званого «марксистсько-ленінізму».
2. Історичні події повинні викладатися так, щоб на матеріалі історії в учнях виховувалися почуття національної свідомості та моральні підвалини громадської поведінки.
3. З цього погляду особливо значення у викладанні надається історії України.

§ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКЛАДАННЯ

1. Безглуздість розподілу історичного матеріалу по роках навчання кол. радянської школи та певна політична тенденція в цьому вимагають корінної перебудови плану, а саме:
 - в V кл. в 1943 р. пройти стародавню історію та середні віки /скорочено/
 - в VI кл. в 1943 р. пройти нову історію з доби Відродження до 1918 р.
 - в VII кл. в 1943 р. пройти історію України.
2. Тому матеріал всесвітньої історії, порівняно з програмою (*так* у документі – Авт.) кол. радянських шкіл скорочується; історія Росії проходить частіше у всесвітній історії, частіше у зв'язку з історією України: додається до ранішнього програму – історія України / в VII кл./
3. Отже наявні програми та підручники з історії підлягають перегляду.
4. В основу викладання історії України можна взяти «Ілюстровану історію України» акад. М.С. Грушевського.

§ 3. МЕТОДОЛОГІЧНА НАСТАНОВА

В основу висвітлення історичних фактів не брати ні теорії історичного матеріалізму, ні іншої теорії моністичного тлумачення історичного процесу, а освітлювати факти, виходячи з різноманітних дієвих факторів конкретної історії даної нації в умовах відповідного часу.

§ 4. МЕТОДИЧНІ НАСТАНОВИ

1. Беручи на увагу вік дітей, що вчать у школі, не можна ні в якому разі перевантажувати їх розум соціологічними узагальненнями та занадто важкою науковою термінологією /як це роблять підручники з історії кол. рад. шкіл/. Треба подавати дітям певний мінімум фактичного матеріалу у відповідній формі, а саме: яскраві описанні історичних подій, відомості з біографій видатних історичних діячів, малюнки життя та побуту даного народу в певний час, основні дати хронології, імена тощо.
2. Звернути особливу увагу на розвиток у дітей уявлення про історичну послідовність подій /знання хронології/ та географічну локалізацію їх.
3. Пов'язати курс історії України з читанням по українській літературі.

§ РОЗПОДІЛ ГОДИН

1. За навчальним планом встановлюється для історії у V, VI, VII кл. по 3 години на тиждень.
2. Рахунок ведеться в такий спосіб:
V кл. Давня історія – 37 год. Середня історія – 21 г
– 58 г.
VI кл. Нова історія 50 год.
VII кл. Історія України 50 год.

ДАХО Р-2982 оп. 1. спр. 378. арк. 45-46. Оригінал. Машинопис.

1. Архів української періодики. Газета «Нова Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: <https://libraria.ua/publications/group/306/>. – Заголовок з екрану. – 28.01.18.
2. Бабак П. «Смолоскип» ОУН на Слобожанщині / П. Бабак // Український засів. – 1993. – № 5. – С. 94 – 103.
3. Буцик Л. П. Очерк развития школьного исторического образования в СССР / Л. П. Буцик. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1961. – 540 с.

4. Гінда В. В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.) / В. Гінда // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. — 2008. — Вип. 14. — С. 244 – 250.
5. Гінда В. В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси: у 2 кн. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., 2010. — Кн. 1 / [А. Айсфельд, І. Ветров, Т. Вінцовський та ін.]. — К.: Наукова думка, 2010. — С. 697 – 732.
6. Гінда В. В. Освітня політика нацистів в райхкомісаріаті «Україна» / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України. — 2012. — Вип. 15. — С. 61 – 75.
7. Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны / Рос. гос. гуманитар. Харьк. нац. ун-т им. В.Н. Каразина; [отв. ред.: Е. А. Пивовар; сост.: С.М. Куделко, С.И. Посохов, Е.В. Дьякова]. — СПб.: Алетейя, 2012. — 567 с.
8. Державний архів Харківської області (ДАХО) Р-3744. Оп. 1. Спр. 42.
9. ДАХО Р-2892. Оп. 1. Спр. 378.
10. ДАХО Р-2892. Оп. 4. Спр. 190.
11. ДАХО Р-2892 Оп. 4. Спр. 246.
12. ДАХО Р-2892 Оп. 7. Спр. 7.
13. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. Частина 2. Доповіді. /Л. Дражевська, О. Соловей. — Нью-Йорк.: Українська Вільна Академія Наук у США, 1985. — 30 с.
14. Дражевська Л. Діяльність органів самоврядування і громадських організацій у Харківській області в 1941 – 1943 рр. / Л. Дражевська // Український засів. — 1993. — № 5 (9). — С. 83 – 93.
15. Дубровський В. В. Дипломатія без держави і уряду. З спогадів через 20 років / В. Дубровський // Український засів. — 1995. № 1 (20). — С. 21 – 23.
16. Дьякова О. В. Рух опору на Харківщині у період нацистської окупації: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Дьякова. Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2012. — 18 с.
17. Из героического прошлого нашего отечества: Книга для чтения: Для учащихся старших классов средней школы: Утв. НКП РСФСР / А. К. Казанская, Н. И. Кудряшов, И. И. Мерзон и др.; Под ред. В. А. Десницкого. — М.: Учпедгиз РСФСР, 1942. — 272 с.
18. История древнего мира. Учебник для 5–6 классов средней школы / Под ред. проф. А. В. Мишулина. — М.: Учпедгиз, 1940. — 229 с.
19. История нового времени. Учебник для VIII класса средней школы / Под ред. проф. А. В. Ефимова. — М.: Учпедгиз, 1940. — 280 с.
20. История средних веков. Учебник для 6–7 классов средней школы / Под ред. проф. Е. А. Косминского. — М.: Учпедгиз, 1940. — 292 с.
21. История СССР. Учебник для 8 класса средней школы / Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Авт.-кол.: К. В. Базилевич, С. В. Бахрушин, А. В. Фохт. — М.: Учпедгиз, 1940. — 232 с.
22. История СССР. Учебник для 9 класса средней школы / Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Авт.-кол.: К. В. Базилевич, С. В. Бахрушин, А. В. Фохт. — М.: Учпедгиз, 1940. — 272 с.
23. История СССР. Учебник для 10 класса средней школы / Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Авт.-кол.: К. В. Базилевич, С. В. Бахрушин, А. В. Фохт. — М.: Учпедгиз, 1940. — 425 с.
24. Казимір В. А. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943) / В. Казимір // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. — 2011. — № 6 (102). — С. 96–103.
25. Казимір В. А. Науково-педагогічна та громадська діяльність В. В. Дубровського в Україні: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В. А. Казимір. — Чернігів, 2013. — 180 с.
26. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. Коваль // Український історичний журнал. — 1993. — №9. — С. 13–28.
27. Коваль М. В. «Просвіти» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944 рр.) / М. Коваль // Український історичний журнал. — 1995. — №2. — С. 37–42.
28. Крижний С. Г. Цивільний колабораціонізм. Спроба соціологічного аналізу.

- (Харків під час окупації 1941 – 1943 рр.) / С. Крижний. – Харків: Акта, 2016. – 219 с.
29. Любченко А. П. Щоденник / А. Любченко. – Торонто: Нові дні, 1951. – 151 с.
30. Новая история 1870 – 1918. Учебник для IX класса средней школы / И.С. Галкин, Л.И. Зубок, Ф.И. Нотович, В.М. Хвостов. – М.: Учпедгиз, 1945. – 174 с.
31. Програми і підручники для шкіл // Нова Україна. – 1942. – №5. – 16 січ. – С. 4.
32. Рибальченко Р.К. «Просвіта» в Харкові за часів окупації (1941–1943) / Р.К. Рибальченко // Вісті Дергачівщини. – 1997. – 26 лип.
33. Рибальченко Р.К. Школа у Харкові за часів визволення 1941 – 1943 рр. / Р. Рибальченко // Український засів. – 1995. – № 6 (25). – С. 13 – 16.
34. Рибальченко Р.К. Харківська культурна еміграція 1942 – 1943 років / Р.К. Рибальченко. – Харків. : Курсор, 2005. – 197 с.
35. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: спогади про війну, враження, роздуми, пошуки істини / Р. К. Рибальченко. – Х.: Курсор, 2006. – 285 с.
36. Семененко О.П. Харків, Харків.../ О. Семененко. – Нью-Йорк.: Сучасність. – 1977. – 240 с.
37. Семенко Ю. Пам'яті В. Доленка / Ю. Семенко. – Мюнхен.: Союз Земель Соборної України. – Селянська партія. – 1975. – 416 с.
38. Скоробагатів А.В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941 – 1943) / А. Скоробагатів // Современное общество. – 1995. – № 1. – С. 1 – 13.
39. Скоробагатів А.В. Українські націоналісти на Слобожанщині в роки війни / А. Скоробагатів // Третій міжнародний Конгрес українців 26 – 29 серпня 1996 р. Історія. – Харків, 1996. – С. 232 – 237.
40. Скоробагатів А.В. Харківське міське самоуправління в 1941 – 1943 рр. / А.В. Скоробагатів // Вісник Харківського університету – 1997. – № 396. – Історія. – Вип. 29. – С. 167 – 176.
41. Скоробагатів А.В. ОУН у Харкові за часів окупації / А.В. Скоробагатів // Український історичний журнал. – 1999. – №6. – С. 81–89.
42. Скоробагатів А.В. Антибільшовицький табір під окупаційного Харкова (1941 – 1943) / А. Скоробагатів // Вісн. Харк. ун-ту. – 1999. – № 441. – Історія. – Вип. 31. – С. 226 – 235.
43. Скоробагатів А.В. Встановлення в окупованому Харкові «нового порядку»// Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн. – Харків.: Фоліо, Золоті сторінки, 2004. – С. 333 – 346.
44. Скоробагатів А.В. «Жизнь с врагом»: повседневная жизнь в оккупированном немцами Харькове (1941 – 1943) / А. Скоробагатів // Эпоха. Культура. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920 – 1950-е годы). Харьков, 2004. – С. 312 – 325.
45. Скоробагатів А.В. Харків у часи німецької окупації 1941 – 1943 рр. / А.В. Скоробагатів. – Харків.: Прапор, 2004. – 376 с.
46. Соловей Д.Ф. Шкільне життя Харкова / Д. Соловей // Нова Україна. – 1942. – 19 липня. – С. 4.
47. Соловей О.Д. У Просвіті і навколо / О.Д. Соловей // Український засів. Ч. 1 (5). – Харків, грудень 1992 – січень, 1993. – С. 36 – 47.
48. Соловей О.Д. Харків. Окупація / О.Д. Соловей // Березіль. – 1993 – №1. – С. 108 – 118.
49. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) Ф. 1. Оп. 7. Спр. 198.
50. Титаренко Д.М. «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України (зона військової адміністрації) / Д. Титаренко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 280 – 285.
51. Титаренко Д.М. Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації / Д. Титаренко // Краєзнавство. – 2016. – № 3–4. – С. 167–174.
52. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в період німецької окупації (1941 – 1943 роки) / Т.О. Чугуй // Вісник Харківського національного університету

ім. В.Н. Каразіна. — 2006. — №715. — Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. — Вип. 8. — С. 86–93.

53. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової військової зони у 1941 – 1943 роках: порівняльний аспект / Т.О. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. — 2008. — № 835, вип. 11. — С. 88 – 97.

54. Чугуй Т.О. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» Харківщини впродовж різних етапів їхнього історичного розвитку: порівняльна характеристика / Т.О. Чугуй // Історична пам'ять. — 2010. — Вип. 2. — С. 41 – 54.

55. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в ХХ – на початку ХХІ ст.: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Т. О. Чугуй. — Харків, 2007. — 323 с.

56. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я — мене — мені... (і довкруги): Спогади. 1. В Україні / Ю. Шевельов (Юрій Шерех); передм. С. Вакуленко; прим. С. Вакуленко, К. Карунік, Ю. Полякова, В. Романовський; упоряд. С. Вакуленко, О. Савчук; художн. оформ. О. Чекаль. — Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. — 728 с., 248 іл. — (Серія «Слобожанський світ». Випуск 11)

Салтан А.Н., Салтан Н.Н.

Разработка учебных программ по всемирной истории для народных школ Харькова в 1941 – 1942 гг.

Рассматриваются отдельные аспекты процесса возрождения школьного исторического образования в оккупированном немцами Харькове. Путем изучения ряда первоисточников, монографий и научных статей, авторы исследовали начальную фазу разработки учебных программ по всемирной истории для харьковских народных школ, определявших параметры преподавания данной дисциплины в 1942 – 1943 учебном году. Как свидетельствует анализ, разработчиками учебных программ и методических рекомендаций по всемирной истории выступили авторитетные ученые (так называемая «девятка» Василия Дубровского) и общественные деятели города Харькова. По мнению авторов статьи, именно «девятке» черниговчанина Дубровского, не смотря на проектно-декларативный характер методических разработок, удалось создать новую образовательную историческо-информационную парадигму, базирующуюся на принципах: десоветизации, украинизации и европеизации школьной исторической науки.

Ключевые слова: всемирная история, интеллигенция, историки, Общественный комитет Харькова, учебная программа, учебный материал, товарищество «Просвіта», тематическое планирование, Харьковская городская управа, ученые.

Saltan N.N., Saltan O.N.

Curriculum development in world history for the national school of Kharkov in 1941 – 1942

Separate aspects of the process of the revival of school history education in German-occupied Kharkiv. By examining a range of primary sources, monographs and scholarly articles, the authors investigated the initial phase of curriculum development in world history for the Kharkiv public schools, determined the parameters of the teaching of this discipline in the 1942 – 1943 school year. As our analysis shows, developers of curricula and methodical recommendations on world history was made by reputable scientists (the so-called «nine» by Vasily Dubrovsky) and public figures of the city. According to the authors of the article, «nine» was born Chernigiv Dubrovsky, despite the project-declarative teaching materials, managed to create new educational and historical information paradigm based on the principles of de-sovietization, europeanization and ukrainianization of the school of historical science.

Key words: world history, intellectuals, historians, the Public Committee of Kharkiv, curriculum, educational material, Association «Prosvita», thematic planning, Kharkiv city Council, the scientists.

Віктор Міщанин

СТОРІНКИ З БІОГРАФІЇ ДМИТРА БІЛИКА – КОЛИШНЬОГО ДИРЕКТОРА ГОНЧАРНОЇ ШКОЛИ В ОПІШНОМУ

У статті на основі архівних матеріалів та спогадів родичів висвітлено окремі сторінки з біографії Дмитра Аврамовича Білика (1894 – друга половина 1940-х (?) – директора гончарної школи в столиці українського гончарства Опішному середини 1920-х років.

Ключові слова: Дмитро Білик, директор гончарної школи, сторінки біографії.

Дмитро Аврамович Білик народився 1894 року в містечку Опішному Опішнянської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії в сім'ї незаможного теслі. Відомо, що його батько Аврам Павлович у 1890 році був учасником «выставки кустарных изделий, садоводства, огородничества, шелководства и семян». Остання проходила в Опішному. У переліку експонентів, які за підсумками були відзначені тими чи іншими нагородами, зазначений «Аврам Павлович Белик(...) – денежной награды в 5 руб., за раздвижной стол» [7, с. 52].

У А. Білика та його дружини, окрім Дмитра, були ще такі діти: Антон, Іван, Яків, Михайло, Марія, Євдокія, Марина, Тетяна.

У роки Першої світової війни Дмитро Білик був на фронті. Про це свідчать спогади його доньки Олени Черетянко [4].

Після повернення з війни Дмитро Білик, як і чимало інших лівих есерів, допомагав більшовикам встановлювати радянську владу в Україні, воюючи в партизанському загоні під командуванням свого однопартійця Тимофія Кочерги.

Ім'я Дмитра Білика зазначене в списку «червоних партизан та червоногвардійців Опішнянського району Полтавської округи» за 1928 рік: «Партійність – п/п», «В якому отряді чи частині перебував та приймав участь в горожанській війні – В 2-ому Окремому Кін. дивізіоні партизан», «Скільки часу був партизаном чи червоногвардійцем – 1919 р.», «Чи був ранений та контужений – не був», «Місце постійного мешкання – м. Опішня», «Примітка – визнати червоним партизаном» [10, арк. 8].

Крім цього, про його участь в партизанському загоні свідчив колишній командир Тимофій Кочерга:

«Свідчення

Я Кочерга Тимофій Данилович як бувший командир 2-го Особого Кав. дивізіону цим свідчу, що т. Білик Дмитро Аврамович дійсно перебував в 2-му Особому Кав. дивізіоні ад'ютантом, а також займав цю посаду коли дивізіон був призначений в партизанство на Україну і вийшов виконуючи призначення. Свідчу на підставі видання мені документів І-ю бригадою 5-ї стрілкової дивізії 5/VIII 1919 року.

30/ VIII 28 року. /підпис/» [10, арк. 20].

У середині 1920-х років Дмитро Білик працював директором гончарної школи в Опішному, що діяла упродовж 1925–1926 років. У протоколі засідання президії Опішнянського райвиконкому від 11.09.1926 року, зокрема, зазначено: «Слухали: [...]»

© **Міщанин Віктор Данилович** – провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, кандидат історичних наук.

3. Біжучі справи: [...] е) Акт, складений членом РВК т. Яресько та зав. керамічною школою т. Біликом, про прийняття т. Яреськом від т. Білика майна керамічної школи, згідно матеріальної та інвентарної книжки, та акту про підрахування виробів школи.

Вирішили: Акти про прийняття майна керамічної школи та про підрахунки виробів останньої затвердити. Зав. школою т. Білика рахувати звільненим з сьомого цього вересня» [9, арк. 3].

У 1930-х роках Дмитро Білик працював у Опішному математиком у школі [4]. У 1937 році його, як і багатьох інших колишніх опішнянських лівих есерів, було заарештовано.

Ті події так закарбувалися в пам'яті доньки: «Якось приходимо з братом з уроків і бачимо перед вікнами нашої квартири [...] купа наших речей. [...] Ми в розгубленості, нічого не розуміємо, двері в квартиру заперті, батьків немає.

Просиділи з братом біля речей до вечора, поки з роботи не повернулася мама. Переночували в маминої знайомої портніхи, що жила недалеко від школи. А ранком прийшов папа, обличчя опухле, синє, очі червоні. Що він мамі розповідав не знаю.

Просипаюсь вночі наступного дня і бачу посеред кімнати на табуретці сидить папа в нижній білизні. В кімнаті двоє чоловіків в чорних блискучих куртках, на кашкетах виблискують зірочки, перебирають папери, рвуть книжки. Вся підлога всіяна листками. [...] Багато чого не пам'ятаю, а ця картина так і стоїть перед очима. Потім чоловіки пішли разом з папою і більше ми його не бачили» [4].

У селище Дмитро Білик повернувся, вже коли Опішне перебувало під німецькою окупацією.

Його донька Олена пригадувала: «1942 року несподівано прийшов папа. Вигляд в нього був як у каторжника, яких колись гнали в Сибір. Розповів, що він увесь час був в тюрмі в Харкові, звідки вийшов з приходом німців» [4].

У 1942 році, під час німецької окупації, Дмитро Білик упродовж нетривалого часу працював завідувачем відділу освіти Опішнянського району. В українському часописі «Голос Полтавщини» повідомлялося: «Внаслідок наполегливої роботи Опішнянського районного відділу освіти (керуючий т. Білик) та активної допомоги старост громадських дворів, в районі закінчено ремонт всіх народніх шкіль. До 20 липня проведено облік дітей шкільного віку» [11, с. 3].

Колишня учителька Опішнянської початкової школи періоду німецької окупації Параска Петрівна Ширай на допиті 17.07.1946 року, відповідаючи на запитання слідчого, повідомляла: «С началом учебного года, в сентябре 1942 года, я явилась к заведующему отделом обучения Бильку Дмитрию Абрамовичу, сменившего Косоногову, и спросила, какой мне дадут класс для обучения. Бильк мне предложил вести преподавание немецкого языка в 3-х – 4-х классах» [1, арк. 17].

З 1943 року Дмитро Білик перебував на фронті в рядах Червоної армії.

В одному з тогочасних документів Дмитро Білик зазначений серед тих, хто перебував у полоні: «Фамилия, имя и отчество – Бильк Дмитрий Абрамович. Военное звание – рядовой. Должность и специальность – стрелок. Партийность – б/парт. Год рожден. – 1894. Какой местности уроженец – Полтавск. обл. Опонижец, р-н м. Опонижец. Каким РВК призван и какой обл., с какого года в армии – Опонижецк. Р.В.К. Когда и по какой причине выбыл – плен. Ближайшие родственники, где проживают (подробный адрес) – Полтавская обл. Опонижецк. м. Опонижец» [6].

У Книзі Пам'яті України по Полтавській області ім'я Дмитра Білика зазначене серед загиблих мешканців Опішного в роки Другої світової війни: «Білик Дмитро Абрамович, 1899 р. Мобілізований у 1943 р. Рядовий. Загинув 01.05.1944 р.» [3, арк. 316].

Але в нащадків Дмитра Білика збереглося посвідчення від 29.09.1944 року, видане йому за підписами командира в. ч. п. п. 92663 гвардії майора Затонського й гвардії старшого лейтенанта Малявкіна, яке заперечує його загибель на фронті.

«Удостоверение

Выдано ряд. Белику Димитр. Абр. в том, что он состоит с 23 сентября 1943 г. на военной службе в Красной Армии.

Удостоверение выдано на получение установленных законодательством Союза ССР для военнослужащих и их семей льгот по налогам и госпоставкам и других, если семья

т. Белика Д. А. отвечает условиям, которые по действующему законодательству даёт право на получение этих льгот.

Удостоверение действительно по 1-е августа 1945 г.» [8].

Свідченням того, що Дмитро Білик повернувся з фронту в Опішні, є два накази по Опішнянському райвно про прийом його на роботу на посаді бухгалтера та звільнення з роботи.

Наказ від 21.08.1945 року: «Наказ № 226

Опішнянський РВНО призначає тов. Білик Д. А. на посаду бухгалтера з 21/VIII-45» [5].

Наказ від 05.02.1946 року: «Наказ № 4

За розпорядженням РВК бухгалтера РВНО Білика Д. А. з посади звільнити з 5/II-46 р. На посаду бухгалтера призначити Клименко Лідю Олекс. з 5/II-46 р. Передачу справ закін. до 5/II-46 р.» [5].

Призначення його на роботу бухгалтером було не випадковим. Адже працюючи в школі, за словами доньки, «він викладав математику, [...] був хорошим знаючим математиком» [4].

З наказу видно, що його було звільнено з роботи не з ініціативи зав. райвно, а за розпорядженням Опішнянського райвиконкому. Причин для цього могло бути кілька: його робота під час німецької окупації, колишня приналежність до партії лівих есерів, а також те, що він був репресований як колишній есер у другій половині 1930-х років.

Про те, що в перші повоєнні роки влада продовжувала переслідувати колишніх лівих есерів, свідчать, зокрема, матеріали з архівно-кримінальної справи однопартійця Дмитра Білика – Петра Ширая. У 1937 році він, як колишній лівий есер, був заарештований і засуджений на 10 років позбавлення волі. Після звільнення в 1945 році проживав у Опішному. А наприкінці 1948 року Петра Ширая було заарештовано повторно, як зазначалося в обвинувальному висновку, «за антисоветскую эсеровскую деятельность» і засуджено за «принадлежность к эсеровской организации» до «ссылки на поселение» в Красноярський край [2, арк. 49, 53].

Матеріали з справи Петра Ширая також підтверджують те, що в повоєнні роки Дмитро Білик мешкав у Опішному, а потім виїхав у Західну Україну. Так, на допиті 24.02.1949 року Петро Ширай говорив, що «в 1947 году Билик выехал в Западную Украину, семья его проживает в м. Опошне» [2, арк. 28].

У спогадах рідний племінник Дмитра Білика – Володимир Білик зазначав, що дядько після війни жив у селищі, «бо я в шевській робив, то я йому ше чоботи латав, дядькові. А тоді він десь виїхав, я не знаю куди він виїхав і чого він виїхав, а дружина Марія Пантелимоновна тут осталась, а він поїхав, а чого воно так получилось, я за це не скажу» [12].

Про від'їзд Дмитра Білика в Західну Україну переповідала мені і його рідна племінниця Ліна Лебедіна. Їй про це свого часу розповідала найменша сестра Дмитра Аврамовича – Тетяна. Там життя Дмитра Білика нібито трагічно обірвалося [13].

У біографії Дмитра Білика на даний час ще багато невідомих і заплутаних сторінок. За останні п'ять років мені вдалося суттєво їх скоротити. Сподіваюся, що в майбутньому пощастить віднайти нові відомості про його долю. З тієї інформації, якою я володію на даний час із різних джерел, можна зробити висновок, що 1930-х – 1940-х роках Дмитро Білик намагався не раз, як кажуть, замести сліди, уникаючи переслідувань і репресій з боку більшовицької влади. Іноді це йому вдавалося, іноді не вдавалося. На моє переконання, не виїдь у 1947 році з Опішного, він був би репресований повторно як лівий есер. Тоді йому вдалося втекти від репресій, але від долі, як мовиться, не втечеш.

1. Архівно-кримінальна справа Ширай Парасковії Петрівни № 18376-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.

2. Архівно-кримінальна справа Ширая Петра Петровича № 13416-с. – Т. 1 // Архів Управління СБУ в Полтавській області.

3. Книга Пам'яті України. Полтавська область: Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район / Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (керівник) та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 1996. – 968 с.

4. Лист Олени Черетянко до Віктора Міщанина. 14.10.2013 // Приватний архів Віктора Міщанина.
5. Накази по Опішнянському районному відділу народної освіти за 1945 і 1946 роки // Архів відділу освіти Зіньківської районної державної адміністрації.
6. ОБД Меморіал // <http://www.obd-memorial.ru>.
7. Отчёт Распорядительного Комитета по устройству в м. Опішне выставки кустарных изделий, садоводства, огородничества, шелководства и семян // Журналы Полтавского сельско-хозяйственного общества. 1890 год. Выпуск четвертый. Сентябрь. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1890. – С. 51-55.
8. Посвідчення, видане Дмитру Білику командуванням в/ч п. п. 92663. (Копія) // Приватний архів Віктора Міщанина.
9. Протоколи, відчити і план роботи та різне листування Опішнянського райвиконкому. 1926 // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 396. – Оп. 1. – Спр. 8. – 103 арк.
10. Протоколи засідань окружної та районної партизанських комісій по визнанню колишніх червоних партизан; списки та посвідки колишніх партизан по Опішнянському району. – Ф. р. 4038. – Оп. 1. – Спр. 3. – 156 арк.
11. Рокитянський. Школи готові // Голос Полтавщини. – 1942. – Ч. 103. – С. 3.
12. Спогади Білика Володимира Яковича, 1929 р. н. Опішне. 2005 // Приватний архів Віктора Міщанина.
13. Спогади Лебединої Ліни Іванівни, 1936 р. н. Дніпро. 2017 // Приватний архів Віктора Міщанина.

В статтє, на основе архивных материалов и воспоминаний родственников, изложены отдельные страницы из биографии Дмитрия Аврамовича Билька (1894 – вторая половина 1940-х (?)) – директора гонимой школы в Опішному середины 1920-х годов.

Ключевые слова: *Дмитрий Бильк, директор гонимой школы, страницы биографии.*

Mischanyn Victor Danylovych. Pages from the Dmytro Bilyk's biography – former director of the potter's school in Opishne.

The paper deals with archival materials, the memoirs of the daughter and relatives which cover some pages of the biography of Dmytro Avramovych Bilyk (1894 – the second half of the 1940s (?)) which was the director of the potter's school in the capital of Ukrainian pottery in Opishne in the middle of the 1920s.

His name, as the names of other repressed workers of the potter's educational institutions of Opishne in the 1920's and 1930's, was removed out of the history of Opishne pottery for more than half a century.

Dmytro Bilyk was a native opishnian, the son of a local carpenter. He fought on the fronts of the World War I. After returning home, in 1919 he fought for Soviet power in a partisan detachment under the command of his one-party Left SRs Timothy Kocherga.

In the 1930s he worked as a teacher of mathematics at a local school. In 1937, as a former Left SR he was arrested and sentenced. Punishment served in Kharkiv. In 1942, at the time of the German occupation of Opishne, he returned to the town where he worked as the head of the department of education of the Opishnya district.

In the fall of 1943 he was in the Red Army. There is evidence that he was in German captivity, and that he was killed at the front. However, the indisputable fact is that he lived in Opishne after the War, where during the period from August 1945 to February 1946 he worked as an accountant at the Zinkivsky District Education Department. Worthy of note is the fact that he was dismissed from his work by order of the Opishna District Executive Committee. This gives grounds to say that the dismissal was due to his former Left SRs activities. After all, in the postwar years there was another wave of repressions, particularly in Opishne, against the former Left SRs.

Dmytro Bilyk, obviously fleeing from arrest, traveled to Western Ukraine in 1947, where his life supposedly ended tragically.

In the biography of Dmytro Bilyk there are still a lot of unknown and confusing pages.

Keywords: *Dmytro Bilyk, director of the potter's school, pages biography.*

Катерина Ромашко

ОРГАНІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1920-х рр.: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується специфіка громадського навантаження студентів радянської України у 1920-х рр. у контексті нової гендерної моделі, впровадженій в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: «нове» радянське студентство, громадська робота, гендер.

У 1920-ті рр. в період глобальних реформ в освіті на українське студентство покладалось велике громадське навантаження, пов'язане з популяризацією ідей «нового» радянського суспільства та ролі комуністичної партії в його формуванні. Подібну діяльність студентів можна об'єднати в поняття громадської роботи, під якою слід розуміти суспільно-корисну працю від імені будь-якої організації, доручення певної установи, спрямовані на розв'язання громадських проблем, що зачіпають не одну людину чи групу, а все суспільство. Тому відвідування зібрань, лекцій, засідань не вважалося суспільно-корисною роботою. Складовими цієї діяльності мали стати самостійність та активна участь у житті населення [28, с. 7]. 1920-ті були тим періодом, коли двері вишів відкрились для представників обох статей. Студентський контингент стає гендерно неоднорідним. Під гендером ми розуміємо соціальну стать, яка набувається людиною протягом життя та відрізняється від біологічної і включає суспільні ознаки, що приписують чоловікам і жінкам [22, с. 17]. У радянській державі 1920-х рр. існувала специфічна гендерна модель, в якій жінка урівнювалась у правах із чоловіком, набуваючи маскулинних, тобто чоловічих ознак, однією з яких була і громадська активність. Студентський контингент не був винятком із цих процесів.

Таким чином, у статті розглядається гендерна специфіка студентства Лівобережної України в контексті громадської роботи як обов'язкової складової навчального процесу.

Проблема громадської діяльності студентства 1920-х рр. завжди перебувала у полі зору науковців, але її гендерний аспект не був предметом спеціальних наукових досліджень, що і зумовило вибір теми даної статті. Громадська діяльність студентства висвітлюється в роботі дослідниці О. Лаврут [20], яка доводить, що визначальними у цій сфері студентського навантаження були ідеологічні настанови правлячої партії. Вивченню організацій загальностудентського представництва присвячена робота Х. Кравчук [18]. Остання досліджує процес їхнього створення, діяльності та ліквідації. Вона також проаналізувала причини заміни цих організацій на студентські профспілки. І. Коляда [16] відтворив основні етапи розвитку молодіжного руху у формі студентських будівельних загонів, розкрив чинники, які впливали на його розвиток. Я. Ряппо [28] побіжно торкався деяких аспектів проблеми в контексті дослідження історії студентства радянської України. Його праця стосується історії Чернігівського національного педагогічного університету [25]. Окрему групу досліджень становлять роботи, присвячені аналізу ролі жінки в суспільно-

© **Ромашко Катерина Миколаївна** – пошукач Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка.

політичному житті УСРР. Це роботи О. Розовик, М. Васехи [1; 27]. Гендерні проблеми вивчаються у працях М. Мирошниченко, О. Кись, Т. Марценюк [15; 22; 23], остання з яких присвячена теоретичним основам гендеру.

Важливими для розуміння зазначеної проблеми є ті джерела, які сконцентровані в Державному архіві Чернігівської області. Це переважно фонд Р-608, де зберігаються звіти, протоколи засідань, нормативні документи, що віддзеркалюють громадську діяльність студентів Чернігівського Інституту народної освіти (далі – ЧІНО). У фонді П-10 можна оглянути документи, які висвітлюють діяльність відділу по роботі серед жінок (далі – жінвідділу) Чернігівського окружного виконавчого комітету КП(б)У. У фонді Р-6121 Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин) знаходимо документальні відомості щодо громадської діяльності студентів Ніжинського Інституту народної освіти (далі – НІНО). Окремі групи джерел становлять збірники документів, присвячені культурному будівництву УРСР [19], та статті сучасників, що відтворюють діяльність жіночих організацій в м. Чернігові [19; 21; 24; 26].

Кількість громадських об'єднань, у складі яких перебував студент, та якість його діяльності мали безпосередній вплив на статус у стінах вишу та на можливість навчатися взагалі. За недостатню активність у роботі суспільно-корисних організацій правління мало право зняти студента зі стипендії або виключити з вишу. Наприклад, на засіданні правління ЧІНО від 14 квітня 1925 р. обговорювалося питання про студентів, що не беруть участі в громадській роботі студколективу або ставляться без достатньої поваги до своїх громадських обов'язків. На цьому ж засіданні чотирьом з них оголосили попередження, що буде піднято питання про їхнє виключення з інституту, якщо вони «протягом весіннього триместру не покриють свої прогалини в громадській роботі». Окрему увагу на засіданні було приділено студентам З курсу Федору Киселю та Марії Лесенко, яких попередили, у разі, якщо вони більш відповідально не поставляться до своїх громадських обов'язків, їх знімуть зі стипендії. Останньою постановою, затвердженою на цьому засіданні, була пропозиція профкомом скласти доповідні відомості щодо стипендіатів, які протягом академічного року «не виявили себе належним чином в громадській роботі» [7, арк. 6].

Активна громадська позиція була невід'ємною складовою нового радянського студента, якого залучали до роботи в гуртках та організаціях, утворених у виші та поза ним. Така діяльність спрямовувалася на залучення студентів до політичного життя та піднесення суспільно-політичного, культурного рівня населення, розповсюдження ідей комунізму та втягнення громадськості до роботи [20, с. 74]. Проте слід зазначити, що наприкінці 1920-х рр. відбуваються зміни стосовно переважання академічної роботи над громадською. Так, у плані громадської комісії при НІНО зазначено, що при академічній відсталості студента його слід розвантажити від громадської роботи та виявити причини відсталості [6, арк.123].

Значна роль у виконанні політико-освітніх завдань відводилась профспілкам та студентським організаціям. На початку 1920-х рр. були утворені загальностудентські організації, що взяли за зразок форми студентських утворень дорадянського періоду. Такі формування активно займалися питаннями організації навчального процесу, ліквідації академічної заборгованості, підвищення навчальної дисципліни, виховної роботи, матеріального забезпечення, організації побуту та відпочинку студентів тощо. Студкоми, факкоми, курскоми, старостати та інші підпорядковані їм формування до певного часу відчували у ставленні до себе лояльність з боку радянської влади [18, с. 32]. Проте восени 1922 р. Наркомос за підтримки ЦК КП(б)У вдався до переформування складу керівництва організацій загальностудентського представництва, в них були делеговані члени КП(б)У й ЛКСМУ. На практиці це означало встановлення політичного контролю зсередини в студкомах, факкомах і курскомах. Однак упродовж 1924 р. їхню діяльність було припинено, а повноваження поступово перебрали на себе студентські профспілки. Дослідниця Кравчук причинами ліквідації організацій загальностудентського представництва вважає намагання радянської влади відмежуватися від традицій «старої» вищої школи і створити нові

революційні традиції й форми існування студентських колективів та їхніх організацій і намагання максимально наблизити освітні системи РСФРР і УСРР у межах союзної держави [19, с. 35].

У стінах ЧІНО та НІНО існували профспілкові організації. Студпрофкоми носили назву «Робос» та мали на меті поліпшення матеріального стану студентства, задоволення їх культурних та матеріальних потреб, участь у навчальній роботі [5, арк. 28]. Профкоми склалися з академічної, культурної та економічної комісії. Громадська робота в стінах інститутів знаходилась під наглядом культкомісії. Так, наприклад, студентська робота в ЧІНО у 1922–1923 н. р. організовувалась під керівництвом політкомісара Щербакова. В основу статутів студентських організацій було покладено «Положення про студентські організації», видане Укрглавпрофобром. На основі цього положення загальностудентський Комітет, курсові комітети у 1922 р. були замінені на Виконавче професійне бюро (реорганізоване в 1925 р. у профбюро) з професійними секціями, яким належало загальне керівництво культурно-просвітньою та політичною роботою серед студентства. Складалось це утворення з академічної та соціально-економічної комісії [25, с. 15]. Остання протягом 1922–1923 н. р. здійснювала таку роботу як поділ студентів по категоріях з метою стягнення плати за навчання та розподілу стипендії. Окрім того, було організовано 4 недільники для заготівлі дров для ЧІНО. Академічна комісія займалась організацією читальні та виданням студентської газети. Також протягом вище згаданого навчального року було влаштовано дві вистави на підтримку пролетарського студентства, проводились кампанії допомоги повітряному флоту. В інституті існували такі гуртки: драматичний, хорового співу, марксистський першого ступеня та два гуртки політграмоти. Також планувалось подальший розвиток згаданих студентських об'єднань та відкриття студентського клубу [10, арк. 99]. У 1925 р. під керівництвом профкому перебували такі організації, як товариство природничо-наукової пропаганди, антирелігійний семінар, гурток із вивчення сучасності, співочий гурток, музичний гурток, «Синьої Блузи», гурток профруху, дискусійний гурток. Питання шефства над селом та допомоги організаціям у місті перебувало на стадії розробки у 1925 р. [13, арк. 58]. Окрім того, в ЧІНО існували Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР), Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСО АВІОХЕМ), Добровільне товариство сприяння будівництву хімічної промисловості (Доброхім), «Геть неписьменість» та Ліги наукової організації праці (НОП). Такі ж саме гуртки були організовані і в НІНО, а також в цьому інституті функціонували військовий, науковий, хоровий гуртки [4, арк. 20], була розгорнута діяльність шефкомісії та робота, яка охоплювала с. Кінашівку і проводилась у напрямку кооперації, КНС, сільради, ЛКСМ, Лікнепу, культ-освіти та жіноцтва. Зокрема, для роботи серед жіноцтва було організовано актив, де зачитувались різні доповіді та велась організаційна робота [4, арк. 21].

У 1924 р. ВЦРПС та Народний комісаріат праці та освіти СРСР розробили спеціальну інструкцію щодо проходження практики студентів у період літніх канікул [16, с. 127]. Оскільки навчальний рік в ІНО складався з трьох триместрів, то вже останній – літній – включав і обов'язкове, планове громадське навантаження студента. Так, у 1924–1925 н. р. в ЧІНО останній триместр тривав із 1 квітня до 15 липня 1925 р. [14, арк. 9]. На цей період студентів другого курсу було розподілено на кілька груп. Першу склали ті студенти, які повернулися додому в села. Вони займалися культурно-освітньою та сільськогосподарською роботою за особистим планом, складеним учбовою частиною та профкомом ІНО. Ті ж із них, які вирішили залишитися в місті, працювали в господарстві ІНО. Другу групу склали студенти, які постійно проживали в Чернігові. Їх розподілили ще на дві групи, що мінялись між собою через три тижні. Перша працювала у господарстві вишу, друга в ЛКСМівських організаціях. Якщо ж студентів було достатньо, виділяли третю групу для проведення екскурсій. Працю на селі протягом 2 місяців, виконану ще до початку літнього триместру, зараховували як практику [14, арк. 9].

Окрему частину громадської діяльності становила робота поза ІНО. За

резолюціями ЦК ВКП(б) від 12 липня 1928 р. «Про громадсько-політичне виховання студентства» наголошувалося на залученні молоді до роботи поза вузами, бажано на споріднених за фахом підприємствах та установах, участі у виробничих процесах та нарадах, що не повинно було перешкоджати навчанню [19, с. 411]. Студентів активно залучали до діяльності різноманітних організацій, що функціонували поза стінами вишу. Наприклад, студентки ІНО брали активну участь і в роботі жінвідділів, що були створені при ЦК РКП (б) в 1919 рр. і були практичним втіленням ідеї рівної участі жінок в управлінській сфері у 1920-ті р. [1]. Спочатку вони діяли як комісії з агітації і пропаганди при партійних організаціях, а потім перетворилися на жінвідділи. До їхніх обов'язків входила агітація серед жінок-трудівниць з метою залучення їх до радянського і професійного будівництва, вивчення та спрямовування діяльності парткомів у галузі роботи серед жінок, участь у розробці питань загальнопартійного будівництва, внесення пропозицій з питань, пов'язаних із «фактичним розкріпаченням» жінки. У січні 1920 р. жінвідділ був створений при ЦК КП(б)У, а згодом його відділи запрацювали при губкомах, повіткомах КП(б)У та при парторганізаціях на великих заводах і фабриках. Проіснували вони до 1930 р. Як правило, на чолі жінвідділу були членкині КП(б)У, але до їхнього складу входили і безпартійні жінки та дівчата. Всі члени жінвідділів працювали на добровільних засадах, їхня чисельність у кожній губернії становила по 10–13 тис. осіб, а загальна кількість жінок у цих організаціях наприкінці 1920-х рр. дорівнювала близько 100 тис. особам [27, с. 91]. Перші роки радянської влади характеризувалися появою книг, брошур, статей, написаних засновницями жіночого руху в радянській державі [23]. Займалися вони культурно-освітньою роботою серед трудових колективів та міського населення. За їхньою участю організовувалися вечірні школи, курси лікнепу. Основною формою роботи жінвідділів були делегатські збори, які скликалися як у місті, так і в селі [26, с. 1]. Скликалися вони з представниць, обраних на підприємствах, у навчальних закладах, на зборах хатніх господарок, на загальних зборах селянок у селах. В їхньому складі обов'язково були представниці від вишів. Так, представницями від ЧІНО у 1924 р. були Ірина Білевич [12, арк. 7] та Євдокія Заболан [12, арк. 61], а від Глухівського інституту народної освіти Ольга Стегно [12, арк. 105].

На зборах лунали заклики долучатись до соціального будівництва, з наголосом на звільненні робітниць від традиційного патріархального суспільства [17, с. 2]. Зокрема, в Чернігівській губернії такі збори проводились у формі концертів-митингів та митингів для жінок [17;25]. Окрім того, в серпні 1920 р. було проведено безпартійну жіночу конференцію, в якій взяло участь 135 делегаток з Чернігівської губернії, серед них 55 селянок [21, с. 1]. Основною темою доповідей було місце жінки в соціальному будівництві, особливо наголошувалося на тому, що саме радянська влада «розкріпачила жінку», надавши їй право обирати та бути обраною до державних органів влади. Однак відомо, що ці права були проголошені ще Тимчасовим урядом у виборчому законодавстві, а їхнє втілення в життя на національному рівні було законодавчо закріплене УНР [15, с. 108].

Загалом збори, митинги, наради, організовані жінвідділами, були формою агітації та пропаганди, а не політичної активності, як обіцялося.

Після реорганізації партапарату в січні 1930 р. жінвідділи були ліквідовані, а їхні функції перейшли до секторів по роботі серед жінок, що входили до складу відділів агітації та масових кампаній парткомів.

У середині 1920-х рр. більш актуальним стає питання участі жінки в громадській роботі, активна громадська позиція стає невід'ємною складовою образу радянської жінки. Так, на нараді жіночого селянського активу членів сільрад від 13 червня 1927 р. першим питанням на порядку денному була проблема ігнорування жінки в її суспільно-політичній діяльності. Наводився приклад, коли учасниця якоїсь громадської організації висловлює пропозиції щодо діяльності організації, їх або ігнорують, або відкидають, вказуючи на незнання жінки. Після обговорення під час наради була висловлена думка, що жінки самі бояться вступати в різноманітні організації, нарада постановила посилити участь жінки в суспільно-політичному

житті. Однак реальних шляхів вирішення проблеми диспропорції за статевою ознакою не розглядалося. Натомість наголошувалось, що не можна допустити створення особливого жіночого руху [9, арк. 45]. Тобто жінка урівнювалася в правах з чоловіком в усіх сферах життя, але під пильним контролем органів влади. Політика радянської влади в галузі гендеру, зокрема в становищі жінки, найбільше ілюструється співвідношенням обох статей в осередках ЛКСМУ та КП(б)У. Хоча протягом 1920-х рр. зростала кількість жінок членів КП(б)У, але їхній відсоток залишався досить незначним. Так, у 1925 р. загальна кількість жінок в КП(б)У по Чернігівському округу становила 7,8 %, в середньому по Україні – 9 %, хоча в 1924 р. по Чернігову ця цифра становила 7,1 %, а по Україні – 9,2 % [9, арк. 129].

У партосередку ІНО на 25 січня 1927 р. нараховувався 71 член, з них – 59 чоловіків та 12 жінок, тобто 83 % та 17 % відповідно. В організації ЛКСМУ при ЧІНО зі 138 членів – 113 чоловіків та 30 жінок, що становило 82 % та 18 % відповідно [6, арк. 81]. Така ситуація була досить характерною для усієї УСРР та зазвичай пояснювалась радянською владою як недостатня активність жінок у громадсько-політичній діяльності. Насправді, радянській гендерній моделі була притаманна гендерна конвергенція, тобто маскулінізація жінки. Отже, «нова радянська жінка» була заручницею завеликого навантаження – роботи, побутових та громадсько-політичних обов'язків. Найчастіше вона повинна була обирати лише одну сферу, в якій проявляла найбільшу активність.

Для контролю за роботою поза ІНО були створені громадські комісії. У 1925 – 1926 н. р. така була створена в ІНО. Основною її метою було охоплення культурно-освітньої роботи в місті силами студентів за потреби певних установ, таких як культурна секція міської ради, військові установи та інші. Комісія складалась із 15 осіб, серед яких були представники від профкому, від загальних студентських зборів та від осередку ЛКСМУ. Робота комісії проводилась у різноманітних формах, таких як організація гуртків, лекцій, доповідей, бібліотечної роботи, лікнепу. Також під час своєї діяльності комісія активно використовувала доповідачів на антирелігійні теми, які були членами відповідного семінару. До обов'язків комісії також входило стежити за недопущенням перевантаження студентів, для яких нормою суспільно-корисної діяльності було 6 годин на тиждень. За період від жовтня до грудня 1926 р. на громадську роботу було призначено 40 студентів, тобто 18 % від загального складу. У січні 1928 р. їхня кількість була збільшена до 70 %, також зазначалось, що за час роботи комісії перевантаження студентів та жодних непорозумінь майже не виникало [6, арк. 2].

Уся громадська діяльність підлягала обліку, яким у стінах ІНО займалися гуртки Ліги НОП. У вересні 1923 р. при ІНО було створено гурток під назвою «Ліга часу». Основною задачею була «боротьба за правильне використання та економію часу в усіх проявах громадського й особистого життя». Основними методами роботи організації на початкових етапах була агітація на мітингах, у друкованих виданнях та особистий приклад членів організації. Головним обов'язком членів Ліги було ведення обліку свого і чужого часу та пунктуальність в усіх справах [2, арк. 4]. На час відкриття серед її членів нараховувалось 54 особи, в основному студенти [2, арк. 2.]. Голови гуртків доповідали на засіданнях правління вишів кожен триместр. Під час такої доповіді на засіданні правління ЧІНО від 19 січня 1926 р. голова НОП комісії В. М. Руткевич зазначив, що в середньому обсяг академічної роботи, виконаної студентом за триместр, становить 5,28 год., а громадської – 2,02 год.

Але виміри часу є недостатньо точними, тому було вирішено здійснювати підрахунки використаного часу за лабораторними картками та журналами відвідування. З цього моменту для обліку діяльності студента була введена трудова книжка, в якій відмічали всю виконану роботу як академічну, так і громадську [14, арк. 56]. За даними картками можемо прослідкувати, наприклад, що студентка другого курсу ЧІНО Н. Промислова [11, арк. 232] протягом листопада 1924 р. в середньому займалась 2,22 год. на день протягом 9 днів громадською роботою, а академічною – 4,85 год. протягом 20 днів. Натомість її однокурсниця Сідляр [11, арк. 250] 3,9 год. на

день протягом 17 днів займалась громадською та 5.52 год. на день протягом 25 днів академічною роботою. Кількість годин, витрачених на громадську роботу, неоднаково розподілялася упродовж року. Слід зазначити, що картки обліку часу піддавались перевірці, оскільки в деяких із них є помітки про неправильно вказану кількість часу, витраченого на ту чи іншу роботу. Подібну анкету заповнювали і студенти НІНО. Наприклад, у 1924–1925 н. р. студентам було запропоновано заповнити анкети «по навантаженню комсомольців», в яких вони вказували кількість часу на навчання, партійну роботу, самоосвіту, їжу, сон і навіть на пересування протягом дня [3, арк. 14]. На основі заповненої анкети потрібно було побудувати графіки використаного часу упродовж року. Так, наприклад, студент Болотін за 1924–1925 н. р. витратив на академічну роботу 820 год., на громадську – 517 год., особистого часу витратив 1326 год. [3, арк. 15]. Як бачимо, навчальна робота була більшою за громадську роботу лише на 303 год., що свідчить про величезний обсяг останньої, яка покладалася на студента-комсомольця протягом року.

Таким чином, можна зробити висновок, що від участі студентів у роботі громадських організацій безпосередньо залежало їхнє навчання в стінах вишів, адже за неактивну громадську діяльність могли виключити. Громадська активність була обов'язковим атрибутом «нового» радянського студента, проявом відданості ідеям компартії. Адже саме під час залучення до громадської діяльності відбувався процес формування нового радянського студента, який повинен бути не лише спостерігачем формування нової держави, а й активним учасником цього процесу. Значна роль у виконанні політико-освітніх завдань відводилася профспілкам та студентським організаціям, які до середини 1920-х рр. замінили організації загальностудентського представництва та знаходились під політичним контролем КП(б)У. Громадська робота розподілялась на роботу у виші та поза ним. До першої відносилась гурткова діяльність, робота в господарствах вишів; до другої – шефство та робота в різноманітних організаціях, культ-просвітня робота. Громадська діяльність студентства піддавалась обліку, який покладался на Лігу НОП. Більшу частину нового студентства педагогічних вишів складали жінки. Хоча більшість гуртків та організацій не виділяли своїх членів за статевою ознакою, це все ж передбачалося у діяльності партійних органів. Незважаючи на правове зрівняння жінок та чоловіків у правах, відсоток жіночого представництва в партійних органах влади залишався незначним, це стосувалося й осередків у вишах. Пояснювалось це явище недостатньою активністю та освіченістю жінки. Проте культурно-освітня робота серед жіночого населення велась. Основну роль в цьому відігравали жінвідділи, які мали в своєму складі представниць студколективів та шефські комісії при ІНО, які займались роботою серед жіноцтва.

1. Васеха М.В. Вовлечение женщин в процесс строительства советского общества в 1920-е годы (По материалам юга Западной Сибири). Известия Алтайского государственного университета. 2013. № 4-2 (80). URL: <http://izvestia.asu.ru/media/files/issue/3/articles/ru/43-46.pdf>. (дата звернення: 15.11.2016).

2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р–6121, оп. 1, спр. 43, 10 арк.

3. ВДАЧОН, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 52, 81 арк.

4. ВДАЧОН, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 91, 123 арк.

5. ВДАЧОН, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 96, 73 арк.

6. ВДАЧОН, ф. Р–6121, оп. 1, спр. 123, 128 арк.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р–608, оп. 1, спр. 243, 92 арк.

8. ДАЧО, ф. П–10, оп. 1, спр. 120, 47 арк.

9. ДАЧО, ф. П–10, оп. 1, спр. 242, 242 арк.

10. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 125, 168 арк.

11. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 213, 32 арк.

12. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 215, 185 арк.
13. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 235, 198 арк.
14. ДАЧО, ф. Р–608, оп. 1, спр. 245, 22 арк.
15. Кись О. Українські жінки у горнилі модернізації. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2017. 304 с.
16. Коляда І.А. Студентські будівельні загони в УРСР: до історії молодіжного руху (1920–1980 рр.). Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2012. Вип. 58 (3). С. 166–174. URL:<http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=75>. (дата звернення: 14.02.2017).
17. Концерт-митинг жінки-робітниця. Знамя Советов. 1920. 10 марта (№ 55). С. 2.
18. Кравчук Х. Організації загально-студентського представництва в УСРР у 1920-ті роки. Схід. 2009. № 8 (99). С. 31–35. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/21220> (дата звернення: 19.02. 2017).
19. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: у 2-х т. К.: Держполітвидав УРСР. 1959. Т. 1: (1917-червень 1941 рр.). 883 с.
20. Лаврут О.О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-ті роки ХХ ст. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2009. Вип. 26. С. 71-80. URL: <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=41> (дата звернення: 25.01.2017).
21. Лурье. Итоги и впечатления беспартийной конференции. Страницка работницы. 1920. № 2. С. 1.
22. Марценюк Т. Гендер для всіх виклики стереотипам. К.: Основи, 2017. 256 с.
23. Мирошниченко М.И. Содержание первой советской гендерной модели в 1920-е гг. Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Социально-гуманитарные науки», 2015. № 1. URL: <http://vestnik.susu.ru/humanities/article/view/3113/2906>. (дата звернення: 15.11.2016).
24. На борьбу. Страницка работницы. 1920. № 3. С. 1.
25. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. К.:Рад.шк., 1966. 100 с.
26. Робота по уездам. Страницка работницы. 1920. № 3. С. 1.
27. Розовик О. Жінки в громадсько-політичному та соціально-культурному житті УРСР (1920-ті роки). Вінниця: НІЛАН-ЛТД, 2014. 454 с.
28. Ряппо Я.П. Советская профессиональная школа: ее место и значение в системе просвещения и в нем народному хозяйству. Харьков: Госиздат Украины, 1926. 52 с.

В статті аналізується специфіка публічної навантаженості студентів в радянській Україні в 1920-х рр. в контексті гендерної моделі, введеної в суспільство того часу.

Ключевые слова: «нове» радянське студентство, публічна робота, гендер.

The article focuses on the peculiarities of the public load of students in Soviet Ukraine in the 1920's in the context of a gender model introduced in that time society.

Keywords: «new» Soviet students, public work, gender.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ: СВІДЧЕННЯ ЕСЕРІВСЬКИХ ПАРТІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ У ЖУРНАЛІ «БОРІТЕСЯ-ПОБОРЕТЕ!»

У статті досліджується проблема співпраці відомого українського ученого М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів. Розглянуто та проаналізовано есерівські партійні документи, надруковані у журналі «Борітеся-Поборете!». Підкреслюється їхній значний інформаційний потенціал у з'ясуванні особливостей партійної діяльності визначного історика в еміграції. Зроблено висновок, що головною політичною метою М. Грушевського була самостійна українська соціалістична республіка.

Ключові слова: Михайло Грушевський, УПСР, закордонна делегація, партійні документи, еміграція, грушевськознавство.

Проблема співробітництва М. Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) є надзвичайно актуальною. Адже відомий історик почав співпрацювати з есерами з моменту свого повернення до України у березні 1917 р., фактично, із самого початку Української революції 1917-1923 рр. Він одразу став на чолі Центральної Ради і його роль у революційних подіях безсумнівно була визначальною. Але, як відомо, через низку об'єктивних та суб'єктивних чинників суспільствознавець не зміг реалізувати свого бачення відновлення української державності і у березні 1919 р. був змушений виїхати за кордон у якості голови Закордонної делегації УПСР (далі – ЗД УПСР). Саме в еміграції, яка тривала до березня 1924 р., співпраця історика з есерами вийшла на новий рівень. Інформацію про зв'язки М. Грушевського з УПСР знаходимо у роботах таких відомих істориків, як Р. Пиріг, В. Тельвак, Ю. Шаповал, І. Верба, С. Плохій, Я. Малик, А. Жуковський, Т. Бевз, Л. Кутілова, В. Марочко тощо [1]. Але варто відмітити факт майже повної відсутності спеціальних праць, які б безпосередньо досліджували співробітництво славетного історика з партією українських есерів.

Відтак, метою статті є вивчення питань співпраці М. Грушевського з УПСР під час еміграційного періоду життя колишнього голови Центральної Ради (1919-1924 рр.). Враховуючи, що джерельна база проблеми є досить таки великою і у рамках однієї статті її неможливо охопити повністю, звернемо увагу на есерівські партійні документи, які були надруковані у партійному журналі ЗД УПСР, що називався «Борітеся-Поборете!».

Журнал «Борітеся-Поборете!» був неперіодичним органом ЗД УПСР. Він видавався у Відні в 1920-1922 рр. за редакцією комітету у складі М. Грушевського, М. Шрага, М. Чечеля, М. Шаповала та П. Христюка. Усього було оприлюднено 10 випусків [2, с. 347]. На його сторінках друкувались публіцистичні статті, партійні документи УПСР, листи, оголошення тощо.

Перший номер журналу вийшов у вересні 1920 р. У ньому можемо бачити резолюції I, II та III конференції УПСР за кордоном, які дозволяють зрозуміти, якою

© Хоменко Віталій Олексійович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

була політична програма есерівської партії в еміграції. Підкреслюємо, що ініціатором проведення цих конференцій була саме ЗД УПСР, яка у той час об'єднувала навколо себе переважну більшість есерів-емігрантів. А так як очолював її саме М. Грушевський, то цілком логічно буде припустити, що він не міг не розділяти ті принципи партійної політики, які були відображені у резолюціях конференцій. Відзначаємо, що з моменту свого виїзду за кордон історик намагався поставити питання самостійності України перед державами-переможницями у Першій світовій війні, але, незважаючи на деякі успіхи, вагомих результатів не здобув. Зрозумівши безперспективність надій на допомогу країн Європи, на початку 1920 р. М. Грушевський вирішує спробувати домовитись із російськими більшовиками, плануючи скористатись їхнім революційним потенціалом для побудови української державності. Звісно, він добре розумів, з ким має справу, але слід відмітити, що на 1920 р. становище комуністів в Україні ще було досить хитке, чим і сподівався скористатись відомий історик. Наголошуємо, що шанси на успіх у нього були. Відтак, у резолюціях згаданих есерівських конференцій можемо бачити елементи суттєво оновленої партійної політики, автором якої вважаємо саме М. Грушевського.

Так, з 14 по 19 лютого 1920 р. у Празі проходила перша конференція УПСР за кордоном. Її резолюція складалася з чотирьох розділів [3, с. 55-58]. У першому з них охарактеризована програма партії, на змісті якої варто зупинитись докладніше. Було названо особливості Української революції. Ними стали аграрний тип господарства і соціальна структура України, де переважало селянство, пролетаріат був нечисленним і панувала над ними неукраїнська за походженням буржуазія [3, с. 55]. Відтак, на думку есерів, яка є дуже близькою до істини, українська революція носила аграрно-селянський та національно-визвольний характер. Есери вважали, що саме це призвело до конфлікту між більшовицькою Росією та Українською Народною Республікою (далі – УНР). Надалі, під тиском обставин, фракція УПСР на Трудовому Конгресі Директорії, що відбувся з 23 по 28 січня 1919 р., «відійшла від програмового постуляту парламентарної демократичної Української Республіки, виставивши натомість домагання передачі всієї влади на Україні в руки трудових мас селянства і робітництва, репрезентованого в селянсько-робітничих трудових радах» [3, с. 55]. Згодом есерівська партія пішла на компроміси з іншими політичними силами і погодилась «на тимчасове заведення на Україні буржуазно-парламентарного ладу» [3, с. 56], під яким есери розуміли суть державницької моделі Директорії. Але Директорія не виправдала надій і, на думку есерів, зрадила інтереси українського народу. Відтак, «Конференція закликає Ц. К. партії приложити всі зусилля партії до негайного здійснення диктатури трудового народу, то значить: до організації селянсько-робітничих сільських, волосних і повітових рад...до скликання Всеукраїнського Конгресу Рад» [3, с. 56]. Есери вважали, що це зможе примирити Україну та Росію. УНР потрібно укласти угоду з «совітською Росією», саме за її допомогою повернути свою територію і утвердити свою самостійність. А «орієнтування на імперіалістичну політику Антанти і шукання у неї опори для української державності Конференція вважає недопустимим» [3, с. 57]. Звісно, переконавшись, що Європа не збирається допомагати Україні, можна було вважати орієнтацію на неї «недопустимою».

Другий розділ резолюції стосується питання створення Соціалістичного Інтернаціоналу, «в котрім об'єднались би і комуністичні і революційно-соціалістичні і соціалдемократичні партії реформаторського типу» [3, с. 57]. На думку есерів, II Інтернаціонал це завдання виконати не зможе. Чому ж УПСР, яка входила до II Інтернаціоналу, ще з серпня 1919 р. змінила до нього своє ставлення? Треба гадати, це пов'язано з вищезгаданою зміною вектору партійної політики есерів. Надія на допомогу Європи була замінена пошуком компромісу з більшовиками. Таким чином, членство у II Інтернаціоналі стало заважати. Нові обставини змушували М. Грушевського та його ЗД УПСР говорити вже про переваги III Інтернаціоналу.

У третьому розділі з'ясовується ставлення Конференції до інших партій. Ставиться завдання зблизитись «з тими українськими та неукраїнськими партіями, які стоять на ґрунті революційного соціалізму», та об'єднатися з ними «в єдиний радянський блок», відкинувши при цьому «всяку можливість коаліції з буржуазними партіями» [3, с. 57].

У четвертому розділі даються негативні оцінки «Зраді Тарнавського», тобто «справі порозуміння Галицько-Українського уряду Петрушевича з монархистом Денікіним», а також так званій «варшавській угоді 2 грудня 1919 року» між УНР та Польщею [3, с. 58]. Для М. Грушевського, який сподівався на об'єднання усіх українських земель, такі рішення його політичних опонентів були неприйнятними.

Як бачимо, у цій резолюції есери вірили у реальність порозуміння з «Советською» Росією, а також у можливість відновлення української державності на радянських за-садах. Звідси випливає, що М. Грушевський та есери-емігранти ще не до кінця розуміли справжньої природи більшовицького режиму, його лише показної соціалістичності та прихованих антиукраїнських настроїв.

II конференція УПСР відбувалась теж у Празі 24-26 квітня 1920 р. Прийнята у підсумку резолюція має три розділи [3, с. 59-60]. У першому розділі говориться про ратифікацію договору між УПСР та закордонною групою Української комуністичної партії (далі – УКП) про створення радянсько-революційного блоку. Тобто, есери почали виконувати поставлені попередньою конференцією завдання по об'єднанню зусиль різних революційних партій. Разом з тим, підкреслюється потреба переглянути партійну програму УПСР з метою внести до неї «принцип влади рад трудового народу в Українській Республіці і інші відповідні зміни, потрібні для організації України, як соціалістичної радянської республіки» [3, с. 59].

Другий розділ присвячений відношенню есерів до «ріжних урядів на Україні». У першу чергу піддається нищівній критиці діяльність «так званих «українських урядів»: Петлюри, Мазепи, Петрушевича». Поряд з цим згадується і більшовицький радянський уряд, який має фактичну владу в Україні. Щодо нього говориться, що УПСР «може визнавати український революційно-радянський уряд, який твердо стоятиме в обороні...інтересів трудового люду України і організує її, як самостійну суверенну соціалістичну радянську республіку в етнографічних межах» [3, с. 59]. Зазначаємо, що створення української радянської соціалістичної республіки було кінцевою метою у політичному проекті М. Грушевського та, відповідно, його однодумців по ЗД УПСР.

У третьому розділі роз'яснюється питання відношення ЗД УПСР до II Інтернаціоналу. Пояснюється, що УПСР направила свою ЗД до Соціалістичного Інтернаціоналу, розуміючи тісний зв'язок між «визволенням українського трудового народу» та «загальносвітовим визвольним рухом трудових мас» [3, с. 60], який і очолював Соцінтерн. Але з часом соціалісти розділились на дві великі групи, які почали групуватись навколо II і III Інтернаціоналів. ЗД УПСР у своїх політичних поглядах солідаризується саме з III Інтернаціоналом, відтак, приймає рішення вийти з II Інтернаціоналу. Хоча вступ до нової міжпартійної організації відкладається «доки це питання не буде розв'язане вищими партійними інституціями» [3, с. 60]. Підкреслюємо, що М. Грушевський у більшості подібних організаційних питань намагався дотримуватися партійної дисципліни, хоча, як бачимо, членство у II Інтернаціоналі вже не відповідало інтересам ЗД УПСР та її голови.

22-24 травня 1920 р., знову ж таки у Празі, проходила III конференція УПСР. За її підсумковою декларацією можна детально з'ясувати негативне ставлення есерів до політики С. Петлюри та Варшавської угоди між УНР та Польщею від 21-24 квітня 1920 р., що призвели до нової війни в українських землях [3, с. 62-63]. У кінці документа вказано прізвища есерів, які приймали текст цієї декларації, причому першим стоїть прізвище М. Грушевського, а також зазначено, що він є головою ЗД УПСР та колишнім президентом Української Центральної Ради [3, с. 64].

Наступне число журналу побачило світ у жовтні 1920 р. У ньому слід звернути увагу на офіційну переписку між Закордонним Комітетом УКП (далі – ЗК УКП) та ЗД УПСР з приводу діяльності партійного блоку між ними. ЗК УКП ставить питання про доцільність існування згаданого блоку, адже в Україні боротьбисти об'єдналися з Комуністичною партією більшовиків України (далі – КП(б) У) та існує можливість того, що цим шляхом піде і УКП. У зв'язку з цим, ЗК УКП цікавиться, як ЗД УПСР ставиться до варіанту приєднання до УКП і, зрештою, до об'єднання з КП(б)У [4, с. 57]. Лист у відповідь від імені есерів написав М. Чечель [4, с. 57-60]. Його зміст був узгоджений на III конференції УПСР. Відтак зрозуміло, що текст листа

був підтриманий і М. Грушевським. Фактично М. Чечель дав негативні відповіді на більшість ключових запитань ЗК УКП, що й призвело зрештою до припинення існування партійного блоку між українськими комуністами та есерами. Така реакція М. Грушевського та його однодумців була цілком передбачуваною, адже приєднання до УКП тягнуло за собою ліквідацію есерівської партії, чого голова та члени ЗД УПСР ніяк не могли допустити.

Третій номер журналу з'явився у листопаді 1920 р. Він містив заяву ЗД УПСР щодо мирних переговорів у Ризі [5, с. 60-62], з якою есери виступили 3 жовтня 1920 р. на всенародному вічі «місцевої української робітничої колонії» [5, с. 60], що відбувалось у Відні. Акцентуємо увагу на наступних принципових моментах цієї заяви. ЗД УПСР не визнає уряду Петлюри як представника українського народу. Натомість, визнається «харківське правительство», яке в Ризі проголосило принцип самостійності України. Хоча ЗД «не має ще доказів того, що ці проголошення означають повну і ширшу ліквідацію старих тенденцій трактувати Україну, як російську провінцію», до того ж «В своїй практичній діяльності се совітське правительство, позбавлене звязку з трудовим українським народом, не може виявляти дійсної волі трудових мас України», відтак, акти радянської влади УПСР «вважатиме правосильними лише постільки, поскільки вони не розходяться з інтересами українського трудового народу» [5, с. 61]. Попри це ЗД УПСР не заперечує права делегації більшовицького уряду України представляти в Ризі інтереси України. Разом з тим, есери заявили про рішучий захист єдності українських земель та «неподільність трудових мас України». У кінцевому рахунку укладений у Ризі договір має ратифікувати Конгрес рад України, «зложений з представників рад місцевих, свобідно організованих» [5, с. 62]. Причому передумовою скликання Конгресу має бути створення української червоної армії, котра повинна зайнятися охороною української території. Цей документ яскраво демонструє, якими були політичні погляди есерів групи М. Грушевського на Радянську Україну. Звісно, для російських комуністів більшість українських емігрантських партійних груп були контрреволюційними. Але у тих умовах більшовики не могли не прислухатися до думок, наприклад, українських есерів, адже «советофільські» заяви ЗД УПСР були для них корисними. А от визнання ЗД УПСР радянського уряду не давало есерам за кордоном жодної переваги. Навпаки, їхні регулярні реверанси у бік більшовиків поступово зменшували вплив есерів в українському еміграційному політикумі.

У четвертому випуску «Борітеся-Поборете!» за листопад-грудень 1920 р. знаходимо «Записку Закард. Делег. У. П. С. Р. для провідників Рос. Ком. Партії про відносини України і Сов. Росії» [6, с. 59-63]. Відзначаємо, що вона була підписана і головою ЗД М. Грушевським. Автори записки зазначають, що УПСР «прийнявши основні принципи III. Інтернаціоналу – диктатуру трудового народу і радянську владу – вважає за своє завдання використати свій вплив серед українських трудових мас, особливо ж серед українського трудового селянства, для того щоб ввести їх в річище соціалістичної революції» [6, с. 60]. Разом з тим, есери сподіваються на співпрацю та координацію діяльності з КП(б)У [6, с. 60-61] і звертають увагу більшовиків на деякі свої важливі спостереження. По-перше, описується ситуації в Україні, де радянській владі не вдалося закріпити свого впливу, особливо серед селянських мас. Причина цього в «централістичних стремліннях К. П. (б.)У.» і цю тактику потрібно змінювати [6, с. 61]. По-друге, вже існують впливові радянські українські партії, серед яких виділяється УПСР, відтак, КП(б)У повинна передати владу в УСРР саме цим партіям, а не перешкоджати їм [6, с. 61-62]. По-третє, ЗД УПСР сумнівається у доцільності федерації Росії та України у цих складних революційних умовах [6, с. 62]. По-четверте, розглядається питання Галичини. Есери закликають більшовицьку українську владу «неухильно стреміти до об'єднання української території в Українській Радянській Республіці» [6, с. 63]. Підкреслимо, що ці есерівські пропозиції мали невеликі шанси бути виконаними більшовиками.

Шосте число журналу з'явилося у лютому 1922 р. і було повністю присвячене проекту партійної програми УПСР [7, с. 1-46], авторами якого були М. Грушевський, О. Жуковський, В. Залізник, П. Христюк, М. Чечель та М. Шраг. Тобто, проект фактично відображав політичні погляди визначного історика станом на 1922 р., що є

надзвичайно важливим для розуміння політичних кроків ЗД УПСР. Цей випуск став особливим, адже текст згаданого проекту програми, що був узгоджений на IV партійній конференції УПСР, яка відбувалась з 18 по 23 січня 1921 р., надалі доопрацьовувався більше року. Тому шостий випуск журналу вийшов друком пізніше за наступні і загалом став останнім. Проект програми складався з семи розділів. Як відомо з листа М. Грушевського до Т. Починка історик був автором загальної частини, а також розділів політичного і культурного [8, с. 95].

У «Вступному слові» автори зауважують, що у партійній програмі 1917 р. есери вважали східноєвропейську революцію буржуазно-демократичною, яка повинна перетворити Росію у демократичну федеративну республіку та підготувати ґрунт для соціалістичної революції [7, с. 2]. Але нові історичні обставини змусили УПСР створити нову партійну програму, де слід поглянути на східноєвропейську революцію, як на соціалістичну з головним постулатом про диктатуру трудових мас [7, с. 3]. Доречно буде сказати, що до трудових мас М. Грушевський зараховував не тільки пролетаріат, про диктатуру якого говорили більшовики, але й селянство та частину інтелігенції. Тобто, соціальна база, на яку спирався історик, була набагато ширшою, ніж у комуністів.

У розділі «Загальні завдання партії і сучасний момент» підкреслюється, що людство ділиться на два табори: експлуататорів та експлуатованих, між якими точиться боротьба [7, с. 4]. Метою світової революції є соціалізм. УПСР мусить врахувати історичні реалії та боротись «за добро й щастє українського трудового народу» [7, с. 6], залучивши до цього не тільки пролетаріат, який в Україні є слабким, але й трудове селянство та трудову інтелігенцію [7, с. 7].

Третій розділ під назвою «Програма політична» пояснює есерівське бачення того, якою має бути українська держава. Наголошується, що Україна має стати «суверенною соціалістичною радянською республікою (УСРР)», де політичні права мають належати лише трудовим масам [7, с. 20]. Влада здійснюється різними категоріями рад, що утворюють виконавчі та судові органи [7, с. 21-22]. Етап політичної державності є тимчасовим, його основною характеристикою є диктатура трудового народу [7, с. 19], а кінцевою метою – «перехід до ладу соціалістичної демократії» [7, с. 22].

Розділ «Програма національна» дозволяє зрозуміти особливості національних відносин у суверенній УСРР, яка має складатись з усіх українських етнічних територій, поважати національні права інших народів, може бути перетворена у федеративну республіку та повинна прагнути «створення всесвітньої федерації соціалістичних радянських республік» [7, с. 27].

Погляди УПСР на економічні відносини розкриваються у розділі «Програма економічного будівництва». У сільському господарстві пропонується скасувати приватну власність на землю [7, с. 33], організувати великі соціалістичні радянські господарства і трудові спілки, «в яких об'єднуються в одно господарство земля, інвентар і робочі сили» [7, с. 34]. Усі природні багатства стають власністю трудового народу УСРР [7, с. 35]. Планується також націоналізація промисловості, транспорту, фінансового капіталу та торгівлі [7, с. 35-36].

У розділі «Програма культурна» увага акцентується на проблемах буржуазної культури. Зазначається, що лише в соціалістичному суспільстві людина зможе вільно розвиватись як фізично, так і духовно.

Останній розділ проекту програми називається «Тактика УПСР». Есери запевняють у важливості реалізації «гасла самовизначення народів» [7, с. 44]. Перед партією стоїть завдання організувати навколо себе українське селянство та трудову інтелігенцію, які є представниками української нації і для яких важлива ідея національного визволення, а для цього пролетаріату та його партіям потрібно не тільки проголосити принцип самовизначення, але й створити суверенну УСРР [7, с. 45]. Тим не менш, насамкінець автори проекту наголошують на тому, що «національні форми розвитку – це тільки шляхи і способи для досягнення цілі – міжнародної солідарності і єдності трудящих» [7, с. 46].

Загалом цей документ яскраво ілюструє те, яким був український радянський проект М. Грушевського. На нашу думку, він більше відповідав ознакам соціалізму та радянськості, ніж, лише «советський» за назвою, але відмінний за суттю проект російських більшовиків.

Після друку цієї партійної програми між есерами групи М. Грушевського та групи М. Шаповала розгорівся конфлікт, у якому останні звинувачували ЗД УПСР у тому, що надрукований варіант істотно відрізнявся від того, який був прийнятий на конференції. Така ситуація ще більше розколола есерівські організації, які на той час уже дуже серйозно розійшлися у питанні змісту політичної програми та тактики революційної боротьби.

У сьомому номері «Борітеся-Поборете!» за лютий-березень 1921 р. було надруковано порядок дня та ухвали IV конференції УПСР за кордоном, що проходила з 18 по 23 січня 1921 р. у Празі. На конференції були представники ЗД УПСР, празької і віденської груп та організацій з Галичини і Польщі. Було прийнято проект програми УПСР [9, с. 56], який потім ще рік доопрацьовували і надрукували у вищезгаданому шостому числі журналу. Піднімали питання ставлення до уряду радянської України, названого «комісарством Світської Росії на Україні» і який своєю «єдинонеділимческою великодержавницькою московською політикою» затримує розвиток української національно-визвольної революції та заважає її перетворенню в соціалістичну [9, с. 58]. УПСР пропонувала, щоб російські більшовики відмовились від такої тактики стосовно України, скликали «Всеукраїнський Зїзд новообраних рад», утворили дійсно український радянський уряд та дозволили легальну діяльність УПСР в Україні [9, с. 60]. Також есерами було заявлено про підтримку III Інтернаціоналу. Крім того, ухвалили рішення про консолідацію усіх українських радянських партій на наступній політичній платформі: самостійність УСРР в етнографічних межах, фактичне здійснення влади українськими селянськими і робітничими радами, українська червона армія, союз України з соціалістичними радянськими державами, боротьба проти капіталізму і контрреволюції [9, с. 61]. ЗД УПСР фактично визнавалась центральним органом есерів за кордоном [9, с. 61-62]. Знову ж таки відзначаємо, що такі політичні ідеї УПСР втілити у життя було надзвичайно складно. Есери не мали можливостей реалізувати своє бачення побудови української державності і тому намагалися скористатися допомогою більшовиків, які, у свою чергу, не мали жодного бажання їм у цьому сприяти, але планували використати так зване «радянське фільство» М. Грушевського та ЗД УПСР для своїх власних цілей.

Восьме число журналу вийшло друком за квітень-червень 1921 р. Уже на першій сторінці випуску розміщений циркулярний лист ЗД УПСР від 10 червня 1921 р. до усіх есерівських партійних організацій в еміграції. У ньому критикується спроба створити Закордонний Комітет УПСР (далі – ЗК УПСР), основним завданням якого є консолідація революційних сил за кордоном, що, на думку авторів листа, може бути реалізовано тільки на території України. ЗД УПСР наголошує, що тільки вона репрезентує ЦК УПСР за кордоном і посилається при цьому на лист від ЦК до партійних організацій у Галичині й Польщі, датований 20 березня 1921 р. Текст цього листа теж вміщений у восьмому випуску «Борітеся-Поборете!». У ньому згадуються арешти членів ЦК, описується нібито непевне становище більшовиків в Україні. Наголошується на провідному становищі ЗД УПСР серед есерівських еміграційних організацій [10, с. 63], що звісно було на користь групи Грушевського. У цьому ж випуску бачимо і резолюцію ЗД УПСР з приводу судового процесу над членами ЦК УПСР [10, с. 64], що проходив у травні 1921 р. Автором резолюції, ймовірно, був саме М. Грушевський [11, арк. 1]. Критикуючи арешт і суд над есерами, історик все ж таки залишає за ЗД УПСР право «...вияснення сеї фатальної помилки, необхідности ліквідації сеї шкідливої політики» для «переходу до об'єднання в спільній праці в соціалістичнім будівництві України всіх партій, які стоять на принципах диктатури трудового народу, радянської влади і соціалістичної революції» [10, с. 64]. Тобто, навіть репресії щодо діячів партії не змінили політичних позицій ЗД УПСР та її лідера по відношенню до радянської влади в Україні.

Дев'ятий номер журналу був датований липнем-вереснем 1921 р. Його особливістю було те, що він фактично складався лише з партійних документів. Номер відкривався зверненням «Від Закордонної Делегації Української Партії Соціалістів-Революціонерів до партійних організацій і товаришів за кордоном», від 3 серпня 1921 р. [12, с. 1-7]. У ньому коротко описувалась діяльність ЗД УПСР, відзначалась єдність її

політичних поглядів з партійною ідеологією ЦК УПСР, критикувалась діяльність М. Шаповала та ЗК УПСР.

Важливим документом є «Звідомлення з моєї командировки на Україну» М. Чечеля [12, с. 7-16]. Відрядження М. Чечеля до УСРР було ініційоване ЗД УПСР, звісно, його підтримав і М. Грушевський, який, напевно, сам і інструктував свого однодумця. Тривало воно з 23 червня по 27 серпня 1921 р. У Празі М. Чечель зустрівся з Н. Григорієвим, якому повідомив, що основною метою поїздки до України «...єсть добитися легалізації УПСР на радянській Україні, зобачитися з нашим ЦК і вияснити його позиції, щоб бути певним в тім, чи відповідають їм позиції і політика Закордонної Делегації» [12, с. 8]. А вже у Москві під час своєї розмови з О. Шумським М. Чечель сказав, що приїхав, щоб «...поінформувати КПБУ і уряд Радянської України про наші позиції і вияснити, чи може бути легалізована і реконструована на сих позиціях стояча УПСР, яка тоді б стала активним чинником соціальної революції на Україні, прийнявши організовану участь в роботі для зміцнення Радянської України» [12, с. 9]. Відтак, М. Чечель провів переговори з О. Шумським, Д. Мануїльським та Х. Раковським. Відповідь радянських керівників на можливість легалізації УПСР в Україні була негативною, але вони підтримували повернення есерів-емігрантів на Батьківщину при умові їхнього виходу з партії. Далі М. Чечель повідомляє, що, починаючи з 22 липня, кілька разів бачився з членами ЦК УПСР, які в той час перебували у слідчому ізоляторі в Харкові. З його слів ЦК повністю підтримує діяльність М. Грушевського та політичні позиції, на яких стояла ЗД УПСР.

Свій погляд на ситуацію, яка склалась в есерівському еміграційному середовищі, ЦК висловив у листі, який був переданий М. Чечелю. Лист під назвою «Постанови Центр. Коміт. УПСР дня 5. VIII. 1921» теж був уміщений у цьому числі журналу [12, с. 25-26]. Він складався з шести пунктів, у яких визнається недопустимою участь есерів в об'єднаннях, спрямованих проти діючого більшовицького уряду України, але поряд з цим критикується «диктаторський режим КПБУ» та діяльність Комінтерну. Крім того, підтверджуються повноваження ЗД УПСР і схвалюються її організаційні рішення. Звісно, що такі позиції ЦК УПСР були на користь М. Грушевського і ЗД УПСР у їхньому конфлікті з Празькою есерівською групою М. Шаповала.

Доповідь М. Чечеля про відрядження в Україну та лист від ЦК було заслухано на засіданні ЗД УПСР 5 вересня 1921 р. Наслідком стало прийняття резолюції [12, с. 26-27]. ЗД УПСР розцінила схвалення ЦК її діяльності, як своє право і надалі представляти інтереси есерівської партії за кордоном. Визнаючи соціалістичність українського радянського уряду, ЗД УПСР разом з тим критикувала його за відмову легалізувати соціалістичні партії. Висловлювалась надія на те, що більшовики змінять таку свою політику, відтак ЗД УПСР не відмовляється від своїх прагнень стати легальною партією в Радянській Україні. Насамкінець партійна група Грушевського закликala «всі партійні організації й окремих членів партії за кордоном точно додержуватись директив ЦК і Зак. Дел.» [12, с. 27]. Знову ж таки бачимо, що М. Грушевський та його однодумці продовжували вірити у можливість зміни російськими комуністами своєї політики щодо України. Наскільки виправданими були такі сподівання історика? Вважаємо, що М. Грушевський мав усі підстави продовжувати спроби порозумітися з більшовиками, адже, з'ясувавши, що європейським урядам байдуже до української незалежності, йому нічого іншого не залишалось. А перестати займатись політикою, не реалізувавши справу свого життя, історик не захотів.

Крім того, дев'ятий номер журналу містив витяги з протоколів засідань ЗД УПСР [12, с. 17-25], згруповані у сім тематичних блоків: «Справа Закордонного Комітету УПСР», протоколи від 21-23 травня і 20 липня 1921 р.; «Справа т. М. Балаша», протокол від 16 липня 1921 р.; «Справа участі організацій УПСР в Громадському Комітеті в Празі», протокол від 22 липня 1921 р.; «Розв'язання комітету по «консолідації радянських партій України», протокол від 20 липня 1921 р.; «Розв'язання празької групи УПСР», протокол від 3 серпня 1921 р.; «Справа М. Шаповала»; «Справа участі членів празької групи УПСР в так званому «Студентському Соціалістичному гуртку». Загальним лейтмотивом цих документів є критика деяких есерівських партійних груп та окремих діячів партії за їхній відхід від тих партійних положень, які декларували

ЦК та ЗД УПСР. Формально М. Грушевський та його партійна група мали право приймати такі рішення, адже саме ЗД УПСР була офіційним і єдиним представником есерівської партії за кордоном.

У грудні 1921 р. вийшло десяте, останнє число «Борітеся-Поборете!». У ньому слід розглянути офіційний лист-звернення ЗД УПСР «До всіх членів і організацій УПСР, що перебувають на територіях Польщі, Сх. Галичини й ок. Волині» [13, с. 26-27], датоване 18 листопада 1921 р. Крім того, цей лист було розміщено і у львівському часописі «Вперед». ЗД УПСР звертає увагу на те, що з часу IV партійної конференції УПСР за кордоном відбулось багато подій у середовищі есерів-емігрантів, зокрема, засновано та розпущено ЗК УПСР, але реакція на це партійних груп Польщі, Галичини та Волині невідома. Відтак, ЗД УПСР, як єдиний законний представник ЦК за кордоном, вимагає від цих партійних груп протягом двох тижнів зареєструватись у секретаріаті делегації і таким чином «положити початок регулярному організаційному зв'язку з нею» [13, с. 27]. На цей час ЗД УПСР вже майже втратила свою політичну вагу у середовищі есерів-емігрантів, більшість з яких віддали перевагу Празькій групі М. Шаповала. Надалі, зіткнувшись з серйозними фінансовими проблемами, М. Грушевський та його ЗД УПСР змушені були припинити випуск журналу «Борітеся-Поборете!».

У кінцевому рахунку, проаналізувавши есерівські партійні документи з журналу «Борітеся-Поборете!», можемо зробити наступні висновки. По-перше, не має сумнівів, що М. Грушевський, як голова ЗД УПСР, мав визначальний вплив на зміст номерів часопису. Він був, фактично, його творцем та головним редактором. По-друге, зважаючи на це, слід сказати, що історик цілком розділяв ті ідеологічні принципи, які ми бачимо у партійних есерівських документах. До того ж, більшість документів були прийняті у його присутності, як голови ЗД УПСР, відтак, зрозуміло, що він цілком міг впливати і впливав на їхній зміст. Підкреслюємо, що авторитет М. Грушевського серед членів делегації був величезним. По-третє, вважаємо, що з 1920 р., зрозумівши безперспективність орієнтації на країни-переможниці у Першій світовій війні, історик почав шукати компроміс з російськими більшовиками. Звісно, ставка на більшовиків була вимушеним кроком, адже суспільствознавець добре розумів, з ким мав справу. Але спробувати домовитись варто було. По-четверте, з джерел чітко проступають контури українського радянського проекту історика. Більше того, констатуємо його кардинальну відмінність від «советського» проекту, який розбудовували російські більшовики. Суспільствознавець вважав, що соціалізм допоможе відновити українську державність в етнічних кордонах українців і тут він не йшов на поступки, як це зробив, наприклад, С. Петлюра. По-п'яте, відзначаємо, що М. Грушевський був послідовним у своїх політичних кроках, намагався діяти у рамках партійної програми та рішень ЦК УПСР. Хоча гостро стоїть питання про те, наскільки ЦК, що знаходився у більшовицькій Україні, був самостійним у своїй політиці і чи не перебував він під частковим чи повним контролем радянської влади. По-шосте, вважаємо, що намагання М. Грушевського домовитись з більшовиками не можна називати радянофільством, як це робили політичні опоненти історика. Адже суспільствознавець чудово розумів міжнародну ситуацію та внутрішній стан України, отже, діяв так, як того вимагали обставини. На закінчення зазначимо, що М. Грушевський дійсно намагався побудувати в Україні радянську соціалістичну республіку, але, найголовніше те, що вона мала бути самостійною та українською у всіх сенсах.

1. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – Київ: Либідь, 2017. – 576 с.: іл.; Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 4-19; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.; Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919 – 1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора / Відп. ред. В. А. Смолій / НАН України. Інститут історії України. – В 2-х т. – Київ: Інститут історії України, 2004. – Т. 1. – С. 306-421; Плохій С. Великий

- переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – Київ: Критика, 2011. – 600 с.; Малик Я. Й. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 172 с.; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96-125; Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – Київ, 2002. – С. 208-216; Кутілова Л. Діяльність Михайла Грушевського у перші роки еміграції // Українська діаспора. – 1994. – № 5. – С. 118-136; Марочко В. «Що чути з України і Києва...»: Невідомі листи Михайла Грушевського 1919-1922 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 80-93.
2. Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ: В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.: іл.
 3. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 1: вересень. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.
 4. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 2: жовтень. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.
 5. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 3: листопад. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.
 6. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 4: листопад-грудень. – Wien [Відень], 1920. – 64 с.
 7. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 6: лютий. – Wien [Відень], 1922. – 46 с.
 8. Листи Михайла Грушевського до Т. Починка // Український історик. – 1969. – № 4(24). – С. 78-98.
 9. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 7: лютий – березень. – Wien [Відень], 1921. – 64 с.
 10. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 8: квітень – червень. – Wien [Відень], 1921. – 64 с.
 11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 64, 10 арк.
 12. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 9: липень – вересень. – Wien [Відень], 1921. – 32 с.
 13. Борітеся – поборете!: закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів / Під редакцією Комітету. № 10. – Wien [Відень], 1921. – 32 с.

В статье исследуется проблема сотрудничества известного украинского ученого М. Грушевского с Украинской партией социалистов-революционеров. Рассмотрены и проанализированы эсеровские партийные документы, опубликованные в журнале «Боритесь-Поборете!». Подчеркивается их значительный информационный потенциал в выяснении особенностей партийной деятельности выдающегося историка в эмиграции. Сделан вывод, что главной политической целью М. Грушевского была самостоятельная украинская социалистическая республика.

Ключевые слова: *Михайло Грушевський, УПСР, зарубешня делегация, партійні документи, еміграція, грушевськевчення.*

The problem of the well-known Ukrainian scientist M. Hrushevsky and the Ukrainian party of socialists and revolutionaries cooperation is being examined. The SR party documents which have been published in «Boritiesia – Poborete» journal were reviewed and analyzed. Their significant information potential in getting clarification on the party's activities peculiarities of the prominent historian in emigration was underlined. There was concluded that the main political goal of M. Hrushevsky was an independent Ukrainian socialist republic.

Key words: *Mykhailo Hrushevskiy, the USRP, Foreign Delegation, party documents, emigration, M. Hrushevskiy studies.*

ДМИТРО ЗАХАРОВИЧ МАКСИМЕНКО: ШЛЯХ ВІД КУРКУЛЯ ДО СТАРОСТИ СЕЛА

На основі архівних джерел у статті показано трагедію життя репресованого жителя с. Іванківці Срібнянського району Чернігівської області Дмитра Захаровича Максименка.

Ключові слова. *Село Іванківці, Дмитро Захарович Максименко, куркуль, окупаційний режим, староста села, кримінальна справа, НКВС, ГУЛАГ, реабілітація.*

Так сталося, що за більш ніж трьохсотлітню історію перебування України у складі Російської імперії та СРСР мільйони українців знайшли своє останнє пристановище на чужині. Могилки одних і нині шанобливо доглядають родичі, на інших – стоять хрести із табірними номерами, і за ними хоч якось можна встановити прізвище людини, а про місце поховання багатьох тисяч українців, які зазнали репресій у різні історичні періоди чи то з боку царизму, чи то радянської влади, ми вже не довідаємось ніколи. Їхні сліди стерлись під впливом часу. Але неупокоєні, повні відчаю та образи душі небіжчиків і через століття тривожать нас та звертаються з проханням встановити істину, відновити історичну правду та хоч якось виправдати чи реабілітувати їхні імена перед нащадками.

Радянська каральна система в екстремальних ситуаціях не розбиралась прискіпливо з кожним персональним випадком правопорушення чи злочину, а часто застосовувала для винних покарання по шаблону, урівнюючи відповідальність перед законом для всіх однією статтею КК УРСР. Особливо яскраво це виявилось у період колективізації, репресій, німецько-радянської війни та перші роки після її закінчення, коли судові органи було завалено справами на куркулів, шпигунів, колабораціоністів, військовополонених, колишніх оstarбайтерів та ін. Тоді винним часто інкримінували ст.54-1 п. «а», «б», «в» або зраду батьківщині, особливо не цікавлячись, чи підходить це трактування статті для підсудного.

Уже напередодні розпаду СРСР, після вступу в дію нових нормативно-правових актів, було розпочато перегляд кримінальних справ. Так, 16 січня 1989 р. Президією Верховної Ради СРСР видано указ «Про заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років», а 17 квітня 1991 р. в Україні прийнято Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». Після вступу в силу цих документів в судах було переглянуто сотні тисяч кримінальних справ та багато з них закрито за відсутністю складу злочину. Людей (багатьох з них уже помертньо) реабілітовано. Частині колишніх в'язнів, також часто вже після їхньої смерті, було змінено формулювання статей звинувачення, але їхні справи так і залишились відкритими.

Відразу зазначимо, що на окремих українських громадян у різні роки заводили по дві і більше кримінальних справ. Одні з цих справ свого часу закрили, а інші й нині залишаються відкритими. Про одну із таких осіб, яка двічі була піддана переслідуванню з боку радянської влади, піде мова в нашій розвідці. Це уродженець і житель с. Іванківці Срібнянського району – Дмитро Захарович Максименко.

© **Лідія Олександрівна Нестеренко** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського ОІШПО імені К. Д. Ушинського.

Метою даної роботи є дослідити життєвий шлях Д. З. Максименка; на основі наказів окупаційної влади Срібнянського району проаналізувати його діяльність на посаді старости с. Іванківці у жовтні 1941 – вересні 1943 рр., відтворити основні події, які відбувались у селі в цей період.

Джерельною базою є матеріали фондів АУ СБУ в Чернігівській області (ф.6.), Держархіву Чернігівської області, де зберігаються справи на репресованих (Р-8840), накази окупаційної влади в Срібнянському районі (ф.Р-4221, ф.Р-4343), свідчення очевидців (ф.Р-1376) та ін.

Відразу зазначимо, що фрагменти документів із кримінальних справ, особисті дані (П.І.Б.) її фігурантів у статті буде подано мовою оригіналу.

Серед десятків тисяч документів, що містяться в Держархіві Чернігівської області та архіві Управління СБУ в Чернігівській області, зберігаються кримінальні справи, які було відкрито на жителя села Іванківці Срібнянського району Дмитра Захаровича Максименка. Одну із них на чоловіка було заведено 15 листопада 1930 р. у зв'язку з проведенням ним антирадянської агітації і закрито 12 липня 1989 р. А іншу заведено незабаром після вигнання нацистських окупантів з Чернігівської області та відновлення в області радянської влади, у листопаді 1943 р. У 1994 р. відбувся перегляд кримінальної справи та частково змінено статтю звинувачення. Проте й нині справа є відкритою. Тож на основі двох кримінальних справ, заведених у 1930 та 1943 рр., спробуємо відтворити важкий тернистий життєвий шлях цієї людини.

Народився Дмитро Захарович у 1882 р. у родині середняків¹. За іншими даними, він народився в 1882 р. у родині селян-середняків². У довідці, виданій Іванківською сільською радою, зазначено, що він був куркулем³. За своїм соціальним походженням родина належала до козаків. Закінчив 4 класи школи.

Як засвідчив Тиміш Пилипович Петрушевський, Дмитро Захарович «<...> до революції років 10 був засідателем в Іванківській волості <...>»⁴.

Д. Максименко був одруженим. Дружина – Улита Гнатівна Максименко. В анкеті заарештованого вказано, що в подружжя було 4 дітей: Харитина (1907 р. н.), Мотря (1909 р. н.), Григорій (1911 р. н.) і Мотря (1918 р. н.). У протоколі допиту за 1943 р. вказано ім'я доньки Марії, в якій Дмитро Захарович проживав, повернувшись до села у серпні-вересні 1941 р.⁵

У 1915–1918 рр. відбував службу в царській армії. Був рядовим воїном⁶.

В інший час Дмитро Захарович господарював на землі. Із батьком вони володіли 35 десятинами землі. У господарстві був 1 будинок, 2 клуні, 4 хліви, 1 комора, 3 голови великої рогатої худоби, 2 коней, 15 овець. Родина використовувала найману працю.

Під час революційних подій родину було розкуркулено і залишено їй лише 3,5 дес. землі або десяту частину. На той час у родині проживало 7 осіб. Але ще деякий час господар не дозволяв біднякам орати вже свою колишню землю, яку тим було роздано.

У 1928 р. Дмитро Захарович сплатив державі податку на суму 111 крб 79 коп., у 1929 р. – 80 крб 93 коп., у 1930 р. – 10 крб 15 коп.⁷

17 жовтня 1930 р. у господарстві Д. З. Максименка було проведено обшук з метою виявлення зброї. Проте у господарстві «не було нічого» знайдено. Свідками в документі були зазначені жителі с. Іванківці Ладуренко і Нестеренко. Імен цих людей (як свідків) у протоколі немає. У кінці документа підпис Нестеренка взагалі відсутній (можливо, його під час обшуку і не було), а біля особистого підпису Ладуренка стоїть літера К. Ймовірно, одним із свідків став Кирило Власович Ладуренко**, який в 30-і роки був членом управи, парторгом колгоспу тощо⁸.

* У погосподарській книзі с. Іванківці Іванківської сільської ради за 1947–1949 рр., яка зберігається в Дігтярівській селищній раді, вказано, що в господарстві № 44 у с. Іванківці проживала Марія Дмитрівна Пресіч (1918 р. н.). Отже, наймолодшою донькою Дмитра Захаровича та Улити Гнатівни була Марія, а не Мотря.

** Зробимо невеликий відступ від теми і коротко зупинимось на біографії цього «борця за краще життя простого народу». Адже на совісті таких «патріотів» мільйони розкуркулених та висланих до Сибіру, знищених під час голодоморів та репресованих людей. Одним із таких «активістів» і став житель с. Іванківці Кирило Власович Ладуренко.

Народився він в 1907 р. у бідняцькій родині. У радянські часи родина мала 3,55 га землі. У господарстві була хата, клуня, хлів. Родина мала коня.

Незважаючи на те, що обшук нічого не дав, 19 жовтня 1930 р. Дмитра Захаровича було заарештовано та відправлено до м. Прилуки, в Допр №8.

З 23 жовтня по 15 листопада 1930 р. уповноваженим слідчої групи ДПУ Яцунум* було опитано ряд жителів с. Іванківці як свідків. 23 жовтня давали показання Тиміш Пилипів Петрушевський, Максим Хведорович Савенко, Хведор Кирилович Михалко, 24 жовтня – Кость Хвилоневич Янко, 13 листопада – Іван Гаврилович Хвидоренко і Федот Семенович Минка, 14 листопада – Максим Федорович Савенко, 15 листопада – Логвин Степанович Любченко, Гнат Нилів Яндола, Василь Антонов Вишневецький.

У показаннях свідки розповіли про дорадянське минуле родини Д. З. Максименка, про відношення до дій радянської влади на селі та ін.

Х. К. Михалко відгукнувся про Д. З. Максименка як розумну та освічену людину. «<...> До революції служив засідателем у волості. <...> Він добре грамотний то завжди домагався щоб показували йому закони, на підставі чого проводять ту чи іншу кампанію <...>»⁹, – повідомив він слідству.

Про хитрість та обережність Дмитра Захаровича, К. Х. Янко висловився так: «<...> Взагалі він людина хитра і щоб виступати відкрито, то він остерігався а він мав своїх агентів-бідняків, які завжди виконували волю його <...>»¹⁰.

Підтвердив дану інформацію і І. Г. Хвидоренко (1887 р. н.) Він детально розповів слідству, що Дмитро Захарович у 1915–1916 рр. служив засідателем у волості, а після революції 1917 р. у нього відбиралася земля. Про свої колишні непрості взаємовідносини з підозрюваним пригадав чоловік наступне: «<...> у 18 році при гетьману Максименко був учасником у групі собственників що в той мен було забрано і мене за те що роздавав землю куркульську. Забрали мене гетьманці по ініціативі Максименка Дм. <...>»¹¹.

Із свідчення Ф. С. Минки дізнаємось, що Д. З. Максименко «судився за низдачу продрозверстки позбавлений волі з 1919 р.»¹²

Пригадав Л. С. Любченко агресивну поведінку Дмитра Захаровича під час відчуження у нього землі. «<...> Під час такого цей кулак з своїми синами виходив на ниву з барком в руках і не давав засівати таку тим особам яким наділялась і також коли біднога засівала його бувшу землю то останній своїми кінми по ночам випасував його бувшу ниву а також із свого бувшого сіножату проганяв бідноту с косяю в руках. Це було в 21 – та 22 році <...>»¹³.

В. А. Вишневецький звинуватив Дмитра Захаровича у тому, що у 1926 і 1927 рр. той займався спекуляцією¹⁴.

І. Г. Хвидоренко розповів про події 1927 р., коли в селі проходило самооподаткування. Тоді Максименко говорив на вулиці та по хатах, що самооподаткування їм не потрібне. «<...> Коли задумала держава що робити то хай роби годі з нас крові висисати <...>»¹⁵.

Про діяльність Д. З. Максименка у кін. 20-х рр. М. Ф. Савенко повідомив наступне: «<...> До міроприємств рад. влади завжди ставився вороже. 1929 року злісно не виконував хлібозаготівлі, за що штрафувався, а коли робили трус то виявили хліб захищений у яму, а також ховав хліб по бідняках несвідомих. 1929 року коли ще в нашому селі організовувався перший СОЗ то він агітував на своєму кутку проти такого, підбурював дядьків, щоб не дати землі коло села. Пускав агітацію серед маси щоб подали скаргу в центр щоб не дати землі коло села СОЗу. Завжди стояв проти само обкладання, виступав даже на загальних зборах <...>».¹⁶

Перебуваючи в комсомолі, активно боровся із самогоноварінням у селі, проте в цей час його родина займалась цим відкрито. Про відсутність елементарних моральних принципів у цієї людини свідчить і той факт, що після виселення з села куркулів, самовільно поселився в одне із заможних господарств. А також, за висловами колгоспників, присвоїв колгоспний сад та сіно. Його брат, який працював городником, безкарно займався крадіжкою колгоспної городини.

Як відзначають односельці, Кирило Власович був дуже мстивим. За свідченням Максименка (ім'я в документі відсутнє, можливо, це був і Дмитро Захарович), проти Ладуренка виступати не можливо, тому що завтра можуть бути погані наслідки. «<...> Зараз же пришивають колгоспникам, котрі критікують роботу Ладуренка, куркульського агента або куркуля і виганяють з колгоспу...», – повідомив чоловік.

(Держархів Чернігівської області, ф.П-292, оп.2, спр.10, арк. 20, 32, 33, 36).

* Ім.'я відсутнє.

Як стверджував Т. П. Петрушевський, Дмитро Захарович «<...> податки сплачував не своєчасно, що стягалося часто в безмірному ладі. У 1929 році був оштрафований за злосне невиконання хлібозаготівлі, за що продавалося майно. При обшуку у 1929 році під час хлібозаготівлі у нього було виявлено хліб закопаний у ямі <...>. Тоді Д. Максименка було оштрафовано на 100 крб.»¹⁷ Дмитро Захарович звертався до суду за повернення відчуженого радянською владою в нього майна.

Агітував проти хлібозаготівлі та колективізації. Ось що про це розповів Т. П. Петрушевський: «<...> Під час масової колективізації одного разу ночью в його хаті були збори кулаків, з метою, аби зірвати колективізацію. 1930 р. розкуркулений і переселений в бідняцьку хату. Та завжди по темних углах агітує проти хлібозаготівлі, та колективізації <...>»¹⁸.

Ф.С. Минка додав, що в 1930 р. Д. З. Максименка було виселено за межі села та позбавлено виборчих прав¹⁹.

Як зазначили свідки, Дмитро Захарович був активним членом релігійної громади, а також мав великий авторитет серед іванківчан. Ось як висловився про нього Гнат Нилів Янгола: «Виконував обов'язки уповнов. релігійної громади, вербував віруючих, весь час революції держав міцний зв'язок з попом»²⁰.

М. Ф. Савенко підтвердив, що Дмитро Захарович «<...> мав авторитет середі мас як секретар релігійної громади і вів розкладницьку роботу на користь контрреволюції особливо на кутку Короп <...>»²¹.

Із свідчення І. Г. Хвидоренка також дізнаємося, що Д. З. Максименко був «у церковному совіті який застоював церкву під час її відібрання такої»²². В. А. Вишневецький також підтвердив принципову позицію Дмитра Захаровича щодо збереження церкви в селі Іванківці. «<...> В 1929 році агітував поміж біднотою поміж колективізації намагаючись вносити дезорганізацію поміж біднотою та загітувати аби остання була за релігію поза як він сам був активним членом релігійної громади <...>»²³, – читаємо у протоколі допиту.

У цілому всі свідки викрили негативне відношення Дмитра Захаровича до заходів радянської влади на селі, окремі ж – висловились проти його подальшого перебування у населеному пункті. Так, Ф. С. Минка вказав, що Д. З. Максименка «треба визнати як політично небезпечного елемента»²⁴. М. Ф. Савенко також назвав перебування в селі Д. З. Максименка шкідливим²⁵. Як узагальнив Т. П. Петрушевський: «<...> Перебування Дмитра Захаровича Максименка в с. Іванківцях шкода правильній роботі всіх міроприємств радянської влади <...>»²⁶.

15 листопада 1930 р. проти Дмитра Захаровича було розпочато попереднє слідство. Чоловіка звинуватили в тому, що він в останні роки систематично проводив агітацію і пропаганду серед селян с. Іванківці, мовляв, вона була направлена на зрив заходів, що проводились радянською владою на селі: колективізація, хлібозаготівля тощо. Ці його дії підпадали під ст. 54. п. 10 КК УРСР.

24 листопада 1930 р. уповноваженим оперативної групи 8 сектору ДПУ УРСР у м. Прилуки Моторнім було проведено допит Д. З. Максименка*. Він був дуже коротким, тому наведемо свідчення обвинуваченого повністю. Про своє життя в селі Іванківці чоловік розповів коротко: «<...> Мой отец имел 35 десятин земли и после его смерти 1906 году и мы между 6-ти братьями земли разделили, а после смерти 2-х братьев земля перешла нам. То около 6-ти десятин. Наёмный труд никогда не пользовался. Права голоса не лишался до раскулачивания. Раскулачен в 1930 году.

Против проводимых в селе мероприятий ни чем никогда не выступал и наоборот активно помогал этим мероприятиям. Всегда раньше всех и полностью выполнял возложенные на меня обязательства. Был уполномоченным по содействию хлебозаготовлям и сам всегда хлебные излишки не прятал. Больше показать ничего не имею. Заполнено верно в чем и расписываюсь <...>»²⁷, – читаємо у протоколі.

* Відразу зазначимо, що в кримінальній справі зберігається лише цей один протокол допиту Д. З. Максименка. Можливо, були й інші допити, навіть із застосуванням фізичної сили, але чоловік не давав потрібних слідчим показань, тому протоколи просто не писали. А потім слідством було вирішено скоріше закінчити цю справу та передати до суду.

28 листопада 1930 р. начальником 8 сектору ДПУ УРСР в м. Прилуки Розановим було затверджено обвинувальний вирок по слідчій справі на Дмитра Захаровича Максименка. Справу № 202 було передано на розгляд Особливої Ради при Колегії ДПУ УРСР, з клопотанням про застосування до Д. З. Максименка покарання у вигляді адміністративного вислання за межі УРСР терміном на три роки.

1 березня 1931 р. Особлива Рада при Колегії ДПУ УРСР постановила Дмитра Захаровича Максименка вислати через ПП ОДПУ в Північний край терміном на три роки. Відлік покарання розпочато від 19 жовтня 1930 р.²⁸

На жаль, будь-яка інформація про місце перебування ув'язненого у 1930–1933 рр. у документах кримінальної справи відсутня. Але його слова, які було сказано селянам у кінці 20-х рр. про безкоштовну ненормовану виснажливу працю односельчан-колгоспників, виявились пророчими: «Колективізація нам не потрібна, це та сама панщина, те саме ярмо». Повністю збулись у 1932–1933 рр. й інші його слова: «В колективі пропадете з голоду, бо там все заберуть, а ви останетесь без хліба»²⁹.

Після звільнення Дмитро Захарович повернувся в Чернігівську область. З 1934 – до вересня 1941 року проживав у м. Прилуки. У 1934–1937 рр. працював на лісопильному заводі робітником, а з 1937 і до серпня (вересня**) 1941 р. працював конюхом у Прилуцькій поліклініці. Він уник політичних репресій 1937–1938 рр., т. я. перебував за межами села.

Після звільнення з роботи повернувся в село Іванківці. З цього часу і до 19 жовтня 1941 р. проживав у доньки Марії Дмитрівни Пресіч***, допомагав по-господарству. З приходом німців у село і утворенням обцинних господарств пішов працювати в колгосп³⁰.

19 жовтня 1941 р. Д. З. Максименка було обрано старостою с. Іванківці. На цій посаді він працював до звільнення села від нацистів. Після відновлення радянської влади у вересні 1943 р. він залишився проживати в селі. На той час йому вже виповнився 61 рік.

З відновленням радянської влади у районі починається переслідування осіб, які працювали на окупаційну владу. Вже 16 листопада 1943 р. відбувся перший допит Д. З. Максименка. Його провів оперуповноважений Срібнянського РВ НКВС Іпатенко. Про свою практичну діяльність Д. З. Максименко розповів слідству наступне: «<...> Я почти ничего не делал в пользу немцев, данных на коммунистов не представил, военнопленных не задержал и одного человека партизан не преследовал и одного человека наоборот оказывал им материальную помощь это продуктами питания таким партизанам как Ляшенко Макар Минович житель с.Иванковцы в настоящее время работает в Сребнянском РК КП(б)У Федоренко Григорию Павловичу житель села Иванковцы и другим. Фамилий их не знаю знаю, что Федоренко был Нач. партизанского отряда <...>»³¹.

Стосовно виконання німецьких наказів у галузі сільського господарства, Дмитро Захарович висловився так: «<...> Кое что выполнял т.к. увильнуть было нельзя как

* У списку коефіцієнтів на постачання промтоварами сіл Срібнянського району у 1930–1932 рр. вказано, що в с. Іванківці проживало 3119 осіб, з них колгоспників – 1356 чоловік (Ф.П-807, оп.1, спр.2, арк.49.)

Згідно з переписом населення 1939 р. на території Іванківської сільської ради проживало 2206 осіб, з них 1069 чоловіків і 1136 жінок. У с. Іванківці зареєстровано 1005 чоловіків та 1078 жінок, усього 2083 особи. У х. Рудьків – 17 чоловіків і 15 жінок, усього 32 особи. У х. Сергущків проживало 35 чоловіків та 32 жінки, всього 67 осіб. У х. Фатеев проживало 24 особи, по 12 чоловіків та жінок (Ф.Р-5226, оп.5, спр.1 а, арк.154).

Як видно, за десятиліття (30-ті рр. ХХ ст.) населення по сільській раді зменшилось на 913 осіб, і становило близько 71% від загальної кількості жителів, які проживали в 1930–1932 рр.

** У протоколі допиту від 16 листопада 1943 р. Д. З. Максименко зазначив, що в село він повернувся у вересні 1941 р., а в протоколі допиту від 17 січня 1944 р. він назвав серпень 1941 р.

*** У погосподарській книзі с. Іванківці Іванківської сільської ради за 1947–1949 рр. вказано, що в господарстві № 44 с. Іванківці проживала Марія Дмитрівна Пресіч (1918 р. н.) з донькою Лесею (1939 р. н.) та матір'ю Улітою Гнатівною Максименко (1885 р. н.). Чоловік Марії – Василь загинув під час радянсько-фінської війни у 1939 р. Тому Дмитро Захарович і повернувся з початком війни до своєї наймолодшої доньки, в якій і проживала його дружина. Фактично він став єдиним чоловіком–господарем родини.

по хлебо-поставке и мясо-поставке сов. граждан не обижал комбинировал как скота сдать по меньше отбирать не отбирал насильно ни в кого <...>³².

Підтвердив допитуваний свою участь у відправці молоді села на примусові роботи до Німеччини. «<...> Что же касается угона сов. молодежи в Германию это было я участвовал в подборе кандидатур в первый раз в 1942 г. требовалось 60 чел. уехало только 32 чел. в 1943 г. также 60 чел. уехало 17 чел. 2 е возвратились с пути следования для отправки в Германию <...>³³, – читаємо в протоколі допиту. Повний зміст цього документа подано у **додатку А**.

21 грудня 1943 р., на підставі ордеру № 18 від 20 грудня 1943 р., виданого начальником Срібнянського РВ НКДБ Голєєвим, у господарстві Д. З. Максименка було проведено обшук. Проте під час обшуку, який проводив оперуповноважений Срібнянського РВ НКВС молодший лейтенант держбезпеки Сновальчиков, у господарстві нічого суттєвого не було знайдено, у зв'язку з тим, що все його господарство згоріло у вересні 1943 р. під час відступу нацистів із села.

Згідно з постановою на арешт, затвердженою ще 16 листопада 1943 р. заступником начальника УНКДБ по Чернігівській області Новожиловим, чоловіка було заарештовано. Підставою для арешту Д. З. Максименка стала його дворічна (19 жовтня 1941 – вересень 1943 рр.) активна діяльність як старости села на користь нацистських окупантів, що проявлялась у відборі скоту в активістів села та вивезенні молоді села (59 чоловік, з них – 2 комуністи) на примусові роботи до Німеччини³⁴.

З цього часу до 10 лютого 1944 р. тривало попереднє слідство. Дмитро Захарович у цей час перебував у Прилуцькій в'язниці №2³⁵.

В обох кримінальних справах відсутні фото Дмитра Захаровича. Проте в другій кримінальній справі заповнено «словесний портрет» заарештованого. Тому на його основі спробуємо відтворити зовнішність цієї людини. Дмитро Захарович був середнього зросту, середньої статури, з опущеними плечами і короткою шиєю. Колір волосся не вказано, але підкреслено, що воно посріблене сивиною. У чоловіка було овальне обличчя з прямим підборіддям, низький лоб, малий і широкий ніс. Брови у Дмитра Захаровича були дугобразними, очі – сірі. Рот у чоловіка невеликий, з тонкими вустами та опущеними до низу кутами. Вуха були маленькими з окремими овальними мочками³⁶.

З 14 листопада 1943 по 9 лютого 1944 р. старшим о/уповноваженим Срібнянського РВ НКДБ Сновальниковим, помічниками о/уповноваженого Срібнянського РВ НКДБ Потаповим та Юренко було допитано у якості свідків кількох жителів та уродженців с. Іванківці: Пелагею Єфимію Вишневецьку, Макара Миновича Ляшенка, Михайла Яковича Нестеренка, Пантелеймона Лукича Боровика, Силу Іларіоновича Єременка. Тематика допитів була наступною: відбір старостою села худоби у жителів с. Іванківці на користь окупаційної влади; вивезення молоді села на примусові роботи до Німеччини; причетність Д. З. Максименка до вбивства комуністів і активістів села Д. К. Редьки, С. П. Нестеренка та І. П. Федоренка; відношення старости до партизан; складення списку сімей активістів, призначених для спалення в Срібнянській середній школі у лютому 1943 р.

Так, П. Є. Вишневецька повідомила слідству, що в період своєї роботи староста села відбирав худобу для німецької армії і особливо мстив колишнім активістам радянської влади, які пішли на службу до Червоної армії. «<...> Лично меня вызывал в старостат, кричал на меня говоря, что «у тебя был муж активист, раскулачивал нас, дочь у тебя комсомолка» и т. д., предложил мне отдать корову и отправит детей в Германию на каторжные работы. Корову у меня забрал, а дети поскольку были молодые 14–16 лет, отправлены в германию не были, кроме того сын был болен <...>³⁷, – розповіла жінка.

Свідок М. М. Ляшенко розповів про байдуже ставлення старости села до партизан та активістів. Він повідомив, що Д. З. Максименко «<...> за период своей работы безразлично относился к партизанскому движению, не примыкал к партизанам, и при появлении их в селе, прятался от них. В 1942 году Максименко подписал материал на расстрел двух коммунистов ничем не обвиняемых – Редько Д. К. и Нестеренко С., которые по его указанию выданы немецким карательным органам, замучены

и расстреляны. В 1943 году в марте месяце во время группировки партизан, принимал участие в разыскивании парторга с. Иванковцы Коломыйца Л.Гр., который в последствии был пойман и расстрелян. С июля м-ца 1943 года Максименко Д.З. стал симпатизировать партизанам, потому, что партизаны окрепли и власть в селе в основном находилась в руках партизан. Староста и полиция переживали стадию бессилия противостоять партизанским действиям <...>³⁸.

Найдетальніші та звинувачуючі показання проти Д. З. Максименка дав С. І. Єременко. Про арешт та розстріл комуністів Д. К. Редько и С. П. Нестеренко свідок розповів наступне: «<...> 26 марта в старостат с. Иванковцы приехало примерно человек 12 мадьяр, спросили старосту села Максименко, чтобы последний указал им человек 2 х активистов сов. власти, на что Максименко ответил что такие люди у него есть, что они в прошлом раскулачивали его – Максименко, и указал на коммунистов Редько Демьяна Костовича и Нестеренко Савву Петровича, после чего мадьяры взяли с собой полицейских поехали арестовывать Редько и Нестеренко, а Максименко сказали, чтобы он написал на них характеристики. После ареста Редько и Нестеренко, мадьяры по указанию Максименко – 4 человека захали обедать в мою квартиру. Через некоторое время туда пришел Максименко и принес на арестованных характеристики, отдал их переводчику и сказал: это коммунисты, участвовали в раскулачивании, в том числе раскулачивали в 1930 году и его – Максименко. Вечером мадьяры выехали из с. Иванковцы взяли с собой арестованных Редько и Нестеренко и по дороге их расстреляли на мосту. Характеристики Максименко вручал лично при мне, он их писал сам лично <...>³⁹.

Сила Іларіонович детально розповів слідчому про підготовку списку на жителів села, яких мали спалити в смт Срібне 23 лютого 1943 р. «<...> В февралі м-це 1943 г., перед тем так брали сов. людей на расстрел и сжигание в с. Сребное, я вечером был в старостате и видел как полицейский Пархоменко и староста Максименко писали какойто список, когда я зашёл, они перешли в другую комнату и дописывали список на табуретке у горячей печки. После того, как от людей мне стало известно этот список они составляли на актив села Иванковцы для выдачи их немецким карательным органам, но этот список Пархоменко когда спал в старостате, обронил из кармана и кто то из гр-н с. Иванковцы подобрал этот список ему не отдал и где сейчас этот список – не известно <...>⁴⁰.

Проте інші два свідки не були такими категоричними у своїх показаннях проти Д. З. Максименка. Так, М. Я. Нестеренко вказав, що «**діяльність Д. З. Максименка на посаді старости була не зовсім шкідливою**», але зазначив, що людей для відправлення в Німеччину Дмитро Захарович призначав разом із старостами общин. Також свідок повідомив, що зі слів жителів с. Іванківці та с. Дігтярі М. М. Ляшенка, Д. С. Пресіча й І. Рубана було знайдено підписаний старостою села список, до якого було занесено 32 чи 38 сімей, призначених для спалення в Срібнянській середній школі. Михайло Якович також підтвердив, що староста села визначав родини, в яких відбирали корів для німецької армії⁴¹.

П. Л. Боровик, який працював старостою общини с. Іванківці, на допиті не дав свідчень про причетність Д. З. Максименка до арешту та вбивства комуністів Д. Редьки, С. Нестеренка та І. Федоренка. Стосовно відношення Дмитра Захаровича до партизанів, він повідомив наступне: «<...> Максименко знав о партизанах с. Иванковцы, но фактов выдачи партизан немецким карательным органам со стороны Максименко мне не известно. Практической же помощи с его стороны партизанам в обеспечении продуктами питания и т.д. не было, так-как партизаны обеспечивались продуктами питания через старост общин <...>⁴²

11 лютого 1944 р. помічник о/уповноваженого Срібнянського РВ НКДБ лейтенант держбезпеки Потапов підписав звинувачення Д. З. Максименку по ст. 54-1-а КК УРСР у тому, що той:

залишаючись проживати на тимчасово окупованій території Срібнянського району німецькими військами, став на шлях зради Батьківщини, добровільно пішов на службу до німців на посаду старости села, де і працював весь період окупації;

перебуваючи на цій посаді і будучи антирадянськи налаштованим, т. я. у минулому розкуркулений, в угоду німецьким властям, виконував всі розпорядження останніх; відправляв хліб, скот та інші с/г продукти для забезпечення німецької армії. Відправив на підневільну працю до Німеччини 47 осіб радянських громадян, переважно із радянського активу і комсомольців. Відбирав корів у партійно-радянського активу і родин червоноармійців у м'ясопоставці для німецької армії, грубо відносився до родин червоноармійців;

видав німецьким каральним органам комуністів села Іванківці Редько і Нестеренко. Приймав участь у розшуку колишнього парторга села Іванківці Коломійця.

У документі також зазначалось, що Д. З. Максименко винним себе визнав частково. Він заперечив свою причетність до розшуку колишнього парторга села Іванківці Коломійця, а також заперечив грубе відношення до родин червоноармійців.

20 лютого 1944 р. звинувачення було затверджено начальником управління НКДБ Чернігівської області майором держбезпеки Федоровим⁴³.

11 квітня 1944 р. військовий трибунал Київського військового округу в м. Прилуки, у складі майора юстиції Попова (голови), двох членів (червоноармійців) Борискова та Будникова, при секретарі ст. лейтенанті юстиції Лльїнському, на закритому судовому засіданні без участі держзвинувачення та захисту, розглянув справу по звинуваченню Д. З. Максименка в злочинах, передбачених ст. 54-1-а КК УРСР. Підсудному було винесено вирок про ув'язнення терміном на десять років з відбуванням покарання у виправничо-трудових таборах, а також згідно зі ст. 29 п. а, б, в КК УРСР з обмеженням в громадянських правах терміном на п'ять років. Термін покарання було почато з 20 грудня 1943 р. Вирок було винесено як остаточний і касаційному перегляду він не підлягав⁴⁴.

Останніми словами підсудного були: «<...> Я при немцах никакой инициативы не проявлял. К селянам относился хорошо. Прошу смягчить наказание <...>»⁴⁵.

Про подальшу долю Дмитра Захаровича у кримінальній справі інформація відсутня. Невідомими залишаються час і саме місце відбування покарання. Дуже коротку і неточну інформацію про подальшу долю Д. З. Максименка подає уродженець с. Іванківці Олексій Володимирович Редько: «<...> після війни його судили дали 7 років тюрми де він і помер <...>»⁴⁶.

У 1969 р., під час розслідування кримінальної справи проти колишнього поліцейського Василя Івановича Худика, голова Дігтярівської селищної ради П. Боровик також вказав, що староста с. Іванківці Дмитро Захарович Максименко помер⁴⁷. Але, на жаль, будь-які деталі відсутні.

Єдине, що ми можемо знайти в документах справ, так це інформацію про їхній перегляд. 16 січня 1989 р. Президією Верховної Ради СРСР було видано указ «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років». 12 липня 1989 р. по кримінальній справі, яку було заведено на Д. З. Максименка 15 листопада 1930 р., чоловіка було повністю реабілітовано. Майже через 59 р. справу нарешті було закрито⁴⁸.

17 квітня 1991 р. в УРСР було видано Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні». На перегляд до прокуратури Чернігівської області та Чернігівського обласного суду потрапила і архівна кримінальна справа № 9825, яку було заведено у 1943 р. на Дмитра Захаровича Максименка.

20 липня 1994 р. заступник прокурора Чернігівської області, старший радник юстиції В. І. Григор'єв направив голові Чернігівського обласного суду Н. Г. Боброву архівну кримінальну справу Д. З. Максименка з підготовленим по ній протестом – для повторного розгляду.

У протесті, підготовленому юристом, зазначено, що Д. З. Максименко, як і сам він цього не заперечував, активно співпрацював з окупантами, виконуючи їхні розпорядження. Проте у цілому, як зазначив автор документу, зрадницьких дій у поведінці засудженого ні досудовим, ні судовим слідством не було виявлено. Тому, на думку В. І. Григор'єва, в суду не було достатніх підстав для кваліфікації дій Д. З. Максименка згідно зі ст. 54–1 «а» КК УРСР, а їх потрібно було кваліфікувати за ст. 54–3 КК УРСР.

Враховуючи викладене, та керуючись ст. 384 УПК України та ст. 7 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р., заступник прокурора Чернігівської області, старший радник юстиції В. І. Григор'єв просив Чернігівський обласний суд змінити вирок військового трибуналу Київського військового округу від 11 квітня 1944 р., винесений Д. З. Максименку, і перекваліфікувати його дії із ст. 54–1 «а» КК УРСР на ст. 54–3 КК УРСР. У всьому іншому, як рекомендував юрист, вирок залишити без змін⁴⁹.

5 жовтня 1994 р. Президія Чернігівського обласного суду в складі головуючого Н. Г. Боброва, Н. П. Минченко, Н. А. Квача за участю прокурора В. І. Григор'єва розглянула даний документ. Своєю постановою вона затвердила протест заступника прокурора Чернігівської області. Вирок військового трибуналу Київського військового округу від 11 квітня 1944 р., винесений Д. З. Максименку, було змінено і перекваліфіковано із ст. 54–1 «а» КК УРСР на ст. 54–3 КК УРСР. У всьому іншому вирок залишився без змін⁵⁰.

Минуло вже майже чверть століття після останнього перегляду даної справи та внесення до неї змін, але й на сьогодні кримінальна справа, яку було порушено ще 75 років назад (у далекому 1943 р.) проти Д. З. Максименка, залишається відкритою.

В іншому світі вже перебуває більшість очевидців тих подій. Але їхні розповіді про радянсько-німецьку війну та окупаційний режим пам'ятають нащадки. У с. Іванківці Срібнянського району й досі багато старожилів та людей старшого віку Дмитра Захаровича Максименка згадують позитивно як «гарного старосту». Тож автором було вирішено провести власне розслідування, відтворити умови, в яких працював Д. З. Максименко, залучивши спогади очевидців, різноманітні архівні документи як окупаційного режиму, так і радянської доби: накази, інструкції, розпорядження, статистичні дані тощо.

Тож повернемося знову до звинувачення Д. З. Максименку, яке було підписано 11 лютого 1944 р. помічником о/уповноваженого Срібнянського РВ НКДБ лейтенантом держбезпеки Потаповим, і спробуємо розібратися по кожному з цих пунктів.

У першому пункті Д. З. Максименка звинуватили у тому, що **він залишився проживати на тимчасово окупованій території**. Відразу відзначимо, що Дмитро Захарович з часу свого арешту (19 жовтня 1930 р.) до початку нацистської окупації (вересень 1941 р.) в с. Іванківці не проживав. Після відбування покарання він проживав і працював в м. Прилуки. Під час евакуації Прилуцької поліклініки він не виїхав разом із установою, а повернувся додому, де не проживав майже 11 років. Причин, через які Д. З. Максименко не евакуювався, ми не знаємо. Можливо, його не взяли, т. я. він був немолодий. А можливо, він не захотів їхати на Схід, т. я. із власного досвіду він знав, якою є Росія. Дмитра Захаровича в цьому можна зрозуміти й виправдати, адже на той час йому виповнилося 59 років, і це далеко не той вік, щоб самому поневірятись по чужій території.

У цьому ж пункті звинувачення також було зазначено, що Д. З. Максименко **став на шлях зради Батьківщини**. У сучасній історичній літературі з'явилося нове, відмінне від радянського, трактування терміну «колабораціонізм». Класично колабораціонізм визначали як співпрацю з окупантами громадян окупованої держави. Співпраця із окупантами українців, білорусів, литовців, латишів, естонців, грузинів, татар, вірмен чи азербайджанців була колабораціонізмом із радянської точки зору. Але українці не мали власної повноцінної державності до війни й далеко не всі вважали себе громадянами СРСР. Тому ми поділяємо думку українського історика І. Патриляка, що українці, як і представники інших національностей, які співпрацювали з німцями або служили їм, не зраджували своїх держав, бо таких не існувало в природі⁵¹.

Слідство не взяло до уваги, що Максименка призначили старостою, а вказало, що він **добровільно пішов на службу до німців на посаду старости села, де і працював весь період окупації**.

Дійсно, на посаді старости села Дмитро Захарович працював із 19 жовтня 1941 до середини вересня 1943 р. Проте, скоріше за все, це було призначення. Це підтверджується рядом документів. Так, на допитах Дмитро Захарович зазначив, що старостою

села його було вибрано на загальних зборах села, на яких були присутні начальник Срібнянської поліції Савченко та районний староста Неділько. Рекомендував його на цю посаду начальник поліції Савченко⁵².

Підтвердив це й свідок житель с. Іванківці Пантелеймон Лукич Боровик. Розповідаючи про призначення Максименка старостою села, він заявив слідству: «<...> С приходом немцев в Сребнянский район, он приехал в с. Иванковцы и по предложению нач. районной полиции Савченко **был поставлен на работу старостой села Иванковцы**, где и работал вплоть до отступления немцев, т. е. до сентября м-ца 1943 года <...>»⁵³.

Ось що повідомив про вибори старости уродженець с. Іванківці Олексій Володимирович Редько (1929 р. н.): «<...> Староста обирався общиною по формі, а фактично обирали того кого рекомендували німці. В селі Іванківці після обрання старости того ж дня говорив під час зборів: «Що я буду робити коли прийдуть наші <...>»⁵⁴.

Про насильне обрання старост чи поліцейських в різних населених пунктах Чернігівської області свідчать очевидці. Як зазначив житель с. Смолин Чернігівського району Микола Миколайович Лемішко: «<...> Німці постійно в селі не проживали. Тільки наїзжали з Михайло-Коцюбинська. Призначили чоловік 10 поліцаїв. **Питання стояло так, або йдеш служити Фюреру, або розстріляють <...>**»⁵⁵. А село Хрінівку Щорського району за непокору німці пообіцяли взагалі спалити. Ось яку інформацію знаходимо в свідченні жителя с.Хрінівка Анатолія Кириловича Корженка. «<...> Місцева влада назначалась по ініціативі німців. Вони сказали, що якщо в Хрінівці не буде 30 чоловік поліцаїв, то село спалять. Тому у поліцаї просили йти всіх, аби назбирати 30 чоловік <...>»⁵⁶.

Зазначимо, що у момент повної німецької окупації території України, Чернігівська область, як і інші східні області – Сумська, Харківська, Ворошиловградська (Луганська) й Сталінська (Донецька), – перебувала під управлінням військової адміністрації⁵⁷. В області діяли закони воєнного часу. Тож питання про відмову обіймати якусь посаду тут не стояло.

У п. 2 звинувачення було вказано, що Д. З. Максименко, **перебуваючи на цій посаді і будучи антирадянськи налаштованим, т. я. в минулому розкуркулений, в угоду німецьким властям, виконував усі розпорядження останніх**. Розглядаючи цей аспект звинувачення, ми погоджуємось із твердженням І. Патриляка у тому, що не лише Дмитро Захарович, а й «мільйони жителів окупованої України добровільно або примусово працювали на промислових об'єктах і в сільському господарстві, розчищали вулиці від завалів і сплачували податки окупаційній владі, надавали свої помешкання для розквартирування військ тощо»⁵⁸. І тому, на думку історика, уникнути такої взаємодії з новим режимом навіть за великого бажання було практично не можливо.

Проаналізувавши діяльність Д. З. Максименка на посаді старости села, можна вказати, що далеко не всі розпорядження нацистів були виконані старостою села. Так, згідно з наказами, він мав переслідувати партизан (додаток В); затримувати військовополонених, які втекли із німецьких таборів; подавати дані на комуністів та активістів села тощо.

Так, за повідомлення про місцезнаходження чи видачу партизанів, староста села міг би подвоїти свою власність (**додатки В, Г**) чи отримувати нагороди. Слідством так і не було доведено, що такі списки староста подавав. Проте, коли б німці встановили, що він і односельці знали чи підтримували партизанів, їх би розстріляли, а село спалили (**додатки Б, В**). Тож староста, знаючи, що і за ним слідкують, на початку окупації змушений був робити вигляд, що партизан ні він, ні односельці не знають і не підтримують.

Під час досудового розслідування свідки С. І. Єременко і М. Я. Нестеренко показали, що на початку 1943 р. існував підписаний старостою села список, до якого було занесено родини активістів с. Іванківці, які були призначені для спалення в Срібнянській середній школі. Проте цей список зник, і нікого з іванківчан в Срібному не спалили.

З розповіді М. М. Малиш дізнаємося, що Дмитро Захарович зібрав кількох надійних людей, до яких відносився і її батько (був також розкуркулений), і показав список. Вони розподілили, хто кого буде попереджувати. Староста наголосив, що, у разі викриття плану, загине багато іванківчан у тому числі і вони з своїми родинами. Тому всі мають про це мовчати і певний час переховуватись. Після попередження односельців, певний час чоловік також не проживав удома. Усіх людей, які були у списку, було попереджено⁵⁹.

Ось що про діяльність Д. З. Максименка повідомив уродженець с. Іванківці Олексій Володимирович Редько: «Цей староста поводив себе лояльно, прихильно ставився до людей. Активістів яких повинні були спалити в школі *с.мт. Срібне* 23 лютого 1943 року різними шляхами попередив їх щоб тікали і як результат жодного жителя с. Іванківця не спалили»⁶⁰.

Проаналізувавши матеріали, спробуємо відтворити реальні події. На передодні знищення мирних людей у с. Срібному (23 лютого 1943 р.), поліцейський В. Пархоменко привіз в Іванківський сільський старостат наказ про складення списків родин активістів, призначених для спалення, і віддав його старості села. Староста написав список і віддав поліцейському, який вирішив трохи відпочити у теплому приміщенні старостату. Після того, як В. Пархоменко заснув, староста забрав цей список і пішов радитись із найближчими друзями, щоб попередити людей. Фактично Д. З. Максименко виконав розпорядження окупаційної влади, чим зняв із себе підозри в пособництві комуністам та ін. Проте, після попередження людей, цей список сам і знищив. Тому, згідно з цим списком, нікого із іванківчан у с. Срібне не спалили.

Отже, попереджуючи односельців про можливість спалення, за законами воєнного часу староста села піддавав небезпеці і своє життя. Про розстріл старост сіл німцями існує ряд доказів. За свідченням жителів с. Гурбинці Срібнянського району, перед днем Срібнянської трагедії (23 лютого 1943 р.) сільський староста Семен Наумович Сай зник із села, а Павло Антонович Ляшко, який не по своїй волі був у старостаті писарем, вкинув ті списки у грубу, де палав вогонь. Збереження життя гурбинчан стало найбільшою заслугою перед односельцями керівника села. Проте, знайшовся зрадник, який вистежив і доніс на старосту. Семена Наумовича Сая заарештували, катували і в Ромнах його було вбито⁶¹. Також за якісь провини в Ромнах окупантами було закатовано й старосту села Харитонівка Срібнянського району Артема Климовича Ковгана⁶².

Розстріли старост сіл відбувались і в інших районах. Як свідчить житель села Кувечичі Чернігівського району Володимир Іванович Ланько: «При мені за період окупації було розстріляно 4 старости»⁶³. Отже, посада старости села не захищала людину від штрафів, ув'язнення, а то й розстрілу.

У п. 3 звинувачення було вказано, що Д. З. Максименко *відправив на підневільну працю до Німеччини 47 осіб радянських громадян, переважно із радянського активу і комсомольців*.

Відразу вкажемо, що в 1944 р. у Срібнянському районі було утворено комісію по встановленню та розслідуванню злочинів нацистських окупантів та їхніх прибічників. В *Іванківській сільській раді* її очолив Василь Данилович Комлик. Членом комісії став голова колгоспу Гурій Якович Нестеренко.

5 червня 1944 р. було складено акт, до якого внесено персональні дані 37 громадян, які проживали в населених пунктах Іванківської сільської ради. З них до Німеччини було відправлено 20 чол. та 17 жінок віком 17–53 років. Згідно з розпорядженням німецького коменданта Брандау і старости с. Іванківці, їх було вивезено до Німеччини 7 липня 1942 р. Списки громадян подано у **додатку Д**. Усі зазначені в акті громадяни були за національністю українцями. Достовірність інформації, поданої в акті, підтвердили колгоспники колгоспу «Перемога» – Іван Нестерович Федоренко та Олександр Афанасійович Ведмет⁶⁴.

Як видно із цих двох документів, різниця становить 10 осіб. Проте варто відзначити і те, що староста с. Іванківці Д. З. Максименко замість 2 груп молоді, у кількості 120 осіб, відправив до Третього Рейху в липні 1942 р. та квітні 1943 р. менше третини

* Вірно Ведмідь.

від визначеного, всього 37 осіб. Станом на 15 травня 1943 р. у с. Іванківці було зареєстровано 1 855 осіб⁶⁵. Фактично до Третього Рейху було відправлено 2% іванківчан.

Зробимо невеликі порівняння із сусідніми селами Срібнянського району. Так, у с. Дігтярі в цей час проживало 1 709 осіб⁶⁶, у вигнання поїхала 31 особа⁶⁷ або 1,8%. У с. Савинці проживало 2 470 осіб⁶⁸, з них до Третього Рейху відправили 103 осіб⁶⁹ або 4,1 %. У с. Лебединці налічувалось 737 душ⁷⁰, а відправили 32 осіб⁷¹ або 4,3 %. У с. Гурбинці у цей час проживало 1 642 особи⁷², а відправили на роботи до Німеччини у 2 рази більше – 74 особи⁷³ або 4,5 %. Як видно, в порівнянні із іншими селами району до Німеччини старостою с. Іванківці було відправлено мінімум іванківчан.

У п. 3 звинувачення також було вказано, що Д. З. Максименко *відправляв хліб, скот та інші с/г продукти для забезпечення німецької армії. Відбирав корів у партійно-радянського активу і родин червоноармійців у м'ясопоставці для німецької армії*. Проте недоведеним є положення щодо *грубості по відношенню до родин червоноармійців*. Відзначимо, що під час окупації староста села діяв не за власною забаганкою, а згідно з законами воєнного часу, під загрозою штрафу, а то й розстрілу. Він змушений був виконувати численні інструкції про повне оподаткування господарств комуністів та комсомольців (**додаток Е**), здачі населенням молока (**додатки Ж, З**), яєць, м'яса, проведенням обциниками села різноманітних с/г робіт тощо.

Про «активну роботу» Дмитра Захаровича на користь окупаційних властей свідчать накладені на нього штрафи. Так, по особистому розпорядженню Окружного керівника сільського господарства пана Швідера, наказом №34 від 22 травня 1942 року, за «невиконання міроприємств по виконанню весняної посів кампанії 1942 року», було накладено штраф на старосту села Іванківці пана Максименка 600 крб, на старшину общин б/к «Червона перемога» п. Боровика – 600 крб, на бригадирів цієї общини 6 чол. по 200 крб на кожного, на старшину общини б/к Сталіна п. Пуцинського 600 крб, із бригадирів цієї общини 5 чоловік по 200 крб з кожного⁷⁴. Загальна сума по селу Іванківці становила 4 тис. крб.

У 1943 р. Дмитра Захаровича і кількох посадовців населеного пункту знову було оштрафовано. «По с. Іванківцях штрафи. Зі старости села пана Максименка 600 крб., зі старшини б/к Сталіна п. Пуцинського 600 крб., із бригадирів цієї общини 5 чоловік по 200 крб. з кожного», – читаємо в документі⁷⁵. Всього було зібрано 2 тис. 200 крб.

Отже, Дмитру Захаровичу дещо доводилось робити, бо німецькі накази про відвантажування хліба, м'яса, молока, виконання с/г робіт та ін. були обов'язковими.

В останньому четвертому пункті звинувачення було вказано, що Д. З. Максименко *видав німецьким каральним органам комуністів села Іванківці Редько і Нестеренко. Приймав участь у розшуку колишнього парторга села Іванківці Колодійця*. Проте вже в добу незалежної України по цьому пункті звинувачення його було оправдано. 5 жовтня 1994 р. Президія Чернігівського обласного суду прийняла постанову, в якій було вказано, що надання характеристики (списку) Д. З. Максименком на комуністів Д. К. Редьку та С. П. Нестеренка не може розцінюватись як зрада, т. я. староста села у даному випадку був поставлений в умови, коли в нього не було іншого вибору⁷⁶.

Таким чином, на основі показів як самого Д. З. Максименка, так і свідків можна стверджувати, що на загальних зборах, які відбулись в жовтні 1941 р., чоловік свою кандидатуру на посаду старости села не виставляв і його обрання не було добровільним. Його рекомендував начальник поліції, і громада беззаперечно підкорилась його волі. Фактично Д. З. Максименко став заручником ситуації, яка склалась. За час нацистської окупації староста села виконував деякі розпорядження німців, проте він не видавав активістів, партизан, комуністів, комсомольців, як вимагали накази, а скоріше навпаки – охороняв село й односельців як міг, ризикуючи собою.

Проаналізувавши діяльність Дмитра Захаровича Максименка на посаді старости села, ми погоджуємося з однією з його фраз, яку він сказав на допиті: «Я почти ничего не делал в пользу немцев, данных на коммунистов не представил, военнопленных не задержал и одного человека, партизан не преследовал и одного человека»⁷⁷.

На цьому можна було б і закінчувати розповідь про надзвичайно складну долю цієї

людини, однієї з мільйонів, кому в ХХ ст. скалічила життя радянська влада. У даній розвідці ми спробували по-іншому глянути на діяльність представника окупаційної влади: не засуджувати, а розібратись у деяких аспектах його життя та діяльності.

Але й зараз відкритими залишається ряд питань. Незрозумілою залишається дата арешту Дмитра Захаровича. Постанову на арешт Д. З. Максименка було датовано 16 листопада 1943 р., ордер виданий 20 грудня 1943 р., а сам звинувачений на судовому засіданні повідомив, що під вартою він знаходиться з 16 жовтня 1943 р. Початок відліку терміну покарання судом було визначено з 20 грудня 1943 р.⁷⁸ Скоріше всього чоловіка заарештували або 16 жовтня, або 16 листопада 1943 р., а документально це оформили аж 20 грудня.

Під час досудового розслідування було допитано лише п'ять свідків, тоді як у селі проживало більше 1800 осіб. Можливо, слідством це зроблено зумисно для того, щоб було якнайменше позитивних свідчень на користь підозрюваного, бо його потрібно було звинуватити і за будь-яку ціну ув'язнити.

Але найстрашнішим було те, що ніхто із слідчих не став розбиратися з причиною спалення села у вересні 1943 р., кількістю загиблих, матеріальними збитками та ін. Згідно з даними, які подано у 1944 р. комісію по встановленню та розслідуванню злочинів нацистських окупантів та їхніх пособників, за період окупації у с. Іванківці та х. Сергушки було вбито 61 особу, з них 56 – 11 вересня 1943 р.⁷⁹ Тоді ж у селі було спалено дві школи⁸⁰; дві капітальні сушарки, бригадні конюшні і корівники, кілька вітряних млинів, які належали 2 колгоспам⁸¹; 272 двори громадян⁸². Загальні збитки лише громадян села становили: по одній общині – 22.674.4 крб, по іншій – 18.255.7 крб, всього – 40.930.1 крб.⁸³

А причиною спалення с. Іванківці та х. Сергушки у вересні 1943 р. стали вивіски з написами «*Партизанське село*» та «*Партизанський хутір*», які з'явилися поблизу населених пунктів⁸⁴. Відзначимо, що німецькі оголошення про покарання населення за підтримку партизан, були розвішані у населених пунктах ще на початку окупації (осінь 1941 р.) (**додатки Б і В**), і партизани про це добре знали.

Проте в післявоєнний період ніхто з партизан так і не був покараний за провокацію, яка призвела до знищення кількох десятків мирних жителів с. Іванківці та х. Сергушки та спалення цих двох населених пунктів, як багатьох інших по всій Україні. Навпаки, партизани отримали нагороди, високі посади та пільги. Наприклад, після вигнання нацистських загарбників із Срібнянщини, командир групи партизанського загону Соколовського, уродженець с. Іванківці Макар Минович Ляшенко став другим секретарем Срібнянського РК КП(б)У⁸⁵. А Д. З. Максименко був звинувачений у зраді батьківщини, якої не існувало в природі, і отримав 10 років виправничо-трудова таборів, з яких на цей раз він вже не повернувся.

Так постає питання: хто ж більше зла зробив для села в часи окупації – староста села чи партизани? Висновки кожен зробить сам.

Додаток А

Протокол допиту Д.З.Максименка**

Протокол допроса обвиняемого
1943 года ноября 16 дня с. Сребное
Я О/ уполномоченный Сребнянского РО НКВД
л-г милиции Ипатенко
Допросил в качестве обвиняемого
Максименко Дмитрий Захарович 1882 года рождения
место рождения с. Иванковцы Сребнянского района
место жительства с. Иванковцы
род занятий хлебопашец украинец
б/п судим в 1930 году по ст. 58 УК РСФСР на 3 л/свободы
не военнообязанный грамотен
соц происхождения из кулаков

* Близько 30 вітряків у селі було знищено радянською владою ще в довоєнний період.

** АУ СБУ в Чернігівській області, ф.б., спр.9825, арк.10–11 зв.

Показания обвиняемого Максименко Д.З. 16/XI

Вопрос: Где проживал и чем занимался до войны с фашистской Германией?

Ответ: Проживал я до войны с фашистской Германией в городе Прилуки Черниговской области с 1934 года по 1937 год работал в лесопильном заводе рабочим с 1937 года по 1941 год работал в Прилукской поликлинике работал конюхом, там меня и застала война с фашистской Германией в сентябре м-це 1941 года я прибыл в село Иванковцы.

Вопрос: Где проживал и чем занимался на территории оккупированной противником?

Максименко

Ответ: Проживал я на территории занятой противником в селе Иванковцы Сребнянского района с сентября м-ца 1941 года по 19 октября 1941 года. Помогал своей дочери кое что по хозяйству. 19 октября 1941 года по рекомендации Начальника полиции Сребнянского р-на некто Савченко я Максименко назначен был старостой села Иванковцы. На данной работе я работал до 1943 года сентября м-ца до дня освобождения частями Красной армии села.

Вопрос: Практическая деятельность на территории оккупированной противником?

Ответ: Будучи на службе старостой села немецкие власти давали мне указания для пользы их, как то представлять данные на коммунистов задерживать военнопленных бежавших из немецких лагерей преследовать партизан и лиц подобных им, выполнять безоговорочно хлебо-поставку мясо-поставку для немцев и ряд других мероприятий. Из перечисленного мною выше я почти ничего не делал в пользу немцев, данных на коммунистов не представил, военнопленных не задержал и одного человека, партизан не преследовал и одного человека наоборот оказывал им материальную помощь это продуктами питания таким

Максименко

партизанам как Ляшенко Макар Минович житель с.Иванковцы в настоящее время работает в Сребнянском РК КП(б)У Федоренко Григорию Павловичу жителю села Иванковцы и другим. Фамилий их не знаю знаю, что Федоренко был Нач. партизанского отряда. Что же касается выполнения указаний немецких властей по вопросу в области с/хозяйства кое, что выполнял т.к. увильнуть было нельзя как по хлебо-поставке и мясо-поставке сов. граждан не обижал комбинировал как скота сдать по меньше отбирать не отбирал насильно ни в кого. Что же касается угона сов. молодежи в Германию это было я участвовал в подборе кандидатур в первый раз в 1942 г. требовалось 60 чел. уехало только 32 чел. в 1943 г. также 60 чел. уехало 17 чел. 2 е возвратились с пути следования для отправки в Германию. Я старался подбирать кандидатуры из числа многосемейные указания были если нет малых детей то угнать независимо сколько есть всех из числа 32 чел. в 1942 г. угнато и одного коммуниста Волошин Андрей Терентиевич и в 1943 году угнато коммуниста

Максименко

в Германию Редька Владимира Петровича. Упомянутые коммунисты могли и не поехать особого гонения за ними не было. Редька Владимир просто согласился ехать не смотря на то, что он имел хорошее знакомство с начальником партизанского отряда Федоренко

Вопрос: Практическая деятельность известных Вам немецких ставленников изменников Родины?

Ответ: Из немецких ставленников знаю одного человека. Лымарь Яким Иванович из села Дегтяри работал ст. полицейским часто приезжал в село Иванковцы избивал сов. гр-н пытался застрелить коммуниста начальника партизанского отряда Федоренко встретивши на улице я не допустил уговорил. Несколько раз заходил в квартиру к депутату верховного Совета УССР Тудель Екатерине Ивановне проживающая в селе Иванковцы требывая чтобы она отдала правительственную заслугу ругал её матерщиной. В 1942 году он был арестован и до настоящего время нет. Больше дополнить не имею ничего. Протокол записан с моих слов верно и мне прочитан в чем расписуюсь

Максименко

Допросил о/уполномоченный л-т милиции

/підпис/

Додаток Б*

**Відозва міського військового коменданта про покарання населення
за підтримку партизан
ВІДОЗВА**

Всі громадяни Прилуцького повіту, які будуть підтримувати тим чи іншим способом осіб, які діють проти німецьких військових частин або сучасної влади, будуть розстріляні.

Міський військовий комендант

Додаток В**

**Про покарання населення за підтримку партизан
СЕЛЯНИ УКРАЇНЦІ!**

Останніми днями Німецьке військо знищило багато банд, учасники яких були розстріляні, а керівники повішені.

Виявилось, що бандити одержували допомогу з боку місцевого населення. Внаслідок цього з 10 по 14 листопада ц. р.*** з нашої сторони вжиті такі заходи:

Село Баранівка спалено.

Село Обухівка спалено, а населення розстріляно.

Численні посередники розстріляні в різних селах.

Чи хочете ви зазнати тієї ж долі?

Хто має зносини з бандитами, дає їм притулок, постачає їм з'їсні припаси, будь-яким способом їм допомагає або замовчує, де вони переховуються,

ТОЙ КАРАЄТЬСЯ СМЕРТЮ.

Крім того, він втягує в нещастя свою сім'ю та все село.

Зважаючи на те, кожен, хто любить свою сім'ю і хоче спокійно працювати на своїй землі, повинен негайно повідомляти найближчій військовій частині або поліції про те, де саме знаходяться бандити.

На Україні боротьба закінчена. Хто воює далі – той бандит.

Повідомлення, внаслідок яких можна захопити керівників банд чи комісарів

БУДУТЬ НАГОРОДЖЕНІ ГРІШМИ В РОЗМІРІ ДО 10000 КРБ.

Ви українці разом з нами ведете боротьбу проти більшовицького режиму, гніту та рабства.

Командир дивізії

Додаток Г****

**Про знищення партизан
НАДІЛЕННЯ ЗЕМЛІ ТИМ
ХТО ДОПОМОЖЕ ЗНИЩУВАТИ ПАРТИЗАН!
УКРАЇНЦІ!**

Партизани до цього часу заважають мирному благоустрою країни вони досі нападають на хутори і села, нищать, грабують, вбивають.

Все це скінчиться лише тоді, коли окремі особи з вашого складу перестануть підтримувати, освідомлять і навіть переховувати партизан.

ЗНИЩУЙТЕ ПАРТИЗАН І ЇХ СПІЛЬНИКІВ, ДЕ Б ВИ ЇХ НЕ СПІТКАЛИ.

Негайно повідомляйте любій німецькій установі ваші спостереження за партизанами та парашутистами, саботажниками, їх спільниками, а також про місце їх перебування.

Хто прийме активну участь у знищенні партизан, їх виявленні, спостереженні за ними або іншу яку небудь участь у цьому і свою діяльність ствердить посвідченням німецької установи, хоч би його співробітництво було в минулому, тому буде:

В ХУТОРАХ І СЕЛАХ ПОДВОЄНА ЙОГО ВЛАСНІСТЬ, А В МІСТАХ ВИДАНА НАГОРОДА (ПРЕМІЯ), В СУМІ 1000 КРБ., при чому, при бажанні, замість

* Додаток зроблено за: Держархів Чернігівської області, ф.Р-4221, оп.1, спр.1, арк.10.

** Додаток зроблено за: Держархів Чернігівської області, ф.Р-4221, оп.1, спр.1, арк. 66.

*** документ знаходиться у справі, датованій за 1941 р. Тож імовірно населені пункти були спалені вже з 10 по 14 листопада 1941 р.

**** Додаток зроблено за: Держархів Чернігівської області, ф.Р-4221, оп.1, спр.3, арк. 105.

грошей можуть бути видані товари, потрібні для життя на всю вищевказану суму або частину її.

З проханням про видачу відповідного посвідчення треба звертатись до німецьких установ, яким дано наказ про знищення партизан.

КОМАНДУВАЧ

Додаток Д

Список граждан Иванковского сельского совета, насильно вывезенных на каторжные работы в Германию*.

Максименко Софья Карповна, 23 года.
Ляшенко Мотрона Никитовна, 19 лет.
Гаценко Артём Петрович, 42 года.
Редька Владимир Петрович, 43 года.
Нестеренко Мотрона Евменьевна, 25 лет.
Нестеренко Мария Алексеевна, 20 лет.
Нестеренко Игорь Семёнович, 18 лет.
Волошин Дмитрий Елисеевич, 18 лет.
Селюк Иван Корнеевич, 21 год.
Максименко Ольга Афанасьевна, 17 лет.
Селюк Ксения Ильковна, 21 год.
Нестеренко Александра Федоровна, 49 лет.
Нестеренко Наталия Карповна, 19 лет.
Нестеренко Иван Карпович, 18 лет.
Михайленко Феодосий, 25 лет.
Коломиец Андрей Севастьянович, 20 лет.
Карпусь Пётр Феофанович, 53 года.
Карпусь Василий Петрович, 20 лет.
Коваленко Анна Яковлевна, 20 лет.
Соловей Елена Алексеевна, 19 лет.
Боровик Павел Терентиевич, 34 года.
Тайкало Кирилл Яковлевич, 35 лет.
Волошин Андрей Терентиевич, 43 года.
Волошин Петр Андреевич, 19 лет.
Бережная Анастасия Наумовна, 24 года.
Бережная Ольга Петровна, 18 лет.
Мынка Мария Ивановна, 22 года.
Новак Анна Опполитовна, 23 года.
Ляшенко Пётр Емельянович, 20 лет.
Пресич Иван Пантелеймонович, 17 лет.
Сергушко Александр Левонтиевич, 23 года.
Нелепа Наталия Радионовна, 26 лет.
Петров Иосиф Аврамович, 39 лет.
Вишневецкая Мария Архиповна, 18 лет.
Янков Алексей Феодосиевич, 40 лет.
Юрченко Евдокия Яковлевна, 21 год.
Ведмедь Григорий Александрович, 19 лет.

Додаток Е

Розпорядження Срібнянського районного старости про повне оподаткування господарств комуністів та комсомольців по с. Гурбинці Срібнянського району**

Старостат
Срібнянського району
Чернігівської області

Старості села Гурбинці
та фінагенту _____

* Держархів Чернігівської області, ф.Р-3013, оп.1, спр.86, арк. 5–5 зв.

** Держархів Чернігівської області, ф.Р-4221, оп.1, спр. 1, арк.42.

Від 15 / XI 1941 р.

№ 0,30

Є відомості, що господарства комуністів та комсомольців радянською владою були звільнені від с/г податку, самообкладання, культ збору та інших платежів.

Перевірте особисто кожне господарство комуністів та комсомольців, і якщо виявиться, що такі господарства звільнені від податків, або податки нараховані в меншому розмірі чим слід, пропоную зараз же провести нарахування податків, виходячи з об'єктів цих господарств, і нараховані суми податків негайно стягнути.

Зараз знижок за маломіцністю господарств комуністів та комсомольців не надавати зовсім.

Староста району – пан	/підпис/	Неділько
Зав. Фінвідділом – пан	/підпис/	Мирний

Додаток Ж

Розпорядження німецького командування в питанні здачі молока населенням с. Іванківці*

Райстаростат	Старості с. Іванківці
Срібнянського району	пану Максименку Д. З.
Від 17 лютого 1942 р.	та старшині общини _____
	пану _____

На підставі розпорядження німецького командування в питанні здачі молока по доведеним Вам завданням роз'яснюємо:

План здачі молока від общинного господарства встановлено 100% удою від дійних корів, що є в громадському господарстві.

Окремим особам встановлено план здачі один літр щоденно від дійної корови.

В разі той чи інший здатчик не виконує згаданих вимог по здачі: за першим разом накладається на кожний незданий літр штраф 3 літри молока та при повторних явищах корова відбирається і передається в общинне господарство, причому в разі скрутного становища на фермі з фуражем відібрана корова повинна бути направлена на Прилуцьку базу «Заготскот».

Про згадане широко оповістити старшинам громадських господарств окремих сдатчиків, також простежте за виконанням цього.

Старшина району	/підпис/	Охонько
Зав. райземуправи	/підпис/	Роєнко

Додаток З

Розпорядження німецького командування в питанні здачі молока населенням с. Іванківці**

Райстаростат	27.05.1942 р. Н/ терміново
Срібнянського району	старості с.Іванківці
V. 1942 р.	пану Максименку
№1/1	

Згідно розпорядження керівника окружної с/г інспекції п. Твіцера Рай с/г інспекція та Райстаростат зобов'язує Вас за невиконання молокопоставки вилучити та відправити негайно і не пізніше 27 травня 1942 року по вашому селу 33 корів, в тому числі по общині

Червона Перемога – 20

Сталіна – 13.

Відправку корів проведіть за рахунок недейних та нетільних корів, ялівок, на Прилуцьку базу «Заготскот».

Дійні вилучені корови передайте тим особам, у кого буде взята для відправки ялова корова.

* Держархів Чернігівської області, ф.Р-4343, оп.1, спр. 1, арк.10.

** Держархів Чернігівської області, ф.Р-4343, оп.1, спр. 1, арк.25.

Про виконання цього повідомте Райстаростат не пізніше 28 травня 1942 р.
Рай с/г інспекція /підпис/ Зальцідер
Старшина району /підпис/ Охонько
Зав. райземуправи /підпис/ Роєнко

1. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.2.
2. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.5 зв.
3. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.3.
4. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.1,2.
5. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.5 зв. – 6, 13.
6. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.2.
7. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.3.
8. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.4 – 4 зв.
9. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.7–7 зв.
10. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.8 зв.
11. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.10–10 зв.
12. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.11.
13. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.12–12 зв.
14. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.15.
15. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.10 зв.
16. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.6–6 зв.
17. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.3, 5.
18. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.5.
19. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк. 11 зв.
20. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк. 14 зв.
21. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.13–13 зв.
22. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.10 зв.
23. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.15–15 зв.
24. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк. 11 зв.
25. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк. 6 зв.
26. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.5 зв.
27. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.9–9 зв.
28. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.5 зв.; Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.28.
29. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.7 зв., 16.
30. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.10–10 зв., 13.
31. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.10 зв. – 11.
32. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.11.
33. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.11–11 зв.
34. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.2–4.
35. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.4, 8, 9, 28.
36. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.6 зв.
37. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.15–15 зв.
38. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.17–17 зв.
39. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.19–19 зв.
40. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк. 19 зв. –20.
41. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.16–16 зв.
42. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.18–18 зв.
43. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.27–28.
44. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.33–35 зв.
45. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.34 зв.
46. Держархів Чернігівської області, ф.Р-1376, оп.1, спр.81, арк.1.
47. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр. 13958, т.4, арк.124.
48. Держархів Чернігівської області, ф.Р-8840, оп.3, спр.5818, арк.21.

49. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.40–42.
50. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.43–45.
51. Патриляк І. Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941 – 1944 рр.) // Від Рейстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / за заг. ред. Я.Приймаченко. – Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С.88–89.
52. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.10 зв., 13.
53. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.18.
54. Держархів Чернігівської області, ф.Р-1376, оп.1, спр.81, арк.1.
55. Держархів Чернігівської області, ф.Р-1376, оп.1, спр.83, арк.60.
56. Держархів Чернігівської області, ф.Р-1376, оп.1, спр.23, арк.61.
57. Патриляк І. Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941 – 1944 рр.) // Від Рейстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / за заг. ред. Я. Приймаченко. – Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С.76.
58. Патриляк І. Тотальна війна на винищення: окупаційний режим Німеччини та її союзників в Україні (1941 – 1944 рр.) // Від Рейстагу до Іводзіми. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / за заг. ред. Я. Приймаченко. – Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С.89.
59. Нестеренко Л. Село Іванківці в роки окупації (1941 – 1943 рр.) / Л.Нестеренко // Філософія освіти і педагогіка (Науково-методичний збірник ЧОІППО імені К. Д. Ушинського). – 2013. – № 28. – С.37.
60. Держархів Чернігівської області, ф.Р-1376, оп.1, спр.81, арк.1.
61. Денисенко В.І. Срібнянська трагедія: Документальні нариси, оповідання / В.І.Денисенко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2007. – С.10.
62. Денисенко В.І. Срібнянська трагедія: Документальні нариси, оповідання / В.І.Денисенко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2007. – С.28.
63. Держархів Чернігівської області, ф.Р-1376, оп.1, спр.82, арк.105.
64. Держархів Чернігівської області, ф.Р-3013, оп.1, спр.86, арк. 5–5 зв.; Нестеренко Л. Остарбайтери Срібнянщини: повернення із забуття / Л.Нестеренко // Інформаційно-методичний матеріал до 72-річчя початку репатріації остарбайтерів на Україну / Л.О. Нестеренко. – Чернігів, 2016. – С.14–15, 22–23.
65. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4223, оп.1, спр. 5, арк.84.
66. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4223, оп.1, спр. 5, арк.84.
67. Нестеренко Л. Остарбайтери Срібнянщини: повернення із забуття / Л.Нестеренко // Інформаційно-методичний матеріал до 72-річчя початку репатріації остарбайтерів на Україну / Л.О. Нестеренко. – Чернігів, 2016. – С.14–15, 46–47.
68. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4223, оп.1, спр. 5, арк.84.
69. Нестеренко Л. Остарбайтери Срібнянщини: повернення із забуття / Л.Нестеренко // Інформаційно-методичний матеріал до 72-річчя початку репатріації остарбайтерів на Україну / Л.О. Нестеренко. – Чернігів, 2016. – С.14–15, 50–52.
70. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4223, оп.1, спр. 5, арк.84.
71. Держархів Чернігівської області, ф.Р-3013, оп.1, спр.86, арк. 16–16 зв.
72. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4223, оп.1, спр. 5, арк.84.
73. Держархів Чернігівської області, ф.Р-3013, оп.1, спр.86, арк. 13–13 зв.; Нестеренко Л. Остарбайтери Срібнянщини: повернення із забуття / Л.Нестеренко // Інформаційно-методичний матеріал до 72-річчя початку репатріації остарбайтерів на Україну / Л.О. Нестеренко. – Чернігів, 2016. – С.14–15, 35–37.
74. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4221, оп.1, спр. 1, арк.33–33 зв.
75. Держархів Чернігівської області, ф.Р-4343, оп.1, спр. 1, арк.28.
76. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.43–45.
77. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.10–11 зв.
78. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.6., спр.9825, арк.2–4, 33, 35.
79. Держархів Чернігівської області, ф.Р-3013, оп.1, спр.86, арк.28 – 29 а–г.
80. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.1, спр.10, арк.54 зв.

81. Нестеренко Л. Село Іванківці в роки окупації (1941 – 1943 рр.) / Л.Нестеренко // Філософія освіти і педагогіка (Науково-методичний збірник ЧОІППО імені К. Д. Ушинського). – 2013. – № 28. – С.38.
82. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.б., спр.9825, арк.14.
83. Держархів Чернігівської області, ф.Р-90, оп.3, спр.4, арк.141–141 зв.
84. Нестеренко Л. Село Іванківці в роки окупації (1941 – 1943 рр.) / Л.Нестеренко // Філософія освіти і педагогіка (Науково-методичний збірник ЧОІППО імені К. Д. Ушинського). – 2013. – № 28. – С.35.
85. АУ СБУ в Чернігівській області, ф.б., спр.9825, арк.17.

Лидія Нестеренко

**ДМИТРИЙ ЗАХАРОВИЧ МАКСИМЕНКО:
ПУТЬ ОТ КУРКУЛЯ К СТАРОСТЕ СЕЛА**

На основаних обробланих архивних источниках, в статье показано трагедию жителя с. Иванковцы Сребнянского района Черниговской области Д. З. Максименка.

Ключевые слова. Село Іванківці, Дмитрій Захар'євич Максименко, куркуль, окупаційний режим, староста села, уголовне дело, НКВД, ГУЛАГ, реабілітація.

Lidiia Nesterenko

**DMYTRO ZAKHAROVYCH MAKSYMENKO:
THE WAY FROM MONEY GRUBBER TO THE VILLAGE HEAD**

Annotation. *Based upon contemporary records article shows the life tragedy of Dmytro Zakharovych Maksymenko – the citizen of the Ivankivtsi village, Sribnyansky district of Chernihiv region. Investigators of the SPA (the State Political Administration) initiated a preliminary investigation against him on November 15, 1930. The man was accused of the fact that he has systematically campaigned and propagandized among peasants of the Ivankivtsi village in recent years. Propaganda was aimed at disrupting the activities carried out by the Soviet authorities in the countryside: collectivization, grain procurement, etc. On March 1, 1931, the Special Council under the Collegium of the SPA of the USSR decreed to imprison Dmytro Zakharovych Maksymenko for a term of three years and send him to the labor camps.*

According to the second decision on arrest, approved on Nov. 16, 1943 by Novozhylov, the deputy head of the UNCSS in Chernihiv region, the man was arrested again. The reason for this was his two-year (October 19, 1941 – September 1943) activity of D. Z. Maksymenko, as the village head, in favor of the Nazi occupants. The Military Tribunal of the Kiev Military District in Pryluky on April 11, 1944 sentenced the accused. D. Z. Maksymenko was imprisoned for a term of 10 years, with the imprisonment in the labor camps, he was also deprived of public rights for a term of five years.

Key words. *Ivankivtsi village, Dmytro Zakharovych Maksymenko, money grubber, occupation regime, the village head, criminal proceedings, NKVS (The People's Commissariat for Internal Affairs), GULAG (Chief Administration of Corrective Labour Camps), rehabilitation.*

ЮВІЛЕЇ

УДК 9352.075(477)

Назар Котельницький

*До 175-річчя
від дня народження
Івана Ілліча Петрункевича
(1843-1928)*

ДІЯЛЬНІСТЬ І. І. ПЕТРУНКЕВИЧА У БОРЗНЯНСЬКОМУ ПОВІТОВОМУ ЗЕМСЬКОМУ ЗІБРАННІ (1868 – 1879)

Стаття присвячена діяльності І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земстві. Особлива увага приділена реформаторським ініціативам політика у галузі народної освіти та медицини. Висвітлені прогресивні пропозиції діяча у сфері економіки, розвитку судової системи у провінції, розмежуванні компетенції земських установ і губернської бюрократії

Ключові слова: *І. І. Петрункевич, Борзнянське земство, реформи, прогресивні ініціативи.*

10 листопада 2018 року наукова спільнота гуманітаріїв та прогресивна громадськість буде відзначати славетний ювілей – 175-у річницю від дня народження великого українського політика, яскравого представника української національної аристократії, видатного реформатора і функціонера місцевого самоврядування Російської імперії та Лівобережної України Івана Ілліча Петрункевича (1843–1928).

Життя та діяльність діяча в Україні досліджені достатньо репрезентативно¹. Однак і до сьогодні в історіографії існує незаповнена «лакуна» у біографії політика, а саме питання його роботи у Борзнянському повітовому земському зібранні, так би мовити – на «малій» Батьківщині. Відтак, користуючись символічною нагодою, пропонуємо лаконічний нарис про широкомасштабну працю І. І. Петрункевича у якості депутата Борзнянського повітового земства.

Восени 1868 року І. І. Петрункевича було обрано гласним Борзнянського повітового земства від курії селянських представників. Спробуємо виокремити знакові для політика рефлексії у провінційному парламенті.

21 вересня 1868 року повітове земство розглянуло звіт управи про розвиток медичного обслуговування населення краю. І. І. Петрункевич виступив з великою промовою по цій проблемі, у якій піддав критиці заходи управи у цій сфері. На думку діяча, грошова винагорода праці земського лікаря у сумі 1000 карбованців є вкрай недостатньою. Він порівняв становище лікаря і поліцейського справника, якому земство сплачує 600 карбованців на службові відрядження. Лікарські виїзди, на його погляд, будуть вимагати не менших витрат, тому з 1000 карбованців гонорару лікар повинен витратити 600 – на роз'їзди. Навіть якщо на відрядження піде 400 карбованців, то залишок – 600 карбованців не є гідною винагородою праці лікаря, і жоден професій-

© **Котельницький Назар Анатолійович** – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН.

ний медик не піде на службу у земство. А якщо і піде, то, безперечно, буде займатися приватною практикою у маєтках великого помісного земельного дворянства, де його праця буде гідно сплачена. Безумовно, така перспектива для лікаря більш приваблива, ніж роз'їжджати по далеких і бідних селищах, де, тим не менше, можуть бути потрібні його послуги, які необхідні людям, що беруть участь у формуванні його гонорару у вигляді податку, але які не можуть сплатити вартість його візиту. Іван Ілліч заявив, що не згоден з ідеєю управи, яка вважає, що лікар повинен об'їжджати повіт не менше 2 разів на рік. На його переконання, лікар повинен виїздити завжди, коли є у тому потреба і коли цього потребують обставини².

Отже, І. І. Петрункевич виступав за введення постійно функціонуючого інституту земських лікарів, причому головними вимогами повинні були стати: формування гідного гонорару земського лікаря, надання лікарю статусу офіційного штатного земського службовця, зрівняння соціального забезпечення лікаря з рівнем представників місцевої бюрократії.

Перший значний конфлікт І. І. Петрункевича і очолюваної ним ліберальної групи гласних з консервативною більшістю повітового земського зібрання виник під час розгляду питання про фінансування інституту мирових суддів. Іван Ілліч звернув увагу земства на те, що фінансування мирових суддів по проекту бюджету складеного управою і комісією є вкрай недостатнім. Пропонований суддівський гонорар – 1500 карбованців не витримує критики. Цих коштів вистачить лише на те, щоб найняти на роботу секретаря, посильних, прислугу, винаймати та утримувати кімнату мирового судді. На думку діяча, призначаючи таке фінансування, слід чекати, що у судді підуть особи, які можуть служити земству, не отримуючи гонорару. Що ж стосується осіб, які б дійсно могли бути б корисними як судді, то вони, не маючи великих ресурсних запасів поза судом, не підуть на нікчемний гонорар, а між тим земству треба думати, щоб судді були його кращими представниками. Відтак І. І. Петрункевич запропонував суттєво збільшити фінансування мирових суддів³.

На думку політика, мировий суд повинен був стати взірцем земської діяльності. Він бачив свою перспективу саме у мировому суді і земській діяльності, оскільки вже не відносив себе до привілейованого стану – аристократичної корпорації. Консервативне дворянство виступало проти великих асигнувань на мировий суд, оскільки ще не була доведена прогресивність цього інституту. Перевагою у два голоси повітове земство проголосувало проти підвищення гонорарів мировим суддям. Очевидно, більшість гласних зважала на те, що за земським законодавством фінансування суддівського корпусу було не обов'язковою витратою земського бюджету. У відповідь на таке рішення земства І. І. Петрункевич вдався до політичних комбінацій і запропонував затвердити наступну резолюцію земства: маючи на увазі, що на мировий інститут необхідні значні земські витрати, а корисність суду ще не доведена; оскільки старий судовий порядок не потребував фінансів земства, то повітове земство просить уряд призупинити створення інститутів мирового суду в Борзнянському повіті. Голова повітового земського зібрання не погодився поставити цю пропозицію на голосування, мотивуючи це тим, що введення мирового суду в Чернігівській губернії затверджено верховною владою⁴.

Відразу після засідання ліберальна фракція земських зборів подала у письмовому вигляді «Особое мнение» по проблемі фінансування мирового суду. Цей документ, по суті, являє собою приклад першої консолідованої позиції опозиційної фронди у земствах регіону та свідчить про фактичне створення ліберальної партії І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні. У листі прогресисти вказували на те, що мировий суд – справедлива і швидка у прийнятті рішень установа, а відтак судді повинні бути незалежними. Суддю не можна порівнювати з наглядачем винокурного заводу – суддя повинен відмовитись від спекулятивних операцій, навіть від свого господарства і піклування про свій дім. Саме тому опозиція визнавала мінімум гонорару для судді – 2000 карбованців, а для секретаря – 600 карбованців і просила зібрання сказати своє останнє слово з цього приводу⁵.

На черговій сесії Борзнянського повітового земства у вересні 1869 року, І. І. Пе-

трукевич озвучив нові реформаторські ініціативи, які мали виражений ліберальний характер. Зокрема, діяч висловився щодо доповіді спеціальної комісії інституції, яка досліджувала проблеми розвитку народної освіти у Борзнянському повіті. Вона прийшла до висновку, що зусиллями повітового земства необхідно відшукати 1000 карбованців для підтримки існуючих у повіті шкіл. Іван Ілліч назвав пропозиції комісії неадекватними, оскільки по факту мережі шкіл у повіті не існує – вони фігурують лише на папері.

Політик наголосив, що питання розвитку народної освіти – шлях до майбутнього земських установ. *«..Ми маємо на даний момент пошту та транспортні комунікації, якими селянство майже ніколи не користується. Проте, воно не вважає несправедливими збори податків від себе для відновлення цих одиниць інфраструктури. Ми маємо пошту земства, якою, як відомо, аграрне населення не користується, але платить податки на неї без усіляких розмов. Виникає питання, чому дворянство, насолоджуючись благами, створеними за рахунок земства і якими не користуються інші стани суспільства, не вважає себе зобов'язаним витратити кошти на народну освіту, навіть якщо селянство не розглядає потребу в освіті головним пріоритетом? Подібне загальноприйняте ставлення та ігнорування дворянським станом інтересів інших верств призводить до взаємної ізоляції станів суспільства та екстремального протиставлення інтересів різних частин громади, що аж ніяк не сумісно з ідеалами рівноправ'я!»*, – заявив І. І. Петрункевич.

Промова мала успіх, і повітове земство, погодившись з аргументами оратора, затвердило постанову, яка асигнувала на потреби освіти з земського бюджету 6585 карбованців, замість запланованої 1000, та вимагало фінансування просвіти за прогресивною податковою системою. Було вирішено, що ці кошти підуть на підтримку 15 шкіл у волосних центрах Борзнянського повіту⁶. Як бачимо, восени 1869 року, за наполяганням І. І. Петрункевича, Борзнянське земство прийняло під свою опіку існуючу на той момент мережу народних шкіл у повіті. Наголосимо на тому, що завдяки особистим зусиллям Івана Ілліча, фінансування системи народної освіти було збільшено у 5 разів, порівняно з початковими намірами.

Окремо слід сказати про те, що ініціативи ліберальних земців у сфері розвитку народної освіти не обмежувались лише науковими розвідками, а й матеріалізувались у конкретні пропозиції практичного характеру. Так, звіт Борзнянської повітової земської управи за 1868-1869 рр. у сфері народної освіти вказував, що народна школа, яка відкрилась у селі Плиски, повинна стати земською взірцевою установою. Повітова управа відзначила, що школу започаткували приватні пожертвування доброчинців. Гласний Борзнянського повітового земського зібрання – І. І. Петрункевич, став основним меценатом школи, і подарував для її побудови та подальшого функціонування 0,25 десятини землі, 150 карбованців, 15000 одиниць цегли для фундаменту, взяв на себе персональне зобов'язання по створенню шкільної бібліотеки та забезпечення книжкового і періодичного фонду для неї. Управа повідомила зібрання, що до школи вже запросили учителя на земську службу, а з бюджету інституту місцевого самоврядування асигновано 300 карбованців на гонорар учителю⁷. Звіт управи дає підстави вважати героя нашої розвідки одним з провідних благодійників народної просвіти у Борзнянському повіті, зокрема у земській частині.

На цій же сесії повітового земства політик вніс авторський проект змін до законодавчих положень про обов'язкову військову повинність у державі. Суть проекту полягала у тому, щоб за прикладом переведення земством натуральних повинностей селянства у грошові замінити забезпечення військової повинності селянства фінансовим податком у державний бюджет на суму 3874 карбованці на рік. Діяч акцентував увагу на тому, що цих коштів вистачить для того, щоб звільнити від забезпечення повинності 4 представників селянського соціуму з кожної 1000 новобранців. Після тривалих дискусій повітові збори відхилили проект І. І. Петрункевича, вважаючи його передчасним у світлі реформування владою усієї системи імперської армії⁸.

Таким чином, за 5 років до введення у дію військової реформи у Російській імперії І. І. Петрункевич ініціював авторський проект змін та пропозицій щодо впорядкування

та полегшення забезпечення військової повинності для селянства. Наголосимо, що мова йшла не про загальну заміну самої повинності податком, а про перекладення на плечі земських установ фінансового забезпечення наборів до армії, тим самим полегшивши платіжне становище селянства, яке мало забезпечувати військовий призов податком. Відмова від натуральних повинностей у цій галузі була зумовлена переконанням політика у тому, що селянство не знаходилось у рівних умовах по забезпеченню цієї повинності з представниками інших суспільних верств країни, зокрема дворян і бюрократії, які взагалі були звільнені від сплати будь-яких податків та відбування військової повинності. Неприйняття ж повітовим земством пропозицій діяча можна пояснити, на наш погляд, небажанням земських установ втручатися у сферу винятково державної прерогативи щодо реформ у військовій сфері, тим більше, що вже було відомо про початок розробки урядом військової реформи на основі демократичних напрацювань по інших напрямках перетворень.

Не менш продуктивною у роботі І. І. Петрункевича стала сесія Борзнянського повітового земства 1870 року. Саме на цій сесії політик запропонував конкретні проекти реформ, які пізніше стали хрестоматійним прикладом в ілюстрації ідеологічних засад та імперативів земсько-ліберального руху на півночі Лівобережної України. Перш за все, знаковими для Івана Ілліча стали ініціативи щодо розвитку народної освіти.

22 вересня 1870 року І. І. Петрункевич запропонував свій проект розвитку народної освіти у Борзнянському повіті, який став важливою віхою розвитку земської просвіти у цілому. У своїй промові політик визнав, що дефіцит коштів змушує земство допомагати у відкритті шкіл лише тим, на кого вистачає фінансів. Однак інституція відмовляє у допомозі іншим, хто бажає відкривати школи. Ситуація, що склалася, на думку оратора, свідчить, що зробленого земством у царині народної освіти вкрай недостатньо. На думку діяча, ідеали справедливості повинні зобов'язати установу вийти з цього становища, бо усі селянські громади порівну платять податки на потреби освіти, але не усі отримують належну допомогу. Крім того, необхідно знайти вихід з цього становища ще й тому, що користь освіти вже доведена, а розвиток просвіти приводить до зростання благополуччя народу. Саме тому, Іван Ілліч запропонував створити спеціальний особливий шкільний фонд. За авторським проектом, цей фонд повинен був формуватися шляхом запровадження спеціального солідарного податку у розмірі 4 копійок з кожної десятини землі повіту. Отримані кошти планувалося конвертувати у комерційні цінні папери банківських установ з метою формування стабільних депозитних доходів. На переконання І. І. Петрункевича, з допомогою отриманого капіталу, а точніше – з його відсоткових прибутків, земство повинно буде утримувати школу у кожному селі Борзнянського повіту.

Повітове земство затвердило проект І. І. Петрункевича у такій редакції:

1) створити особливий шкільний фонд, на відсотки капіталів якого можна буде утримувати 60 шкіл Борзнянського повіту, асигнуючи на кожну по 400 карбованців;

2) бюджетні розрахунки проводити по аналогії з системою земського повітового оподаткування, кожну десятину землі оподатковувати по 4 копійки сріблом, але не порівну, пропорційно, у розрахунку на те, що прибутковість земель зросте настільки, щоб щорічні доходи на освіту були не менше 8000 карбованців сріблом, себто – за прогресивною шкалою;

3) освітні витрати внести у статтю обов'язкових загальних бюджетних витрат земства, зобов'язавши земську повітову управу відраховувати необхідний відсоток у освітній фонд, який відразу вкладати у цінні папери, які мають найбільший комерційний прибуток;

4) звернення будь-яких громад по проблемах народної освіти вирішувати за першої ж можливості;

5) земські асигнування на потреби народної просвіти у 1871 році збільшити до 7000 карбованців сріблом³.

Особливо наголосимо на тому, що проект надав великий поштовх у розвитку народної освіти і стимулював появу розгалуженої мережі земських шкіл – видатного досягнення земського самоврядування в українських губерніях Російської імперії.

Затверджений документ набув революційного характеру, оскільки перетворював витрати земства на просвіту з необов'язкових в обов'язкові і запроваджував прогресивний солідарний податок на освітні потреби, виходячи з прибутковості земель. Опора на відсоткові прибутки від цінних паперів свідчила, що земство і сам І. І. Петрунkevич сповідували філософію капіталізації економічних перетворень, та саме у них бачили запоруку громадського прогресу і нівелювання впливу економіки кріпосництва. Відзначимо, що прогресивна ініціатива відразу ж отримала бурхливий опір реакційного середовища повітового соціуму. Справа у тому, що фіскальна частина проекту передбачала дотримання класичного прогресивного принципу – чим більше земельне володіння, тим більша сума податку. Оскільки саме консервативне дворянство володіло найбільшими земельними латифундіями, то і основним платником цього податку, волею – неволею, ставало саме воно. У розумінні цієї пануючої частини аристократії пропозиція «колеги по корпоративному цеху» змушувала її фінансувати загальний розвиток народної просвіти, що сприймалось більшістю нобілітету як неповага до його інтересів.

27 вересня 1874 року повітове земство розглянуло доповідь повітової управи щодо проблем функціонування шкільного фонду. І. І. Петрунkevич взяв участь у обговоренні цього питання. На глибоке переконання діяча, знищення шкільного фонду означало б принципове припинення розвитку народної освіти. На його думку, фонд забезпечує прогрес цієї справи у повіті хоча б у перспективі. *«При правильному функціонуванні фонду, земство може отримати багато позитивів, причому у короткий термін. Ці позитиви будуть виявлятися у створенні розгалуженої системи ощадно-позичкових товариств, широкому розвитку кас дрібного кредиту для селянства, відкритті землевласницьких училищ, які забезпечать появу фундаментальної аграрної науки. Саме шкільний фонд і забезпечить матеріальні ресурси для реалізації цих задумів»,* – наголосив політик¹⁰.

29 вересня 1874 року І. І. Петрунkevич виступив на засіданні повітового земства по проблемах фармакології і аптечної торгівлі у Борзнянському повіті. Діяч звернув увагу зібрання на безконтрольність та незадовільний стан земської аптеки у лікарні м. Борзни. У зв'язку з цим політик запропонував, у вигляді експерименту, передати функції земської аптеки приватному фармакологу, але винятково на наступних умовах земства: сировина повинна складати 15% від вартості препаратів; наявність дисконту, обов'язкової цінової знижки – 40% у порівнянні з державними аптеками; продаж препаратів повинен контролюватися спеціально призначеним лікарем – інспектором земства; усі медикаменти приватний фармаколог повинен приймати за цінами єдиного консолідованого преїскуранта¹¹.

Отже, у галузі аптечної справи Іван Ілліч виступав за рівні можливості земських і приватних фармакологів, оскільки, у його візії, конкуренція нейтралізує наявність службових зловживань у цій сфері. Особливо важливим було те, що земство на бюрократичному рівні захистило найвразливіші частини соціуму від втрат ліберальної цінової політики.

Велику цікавість для дослідження діяльності І. І. Петрунkevича на Борзнянщині викликає так звана «справа Петрунkevича – Малахова». Джерела свідчать, що суть справи полягала у тому, що становий пристав повіту – О. Малахов відібрав у гласного Борзнянського повітового земства – І. І. Петрунkevича статистичну документацію, яка належала політику як голові податкової комісії повітового земства. Крім того, поліцейський чиновник заборонив старшині Парафіївської волості надавати будь-яку інформацію Івану Іллічу, що дало підстави земству говорити про порушення своїх прав¹².

За рапортом борзнянського повітового справника, у середині жовтня 1878 року пристав О. Малахов прибув до Парафіївського волосного правління по службових справах. Він констатував велике зацікавлення селян статистичними нотатками, написаними рукою сільського писаря – М. Гужовського, які містили у собі, на переконання пристава, неправильні описи його діянь, і були систематизовані розсильним гласного Борзнянського повітового земського зібрання – І. І. Петрунkevича, а потім надані засідателю волосного правління, щоб у такий спосіб отримати детальні подробиці діяльності О. Малахова.

За свідченнями пристава, він, не знаючи про існування статистичної комісії у Борзнянському повітовому земстві, не знаючи, що ці папери належать гласному І. І. Петрункевичу, оцінюючи образливими описи його діяльності, які є, на його переконання, неправдивими і недоведеними, відібрав ці нотатки, щоб надати їх поліцейському справнику для проведення допиту і притягнення до відповідальності писаря М. Гужовського за наклеп. Щодо тверджень І. І. Петрункевича про те, що О. Малахов забороняв Парафіївському волосному старшині надавати будь-яку інформацію, то подібні твердження, як вказував пристав, ніким і нічим не доведені. Стосовно ж закидів земських лібералів, які звинувачували станового пристава у зловживанні службовим становищем та корупції, у використанні приставом сотських і десятських для робіт у його приватному помешканні, то, за свідченнями О. Малахова, ці роботи були оплачені і лише мала частина проводилась на прохання його домогосподарки.

Виходячи з цих свідчень, борзнянський справник прийшов до наступних висновків: відібрання паперів І. І. Петрункевича – необдуманий вчинок, але він не є порушенням прав повітового земства, оскільки не було відомо про приналежність цих паперів І. І. Петрункевичу; використання сотських і десятських на приватних роботах у помешканні О. Малахова зафіксовано, але вони були оплачені і проводились за дорученням його домогосподарки¹³.

13 лютого 1879 року Чернігівське губернське правління розглянуло цю справу. Було зазначено, що усі свідчення пристава О. Малахова не спростовані і підтверджуються багатьма джерелами. На думку губернського правління, у документах, відібраних приставом, містились матеріали, які ганьбили його як посадову особу та які були написані невідомою особою за дорученням І. І. Петрункевича. Ці дії, за імперським законом 1876 року, повинні були стати предметом втручання станового пристава, що, власне, і відбулось. На переконання правління, О. Малахов був зобов'язаний нейтралізувати подальше поширення цієї інформації, яка провокувала населення проти місцевої поліцейської влади. Виходячи з цього, правління вважає дії О. Малахова законними і такими, що не порушують прав земства. Відтак було вирішено припинити слідчі дії по цьому питанню, адже І. І. Петрункевич намагався дискредитувати поліцію і місцеву владу. Крім того, 14 лютого 1879 року правління направило у Чернігівське губернське по селянських справах присутствіє лист з вимогою розслідування дій писаря М. Гужовського¹⁴.

Таким чином, активна діяльність Івана Ілліча була оцінена владою губернії як спроба замаху на існуючий політичний лад. Очевидно, ця справа стала одним з факторів, які вплинули на прийняття рішення про «політичне усунення» І. І. Петрункевича з території Борзнянського повіту Чернігівської губернії та українських земель Російської імперії у цілому.

Уже після арешту і політично вмотивованого адміністративного інтернування діяча з Чернігівської губернії та Лівобережної України без усіякого судового процесу 27 квітня 1879 року Борзнянське повітове земське зібрання 15 жовтня 1879 року розглянуло рішення губернського правління по справі «Петрункевич–Малахов». Спеціальна комісія земства довела, що поліція знала, кому саме належать конфісковані папери, адже усі документи були повернуті І. І. Петрункевичу прямо на засіданні повітового земства 24 жовтня 1878 року. Усвідомлюючи, що правління не мало права надавати оцінку діям інституту місцевого самоврядування, а тим більше звинувачувати його у помилках зібрання статистичних відомостей, повітове земство вважало, що губернське правління образило установу, а тому постановило: подати скаргу до Правлячого Сенату з проханням розглянути конфлікт, враховуючи закон про земські установи; орган врядування просив визнати рішення правління образливим для земської установи і скасувати його як таке, що не мало законних підстав¹⁵.

Підбиваючи підсумки, необхідно вказати на широкий діапазон діяльності І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земстві, яка, переважною більшістю, мала практичну спрямованість. На особливу увагу заслуговує реформаторська діяльність Івана Ілліча у сфері народної просвіти та медицини, де політик запропонував впровадження безкоштовної базової початкової шкільної освіти і основних медичних по-

слуг, дотримуючись принципу рівного доступу та сповідуючи філософію соціальної справедливості. Реформи І. І. Петрункевича створили умови для появи загальноземської мережі народних шкіл та перших стаціонарних осередків земської медицини у Борзнянському повіті. Наголосимо, що діяч був меценатом і благодійником освіти для селянської верстви у провінції, що безсумнівно свідчить про його добродетельність. Відзначимо і цілий ряд реформ у економічній площині: реальна перспектива створення ощадно-позичкових товариств, організація кас дрібного кредиту для селянства, початок процесу відкриття землевласницького училища. Вагомим чинником розвитку демократії у соціумі повіту стали ініціативи І. І. Петрункевича по всебічному розвитку системи мирових судових установ та пропозиції по розмежуванню компетенції земства і регіональної бюрократії. Далеко не останнє місце у практичній роботі Івана Ілліча займали авторські новації у галузі перетворень армії держави, фармакології та аптечної справи країни, створення земської статистичної служби та її інституціалізації як органу по викриттю корупції у суспільстві.

На наше переконання, діяльність І. І. Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні слід вважати практичним втіленням ідеологічних засад та політичної програми ліберальної опозиційної фронди північної України. Зважаючи на те, що діяльність Івана Ілліча у вказаних напрямках по земському законодавству вважалась не обов'язковою, тому її слід оцінювати як самостійну політичну альтернативу – ліберальний реформізм, спрямований на капіталістичну модернізацію суспільного організму Борзнянщини у вказаний період. Якщо ж екстраполовати подвизницьку роботу І. І. Петрункевича на сучасний розвиток української держави, її перезаснування, то цілком очевидним стає те, що зміст практичної діяльності політика беззаперечно може стати джерелом інструментарію для модернізації країни у цілому, адже «гучні» ініціативи влади щодо внутрішніх перетворень, зокрема – ідея децентралізації влади, є нічим іншим, ніж «добре забутим минулим» епохи Магдебурзького права і місцевого самоврядування другої половини XIX – першої чверті XXст. на українських землях.

1. Див., наприклад: Котельницький Н.А. І. І. Петрункевич та національне питання у Російській Імперії у другій половині XIX ст.: етнополітичний аспект / Н.А.Котельницький // Український історичний збірник. – Вип.11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С.128-133; Він же. До питання про участь І. І. Петрункевича у роботі Чернігівського губернського зібрання дворянства (1875-1878) / Н.А.Котельницький // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Серія: історичні науки: № 5: Вип.52: Збірник. – Чернігів: РВВ ЧДПУ ім.Т.Г.Шевченка, 2008. – С.166-172; Він же. Политик И.И.Петрункевич: вопросы генеалогии и биографии / Н.А.Котельницкий, Е.А.Комаровский // Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания. В 2-х ч. / редкол.: М.Ф.Румянцева (отв. ред.) и др. – М.: РГГУ, 2008. – Ч. II. – С.383-386; Він же. К вопросу о дворянском происхождении И.И.Петрункевича (1843-1928) / Н.А.Котельницкий // Российская семья: историко-психологический портрет. В 2-х ч. / редкол.: С.Н.Полтораки и др. – СПб.: Нестор, 2008. – Ч.1. – С.140-145; Він же. Вплив ліберальної філософії та дворянського походження на формування світогляду Івана Петрункевича / Н.А.Котельницький // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – С.287-292; Він же. Таємний політичний клуб І. І. Петрункевича: персональний склад, ідеологічна платформа, політична програма / Н.А.Котельницький // Евреи Левобережной Украины. История и культура / редкол.: С.Г.Бельман и др. – Чернигов: БЕФ «Хасде Эстер», Черниговская областная еврейская община, 2009. – С.23-33; Він же. Российско-украинские отношения в системе этнополитических взглядов И.И.Петрункевича / Н.А.Котельницкий // Актуальные проблемы гуманитарных наук (социальная работа, педагогика, психология, социология, история, политология). – Вып.7 / редкол.: Е.П.Комаровская и др. – М.: Изд-во РГСУ, 2009. – С.74-76; Він же. И.И.Петрункевич. Его первые шаги к всероссийскому земскому движению / Н.А.Котельницкий, Н.А.Шлиппенбах //

Сестрорецкие берега. – 2009. – № 19. – С.4; Він же. Громадсько-політичні ініціативи І.І.Петрункевича кінця 70-х років ХІХ століття/Н.А.Котельницький//Український історичний збірник. – Вип.12. – К.:Інститут історії України НАН України, 2009. – С.131-137; Він же. Общественная деятельность И.И.Петрункевича на Черниговщине (1868-1879) /Н.А.Котельницький//Вестник РУДН. – Серия «История России». – 2010. – № 4. – С.5-24; Він же. Дворянський маєток І.Петрункевича: питання історії та економіко-господарчої структури /Н.А.Котельницький//Українознавчий альманах. – Вип.2. – К.:ВПП «Київський університет», 2010. – С.104-105; Він же. Діяльність І.Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні (1868-1879 рр.)/Н.А.Котельницький//Український історичний журнал. –2010. – № 2. – С.62-75; Він же. Судова діяльність І.І.Петрункевича (1869-1879) / Н.А.Котельницький//Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні. – Черкаси:СУЕМ, 2011. – С.18-20; Він же. Громадська та суспільно – політична діяльність І.І.Петрункевича в Україні (1866 – 1879рр.)/Н.А. Котельницький. – Дисертація...канд.іст. наук. – К.2012.– 200с.; Він же. Громадська та суспільно – політична діяльність І.І.Петрункевича в Україні (1866 – 1879рр.) / Н.А. Котельницький. – Автореферат дис... канд.іст.наук. – К.2012.- 20с.; Він же. Николай Андреевич Шлиппенбах – наследник И.И.Петрункевича / Н.А.Котельницький // Опыты историко-антропологических исследований. – М.:РУДН, 2012. – С.132-141; Він же. Письма Н.А.Шлиппенбаха как источник по изучению общественно-политической деятельности И.И.Петрункевича в Украине/Н.А.Котельницький//Materialy IX mezinarodni vedesko – praktika conference «Efektivni nastroje modernich ved – 2013» (27 dubna – 05 kvetna 2013 roku). – Dil 19. – Historie. – Praha, 2013. – Str.13-15; Він же. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк/Н.А.Котельницький. – М.: Летний сад, 2015.– 124 с; Він же. Иван Петрункевич: истоки //Русское слово. Общественно-публицистический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. – 2016. – № 7. – С.20 – 21; Студьонова Л.В. Рец. на: Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк//Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.174 – 176.

Він же. Иван Петрункевич – видатний син Борзнянщини. – Плиски, 2017. – 16 с. Він же. Династія козацьких дворян. Петрункевичі: етносоціальне коріння та генеза походження//Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці. – 2017.– № 4.– С.6-7; Він же. Народний меценат. Иван Ілліч Петрункевич (1843-1928): життя та діяльність на Чернігівщині//Пороги.Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці.–2017.– №6.– С.12-13; Він же. Між голодом та славою. М.А.Шліппенбах – нащадок родини Петрункевичів//Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці. – 2017.–№7.–С.7-8; Він же. Микола Андрійович Шліппенбах – нащадок І.І.Петрункевича //Сіверянський літопис.–2017. – №6. – С.143-153; Він же. Николай Шлиппенбах, потомок И.И.Петрункевича// Русское слово. Общественно-публицистический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. – 2018. – № 1. – С.40-45.

2. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов.: Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. – № 2. – С.21.

3. Там само. – № 4. – С. 52.

4. Там само. – С. 53-55.

5. Там само. – С. 56-57.

6. Timberlake Ch.E. Ivan Il'ich Petrunkevich: Russian Liberalism in Microcosm//Essays on Russian liberalism.- Universiti of Missouri Press. – Columbia, 1972. – P.22-23.

7. Отчет Борзенской уездной земской управы за 1868 год. – К.:Типография И. и А.Давиденко,1869. – С.18.

8. Timberlake Ch. E. Ibid. – P.25.

9. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года.– Чернигов.:Земская типография, 1871. – № 2. – С.4-15.

10. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1874 года. – Чернигов.:Земская типография, 1875. – № 3. – С.28.

11. Там само. – № 5. – С.42- 43.
12. Державний архів Чернігівської області . – Фонд 127. – Опис 1. – Справа 19623. – Арк. 1, 9.
13. Там само. – Арк.9-10.
14. Там само. – Арк.17-21.
15. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1879 года. – Чернигов.:Земская типография,1880. – № 8.- С.85- 86.

Статья посвящена деятельности И. И. Петрункевича в Борзнянском уездном земстве. Особое внимание уделено реформаторским инициативам политика в сфере народного просвещения и медицины. Показаны прогрессивные предложения деятеля в сфере экономики, развития судебной системы в провинции, разграничении компетенции земских учреждений и губернской бюрократии.

Ключевые слова: *И. И. Петрункевич, Борзнянское земство, реформы, прогрессивные инициативы.*

In a publication the major constituents of activity of I. I. Petrunkevich in Borzna zemstvo are investigating. The special attention is spared to the reformativ initiatives of politician in area of folk medicine and education. Shows examples of philanthropic and sponsorship activities of I. Petrunkevich in education. The progressive suggestions of politician in the field of economics, fiscal policy, development of the judicial system in provinces, delimitations of jurisdiction of zemstvo establishments and province bureaucracy are lighted up. To light up innovation I. Petrunkevich into sphere reforms army state, pharmacology and dispensing chemists. Considerable interest to call to create personal initiatives politics zemstvo statistical service as agency along to reveal corruption in society. As a result of the research a conclusion about modern, reformist character of Petrunkevich's activity, directed on capitalist modernization, to the vital functions of province is formed.

Key words: *I. I. Petrunkevich, Borzna zemstvo, reforms, progressive initiatives.*

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК 94(477)

Борис Киричок

СЕРБИНИ ТА СЕРБІЯ

Боротьба сербського народу проти турецького поневолення тривала протягом п'яти століть і ознаменувалась постійною еміграцією найактивнішої частини населення з країни, в тому числі на землі православної України.

Бачимо прибульців як серед провідних кіл суспільства, так і серед основної маси сільського і міського населення, про що свідчать навіть народні пісні, і серед них про сербіянку, яка жито жала. Чомусь пам'ятаю цю пісню з раннього дитинства, навіть не підозрюючи в ті роки, ким була та дівчина. Підтверджує взаємовплив українського і сербського фольклору і Т. Г. Шевченко: «Отакий то Перебендя, старий та химерний, доспіває Чалого, на Горлицю зверне, з дівчатами на вигоні Гриця та Веснянку, а у шинку з парубками – Сербина й Шинкарку».

У народі цих прибульців називали або за родовими іменами (Милорадовичі, Требинські, Божичі та інші), або просто за їхньою національністю – Сербинами (Іван Юрійович Сербин – Брацлавський полковник, Яків Сербин – український гравер і друкар у XVIII столітті, Войца Сербин – переяславський полковник та інші). Про цього останнього варто згадати хоча б коротко детальніше.

Войца Сербин працював у адміністрації гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи і належав до числа довірених осіб очільників Козацької держави. Уперше він прибув до України в 1665 році «в товаристві хорогвей волоських», тобто в складі, говорячи сучасною мовою, румунських військових підрозділів. Адже волохами в Україні називали саме румунів, а їхню батьківщину Волощиною. До наших днів нащадок тих переселенців, свого часу мій добрий знайомий на прізвище Волох, очолював один із сусідніх колгоспів. Ось такий зв'язок поколінь!

Кар'єра В. Сербина в Козацькій державі розпочалася в 1672 році з посади золотоніського сотника. У 1674 році бачимо його серед учасників старшинської ради під Переяславом. Минає три роки, і В. Сербин стає переяславським полковником, виконує відповідальні доручення гетьмана. Втім, щось у Самойловича йому не подобається, і В. Сербин бере участь у змові проти нього. Потрапляє до в'язниці, очікуючи там смертної кари. Однак змовнику удалось якимось чином викрутитись і вийти на волю та повернутись восени 1684 року до Переяслава.

У липні 1687 року, на Коломацькій раді, старшина підтримує обрання І. Мазепи гетьманом, і стрімке піднесення службовими сходами не забарилось. Дуже скоро правитель Гетьманщини призначає В. Сербина на посаду вищої службової особи державної адміністрації – генерального осавула. Втім, на цій посаді він довго не утримався, тяжка хвороба примушує його просити про відставку і в 1689 році прийняти чернечий постриг в батуринському Миколо-Крупицькому монастирі під ім'ям Віктора. Духовний чин не вплинув на хворобу, і він скоро помирає, заповівши частину свого майна святій обителі. Очевидно, саме на батуринській землі і покоїться його прах.

Відомим був також у XVII ст. і переяславський полковник Дмитрашка-Райча, серб за походженням.

Згадуються серби і серед студентів Києво-Могилянської академії. А духовні особи

© Киричок Борис Гнатович – філателіст, член Національної спілки краєзнавців.

та професори Могилянки на прохання сербського митрополита Вікентія Йоановича відправлялись до Сербії (Козачинський, Климовський, Шумляк та інші). Вони працювали викладачами церковно-слов'янської мови, піітики і риторики у Белграді, Карловці, Вуковару, Лсеку. У різний час у Сербії трудилися також вихованці тієї ж Могилянки В. Крижанівський, І. Ластовецький, П. Михайловський.

Прізвище Сербин, яке походить від назви народу, можна зустріти в будь-якій з областей України. Стосується це і місцевих назв. Свого часу існувало адміністративно-територіальне і військове утворення Слов'яно-Сербія, засноване в 1753 році. Воно охоплювало частину території сучасних Донецької, Луганської і Полтавської областей. На цих землях розмістили як військових поселенців сербських емігрантів та місцевих козаків і селян, з яких були сформовані два полки, кожний у складі 16 рот на чолі з генерал-майорами Райко Прерадовичем і Йованом (Живаном) Шевичем.

З часом сербські офіцери стали великими землевласниками (роди Прерадовичів, Штеричів, Войковичів, Шевичів), а рядові та унтер офіцери – державними селянами.

Центром Слов'яно-Сербії було місто Бахмут (в радянські часи – Артемівськ).

1764 року Слов'яно-Сербія була ліквідована, а її землі разом з Українською лінією приєднані царським урядом до складу Катерининської провінції Новоросійської губернії. Давня назва збереглася тільки в Луганській області, це районний центр, селище міського типу Слов'яносербськ, розташоване на річці Сіверський Донець.

Варто згадати і такий адміністративно-територіальний і військовий округ, як Нова Сербія, що існував у 1752–1764 рр. Тут поселили 218 сербів і угорців на чолі з полковником І. Хорватом, що емігрували з Австрії, та православних болгар, греків, волохів, емігрантів з Туреччини.

*М. І. Сербин,
студент Київської СГА
1956 р.*

*Студенти сільськогосподарського технікуму
в с. Щуча Гребля
І. С. Сербин та П. Ю. Андрущенко (Сербин), 1932 р.*

Незважаючи на активні процеси асиміляції прибульців, сліди еміграції сербів досить промовисті. У роки Другої світової війни особливо відзначились і стали Героями Радянського Союзу пілот – кримчанин генерал-майор Іван Іванович Сербин (1911-1975) та авіаційний штурман, полтавчанин, полковник Федір Петрович Сербин (1919-1999).

На Бахмаччині поблизу рубанської торфорозробки ще недавно проживав простий селянин Сербин. Тепер від того хутірця залишились шматки битої цегли, яку можна побачити на березі заболоченої річечки Хвощової. Саме туди її зсунули бульдозером ревнителі чистоти на полях. Уже давно зник той хутір, а місцеві селяни називають поля навколо нього Сербиними.

У 1932 році в Щуче-Гребельському технікумі-радгоспі навчався батько Миколи Івановича Сербина, а згодом в Голінці багато років працювала учителькою Параска Юхимівна Сербина, із сином якої, Миколою Івановичем, я давно добре знайомий.

Нині Микола Іванович проживає в Білій Церкві, має захоплення – краєзнавство і постійно допомагає музеям та бібліотекам Бахмаччини різноманітними експонатами, літературою, порадами, витрачаючи на своє захоплення значну частину не такої й великої ветеранської пенсії. Добре його знають також на Київщині і Буковині.

Його батько походив з Полтавщини і, потрапивши до згаданого технікуму, познайомився в ньому зі своєю майбутньою дружиною, яка народилася в недалекій звідти Бережівці поблизу знаменитого дендропарку Тростянець в Ічнянському районі. Іван Семенович Сербин з часом став учителем. Безмежною радістю для молодого подружжя стало народження в 1936 році сина Миколи. Однак життєві проблеми для них тільки починались. Іван Семенович несподівано захворів, у ліжку звалило крупозне запалення легенів. Через кілька днів чоловік помирає, а його молода вдова невдовзі народжує ще одного сина, Івана, та восени того ж печального 1938 року помирає і той. Однак жінка не втрачає мужності та сили духу і наступного року, заочно навчаючись, закінчує Київський учительський інститут ім. Горького. Професія, здобута в інституті, врешті-решт і привела її в Голінку. У цьому селі вчителька поховала на цвинтарі Босівки свою маму Наталку Мусіївну Курінську. Померла Параска Юхимівна 1981 року і похована в селі Іванків поблизу Борисполя поряд зі своїм чоловіком Іваном Семеновичем та сином Іваном.

Микола Сербин закінчив з відзнакою в Києві Українську сільськогосподарську академію. Багато років працював інженером-електриком в Молдавії та Київській області. До Білої Церкви його перевели в 1963 році на посаду головного інженера електромереж, де він, вийшовши на пенсію в 1996 році, і поселився остаточно.

Надає ветеран як знаний краєзнавець постійну допомогу, прямо або опосередковано, і гетьманській столиці, древньому Батурину. Родичі Миколи Івановича проживають як на Чернігівщині, так і в інших областях країни. І я сподіваюсь, що цей міні-нарис про Сербина і Сербинів буде прочитаний і ними.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Єфремов С. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»): статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. – Т. 1. – Запоріжжя; Херсон: Грінь Д. С., 2016. – 468 с.; Т. 2. – Херсон: Видавн. дім «Гельветика», 2018. – 488 с.

У 2016 р., якраз до 140-го ювілею великого вченого і громадського діяча Сергія Олександровича Єфремова, вийшов друком перший том його персоналістики. Цього року видання завершилося – маємо чудовий двотомник, упорядкований знаним єфремовознавцем, запорізьким істориком Світланою Григорівною Іваницькою. Хоча видання побачило світ у Херсоні, але, поза всяким сумнівом, воно адресоване всій Україні. Зокрема, його зміст має безпосередній стосунок і до Чернігівщини, бо чимало персоналій, що потрапили в поле зору С. Єфремова, народилися в нашому краї, жили й творили тут.

Загальновідомо, що С. Єфремов був автором величезної кількості праць – різні за обсягом, тематикою, жанровою приналежністю, стилістикою – вони у комплексі складають безцінну інтелектуальну спадщину вченого, є історією не лише вітчизняної літератури, але й становлення культури української нації і – в ширшому сенсі – формування нації.

Тому до цієї скарбниці постійно звертаються не лише літературознавці, але й історики. Скажімо, видання знаменитих щоденників С. Єфремова 1923–1929 рр.¹ послужило одним із дієвих засобів прощання з комуністичним минулим, бо їхній зміст є прямим доказом злочинності тоталітарного сталінського режиму. Варто також згадати виданий у 2014 р. двотомник «новорадівської» публіцистики одного з керівників Центральної Ради². Характеризуючи С. Єфремова як одного з перших творців модерної української журналістики, автор передмови В. Верстюк наголосив: «Публіцистику Єфремова можна успішно використовувати як джерело нового фактичного матеріалу, і як альтернативну інтерпретацію вже відомих фактів»³. Цю оцінку доробку безпосереднього учасника і одного з очільників Української революції цілком можна прикласти й до попереднього масиву його публіцистичних творів.

У рецензованому двотомнику оприлюднено доробок 1899–1917 рр., присвячений особам, котрі були не байдужі авторів. Упорядниця так сформулювала головну мету збірки: «Протягом десятиріч Сергій Олександрович Єфремов з любов'ю та шікетом задокументовував на шпальтах україномовної й російськомовної преси меморіальні образи сучасників, в певному сенсі виступаючи активним творцем «місць пам'яті» покоління «Молодої України», «людей 90-х років», що були рушійною силою трансформаційних політичних та культуротворчих процесів пізньої імперської доби й вели провід на початку Української національної революції 1917–1921 рр.» [Т. 1, с. 39].^{*} На підтвердження тези С. Іваницька наводить цитату із відомої статті С. Єфремова до 10-х роковин смерті Олександра Кониського (Рада, 1910 р.): «Треба знати і з подякою згадувати наших діячів передрозсвітної доби, [...] життя тих людей – наша власна історія, історія рідного краю, і тут ми вже не маємо права «отговариватися незнанням» або виступати забудьками» [Т. 1, с. 39].

Упорядниця підготувала до збірки персоналістичних творів С. Єфремова ґрунтовну біографію її автора [Т. 1, с. 13–38], статтю ««Значущі Інші» Сергія Єфремова в публіцистиці дореволюційної доби: методологічні та археографічні принципи видання» [Т. 1, с. 39–51], «Післямову» [Т. 2, с. 428–436], для кожного тому окремий комплект додатків: вибрана бібліографія, глосарій, іменні покажчики, фотодокументи.

^{*} Тут і далі в квадратних дужках покликання на рецензоване видання із зазначенням тому і сторінки.

До скомпованих під прізвищем того чи іншого діяча матеріалів додається біографічна довідка про нього. Сам цей перелік засвідчує ретельність і глибину академічного опрацювання текстів С. Єфремова. Доречно буде відзначити ще одну важливу, як на нас, особливість наукового підходу упорядниці. До невеликих за обсягом, розсипаних по численних виданнях праць С. Єфремова руки дослідників, зазвичай, не доходили. С. Іваницька в рецензованому двотомнику запровадила до наукового обігу навіть найдрібніші публікації одного зі своїх улюблених авторів, справедливо вважаючи, що кожна з них додає новий відтінок, «значущу» подробицю до загальної картини, яка постає із дбайливо підібраних текстів, переважно біографічного плану.

Варто звернути увагу на основну концептуальну засаду, яка послідовно розвивається в статті «Значущі Інші...». За браком місця, не вдаючись до аналізу відомого з 1930-х рр. концепту, який послідовно розкривається у вищезазначеній статті та «Післямові», зосередимося на визначенні, кого ж С. Єфремов, на думку С. Іваницької, вважав «авторитетними» особисто для себе діячами. Серед інших ознак і якостей, хотілося б виділити, що це ті постаті, які проявили здатність «бути корисним «українській справі» та одночасне служіння загальнолюдським ідеалам» [Т. 1, с. 44]. У «Післямові» вони трактуються С. Іваницькою як носії ідей «служіння рідному народу та «загальному добру», як громадський обов'язок, бажання й уміння бути корисним своїй «малій батьківщині» як моральний імператив й мірило вартості людського життя» [Т. 2, с. 429–430].

Розглянемо безпосередньо коло «дійових осіб» публікацій С. Єфремова. Це 111 особистостей, з яких 79 – це українські письменники, вчені, громадські та церковні діячі, 30 – російських (хоча варто відзначити, що національну приналежність декого з останніх С. Єфремов трактує на користь України; так, М. Гоголя він назвав «великим українцем» і засудив зусилля чорносотенців «виставити Гоголя ворогом українства, [...] зробити його прапором обрусення» [Т. 1, с. 166]), два іноземці.

Український сегмент героїв С. Єфремова представлений газетними та журнальними публікаціями про визнаних світочів українства: І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, Б. Грінченка, М. Грушевського, Лесю Українку, М. Коцюбинського. Ці знакові постаті ретельно вивчалися не одним поколінням гуманітаріїв, проте завжди корисно дізнатися й думку та оцінку такого глибокого знавця й сучасника багатьох з них, як С. Єфремов. Іншим персоналіям поталанило значно менше, відтак опубліковані свого часу в «Раді», «Літературно-науковому вістнику», «Української життя» тощо стислі повідомлення, досить часто посмертні згадки стали чи не єдиним доступним джерелом інформації про їхнє життя та працю. Треба віддати належне С. Єфремову – він з однаковим співчуттям писав як про видатних, помітних особистостей, так і про тих діячів, котрим судилася скромна доля.

Зупинимося детальніше на постатях уродженців Чернігіву-Сіверщини, осіб, котрі тривалий час жили чи працювали в краї, мали тут родинні зв'язки чи дружні стосунки, залишили цікаві мемуари про перебування тощо. Ми нарахували у двотомнику 23 подібні персоналії, включно з українською письменницею, уродженкою Чернігівської губернії Любов'ю Яновською (1861–1933) – справжньою авторкою оповідання «Смерть Макарихи»⁴. До списку входять Ганна Барвінок, Марко Вовчок, Микола Вороний, Борис Грінченко, Лев Жемчужников, Марія Заньковецька, Ганна Затиркевич-Карпинська, Олександр Кониський, Микола Костомаров, Михайло Коцюбинський, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Іван Миклашевський, Степан Ніс, Матвій Симонов (Номис), Іван Полторацький, Олександр Русов, Олексій Стороженко, Василь Тарновський (молодший), Іван Хильчевський, Микола Шугуров та Ілля Шраг, про святкування 25-літнього ювілею громадської діяльності якого С. Єфремов подав звістку в «ЛНВ» [Т. 1, с. 441].

Із неприхованим сарказмом, описуючи помпезне святкування 100-го ювілею М. Гоголя (1909 р.), С. Єфремов згадав, як в окремих містах імперії проходили урочистості: в Чернігові «хмуру и скучно», в Ніжині – з балалайками, а міська влада чомусь заходилася відстрілювати граків у Гоголівському сквері, в Козельці образили учениць-єврейок [Т. 1, с. 170]. Утім, критичні настрої автора не поширювалися на українську

громаду та її представників. Навпаки, він демонстрував свою обізнаність з добрими справами чернігівців. Чи не найбільше місця було приділено постаті Б. Грінченка, чия передчасна смерть боляче вразила українців. «Ціле життя праці, та ще якої праці!», – написав у некролозі С. Єфремов. Розвинувши цю тезу в статті для збірника «Над могилою Б. Грінченка», він підкреслив: праця для покійного діяча – «було виконання раз узятої на себе повинності – служити всіма сторонами громадським інтересам рідного краю» [Т.1, с. 136, 144]. Одним з улюблених письменників вимогливого літературного критика був, як відомо, М. Коцюбинський. До збірки увійшла посмертна посвята «Аристократ духа». Сформульовані в ній тези підважують поширене уявлення, ніби С. Єфремов толерував лише літературний доробок народницького або неонародницького спрямування. «В писаній нашвидку газетній замітці» він відтворив образ «аристократа духа» – письменника європейського рівня. «Справжній» Коцюбинський «од українського реалізму взяв [...] твердий, сталий ґрунт і ясність думки; од французького натуралізму – тверезий погляд і безбоязке шукання потрібної йому краси всюди, куди може зазирнути око художника. Але сам додав сюди своєї власної, найкоштовнішої риси – отого бунту проти засмічування життя непотрібним грузом, протесту проти дрібної буденщини, свого аристократичного духа, невпинного простування до світла, до краси, до ідеалу» [Т. 1, с. 386, 387]. Заслугу перед українством уродженця Ніжина, вчителя Івана Пилиповича Хильчевського (1809–1899) автор посмертної згадки теж високо оцінив: він виховував «для України людей, що стали незабаром її оздобою і здобули собі загальну пошану. Не будь І. П. Хильчевського, не було б може і сих людей» [Т. 2, с. 332]. Чернігівські сюжети логічно вписуються в загальну концепцію двотомника, при бажанні можуть слугувати відправною точкою для подальших краєзнавчих пошуків.

Ми змогли схарактеризувати тільки окремі напрями персоналістичних текстів С. Єфремова, що регулярно з'являлися у періодиці впродовж майже 20 років. Значення його доробку для сучасної гуманітаристики важко переоцінити: непересічні особистості, їхня творчість, громадська діяльність, наукові досягнення, моральні якості та естетичні ідеали, проаналізовані могутнім інтелектом великого вченого, пропущені крізь його чуле серце, дають змогу по-новому оцінити цілу добу, що передувала Українській революції. У цьому плані вихід двотомника дуже своєчасний. Сподіваємося, що він буде належним чином оцінений українським громадянством.

1. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. – 848 с.: іл. – (Серія «Мемуари»).

2. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера, 2013. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – 648 с.; Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – 544 с. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).

3. Верстюк В. Революція 1917–1920 років у публіцистиці Єфремова // Там само. – Т. 1. – С. 5–6.

4. Яновська Л.О. Твори: В 2 т. / Упоряд., авт. передм., прим. Н. М. Шумило. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 48–76.

Тамара ДЕМЧЕНКО

В. МАСТЕРОВА ПИШЕ ОПОВІДАННЯ-РОМАНИ

Я десятки разів бував біля будинку-палацу Григорія Глібова у Чернігові, милуючись його красою. Але так, як показав його Віктор Кошмал, ніколи не бачив: з жовтими листочками в осінній калюжі ніби крилатий корабель пливе з минулого у майбутнє... Отже, вся суть у ракурсі, з якого показав фотомайстер об'єкт. Він нічого не додав, не зрежисерував. Але він зупинив мить у такому важливому місці, де сходяться Поезія і Краса. І все звичне заграло по-іншому, з'явилося відчуття, що ось так ти ВПЕРШЕ бачиш улюблене місце. Мені ці рядки прийшли на думку після прочитання книги оповідань Валентини Мастерової «На тому боці» (Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017). От вона, якщо говорити високими мірками, нічого, здається, нового не відкрила... Так, на тому боці – інше село, не таке, як моє рідне... Хоча я вгадую у цих образах натруджених дядьків і тіток, висушених пекельною сільською роботою, а деяких – горілкою. Багато знайомих мотивів, породжених злиднями радянського життя, а потім пострадянського буття. Водночас, націлившись швиденько «ковтнути» перше невеличке оповідання «Сиродій», аби «пірнути» у світі письменниці, зрозумів, що так просто пробігтися сторінками книги не вдасться. Дівчинка (головний герой) розповідає, як вона чекає приїзду тата, який на заробітках. Вона страшенно любить його, прагне у всьому йому догодити. І ось нарешті той, кого так з нетерпінням чекали і дідусь, і бабуся, і мама, і сестри, нарешті дома. Але тато якось на неї прискіпливо дивиться, зрештою одного дня на її невинну репліку він чомусь бурхливо реагує – кидає в неї тарілкою з борщем... Що за дурниця? Дочитуєш останні рядки цього твору, перечитуєш знову спочатку все, і враз розумієш, що тут на 5 сторінках – по-справжньому цілий роман про родинну трагедію, зраду жінки, яка у часи відсутності чоловіка завагітніла від іншого. Про це немає ніде ні слова! Однак про згадане натякують якісь красномовні деталі поведінки діда, матері. А дівчинка вірить, що вона така ж, як і її дві старші сестрички, і має такі ж права, як й вони. Право на любов, на тепло. Але зрештою опиняється в лікарні, а далі в інтернаті, думаючи, що вона покарана за брудне платтячко, незаплетені кіски... Ось такий ракурс, кут зору. Погляд очима щирої дівчинки на свою родину, тата, маму, діда і бабуся. Здавалося б, банальна історія! Але вона зачіпає за живе, вражає до болю, проймає душу! Дівчинка-розумничка не винна, що народилася і прийшла у світ, де їй не раді, де вона порушила спокій, мирне життя родини... Мабуть, талант письменника і у тому, щоб показати вічний сюжет зради ось з такого боку. «Во ім'я сина свого» – теж важко назвати оповіданням. Роман на 8 сторінках! Сюжет про те, як чоловік-трудолюбивець вбив свою дружину-п'яничку. Але...насправді батько взяв вину на себе за сина, якого допекла мати поведінка. Правда, прямо про це знову ж таки ніде не сказано. Але В. Мастерова хоче, щоб читач сам доміркував, як стався подібний моторошний інцидент у селі. Дуже поетично написане оповідання «Так плакало дерево» про те, як переселяли Сивки для облаштування військового полігону. Зворушливі й інші оповідання, повість «Мати».

...Сьогодні видавництва зацікавлені мати у творчому портфелі читабельний твір, бо коли книга продається, то й автору добре, і видавцям... Усе так просто! Однак...

Зрозуміло, є усталений космос літературного життя Чернігова: сів, написав, знайшов спонсора, видав, роздав знайомим, провів зустрічі у бібліотеці із колегами, бібліотекарями, студентами, отримав звання лауреата... На жаль, ними стали й пронирливі й не дуже графомани, які так почуваються, ніби вони стали класиками. Знову народжуються їхні розлогі тексти-«твори», в яких панує багатослів'я, кволо розгортається сюжет, діють схематичні герої. У таких авторів і думки не виникає щось нове запропонувати читачам... Бо ж пишуть прозаїчно і банально лише НОВУ книгу. Але старі схеми, «під Стельмаха», «під Тютюнника» і т. п. не треба ні читачам, ні видавництвам.

Сергій ПАВЛЕНКО

ВИСТАВКИ

ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОЛКУ 370 РОКІВ!

Улітку 1648 року повстанці, що скупчилися у Ніжинсько-Чернігівській полк під проводом вірного соратника Богдана Хмельницького, вправного вояка Прокопа (або Процика) Шумейка, оточили Чернігів. Місто було спалене, а шляхта разом із родинами, скарбом зачинилася у дерев'яному замку («острозі»). Табір повстанців розташовувався за містом. Соціальний склад шумейківців був дуже строкатий. Переважало покозачене селянство, будники, різноманітна голота. До них приєдналася невеличка кількість козаків, боярства, православної шляхти, а то й просто волоцюг, шукачів пригод та здобичі. Серед них бачимо українців, литвинів (білорусів), поляків, волохів, татар, росіян, німців, угорців, шотландців тощо. Поляки їх називали наволоччю або ребелізантами.

Повстанці атакували несамовито. На 6 липня обложені відбили 5 штурмів. Уся місцевість навколо замку була завалена трупами, яких ніхто не прибирав. Сморід стояв нестерпний. В острозі замовкли гармати – скінчився порох. Шляхта відбивалася вогнем з рушниць. Ще 26 липня цитадель була їхньою. Проте брак пороху, абсолютна перевага у чисельності за повстанцями, призвели до закономірного фіналу – замок невдовзі впав. Тріумфатор, який 26 липня у своєму універсалі іменував себе «полковником ніжинским и чернігівским Войска его королевской милости Запорозского», вже як полковник ніжинський з частиною війська попрямував на Гомель, про що свідчить його лист від 27 серпня 1648 року до гомельського старости. Друга частина війська повстанців була виокремлена у Чернігівський полк під орудою Григорія Бута, козака Білоцерківського полку. Він очолював полк у серпні – грудні 1648 р. На початку жовтня 1648 р. Бут отримав універсал Богдана Хмельницького на переформування полку з суто військової одиниці в адміністративно-територіальну та військову структуру, щоби мати організовану потугу для відбиття ворога на північно-західному кордоні козацької держави.

У XVIII ст. Чернігівський полк складався з 16 сотен (Любецька, Білоуська, Слабинська, Ройська, Чернігівська, Вибельська, Седнівська, Городнянська, Березинська, Столенська, Синявська, Менська, Киселівська, Волинська, Сосницька, Понорницька), які займали територію від Любеча до Радичева з заходу на схід та від Горностаївки до Максима із півночі на південь. Більшість населення у 1724 р. становили посполиті, які проживали у 8586 дворах, за ними йшли козаки (7410). Загалом на території полку було сконцентровано 10 % усіх дворів Гетьманщини та 10 % усіх козаків. Полкове місто мало повноцінне магдебурзьке право і відносилося до так званих магістрацьких міст. У місті в дерев'яному замку розміщувалася московська залога у складі 207 солдатів та стрільців (+ родини, станом на 1677 р.). Вона була озброєна потужною артилерією, вогнепальною та холодною зброєю. Для порівняння – артилерія Чернігівського полку складалася лише з 2 гармат (станом на 1737 р.). У Чернігові резидував чернігівський архієпископ, який за своїм статусом був 2 особою в церковній ієрархії козацької держави, а часом і першою. У полку було чимало потужних старшинських родин, які сконцентрували у своїх руках цивільну, військову, судову владу, нагромадили чималі статки. Наприклад, Полуботкам та Лизогубам належало 40 % посполитих. Це дозволяло їм займати найвищі посади не тільки у полку, але й у Гетьманщині, будувати розкішні палаци та вишукані церковні споруди. Досвідчені фахівці готувалися в єдиному довгий час за своїм статусом навчальному закладі Лівобережної України – Чернігівському колегіумі. На гроші старшини та церкви були створені такі неперевершені зразки мистецтва, грандіозні і за розмірами, і за художнім рівнем, як

шата Іллінської Богородиці, плакат «Дедикация ясновельможному Іоанну Мазепе», двометровий сонячний годинник на південній стіні Іллінської церкви. У Чернігові працювала єдина за часів Гетьманщини стаціонарна друкарня Лівобережної України.

З нагоди 370-річчя створення Чернігівського полку, у рамках заходів української громадськості щодо 370-річчя повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у Чернігівському обласному історичному музеї імені В.В. Тарновського була створена виставка, на якій було репрезентовано низку оригінальних документів. Зокрема, універсал Богдана Хмельницького від 3.05.1656 р., адресований чернігівському полковнику та міщанам про надання млина на річці Білоус козацькому товарищу Оникію Силичу. Тому самому, який через рік сам очолить полк і особисто підпише Переяславську угоду від 15.10.1659 р. та акт про обрання гетьманом Якіма Сомка. На документі можна побачити автограф великого гетьмана та його державну печатку.

«Лист» чернігівського полковника Якова Лизогуба від 12.05.1688 р. на млин міщанам Березного репрезентує намагання козацького полковника полегшити долю міщан у відбуванні загальнодержавних повинностей, адже саме посполиті та міщанство на Гетьманщині несли головний їхній тягар, бо не мали тих привілеїв, які були встановлені козацькою державою для козацтва та духовенства. На документі стоїть автограф полковника та його особово-посадова печатка, яка відіграла роль полкової. На ній зображено особистий герб посадовця «Погоня польська» (рука в обладунку тримає шаблю, над нею – козацький хрест) та абревіатура із зазначенням імені та посади.

Заповіт від 25.05.1698 р. чернігівського полковника Якова Лизогуба знайомить з духовними цінностями людини модерного часу, релігійним світоглядом, окреслює коло осіб, яким він довіряє виконати свою останню волю. Це чернігівський вїйт Осип Ієвлевич, чернігівський городовий отаман Мартин Половецький, чернігівський першодрукар, значний товариш Чернігівського полку Семен Ялинський. Ми бачимо їхні підписи та печатки, а останні вводять нас у містичний світ символіки та емблематики козацької України – комбінації військових та релігійних знаків (шаблі, стріли, хрести, серця).

Лист від 8.05.1713 р. чернігівського полковника Павла Полуботка знайомить нас із соціально-побутовою сферою життя полчан. Він сповіщає Ганну Забілу, представницю потужного роду ніжинської старшини, що не може приїхати на весілля її доньки, адже гетьман кличе його у похід. Лист засвідчений підписом та гербовою печаткою полковника (зображено серце, простролене навхрест 2 стрілами, над серцем – хрест). Цікаво подивитися на автограф людини, яка, боронячи автономію Гетьманщини, кинула виклик самому Петру I. Саме за наказного гетьманства Павла Полуботка в останнє були сформульовані статті українського козацтва до московського самодержця, у яких боронилися договірні підвалини відносин між Москвою та Україною. Полуботок за це був жорстко покараний – кинутий у сумнозвісну Петропавлівську фортецю.

Військовий бік у діяльності полку репрезентовано у реєстрі бунчукових товаришів 1733 р., тобто представників вищої верстви козацької старшини, які були підсудні лише гетьману. Документ було складено для відбування ними караульної служби (саме так!), адже вони входили до складу корпусу, що діяв у складі російських військ, під час війни за польську корону. У реєстрі представлені прізвища представників провідних родів Гетьманщини. Тобто на відміну від сучасної України старшина не ховалася за посади, титули, маєтки, а чесно виконувала свої військові обов'язки, мала честь!

Цікавий план та опис Чернігівської сотенної канцелярії 1781 р. з огляду на те, що вже через рік буде скасований традиційний лад козацької України, її автономний статус, почнеться імперська доба в її історії. Ззовні споруда мали вигляд звичайнісінької української хати, побудованої з дерева, під солом'яною стріхою, хіба більшого розміру. В середині були кімнати для канцелярії, архіву, підсобні приміщення. Меблі відповідні – столи, лавки, скрині. Це був сакральний, якщо можна так висловитися, центр

сотенного життя-буття. Саме тут зазвичай зберігалися головні клейноди козацького самоврядування – прапор (або значок) та печатка сотні.

На виставці представлений універсал останнього козацького гетьмана Кирила Розумовського від 29.01.1762 р. про призначення останнього чернігівського полковника Петра Милорадовича. Як промовисто – останній гетьман, останній полковник... Через два роки гетьман позбудеться булави, а Україна інституції гетьманату. Почнеться заключний етап ліквідації російською владою самобутньої державності українців. Цікаві останні рядки універсалу, де наведена церемонія інавгурації полковника. У полкове місто прибували претендент та уповноважена від Генеральної військової канцелярії особа, яка перед полковою громадою зачитувала імператорський указ щодо призначення, і тільки після вручення полкових клейнодів, а саме пірнача та прапора, людина ставала повним, дійсним полковником. У документі зазначено, що правовими підставами діяльності новопризначеного полковника є імператорські укази, Малоросійське право (Статут, Саксон та Порядок), гетьманські відзнаки. Універсал скріплений останньою гетьманською печаткою, яка поіменована «малороссийской национальной», що свідчить про намагання К. Розумовського і в такий спосіб боронити українську автономію. Біля печатки автограф останнього гетьмана козацької України: малюнок літер гострий, з нахилом, розмашистий, що свідчить про горячкуватий, вибухонебезпечний, енергійний та амбіційний характер можновладця.

На виставці можна побачити печатку Чернігівського полку вже XVIII ст. Вона суттєво відрізняється від своїх попередниць XVII ст. На ній зображено коронованого одноголового орла, що тримає у лапі хрест, по колу напис «МАЛОРОССИЙСКАГО ЧЕРНИГОВСКОГО ПОЛКУ ПОЛКОВАЯ ПЕЧАТЬ». Перед нами наслідок нівелюючих реформ Петра I у галузі геральдики, емблематики та військового прапорництва. Все повинно бути стандартизовано, за єдиним імперським зразком, і козацьким традиціям в його державі місця не було.

Ігор СИТИЙ

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 26.09.2018. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 16,75. Обл.-вид. арк. 21,77 Тираж 300 прим. Зам. 0111.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664